

„...éltünk mi sokáig 'két hazában'...”

Tanulmányok
a 90 éves Kiss András tiszteletére

„...ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...”

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 9.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

„... éltünk mi sokáig ‘két hazában’...”

*Tanulmányok
a 90 éves Kiss András tiszteletére*

SZERKESZTETTE:

DÁNÉ VERONKA, OBORNI TERÉZ,
SIPOS GÁBOR

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2012

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A kötetet lektorálta:

IFJ. BARTA JÁNOS
professor emeritus

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

Magyar Történelmi Társulat,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
a Debreceni Akadémiai Bizottság Történelmi Munkabizottsága
a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú
kutatóegyetemi pályázata,

A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-318-259-8

© Debreceni Egyetemi Kiadó

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta

Műszaki szerkesztő, borító: Juhászné Marosi Edit

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2012-ben

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
TABULA GRATULATORIA	13

MÍTOSZOK OSZLATÁSA

PÉTER KATALIN: Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben	17
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY: A székely történelmi mitológia és gyökerei ...	27
BALÁZS MIHÁLY: Az új ország és a katolikusok	37

ORSZÁG/ÁLLAM ÉS AZ UDVAR

ADRIANO PAPO–GIZELLA NÉMETH: György Martinuzzi Utyeszenics, primo principe di Transilvania?	55
ERDŐSI PÉTER: Az erdélyi udvari társadalom modellje: kísérlet Norbert Elias fogalmainak alkalmazására	67
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: A nemesi ifjak szerepe az udvartartásban Báthory Gábor korában	77

TÁRSADALOM ÉS INTÉZMÉNYRENDSZER

VEKOV KÁROLY: A székelyek és a koraközépkori Erdély	93
OBORNI TERÉZ: A királybírák szerepe a székely székekben a 16. század második felében	103
FLÓRA ÁGNES: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben	123
BOGDÁNDI ZSOLT: Az erdélyi ítélőmesterek hiteleshelyi jellegű tevékenysége a 16. század végén	135
GÁLFI EMŐKE: A Barkai család	147

DÁNÉ VERONKA: „Ad comitia generalia electi ac deputati” Vármegyei követek az erdélyi országgyűléseken a 17. század első felében (1605–1658)	159
PÁLFFY GÉZA: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben	177
PAPP KLÁRA: Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban	193
BALOGH JUDIT: A székely elit változásai a 17. században	219

KAPCSOLATOK, KÖTŐDÉSEK

JAKÓ KLÁRA: A 16. és 17. századi moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű leveleinek nyelvi sajátosságairól	233
VARGA J. JÁNOS: Az Erdélyi Fejedelemség és Felső-Magyarország kapcsolata a 17. században	243

LEVÉLTÁR, EGYHÁZ, MŰVELŐDÉS

LUPESCU MAKÓ MÁRIA: Domonkos rendi obszerváns törekvések Magyarországon	253
ŐSZ SÁNDOR ELŐD: Kik olvasták a kora újkori Erdélyben Kálvin János főművét?	275
SZÁSZ ANIKÓ: A kolozsvári református egyházközség világi tisztviselői a 17. század második felében	301
SIPOS GÁBOR: Nagy Géza iratmásoló szeminárium	311
KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA: Szatmár vármegye levéltárának 20. századi sorsa ...	319
A KÖTET SZERZŐI	333

ELŐSZÓ

A tanulmánykötet ötlete a szervezőkben 2011 nyarán, a Hungarológiai Konferencia két szekciójában elhangzott előadások nyomán fogalmazódott meg. Amikor 2012 tavaszán a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében nagyszámú hallgatóság élvezte az Erdélyi Fejedelemség születéséről szóló „Ország születik” című konferencia előadóit, már tudtuk, hogy a kutatóegyetemi program lehetőséget kínál számunkra a megjelentetésre. Az előadók valamennyien támogatták a javaslatot, hogy a kötet készüljön el Kiss András főlevéltáros, az EME volt alelnöke 90. születésnapjára. Ezért a két szekcióban elhangzott előadások tanulmányná érlelt változatai mellett helyet kaptak a kötetben olyan írások is, amelyek egyértelműen a szerzők által nagyra becsült és szeretett András bácsi tiszteletére születtek meg. Ugyancsak ez a tisztelet hozta létre a gratulálók névsorát, amely korántsem tartalmazza mindazok nevét, akiknek a nevezetes születésnapot megünnepelő tudós levéltáros hosszú életpályája során segítséget nyújtott, vagy együtt dolgozott. De még így is alkalmas az ünnepi megemlékezésre.

A három konferenciaprogramot röviden ismertetjük, utalva a szervezők fő célkitűzéseire. A 2011. augusztus 21–27 között Kolozsváron tartott Hungarológiai Kongresszuson a „*Társadalmi és kormányzati változások a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben (16–17. század)*” című szekciót Oborni Teréz szervezte és vezette. Az elhangzott előadások nagyobb része az Erdélyi Fejedelemség történetével kapcsolatos kérdéseket tárgyalta. Ezek magukban foglalták a fejedelemség kialakulásának, az állam kifejlődésének kezdeti szakaszát. Szó esett arról, hogy Fráter György a korai időszakban olyan hatalmi ágakat gyakorolt, amelyek szinte a későbbi fejedelmi ranghoz tették hasonlóvá az ő helyzetét. Szintén az államszervezés kezdeti szakaszát tárgyalta a kancellária/ a kancellári tisztség és a fejedelmi hatalom összefüggéseinek vizsgálata, valamint a fejedelmi udvari karrierlehetőségek, és az udvari személyzet sajátosságairól szóló előadás.

Az előadások másik csoportja a 16–18. században, Erdélyben és a királyi Magyarországon lezajlott társadalmi folyamatok egy-egy sajátosságát vette vizsgálat alá. Ezeket az tette kifejezetten érdekessé, hogy az előadók nem rajzoltak szigorú határvonalat az erdélyi és a királyságbeli jelenségek közé, sőt kifejezetten egy egységben igyekeztek megragadni a nemesi karrierlehetőségeket, a főnemesi rang megszerzésének jellegzetes útjait, ezért még inkább érdekes lehetőség nyílt arra, hogy összevegyük mindezeket a székelyföldi karrierlehetőségekkel.

A szlavóniai kormányzati változásokat a Mohácsot követő időszakban szintén az erdélyi átalakulásokkal történő összevetés, a párhuzamok és eltérések keresése jellemezte.

Összességében az jellemezte a szekciót, hogy bár címében talán réginek, szokványosnak, konzervatív történeti megközelítésűnek hathatott (ha úgy tetszik, semmilyen szakmai divatirányzatot nem kívánt követni) – de ezzel ellentétben a kutatók számos ponton új, igényes kérdéseket tettek föl, friss szellemmel és új forrásokkal argumentálták mondanivalójukat. Számos előadás tárgya a nemzetközi szakmai érdeklődés új tendenciáit igyekezett követni, mint pl.: az államszervezés/államépítés, az udvartörténet kérdései, vagy éppen a mikrotörténeti jellegű vizsgálatok.

Az *„Egyház és társadalom a 16–18. századi Erdélyben”* című szekciót Sipos Gábor szervezte, amely Kolozsváron 2011. augusztus 26-án, pénteken délután és 27-én, szombaton délelőtt ülésezett, összesen 14 előadást tartottak a kollégák.

Volt két középkori témájú előadás is a Mátyás trónralépte körüli erdélyi anarchiáról, illetőleg a székelyek kora középkori történetéről, a többség azonban a szekció címében jelzett időhatárok közé illeszkedett be.

Az egyházakat a reformátusok képviselték, az egyik előadás a kolozsvári kálvinista egyházközség 17. századi világi tisztségviselőit mutatta be, a másik pedig a székelyudvarhelyi gimnázium működését. Kálvin műveinek 16–18. századi erdélyi olvasóit is bemutatta egy előadás. Az egyházi funkcióba került céhedényeket vizsgáló művészettörténész a háromszéki református eklézsiák klenódiumaira támaszkodott.

Kolozsvár városának társadalmát három előadás is tárgyalta, az egyik a 16. századi városvezető elitet választotta tárgyául, a másik a közügyigazgatók intézményének kialakulását és szerepét mutatta be a város bírósági gyakorlatában. Heltai Gáspárné a vállalkozó polgárasszonyok mintájaként került bemutatásra.

Egy mentalitástörténeti előadás zárta a szekciót a székely mitológia és gyökerei témában.

Az *„Ország születik”* konferenciát Dáné Veronka szervezte, s előadásai a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének könyvtárában hangzottak el, 2012. április 5-én.

A konferenciával a szervezőknek (DE BTK Történelmi Intézete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület) kettős célja volt. Egyrészt az önálló erdélyi állami kialakulásának kezdeteit, az első évek mérföldköveit jelző két eseményre kívántak megemlékezni: az 1541. október 18-án Debrecenben tartott országgyűlésre, amelyen először ült össze minden, a majdani államot alkotó rend, illetve az 1542. március 29-i tordai „alkotmányozó” országgyűlésre. Ennek kapcsán összegezni kívánták a legutóbbi kutatások eredményeit a kialakulóban lévő állam szempontjából legfontosabb kérdéskörökben: a külpolitikai körülmények, intézményrendszer, (ezen belül az állam egyik pillérért alkotó 4 recepta religió rendszerének kialakulása) és

az ezeknek otthont adó gyulafehérvári fejedelmi palota kiépítése. Fodor Pál (MTA BTK) előadásában a fejedelemség kialakulását, közjogi helyzetét tárta fel, oszmán szemszögből, az iszlám jogrendszerben is elhelyezve. Oborni Teréz (MTA BTK) a János Zsigmond korabeli államszervezetet, Balázs Mihály (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Régi Magyar Irodalmi Tanszék) a jezsuiták 1588-as kiűzése kapcsán a recepta religiók (a vallási tolerancia) intézményesülését vizsgálta, az évszázados tévedéseket lehántva. Kovács András (BBTE, Kolozsvár) a gyulafehérvári fejedelmi palota építéstörténetét, Fejér Tamás és Bogdándi Zsolt (EME Kutatóintézete, Kolozsvár) a fejedelmi kancellária 16. századi, illetve a váradi hiteleshely szekularizáció utáni működését ismertette a hallgatósággal.

Kiss András, akinek a kötet szerzői tiszteletük jeleként felajánlották írásait, hosszú és tartalmas életutat járt be. A kolozsvári gimnáziumi évek után itt járt egyetemre, s a Jog- és Államtudományi karon szerezte meg diplomáját. Mégis a levéltár lett munkásságának igazi színtere és otthona. Egész életműve annak bizonyossága, milyen fontosnak tekintette példaképéhez, Kelemen Lajoshoz hasonlóan az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának védelmét, sorsának nyomon követését, történetének feltárását és levéltárosként annak védelmét. Mint igazi kutatólevéltárosnak, ez a feladat határozta meg munkásságának eredményeit is. A Magyar Örökség Díj Bíráló Bizottsága ezért írhatta róla, hogy „*Kiss András forrásfeltárása és értelmezése magyar örökség.*” De bizonyos, hogy a „két szatmári levéltár” kétnyelvű repertóriumának kiadásával is követendő utat mutatott a kortársak számára. 1983 óta nyugdíjas lett, ám környezete az elmúlt évtizedekben is tevékeny embernek ismerte, munkásságát 2001-ben Pauler Gyula díjjal, 2012-ben pedig Széchényi Ferenc díjjal ismerték el.

Egyik pártfogoltja és tanítványa, Pakó László azt írta a Korunk hasábjain:

„Kiss András, a kolozsvári állami levéltár nyugalmazott főlevéltárosa nem szorul különösebb bemutatásra. Kelemen Lajos »legtörvényesebb örökösének« szerény, halk személyisége ismerős nemcsak a kutatók, hanem a szélesebb olvasóközönség soraiban is. Aligha találni olyan Erdély és főként Kolozsvár múltja iránt érdeklődőt, aki végtelen segítőkészségét és párját ritkító tudását az évek során ne vette volna igénybe.”

Benkő Samu akadémikus, az EME volt elnöke, aki éveken keresztül dolgozott együtt Kiss Andrással, így emlékezett vissza közös élményeikre 2010-ben, a Magyar Örökség Díj kolozsvári átadásán. „Ebben a teremben (a teológiai díszteremben) neveztem már Bükki Akadémiának azokat a vasárnapi alkalmakat, amikor kolozsvári betűvetők reggel hátizsákkal elindultak a város melletti erdőségekbe, a Bükkbe, és erdei ösvényeken, hegyi patak mentén vagy sok csiperkét ígérő legelőn poroszkálva, anélkül, hogy előzetesen egyezkedtek volna, előbb-utóbb találkoztak egymással. A történész, a nyelvész, a fametsző művész, a botanikus, a jogász, a levéltáros és könyvtáros, a főkönyvelő, az orvos egymást számon tar-

tó igazi értelmiségiek voltak, szükségét érezték, hogy szót váltsanak egymással, és rendszerint a Mikesi-tetőn, az Ebédlőnek nevezett barátságos ciheresben együtt fogyasszák a hátizsákból előszedett elemőzsiát. Hogy ott mi mindenről esett szó: az első magyar nyelvű erdélyi oklevélről, a magyar felező számnévről (a másfélről, a harmadfélről), a sürgős beavatkozást igénylő műemlékről, a világ dolgairól, a kozmikus kutatásokról vagy a vérnyomás csökkentésében legígérete-sebbnek ígérkező gyógyszerrel.

Éveken keresztül a Bükki Akadémia tartotta fenn azt a szellemiséget, amelyet az 1859-ben alapított és 1949-ben betiltott Erdélyi Múzeum Egyesület tett közkinccsé. Jószerével ennek a kirándulótársaságnak a tagjai gyűltek össze 1989 karácsonya táján, hogy feltámasszák hamvaiból az egyesületi életet. Ennek az Egyesületnek a főtitkára, majd alelnöke Kiss András, aki hosszú éveken keresztül vette vállára az erdélyi magyar tudományosság sok gondját-baját.” A stafétát *Sipos Gábornak* adta át, aki az EME jelenlegi elnökeként a kötet egyik szerkesztője.

Közvetlen munkatársa, barátja, mondhatni bizalmasa volt *Jakó Zsigmond* professzornak, akinek nem csak a Történeti Levéltár mentésében, majd a tudomány-szervezésben, de a tudományos utánpótlás kiválasztásában és a fiatalok kutatómunkájának támogatásában is nagy segítségére volt. A jelen kötet szerzői, gratulálói között számosan vannak, akik mindennapjaikban érezhették figyelő tekintetét, s hallgatták meg hasznos észrevételeit.

Kiss András az elmúlt évtizedekben is a kolozsvári szellemi élet meghatározó személyisége. Találkoztunk és találkozunk vele konferenciákon, levéltáros tanácskozásokon, olvashatjuk nevét újabb és újabb kötetek szerkesztői között is. A kolozsvári állami levéltár olvasóterme lassan-lassan megtelt követőivel, tanítványaival, akik útmutatásaira mindig bizton számíthattak.

Először jómagam is 1994-ben egy kolozsvári Kossuth konferencián találkoztam vele, s azóta is többször volt erre alkalmam, pl. az Ady Akadémia ülésén, ahol előadást is vállalt Debrecenben. Akkor ott, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Emlékülésének megnyitóján, érzékenyen reagálva az akkori közelmúlt történéseire, méltatta, hogy Pölöskei Ferencsel együtt nemcsak előadói, hanem pártolói is vagyunk az egyesületnek, s mint a debreceni egyetem Történelmi Intézetének igazgatója „*egyik előmozdítója (voltam) annak az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel kötött együttműködési megállapodásnak, amely hivatott elmélyíteni és eredményesebbé tenni közös célú munkálkodásainkat.*” Ez a gyümölcsöző kapcsolat utóda-im, az Intézet későbbi igazgatói, Barta János és Papp Klára idején is folytatódtak, s ennek az együttműködésnek köszönhető, hogy a színvonalas kötetet a szerzők éppen a közös munkában serényen tevékenykedő Kiss András levéltárosnak, kutatónak, kedves barátunknak szentelték, ezzel köszöntve őt 90. születésnapján.

Orosz István
akadémikus

TABULA GRATULATORIA

Livia Ardelean
Ofelia Avarvarei
Balogh Béla
Bárdi Nándor
ifj. Barta János
Benkő Elek
Benkő Samu
Bicsok Zoltán
Mihai Cuibuș
Ioan Dordea
Lia Dragomir
Ioan Drăgan
Draskóczy István
Egyed Ákos
Fazekas Rózsa
Font Zsuzsa
Galambos Sándor
Gecsényi Lajos
Gidó Attila
Glück László
Gottfried Barna
Henzsel Ágota
Horn Ildikó

Paula Ivan
Kenyeres István
Keserű Bálint
Keserű Gizella
Kiss Erika
Kulcsár Krisztina
Lengyel Katalin
Lupescu Radu
Mátyás-Rausch Petra
Molnár B. Lehel
Florin Mureşan
Nagy Ferenc
Nagy Mihály Zoltán
Orosz István
Pál-Antal Sándor
Pál Judit
Cosmin Pop
Radics Kálmán
Reisz T. Csaba
Rüsz-Fogarasi Enikő
R. Várkonyi Ágnes
Delia Socol
Lucia Augusta Şerdan
Szabadi István
Szász Zoltán
Á. Varga László
Varga Szabolcs

Mítoszok osztása

PÉTER KATALIN

MOHÁCS NEMZETI TRAGÉDIÁVÁ VÁLIK A MAGYAR TÖRTÉNETBEN

A mohácsi vereség végzetes voltát a magyarországi történetírás az esemény után hosszú idővel alakította ki. Erre a véleményre pontosan meghatározható munkák elemzésével jutottam. A vizsgálatba bevont szövegek kiválasztásánál számított a keletkezés ideje: magától értetődően 1526 után megjelent munkákkal kezdtem. Kevésbé magától értetődően nem mentem tovább a 17. század vége után született szövegekhez. Ebben az a feltevés vezetett, miszerint addigra vagy kialakult Mohács sorsfordító jellege a történetírásban, vagy újonnan jött létre valamikor a modern korban, ami messze túlnyúlik az én érdeklődési körömon.

Mohács és a történetírás kapcsolata ugyanis nem historiográfiai okból érdekel, hanem azért, mert azt remélem, hogy a megismerésével megtudok valamit azokról az emberekről, akikkel évtizedek óta foglalkozom. Nyilván jellemző a kortudatukra, illetve társadalmi közérzetükre az, ha Mohácsot, vele a pusztulást közvetve vagy közvetlenül saját korukhoz kapcsolják. Ha tudálékoskodva fogalmazok: jellemző, ha Mohácsot saját koruk kezdeti periódushatárának tekintik.

Az időtényezőn kívül még két feltételt vettem figyelembe a vizsgálandó munkák válogatásánál. Az első a történeti mű nyelve: legyen széles, a politikusokon és tudósokon messze túlterjedő körben érthető, vagyis olvasható valamelyik magyarországi anyanyelven. A második: legyen a szöveg születésével nagyjából egyidejűleg, legfeljebb a szerző halála utáni generáció alatt nyomtatásban közzétéve. Válogatásom indoklását az első pontban kézenfekvőnek érzem. A 16–17. század a történetírás egyik általánosan bevett periódusa, az irodalomtörténetben pedig nagyjából a régi magyar irodalom korszaka. Nem ennyire egyértelmű az anyanyelvek ügye. Mert magyarul – néhány, rendszerint átmenetileg külföldön élő személyen túl – csak Magyarországon írtak, de a többi anyanyelvvel bonyolultabb a helyzet. Románul nemcsak az akkori Magyarországon állítottak elő szövegeket, hanem a román vajdaságokban is, és a szláv nyelvek a 16–17. században még erősen függöttek az egyházi ószlávtól, vagyis kérdés volt, be kell-e vonni a szlovákok által máig könnyen olvasott cseh nyelvű munkákat, vagy jól-lehet a németnek is igen sok árnyalata élt a nevezett időben, a különböző dialektusokat rendszerint minden ma németnek nevezett népesség megértette. Erre logikus lenne a reakció: csak az akkori Magyarországon megjelent magyar, román, szláv nyelvű vagy német nyomtatványokat vegyük be. De az eredmény is logi-

kus: azzal az eljárással, ha nem vagyunk elfogultak, ki kellene zárni több magyar nyelvű munkát, mert az első magyar könyvek külföldön jelentek meg.

Most már, miután tájékozódtam, tudom közölni a végeredményt: a kiválasztott időszakban magyarországi szerzők anyanyelven csak magyarul adtak ki a magyar vagy a magyarországi történelemről szóló munkát.¹ A nyomtatásban publikáltság-feltételt tekintve viszont bizonytalan vagyok. Az első anyanyelven, közelebbről németül kiadott könyv 1530-ban jelent meg az akkori Magyarországon, Szebenben.² Az első magyar nyelvű könyv pedig körülbelül két évvel később Krakkóban.³ Ha a magyarországi nyomdák és szerzők – az ősnymotatványok alkotóit félretéve – csak 1526 után kezdtek publikálni, talán méltánytalan feltevés a Mohács-elemzéshez a munka kinyomtatott volta. Nem hiszem azonban, hogy ezzel erőszakot tennék az anyagon.⁴ Kicsit magam is sajnálom, mert így kimarad Szerémi György, akinek a vibráló latin szövegét élmény olvasni, és elég nagy terjedelmű szakasza szól kifejezetten a mohácsi csatáról.⁵ Előnyös viszont, hogy ebben a gondolatmenetben határesetté válik Istvánffy Miklós munkája, a magyar Liviusnak is nevezett, igen sokak által olvasott szerző latin nyelvű műve. Mert nem volt ugyan anyanyelvű, de megírása után nagyon hamar, 1622-ben megjelent, és valószínűleg igen széles körben hatott. Tállyai Pál, királyi kancelláriai jegyző, főként a kiskomáromi főkapitány, Bessenyei István kezdeményezésére, sokak támogatásával lefordította. Valószínűleg főként katonáknak szánták. Az új szöveg azonban végül csak napjainkban talált kiadót.⁶

Istvánffy történetével együtt a következő személyek műveit vizsgáltam: Farakas András, Bencédi Székely István, Heltai Gáspár, Pethő Gergely, Liszti László.⁷ Vele hagytam abba, mert Liszti volt az első, aki azért írt Mohácsról, hogy megmutassa: „legnagyobb siralmas emlékezetre való elvesztése ott történék édes ha-

¹ Az alapvető bibliográfiai kézikönyvekből tájékozódtam. Szabó Károly – Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár*. I–III. Bp., 1879–1898. (továbbiakban RMK); Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos munkája. Bp., 1971. (továbbiakban RMNY) Sztripszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez* I–II. Bp., 1912. (továbbiakban Sztripszky) Online: <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/?f=templates&fn=main-hu.htm&2.0> (2012. 01. 30.)

² RMK II. 48.

³ Sztripszky I. 1796/3.

⁴ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában: 1473–1800*. Bp., 1999. 29–34.; 40–44.

⁵ Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1549. Közli Wenczel Gusztáv. Pest, 1857. Magyarul: Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László – Juhász László. Bp., 1979.

⁶ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál fordításában. Sajtó alá rendezte Benits Péter. I–III. Bp., 2001–2009. I. 7–23.

⁷ A róluk, illetve művükről szóló irodalomra a megfelelő helyen fogok hivatkozni.

zánknak.”⁸ Annak már nem mentem utána, hogyan futottak a szálak innen Acsády Ignáchoz, aki modern összefoglalásban elsőként alkalmazta 1526-ot, illetve a mohácsi csatavesztést, mint korszakhatárt.⁹ Aztán gyakorlatilag általánossá vált a magyar történetírásban.¹⁰

Maga Mohács, a vereség és a király halála már a maga korában a legismertebb magyarországi események közé került. Paolo Giovio rendkívül népszerű, olasz nyelvű kis munkájában, amellyel V. Károlyt törökellenes harcra buzdította, a keresztények legnagyobb veszteségei között sorolta fel.¹¹ Egy másik külföldön sokat olvasott, Mohácsot is fontos eseményként említő munkát Hans Haug, I. Ferdinánd egyik tisztviselője írt.¹² Ez az első német nyelvű magyar történet alighanem Thuróczy fordítása és kiegészítése, a magyarokkal szemben igen nagy ellenszenvvel. A lényegét tekintve hasonló tartalmú szövegek cirkáltak latinul is az akkori Európában. Híresek voltak; nyilván sokat beszéltek róluk. Így a császár egyik bizalmasának, Johannes Cuspinianusnak a birodalmi gyűlés előtt 1526-ban elmondott beszédéről, amely Bécsben szinte azonnal megjelent.¹³ Vagy ott volt a magyarországi szemtanú, Brodarics István munkája néhány hónappal későbbi

⁸ Az olvasóhoz. In. Liszti László: *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete*. Bécs, 1658. RMK I. 869.

⁹ Acsády Ignác: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és a XVII. században*. Bp., 1889.

¹⁰ A történeti periodizáció mai helyzetét Korok és korszakolás a történetírásban = *Aetas*, 2010. 4. sz. 49–106. Kisantal Tamás, Kövér György, Galamb György, Czoch Gábor és Tomka Béla tanulmányai igen széleskörű nemzetközi tájékozottságra épült áttekintéssel mutatják be.

¹¹ Paulus Iovius: *Commentario de la Cose de Turchi a Carlo quinto imperadore augusto*. Roma, 1531. [Sok helyen sok kiadása volt] Online: Google books-ban címe szerint; 1541-es kiadás. DIIv

¹² Hans Haug: *Der Hungern Chronica inhaltend wie sie anfenklich ins land kommen sind mit anzeugnung aller ihrer könig und was sie namhaffügs gathon hoben anfangen von ihrem ersten könig Athila und volfüret biss auf König Ludwig so im 1526. jar by Mohatz von Türckem umbkommen ist*. Wien, 1534.; Borsá Gedeon: Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez = *Magyar Könyvszemle*, 1961. 3. sz. 286–290. [Sok helyen sok kiadása volt. Bibliográfiák a szerzőt, illetve átdolgozót tévedésből – mert neve az utolsó lapon ablativusban áll – Haugen néven szerepeltetik.] Online elérhető a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár honlapjáról: <http://dspace.bcucluj.ro/handle/123456789/12557> (2012. 01. 21.)

¹³ Joannes Cuspinianus: *Oratio protreptica ad Sacri Romani Imperii principes et soceres, ut bellum suscipiant contra Turcam, cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo periit rex Hungariae Ludovicus*. Wien, 1526. Online: <http://www.kepkonyvtar.hu/?docId=85233> (2011. 12. 16.) Legutóbb magyarul: Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez. Ford. Kulcsár Péter. In. *Brodarics-emlékkönyv: egy különleges pártváltás a mohácsi csata után*. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz 1527. március 18., Dévény. Írták, a kötet dokumentumait vál. és az irodalomjegyzéket összeáll. Kasza Péter, Pálffy Géza. Bp., 2011. 81–99. (továbbiakban Brodarics-emlékkönyv) A latin címet úgy szokták magyarul kézikönyvekben és kiadásokban rövidíteni, mintha a „conflictus” egyes számban állna, holott világosan többes szám. Vagyis nem egy csatáról van szó, amelyben Lajos elpusztult, hanem több csatáról Magyarországon, ahol Lajos elpusztult. A szöveg nem kifejezetten Mohácsról szól.

időből. Ő kifejezetten Mohácsról írt.¹⁴ Szándéka szerint védekezni akart vele azok ellen, akik a vereséget „a mieink bűnének tulajdonítják”. Mert az volt a véleménye, hogy Mohácsnál véletlen történt, ami mindenkivel megeshet. Ne mondja senki, hogy „nem volt még eddig sem olyan hatalmas, sem oly szerencsés király vagy népség, melyet ne sújtott volna olykor a balsors is,” írja.¹⁵

Feltűnő mindezzel szemben, hogy az első magyar nyelvű magyar történet Mohácsot meg sem említi. Szerzője, Farkas András protestáns prédikátor, aki a nagy csatavesztés után több mint tíz évvel írta rövid, de átfogó magyar történetét, nem emelte ki a török pusztítás folyamából ezt az eseményt és a király elesését. Úgy fogalmazott, a törökök, akikkel Isten a magyarságot bűnei miatt verte meg, mindenhol, „ah Sarlóközből, ah bő Mátyus földéből, / Szalából, Somogyból, az Szerém földéről / Ah széles alföldről” hajtottak el sok népet. Végzetes azonban nem is a pusztulás volt, hanem a megmaradtak rossz politikája. Farkas így írta: „Kik megmaradának ilyen nagy romlástól, / János királyt királlyá koronázzák, / Ah királ meglátá, hogy ő nem bírhatja / Pogány törököknek tömérdek sokaságát: / Bölcsen cselekedék: frigyét vélek vete, / Hogy csak épölhetne ah megnyomorodott ország. / Másfelől esméltlen magyar urak / Elhajlának koronás királyoktól: / Pártokat ütének János királ ellen / Királt emelének em az Németországból; / Ah sok pártolással felföldet elveszték, / És annál is inkább ország megnyomorod.”¹⁶

Farkas nyilvánvalóan Szapolyai-párti szövegében János királlyá választása előtt nagy volt a pusztulás, de az új uralkodó valamennyi elődjét, közvetlenül „hatalmas Mátyás kerált,/Lengyel László kerált, ifjú Lajos kerált” is a „jámbor” jelzővel illeti, és azt mondja „Ezeknek általa ah kegyelmes isten/Oltalmazá ah jó Magyarországot”. Vagyis az ország romlása nem a török pusztításból, hanem abból következett, hogy a magyar urak szembefordultak a törvényes királlyal.¹⁷

¹⁴ Stephanus Brodaricus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Cracoviae, 1527. [nem maradt fenn példány]; Kritikai kiadása: Petrus Kulcsár. Bp., 1985.; Legutóbb magyarul: Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről*. Ford., jegyz. Kulcsár Péter. In: *Brodarics- emlékkönyv* 100–125. Kasza Péter szerint válasz Cuspinianus munkájára. Uo. 32–35.

¹⁵ Brodarics- emlékkönyv 100.

¹⁶ Farkas András: *Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto*. Krakkó, 1538. RMK I. 11. [több 16. századi kiadás]; Farkas András: *Az zsidó és magyar nemzetről*. In: *XVI. századbeli magyar költők művei* I. 1527–1546. Szerk. Szilády Áron, Bp., 1880. *Régi Magyar Költők Tára* II. 19–21., 235–240.

¹⁷ Az első magyarországi protestáns lelkészek közé tartozó Farkas személyével és művével a korról szóló irodalomtörténetek és történetek általában foglalkoznak, bár nagyon keveset tudunk róla. Dienes Dénes: Farkas András: „Az zsidó és magyar nemzetről” című műve teológiai és kortársi párhuzamai = *Limes Tudományos Szemle*, 2001. 73–81.

Hasonlóan nyilatkozott a következő magyar történet előadója. Ez a magyarokról szóló elbeszélés nagy terjedelmű, prózai világtörténetben van elrejtve, de ugyancsak protestáns értelmiségi embertől, Benczédi Székely Istvántól származik.¹⁸

Az első világrónika szerzője azonban valamivel Mohácsnál távolabbi múltban kereste, illetve látta meg a hanyatlás kezdetét. Mátyás királyról nagy elismeréssel írt. Szellemi és testi kiválóságát egyaránt dicsérte, és – komoly történetben eléggé szokatlan módon – közölt a király „sok trufái” közül egyet; meglehetősen durva hangulatút.¹⁹ A király halála mégis nem több, mint minden nagy emberé; Nagy Sándort, Julius Caesart, Attilát nevezi meg ebben az összefüggésben Benczédi Székely. És hozzáteszi, hogy meggyilkolták, ahogyan a többiek is. Mátyást az „urak” tették el láb alól, mert már „unták” a háborút.²⁰

A baj „Laszlo kiral”-al kezdődött, akit „némelyek” Mátyás özvegyének, „az királyné asszonnak kívánsága szerint” választottak meg több jelölttel, így Mátyás fiával, János herceggel szemben. Ez a király azonban nem bizonyult jó uralkodónak. Háborúi igen „szerencsétlenök” voltak, „valahova indult, mindenütt vesztött”. Ezen túlmenően pedig „nem nézé az alatta való népek megmaradását, hanem csak az ő hasznát”, és „nem különben lakék Budában, mint egy írott kíp az házba, avagy mint Babiloniába a szíp Sardanapalus”.²¹ Ezzel a félmondattal a középkori regékben elhíresült, kurtizánok módjára kozmetikázott, önző, birodalma vesztét okozó babilóniai királyhoz hasonlította Benczédi Székely I. Ulászlót. Előtte még közölte róla, hogy ha valami nagy veszedelmet jelentettek neki, „mindenkort azt szokta vala mondani, dobsa, mely szóval azt jelentette, hogy elég vagyon még, miből ehessön.”²² Mindent összevetve, sok tényező miatt okolta Benczédi Székely I. Ulászlót azzal, hogy az ország romlása az ő uralkodásával kezdődött el. Beszédes képet választott véleménye szemléltetéséhez: „Ennek idejébe hajla meg Magyarországnak koronája, és lassan, lassan, amit annakelőtte való királyok kerestek vala, az mind elkezde csúszni”.²³

¹⁸ Székely István: *Chronica ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559. RMK I. 38. RMNY 25.; Facsimile: Gerézdi Rabán, Bp., 1960.; Facsimile n.n. Pytheas é. n. (továbbiakban Székely: *Chronica*) Igen nagy korábbi irodalmát is hozza Péter Katalin: Az első magyar világrónika szerzője, Benczédi Székely István. In: Uő.: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 1995. 66–76. Székely Istvánt korábban provinciális szerzőnek tekintették.

¹⁹ Ez az első valamelyik magyarországi anyanyelven fennmaradt Mátyás-anekdota. Kríza Ildikó: *A Mátyás-hagyomány évszázadai*. Bp., 2007. 29–30. Szerb és román változatát későbből ismerjük. Jung Károly: Gróf Brankovics György Mátyás királyról. In: Uő. *Tanulmányok a Mátyás-tradíció délszláv kapcsolatairól*. Újvidék, 2008. 81–92.

²⁰ Székely: *Chronica* 221v.

²¹ Uo. 222–222v.

²² Ebből a Benczédi Székelynél még önző „dobse” királyból lett később a mindenre rábólintó Dobzse László.

²³ Székely: *Chronica* 222v.

A kezdet folytatása volt az, ami a mohácsi nagy vereség után történt. Benczédi leírja a király, a hadsereg, sok úr pusztulását, a török rablását, de a végső ok a belső ellentét lett. És itt tényleg megjelenik a politikai felfogásából fakadó magyarázat. Először „mind az egész ország” királlyá választja „János vajdát”, vagyis Szapolyai Jánost, majd „néhány uraktól behozaték” „Ferdinandus”, azaz Habsburg Ferdinánd. A két királyválasztás legitimitásának különbsége Benczédi Székelynél nyilvánvaló: az „egész ország” akarata felette áll „néhány urak” cselekedetének. Ebben a szellemben adja meg a végső értékelést is. Ferdinánd választásával „szakada ez ország kétfelé”, írja. Némelyek János királlyal, némelyek Ferdinánddal tartanak. „Mely pártolás teljességgel a török kezébe ejtje az országot.”²⁴ Nem a mohácsi vereség tehát, hanem a politika hozta a végzetes változást.

Heltai Gáspár viszont, az erdélyi szász evangélikus egyházi ember, könyvkiadó és nyomdász, aki szívből gyűlölte Szapolyai Jánost, nem jutott el szövegével a két király választásáig.²⁵ Ő nagymértékben támaszkodott Antonio Bonfini szövegére. Jól ismerte, tíz évvel a sajátja előtt kiadta az itáliai szerző igen nagy terjedelmű művének egy részét.²⁶ Irodalomtörténeti vélemények szerint Heltai prédikatori szellemben dolgozott, és, egy Szent Istvánról szóló rövid passzust kivéve, kiölt Bonfiniből minden katolikus utalást. Más olvasatban Heltai nem nagyon prédikátoros: a Szent Istvánról szóló részig tényleg minden Isten akaratából történik nála, azt követően azonban emberi indulatok, emberi cselekmények veszik át történetében a vezetést. Továbbá nem szól Heltai Gáspár Luther Márton fellépéséről, holott Benczédi Székely Istvánnál, akinek a művét használta, láthatta a reformáció főeseményét Magyarországon készült történetben. Végül írt több katolikus jellegű elemről, még hozzá igen elismerően. Így a modern kiadások nem tartalmazzák ugyan, de az eredetiben – margóra szedve – benne van, hogy a kőlostorokban, amelyek tulajdonképpen iskolák voltak, „tudós tanító mesterek és jámbor tanítványok laktanak”.²⁷ És leírja nem egyszerűen azt a tényt, hogy Szent István felajánlotta Magyarországot Máriának, hanem a magyarországi katolikus kegyesség egyik igen kedvelt jelenségét is, a Köpenyeges Madonnát. A király szájába adott szöveg szerint: „... állhatatos szüvel szolgállyatok minnyájam Aszszonyunknak. És ha valami veszedelem akarna jöni rátok, az ő palástyával befedezi és megoltalmazza a Magyarországot, mert ő a patrona Hungariae”.²⁸

²⁴ Székely: *Chronica* 230–230v.

²⁵ Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolozsvár, 1575. RMK I. 118. RMNY 360. Kísérő tanulmányt írta Kulcsár Péter, a facsimile kiadást gondozta Varjas Béla. Bp., 1973. (továbbiakban Heltai: *Chronica*)

²⁶ RMK II. 97. RMNY 209.

²⁷ Heltai: *Chronica* 29.

²⁸ Uo. 31v. Nem hiszem egyébként, hogy a Szent Istvánról szóló rész a Hartvik legenda nyomán támadt vélekedést írta le, mert a legendában a palást nincs benne. A Köpenyeges Madonna-, Palástos Madonna-ábrázolás egész Európában elterjedt. *Lexikon der christlichen Ikonographie* IV. Ed Engelbert Kirschbaum et al. Freiburg/Breisgau, 1972. 128. Magyarországon sok megje-

Ulászlóról, akinél Benczédi Székely szerint a bajok elkezdődtek, Heltai Gáspár már az ágensek által irányított történelemről szóló részben ír. Sok rosszat tudunk meg róla, többek között azt, hogy nem tudott magyarul, de az ország romlásával Heltai nem hozta Ulászlót kapcsolatba. A választásokig jutni Heltai Gáspárnak nem maradt ideje, meghalt, mielőtt nagy művét befejezte volna. „És a pusztá földet, és a füstelgő üszegöket hagyja hátra Magyarországon.” A török szultán tudniillik. Ez lett az utolsó mondat Heltai Gáspárnál.²⁹ Mátyást elég bőbeszédű krónikájának megfelelő helyén igen nagy odaadással dicsérte. Még leírta azt az ellentmondást is, hogy míg életében hadjárataival és gazdaságpolitikájával – „sok váomokkal és nagy rovásokkal, mert négyszer rója [adóztatja] vala mindeni esztendőben az országot”, – ellenérzéseket keltett, ahogy meghalt, visszakívánták az erőskezü királyt. „És akkoron kezdének mind az emberek mondani: De csak élne Mátyás király, bátor minden esztendőben hétszer róna meg az országot”, írta Heltai.³⁰ Nem érzékeltet változást a történetben, de nem tudjuk, hogyan alakult volna a végleges szöveg, ha van ideje az egész koncepciót átgondolni.

Utána, illetve a magyar történetet író három tanító és prédikátor, Farkas András, Benczédi Székely István és Heltai Gáspár után a 17. században világi emberek, inkább katonák és tisztviselők, mint értelmiségiek következtek a magyar múlt feltárásában és saját koruk eredetének értelmezésében. Pethő Gergely, Istvánffy Miklós és Liszti László, katolikusok mind a hárman. Pethő elég jó státusú horvátországi köznemes, Istvánffy és Liszti elég alacsony státusú mágnás volt; mindhárman élénken részt vettek a politikában.

Pethő Gergely jól ismerte a sajátja előtt volt történeteket, de alaposan változtatott rajtuk. Ismerte Benczédi Székely munkáját, használta is, a kritikus pontokon azonban éppen az ellenkezőjére alakította. Először is ő mondta ki azt, hogy az ország romlása Mátyás király halálából következett. Az volt az ok, „mert nem csak őt magát, Mátyás királyt, hanem vélle egyetemben a magyar nemzetségnek régi jó híreket, neveket, erejeket, hatalmokat és minden jó szerencséjeket, végezetre országokat is eltemeték. Mert az ő halála után kezdé mingyarást lassan, lassan fogyni és veszni országok”, írta.³¹ Ez után már nem volt különös jelentősége annak, hogy ki, miért választotta meg I. Ulászlót, akinek a jellemzése Benczédi Székely munkájából, az ő szövegének erős rövidítésével került be Pethő Gergelyhez. Az elnöiesedett, birodalmát vesztő babilóniai király analógiája mintegy természetesen hiányzik. Úgy lehetne fogalmazni, Mátyás végzetes halála után már nem lett volna funkciója.

lenéséről sokan írtak, először Éber László: *Köponyeges máriaképek = Archaeológiai Értesítő*, 1912. 4. sz. 303–319. Utóbbiról a tájékoztatást Marosi Ernőnek köszönöm.

²⁹ Heltai: *Chronica* 208v.

³⁰ Uo. 181v–182.

³¹ Pethő Gergely: *Rövid Magyar Chronica sok rendbéli historiás könyvekből*. Bécs, 1660. RMK I. 955. 88. Online. http://www.könyv-e.hu/pdf/Pettho_Gergely_Rovid_magyar_kronika.pdf (2011. 03. 07.) A világhálón 18. századi, 1732-ig folytatott kiadás van. (továbbiakban Pethő: *Chronica*)

A következő fázisban, Mohácsnál, Pethő furcsa módon, mert mások ezt a motívumot nem alkalmazták, okolja Lajos királyt, aki nem várta be a csapataival közeledő Szapolyai Jánost és Frangepán Kristófot. „Ha ezeket megvárta volna a király, úgy jobb alkalmatossággal megütközhetett volna Szulimán császárral”, szól az ítélet. Majd a királyválasztások következnek. Nincs rajtuk különös hangsúly, és a leírás tele van tévedéssel. Mintha Pethő nem megfelelő gonddal olvasta volna el a forrásait. Csak az világos, hogy János, illetve Ferdinánd legitimitásának különbsége éppen fordított irányú, mint Benczédi Székelynél. Itt Szapolyai Jánost a nemesek és „néhány urak” választják királlyá, és az urak többségének, valamint a nádornak a tiltakozása ellenére koronázzák meg, míg Ferdinánd királlyá választásáról szó sem esik, ám az urak többségének és a nádornak a jelenlétében az esztergomi érsek által koronáztatik meg. Ősi szokás szerint történt a Habsburg király koronázása, tehetnénk hozzá, ha valóban így esett volna. Ténylegesen egy püspök koronázta meg Ferdinándot.

Nem tudom megállapítani, szándékosak vagy véletlenek voltak-e Pethő elírásai a koronázások körül. A lényeges az, hogy az eseménysor végén mindkét király híveit kárhoztatja. „Ezzel a két királyválasztással veszték el a magyarok országokat, mert a két király között való nagy háborúság, visszavonyás, meghasonlás és pártosság(!) miatt az országnak teljességgel való romlása és veszedelme történt a törököktől”.³²

A korszak történetírói közül Istvánffy Miklós fogalmazott a leginkább terjedelmesen. Csak néhány évtizedről szól, de vaskos, fölió kötetet töltött meg az elbeszélésével.³³ A kiindulás saját korának siralmas állapota, illetve a romlott viszonyok kezdete. A magyar királyság – „Pannoniae regnum” – sokáig védte a kereszténységet a barbárok betöréseivel szemben, kezdődik a szöveg. Egészen addig volt így, míg a közügyek iránti közöny és a belső ellentétek, a pártoskodás, a szabadság és a jólét az ország pusztulásához nem vezetett. Az történt ugyanis, hogy miután Mátyás, a dicső király, aki mindent kézben tartott, meghalt, az ország előkelői és a nemesség – „proceres Pannoniae ac nobilitas” – csak a saját kényelmével és hasznával kezdett törődni. A tunyaság és a lustaság – „otium et ignavia” – uralkodott el közöttük. Közvetve tehát Mátyás király halála, közvetlenül a politikusok mulasztásai miatt vesztette el Magyarország a kereszténység védelmezőjének szerepét. Istvánffy társadalomkritikája rendkívül határozott.

Ehhez képest már a mohácsi nagy vereségnek nincs különös jelentősége, súlyos csapás, de a korábbi politikából következett. És a két király választásánál Istvánffy már nem egész társadalmi csoportokat tesz felelőssé, nála név szerint megnevezett politikusok követnek el hibákat. A történetíró politikai rokonszenve

³² Pethő: *Chronica* 102–103.

³³ Istvánffy Miklós: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Colonia Agrippina, 1660. RMK III. 1350.

viszont szövevényes, túlsúlyolt mondataiban is világos. Istvánffy azt írja, a szultán már a mohácsi csatához János vajda, azaz Szapolyai János segítségével jött. Aztán megmagyarázza, hogy Szapolyai királyválasztása miért nem volt szabályos, és János választásával, majd koronázásával mit sem törődve, Ferdinánd király ellensége végig „Vajvoda” marad Istvánffy történetében.

A mohácsi csatavesztés, mint minden bajok kútfeje meglepő helyen került megfogalmazásra, Liszti László eposz-szerű verse előszavában. A meglepetés annak szól, hogy ez az ember mindent csinált. Vagy vele csináltak mindent. A bécsi udvarban hol persona non grata volt, hol grófi címet kapott. Vádolták gyilkossággal és hamis pénz verésével. Végül lefejezték. Érthetetlen, mikor volt ideje és kedve hosszú verset írni. Csoda, hogy sikerült neki egyáltalán. Pintér Jenő mindenesetre, aki hosszú műelemzést szánt rá, részletesen kifejtette, hogy a mű, a *Magyar Mars avagy Mohács mezein történt veszedelem emlékezete* miért nem tekinthető valódi eposznak, és milyen forrásokat használt. Különösen azt nehezményezi, hogy Liszti László Brodarics István nevét, akinek a munkáját gyakorlatilag egyszerűen magyar versekbe szedte, meg sem említi.³⁴

Azt viszont Pintér nem vette észre, hogy Liszti, jóllehet tényleg sok elemet átemelt Brodarics traktátusából a saját versébe, a legfontosabbat, a szöveg értelmét megváltoztatta. Míg Brodaricsnál a mohácsi vereség véletlen következménye, olyan, ami mindenkivel megeshet, Liszti végzetesnek állítja. Azért fogott a *Magyar Mars* megírásához, „mivel legnagyobb siralmas emlékezetre való elveszése ott történék édes hazánknak”, írja az Olvasóhoz szóló előbeszédben.

Ha most a történetírás története foglalkoztatna, meg kellene néznem, milyen tudati szálak kötik össze a korszakot értelmező szerzők munkáit. Nyilvánvalóan volt közöttük intellektuális kapcsolat. Egyszerűbben szólva: többnyire ismerték elődeik munkáit. Itt azonban nem a művekről van szó, hanem a korszak megértéséről, illetve arról, hogy volt-e, ha volt, milyen kortudatuk volt a 16–17. század kortársainak?

A történeti munkák tanúsága szerint kevés, de igen sokféle ember írt abban az időben magyar történetet. Volt közöttük több protestáns prédikátor, katolikus nemesi politikus és ugyancsak katolikus arisztokrata királyi méltóság. Részint Habsburg-ellenes, részint Habsburg-párti oldalról kerültek ki, és Magyarország különböző részein, magában a királyságban, Erdélyben, valamint Horvátországban ténykedtek. Az volt a gondolkozásukban közös, hogy határozott törést éreztek saját koruk és az előző között. Saját koruk kezdetét a Mátyás király halála után bekövetkezett válságra tették. E szerint az értelmezés szerint a modern történetírás korszakhatárként preferált dátuma, 1526 és vele Mohács már nem ok volt, hanem szomorú okozat.

³⁴ Pintér Jenő: Listius László Mohácsi veszedelmének forrásai. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1906. 2. sz. 152–171, 280–291.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

A SZÉKELY TÖRTÉNELMI MITOLÓGIA ÉS GYÖKEREI

Miközben apám kézirat-hagyatékában – az egyre halogatott rendezés szándékával – kutakodtam, érdekes írás került (újra) a kezembe. 1976-ban keletkezett, és egy Székelyudvarhelyhez közeli, 11 faluból álló település-csoportot (a mai közigazgatási beosztás szerint: községet) vizsgál: Felsőboldogfalvát. Kisebb kötetnyi terjedelmű a kézirat, műfajilag nehezen besorolható, a szociográfiai fonalat riportszerű részek, olykor meg egyenesen lírai személyes vallomások szakítják meg, de sok információt rögzít a korból, illetve keresi bizonyos tények, jelenségek korábbi gyökereit. Rákérdez például a kistérség különböző korosztályhoz tartozó lakóinak régió- és nemzetiségtörténeti ismereteire:

„Beszélgetünk. S. J. tizenhatodik éves, nyolc osztályt végzett farcádi fiú. L. É. ugyanolyan korú hodgyai kislány. Mindketten jó tanulók voltak a VIII. osztályban.

Megkérdem: Mit tudnak a székelyek eredetéről?

L. É. (bocsánatkérő mosoly, alig észrevehető vállrándítás, hosszú, restelkedő hallgatás): „Nem tanultuk.”

S. J. (zavart töprengés után): „A székelyeket a 15. században telepítették be.”

A 80 éves ócfalvi Márton Mózes nem kell biztatni. Ömlik belőle a szó: „Némródnak vót két fia, Hunor és Magyar. Kelet-Ázsiában [így!] éltek, s onnan jöttek őseink ide. Pásztorsággal foglalkoztak. Egyik legelőről a mentek a másikra, s mikor elfogyott az eleség, akkor vonultak tovább. A fiúk feleséget úgy szereztek maguknak, hogy be-betörtek más törzsek területére, s onnan rabolták el. Elszaporodtak, a szomszéd népek is háborgatták, s ezért felkerekedtek, és bójöttek a Kárpátokon. Itt nagy birodalmat alapítottak s Attila lett a vezérök. Attilát Isten ostorának is hívták, mert ki-ki ütött más törzsekre, azért minden nép félt tőle. Attila hadaival járt erre-arra, s a többiek összeegyezttek, s megtámadták. Így meggyengült a birodalom, s szétesett. Attila elhatározta, hogy visszamegy az őshazába, és onnan hoz segítséget. Háromszéken, Kászonon és Udvarhelyszéken keresztül, ahogy mentek, Attila őrséget hagyott a keleti határon, hogy itt székeljenek addig, amíg ők visszatérnek. De ők nem jöttek vissza, hanem a magyarok. Akik a határnál székeltek, elszaporodtak, s így kapták a székely nevet.”

Tartalmában ehhez hasonlatos Datki Lajos, 68 éves lengyelfalvi földműves elbeszélése is. Új elem itt Csaba királyfi története és a Réka-monda. E szerint a Brassó felé vezető úton van egy erdő, amelyet Réka erdejének neveznek. Réka, Attila felesége, itt van eltemetve egy közsiklában.

László János, 68 éves farcádi lakos válasza tömör: „Hun maradékok vagyunk, Csaba királyfi utódai.” Kis verses epikai alkotása sokkal bonyolultabban, sok fantáziával adja elő az eredet, az ittmaradás történetét.”¹

Az 1976-ban 80 éves Márton Mózes, 68 esztendőös Datki Lajos és László János iskoláikat mind a monarchia idején végezték. Az ő elképzelésük a székelyek eredetéről még közelebből kötődik azokhoz a gyökerekhez, amelyek mind a mai napig a székelyek identitását meghatározzák. Korunk történészei, régészei, nyelvészei viszont – bár élesen vitatkoznak a székely eredetkérdés lehetséges variációin – egyöntetűen elvetik azt, amiben Márton Mózes, Datki Lajos és László János hittek, és amiben – aligha csalatkozó mostani tudásunk szerint² – a székelység többsége ma is hisz. Melyek ezek a gyökerek? Milyen áttételekkel, közvetítéssel terjedtek el, folklorizálódtak a székelység körében? Erre próbálunk itt, egyelőre csak a jelenlegi ismereteink vázlatos összegzésével választ keresni.

Noha modern korunkban nem állíthatjuk, hogy létezik egyöntetű eredetkép az önmagát székely-magynak valló, mintegy 7–800 000-es lélekszámú délkelet-erdélyi embercsoport körében, elegendő információval rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy kijelentsük: a székelység többsége ma is a hun eredet elméletének híve.³ Ennek az eredettudatnak a kialakulásában két forrás szerepe tűnik döntőnek: egyfelől a *közép- és reneszánsz-kori krónikás-hagyomány*, beleértve az ebben rögzített *Csaba-mondát*, majd a *csíki székely krónika*.

III. Béla névtelen jegyzője, szüksézávan ugyan, már 1210 körül utal a székelyek hun származására („kezdetben Attila király népe voltak”),⁴ de ezt mégiscsak IV. (Kun) László (1272–1290) „hű papja”, a „gestáját” 1282–85 között író Kézai

¹ Hermann Gusztáv: *Felsőboldogfalva útjain*. Kézirat a szerző tulajdonában. [Az írás részleteiben megjelent: *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok*. Szerk. Imreh István, Bukarest, 1978. 215–243.]

² A székelyek jelenlegi identitásának összetevőit, támpontjait véleményem szerint mindenképp kutatni kellene, nem csupán a pusztán tudományos jellegű információgyűjtés, hanem akár a közéleti tervezetések, vagy éppen az autonómia elképzelések megfogalmazása okán is.

³ A Babeş-Bolyai Tudományegyetem székelyudvarhelyi (óvodapedagógus- és tanítóképző) tagozatának MA-s hallgatói segítségével 2012 tavaszán végzett vizsgálat (egyelőre csak tíz, falusi és városi településen, az egykori Csík- és Udvarhelyszék területén) határozottan igazolni látszik feltételezésünket. Végso következtetést akkor vonhatunk le, ha az egész Székelyföldet átfogó kutatásról beszélhetünk.

⁴ Kordé Zoltán: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. Csíkszereda, 2001. 14.

Simon fejti ki részletesen.⁵ A Kézai-féle eredettörténetet, kibővített formában, megtaláljuk a 14. századi krónika-kompozíciókban (*Pozsonyi Krónika*, *Képes Krónika*), továbbá Thuróczy János 1488-ban nyomtatásban megjelent művében (*Chronica Hungarorum*).⁶

A Csaba névről – összegezvén a korábban megfogalmazott véleményeket – Kordé Zoltán a következőket írja: „Bizonytalan etimológiájú, személy- és helynévi változatban is előforduló elnevezés. Kézai állításával szemben Attilának nem volt Csaba nevű fia. A krónikabéli szereplő alakjának megrajzolásához Kézai – meglehetősen szabadságot engedélyezve önmagának – magyar és székely hagyománytörédeket, illetve Jordanesra visszamenő történeti anyagot használt fel. Kérdéses, hogy ki volt és mikor élt az a történeti személy, aki mintául szolgálhatott Kézai Csabájához.”⁷

A Csaba-kérdéssel újabban Mihály János, a Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont kutatója foglalkozott. Készülő könyvének lényegi elemeit az *Udvarhelyi Híradó*ban közzétett sorozatában osztotta meg az olvasókkal.⁸ A történet, amivel indítja írását, igen közel áll ahhoz, amivel előadásomat bevezettem:

„Nagyapámnak jó messze a falutól [az udvarhelyszéki Lövététől], Csík felé, a Cifrabükk határrészen volt egy [...] erdei szállása, mintegy négyholdnyi nagyságú. Hogy az egész nap ne csak az utazással teljen, korán indultunk mindig, s ennek érdekében, gyermekekül a csűrben előkészített szekér derekában aludtuk át az éjszakát, s rendszerint akkor ébredtünk csak fel, amikor a ráfos kerekű szekér már a Hegy felé vezető köves úton szénailatú álmunkból kirázott. Olyan korán volt, hogy még csak nem is pirkadt, s mi hanyatt feküdve a szénában, bámultuk azt a halvány felhőszerű sávot, amely a tiszta éjszakai égbolton áthúzódott felettünk. Öt-hatéves lehettem, s még nem sokat tudtam az asztronómiáról, ezért kikeménykedtem a szénából s az ülésdeszkán bóbiskáló nagyapám mellé kucorodtam. Tőle tudtam meg, hogy az égen látható fényes csillagösvényt Tejútnak hívják, de mifelénk, a székelyeknél Hadak útjának is nevezik. Azért – mint mondta –, mert ezen tér vissza Csaba királyfi és serege a túlvilágról, mindahányszor a székely népnek segítségre van szüksége. Még eldúdolta a székely himnusz két sorát („Vezesd még egyszer győzelemre néped, / Csaba királyfi, csillagösvényen!”), s ezzel a dolog annyiban is maradt közöttünk. Pár év múlva, amikor már a betűk silabizálásával jól előre haladtam, újra beszédtem a kettőnk közt a Hadak útja. Ekkor a pad ágából, a vasárnapi ruhák alól, egy eléggé megviselt, tábla nélküli könyvet (a katolikus népiskolák számára kiadott magyar olvasó-

⁵ Uo. 19–23.

⁶ Uo. 19.

⁷ Uo. 20.

⁸ Mihály János: Csaba királyfi nyomában. = *Udvarhelyi Híradó*, 2011 (XXII). 4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 44. sz. (továbbiakban Mihály, 2001)

könyv vagy történelemkönyv volt, ha jól emlékszem, de hogy melyik osztály számára készült, azt már nem tudnám megmondani) vett elő s ezzel tulajdonképpen a maga módján elkezdte nemzeti tudatom „formálását”. E könyvben, *A hadak útja* cím alatt, olvastam el először azt a rövid „népregét”, amelynek tartalmát, szűkszavúan ugyan, de nagyapám velem már ismertette, s amelyet népies füzetek, kalendáriumok és olvasókönyvek mellett, elsősorban Jókai Mór (1825–1904), Benedek Elek (1859–1929), és Móra Ferenc (1879–1934), Hankó Vilmos (1854–1923) tettek valójában közkinccsé, úgy, hogy e székely „néphagyományt” kiszínezve és beleszőve a magyar krónikáinkból ismert hun–magyar rokonságot „bizonyító” Csaba-történetbe, újra elterjesztették a nép között.”⁹

A kérdés minden részletét természetesen ő sem tudta tisztázni, de megerősíti azt, hogy egy létező székely-magyar, de amúgy több népnél előforduló hagyomány – egy eltávozott hős égi úton való visszavárásáról – a krónikásoknak köszönhetően forrott össze a hun–székely eredetelmélettel. Eme összeforrasztott, az elhúzódó nemzeti romantika korában közkedvelt változat (re)folklorizálódását pedig nemcsak a nagyapja (egyébként jellemző és tanulságos) történetével, hanem a székelységben fellelhető hagyományok elemzésével is példázza.¹⁰

Én viszont a folklorizálódás korábbi fázisával is számolnék. Itt elsősorban a székelyudvarhelyi születésű csíksomlyói plébános, Lakatos István 1702-ben befejezett írására utalnék,¹¹ amelyből kiderül: az Alcsíkon szolgáló pap kitűnő ismerője a hun–székely leszármazás krónikás hagyományának, említi Csabát is, illetve az ő testvérháborúját Aladárral, amelynek nyomán a székelyek Erdély hegyei közé telepedtek.¹²

Talán az sem véletlen – a jezsuiták missziós tevékenységéért kijáró tiszteleten túlmenően –, hogy Lakatos művét a székelyudvarhelyi rendház főnökének dedikálja. A tudós jezsuita páterek ugyanis, noha a katolikus Habsburgok hű szövetségesei voltak, épp e korban váltak a hun–székely–magyar eredetmítosz szorgos terjesztőivé. Jellemző e tekintetben Répszeli László *Hunnias, sive Hunnorum e Scythia Asiatica egressus* című, 1731-ben Nagyszombatban megjelent munkája. Répszeli szerint a magyarok ősei csakis a hunok lehetnek, semmiképpen sem a Moszkvának alávetett „Jugariában” élő szolgálattelkü népek, amint ezt némely „ál-tudósok” állítják. A hunok – vallja Répszeli – úgy viszonyulnak utódaikhoz, a magyarokhoz, mint a trójaiak a rómaiakhoz: ugyanaz a nép, csupán neve válto-

⁹ Mihály, 2001. 4. sz.

¹⁰ Köszönöm Mihály Jánosnak a türelmes hajlandóságát a kérdés alapos és többszöri szóbeli megvitatására.

¹¹ *Siculia delineata et descripta accuratius, quam hactenus, nunc ad lucem data dedicataque a. Chr. 1702. A. R. P. Andreae Lenkowitz e Soc. Jesu Residentiae Udvarhelyiensis Superiori Parti multum venerando ab A. R. P. Stephano Lakatos de oppido Udvarhely Parochi Kozmasiensi die 30 October.*

¹² Boga Alajos: *Székelyföld történetirója a XVII. században*. Kolozsvár, 1914. 68–69.

zott.¹³ Még érdekesebb e tekintetben a székelyudvarhelyi jezsuita rendház főnöki tisztét négy ízben (1724–1725, 1738–1740, 1742–1743, 1756–1760) betöltő, 1735 és 1738 között pedig Marosvásárhelyen tevékenykedő Gyalogi János¹⁴ történetírói munkássága. Fő műve, az *Inclytæ et antiqissimæ Siculorum Transilvaniae, magno Atilæ Hunnorum duci* (1738) című hőseposz, amelyet az udvarhelyszéki főkirálybírónak, gróf Gyulaffy Lászlónak ajánlott (sokatmondó dedikáció!). E műve, a székelyek hun leszármazásának apológiája mellett, Attila hős utódaihoz szóló buzdítás a török elleni harcra, egyeztetve a székely eredetmítosz elemeit a Habsburg ház érdekeivel.¹⁵ Nehezen elképzelhető, hogy a krónikás hagyományokat kitűnően ismerő és valló tudós páterek, de nemkülönben a művelt vidéki papok, a székelység között szolgálva ne ejtették volna módját történeti fel fogásuk ismertetésének, terjesztésének.

A *csíki székely krónika* a székely történeti mitológia másik alapvető forrása. Legrégebbi ismert példányát Csíksomlyón keltezték, 1796-ban. Farkas Nepomuk János, akkor már nyugalmazott helyi plébános hozta nyilvánosságra, állítva, hogy egy 1695-ben kelt írásról másolta, mely változatlanul reprodukálja az 1533-ban lejegyzett eredeti szövegét. A krónika a székelyeket – a magyarokhoz hasonlóan – a hunoktól származtatja, utal ősi nemzetségi szervezetükre, mely a tisztviselők váltakozásának rendjében még a késő középkorban is szerepet játszott. A krónika szerint a 11. századig a székelyek élén a „főrabonbán” állott, akit népe szabadon választott, és aki az Attila király testvére, Buda által épített várban, a Székelyudvarhely mellett emelkedő Budvár bércén székelt. Ez volt a székely harcosok tanácskozási helye is, mely gyűlések alkalmával a rabonbán ítéletet tartott a székelyek között zajló peres ügyekben, illetve kihirdette az új törvényeket. Itt őrizték az ezüstkeretbe foglalt kókuszdió-serleget is, mely áldozati kellékül szolgált. Az Árpád vezette *hunok* (!) érkezésekor Zandirhám rabonbán fogadta az új honfoglalókat és adta át vezérüknek a székelyek kőbe vésett hat alaptörvényét, melyek tiszteletben tartását Árpád népe esküvel fogadta. Ez után a krónika Zandirhám utódainak történetét követi.

A krónika előbb kéziratban terjedt (Szádeczky Lajos 1905-ben nyolc példányról tudott,¹⁶ Endes Miklós 1940-es években kelt kiadatlan írásában újabb három,¹⁷

¹³ Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi hősepika történetéből*. Bp., 1993. 94–105.

¹⁴ Gyöngyös, 1686 – Buda, 1761.

¹⁵ Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Bukarest, 1993. 39.

¹⁶ Szádeczky Lajos: *A csíki székely krónika*. Bp., 1905. 91–92. (továbbiakban Szádeczky, 1905.)

¹⁷ Endes Miklós: *A csíki székely krónika*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 2008. 2.

majd 1999-ben Deé Nagy Anikó még egy példány létre figyelmeztetett¹⁸), de több magyarított változat is létezett. Nyomtatásban 1818-ban közölte Kilyéni Székely Mihály, *A Nemes Székely Nemzet Constitutiói* című gyűjteményben. Eredetiségét már közvetlenül felbukkanását követően kétségbe vonták, elkötelezett, bár kétkedő hívei közt viszont ott találjuk Aranka Györgyöt, aki magyarra fordította és kiadását tervezte.

Első magyar nyelvű fordítása, illetve kritikai kiadása 1886-ban jelent meg, Nagy Gézának köszönhetően.¹⁹ A forráskritika általában – Szádeczky Lajos 1905-ben publikált, az újabb kritikai kiadást kísérő tanulmánya nyomán – Sándor Zsigmond ifjú csíki nemesember, joghallgató 18. század végén keletkezett hamisítványának tartja. Többen úgy vélik viszont, hogy Sándor Zsigmond túl fiatal volt ahhoz, hogy egymagában megírja. Maga Szádeczky is úgy látta, „hogy e célból másnak a segítségét is igénybe vette”, a „gyanúsítottak” egész listáját sorakoztatva.²⁰

Az eredetiségével kapcsolatos heves viták a krónika felbukkanástól egészen a 20. század elejéig folytak. Szádeczky 1905-ben közzétett tanulmányával az akadémiai körök számára a vita lezárult, de a sajtóban később is fel-fellángolt, napjainkban pedig híveinek szakmán kívüli táborá egyre nagyobb, nem beszélve az ún. „rabonbán poharat” (kókuszserleget) övező, a legutóbbi években dívó különös tárgykultuszról.

A krónika hamis voltahoz ma már nem fér kétség. Erre utal: 1. születésének dekameroni hangulatú kerettörténete, 2. a benne vázolt korokból (népvándorlás, korai középkor) nem rendelkezünk más, hiteles székelyföldi írott forrással, 3. a szöveg filológiai visszasságai, 4. történeti következetlenségei, ellentmondásai és anakronizmusai, 5. a régészeti források a Székelyföldön nem jeleznek semmilyen hun jellegű-gyökerű népi folytonosságot, politikai szerveződést. 6. Semmilyen szempontból (műfaji sajátosságai, nyelvezete, ismeretanyaga tekintetében) nem illeszkedik az állítólagos eredeti változat keltezése (1533) korába, míg felbukkanása idején, a 18–19. század fordulóján a hamis történelmi dokumentumok készítése szinte tömeghóbortként jelentkezett.

Folklorizálódásának ösvényei nagyjából ugyanazok, mint a krónikás hagyomány és Csaba-monda esetében: a csíki papság már felbukkanása idején a krónika aktív híve; „felfedezője”, Farkas Nepomuk János nyugalmazott somlyói plébános Aranka Györggyel levelezve érvel hitelessége és történelmi jelentősége mellett. Németi József, korabeli csíkkarcfalvi plébános (aki szintén élénken érdeklődött a „hun emlékek” iránt, illetve tárt fel általa hunnak vélt, valójában

¹⁸ Deé Nagy Anikó: A csíki székely krónika Marosvásárhelyen őrzött másolatai. In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye*. Csíkszereda, 1999. 113.

¹⁹ Nagy Géza: A Csíki Székely Krónika. = *Székely Nemzet*, (IV) 1886. 140–169. sz.

²⁰ Szádeczky, 1905. 81–82.

bronzkori tárgyakat a gondjaira bízott templom padozata alatt) ugyancsak szerepel Szádeczky „gyanúsított-listáján”. Valószínűleg ők, illetve a velük kapcsolatban álló iskolamesterek voltak az elsők, akik a nép körében ismertették. A papok és iskolamesterek szerepe e folyamatban mondhatni mindmáig megmaradt, de ehhez egyre több népszerű kiadvány társult, illetve került az egyszerű falusi emberek házainak immár nem „pad ágába”, hanem könyvespolcaira.

Az önkényuralmi rendszerek idején, miközben akadémiai körökben élénken zajlottak a krónika hitelesség-vitái, az eredetiségbe vetett hit a nemzeti érzület próbakövévé vált. 1852-ben, *Erdély régiségei* című, nagy sikerű könyvében, a Budvár leírásakor Kővári László is e mellett foglal állást, közölve egyúttal a forrás részletes kivonatát.²¹ 1854-ben, *A magyar nemzet története* című, széles olvasói körnek szánt munkájában Jókai ír a „Rhabonbánokról, szerecsendió helyéről”, melybe az áldozó vezérek „csorgatták vérüket, mely serleg sokáig megvolt a Sándor család birtokában”.²² Ugyancsak 1854-ben, a történész Szilágyi Sándor – nagyközönségnek szánt képes könyv lapjain – teljes egészében a krónika nyomán sommázza a székelyek korai történetét.²³ 1857-ben kiadott gyűjteményében, a *Száz történelmi regében* Kővári lejegyzí a Bálványosvárához kötődő „történelmi hagyományt”, miszerint e várat „Sándor székely rabonbán fia Opor építette”, elmesélve a pogány hitű legnagyobbik Opor fiú és a keresztény Mike lány – később több szerző által újra megörökített – szerelmi történetét.²⁴

Orbán Balázs főműve, *A Székelyföld leírása* valamennyi kötetét mondhatni egészében áthatja a krónika szelleme. Az 1868-ban kiadott első (udvarhelyszéki) kötet *előismertetésében*, „Zandirhámnak, a székelyek főrabonbánjának Árpáddal kötött szövetségé”-re való utalással már jelzi, hogy a viták keresztültüzében álló forrást ő gyanún felül állónak tartja.²⁵ Kevéssel odébb a Budvár szirtjéről szól: „Te rejtélyes sziklahegy, te, ki a székely nemzet titkos múltjának, hősiességének korának vagy központi helye, hol a nemzet kövértékre írt és törvényeit és történelmét nemtők által őriztetni a nép, hol, miként Mózes a Sinai-hegyen, istennel beszélgettek a főrabonbánok, oh rejtélyes, mesés sziklahalom, miért vagy oly hallgató, miért nem tudod felfejteni a múltnak előtte lezajlott titkait.”²⁶ „Az Udvarhelyhez közeli hun emlékekhez” sorolja a várossal azóta összeépült falut, Szombatfalvát is, „mert hogy annak neve a csíki krónikában említett Sambaat földétől

²¹ Kővári László: *Erdély régiségei*. Pest, 1852. 64.

²² Jókai Mór: *A magyar nemzet története*. Pest, 1854. 34–35.

²³ Szilágyi Sándor: Erdélyi tájképek, régiségek és népszokások. In. *Magyar- és Erdélyország képekben*. Szerk. Kubinyi Ferencz és Vahot Imre, III. Pest, 1854. 130–131.

²⁴ Kőváry László: *Száz történelmi regé*. Kolozsvár, 1857. 109–114.

²⁵ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I–VI. Pest-Budapest, 1868–1873. I. 5.

²⁶ Uo. 60.

[...] ered...²⁷ Kénos falu meg a határában emelkedő Veresmart, majd a bágyi vár leírása is szintén jó okot szolgáltatnak a krónikára való bőséges hivatkozásra.²⁸

A második kötetben Csíkszék, a krónika szülőhelye kerül bemutatásra. A Csíkrákos határában emelkedő „Pogányvárnak festői omladványai” ugyanúgy lenyűgözik a „legnagyobb székelyt,” mint korábban a Budvár bércének látványa: „Itt fenn a fellegekkel szomszédos sziklaszál tetején, – hol a vihar keletkezik, hol a villámok képződnek – ütöttek tanyát hajdan a hős székely nép daliás fejedelmei, itt székelt Upolet, hős fia a nagy Zandirhámnak, itt e büszke ormon [...] laktak ezen nép szeretete, becsülése és nem zsarnoki hatalom által lett pap-fejedelmek, kik a népet kormányozták, harcra vezették, s ős hitük szerint áldoztak Hadúr oltáránál.”²⁹ A nép szeretetétől övezett fejedelmek szembeállítása a zsarnoki hatalommal nyilván kora politikumának szánt üzenet. Vacsárcsiról, a krónika záradéka szerinti születési helyéről írva újra alkalom adódik a krónika ismertetésére, az eredetisége melletti érvelésre.³⁰ Hivatkozik még rá a Gyimesi szoros leírásakor,³¹ majd a háromszéki kötetben több helyen, így Bálványosvár³² és Ika vára³³ kapcsán.

A krónika több szépirodalmi mű ihletője. Jókai *A varchoniták* című kisregényében (1851) és drámájában (1853), Dózsa Dániel *Zandirhám* című hőseposzában (1856), Thaly Kálmán költeményeiben (*Három Opor*, 1857; *A székely nemzet pohara*, *Réka szirtje*, 1861), Bíró Béla máréfalvi születésű kolozsvári plébános, címzetes kanonok ifjúkori „beszélyében” (*Vallási harc atya és fiú között*, 1864 – kiadva 1902-ben) pogánykori történeti elemei mind a nemzeti ellenállás szimbólumaiként jelennek meg. E műfajban a csúcstól később Jókai *Bálványosvár* (1882) című regénye jelenti, de mind a mai napig hálás ihletforrás, amint azt Gál Elemér (csíki származású, később Szatmárnémetiben, majd Egerben élő újságíró) *Héthavas* című, 2004-ben befejezett, azóta két kiadást megért „östörténeti hitregénye” is bizonyítja.

És végül ne feledkezzünk meg Benedek Elek népszerű könyvéről, *A székelyföldi mondák és mesék* című gyűjteményről, mely egyrészt szerepet játszik a folklorizálódás folyamatában, miközben e folyamat adott stádiumát is tükrözi. Az általa lejegyzett Budvár és Csicsér mondája például oly korban játszódik, „mikor a Budvárában rabonbánok éltek” és a szemközti „Csicsér tetején is vár volt a rabonbánok idejében.”³⁴ Benedek Elek, udvarhelyi diákként, jól ismerhette

²⁷ Uo. 63.

²⁸ Uo. 160.

²⁹ Uo. II. 70–71.

³⁰ Uo. 72–73.

³¹ Uo. 77.

³² Uo. III. 88.

³³ Uo. 94.

³⁴ Benedek Elek: *Székelyföldi mondák és mesék*. Bp., [1900.] 8–13.

azt a városi folklórt, amelyről tudjuk, hogy akkorra már integrálta a csíki krónika Székelyudvarhely vidékéhez kötődő tartalmi elemeit.³⁵

A székely történeti mitológia – a Székelyföld mindmáig megtartott tömbmagyar jellege, illetve a középkori-koraújkori székely múlt valós emlékei mellett – a jelenkori székelység-tudat fontos eleme. Ezt a szerepét elvitatva e tudat gyengítésén munkálnánk. Másfelől, elismerve a történeti mítosz elemek tudat-meghatározó szerepét, kötelességünk e mítoszokat elkülöníteni a valós múlt eseményeitől, ugyanakkor kutatni eredetüket és nem utolsó sorban, közvetlen illetve közvetett hatásukat a történelmi folyamatokra.

³⁵ Szájdél János Udvarhely városi főbíró 1862-ben jegyzi fel, hogy „Június 28-kán estve felé” meglátogatták Korondi Mózes professzor és Szabó Károly, „a Magyar Múzeum öre”, kik arról „kérdőzködtek”, mit tud a Budváráról. A főjegyző elbeszéli, „hogy régi irományok szerint volt Attila eccsének vára, honnét neveztetik is” és „régii időben a Rhabanbánok áldozattétel végett Buda várába gyűltek össze, ott tartották szertartásokat.” (Szeles János – Szájdél János: Székely-Udvarhely története. Közli Szádeczky Lajos. = *Erdélyi Múzeum*, XV. (1898). 605.

BALÁZS MIHÁLY

AZ ÚJ ORSZÁG ÉS A KATOLIKUSOK

A kialakulóban lévő új ország vallási törvényeiről olykor látns, máskor nyílt vita folyik a szakirodalomban. Jóllehet a nagyszabású Erdély történetnek felróható volt,¹ hogy szinte említés nélkül hagyja ezeket az eszmetörténeti szempontból kivételes fontosságú intézkedéseket, az 1980-as évek második felében megsza-
porodott a velük foglalkozó szakirodalom, s Barta Gábor, Benda Kálmán és Várkonyi Ágnes dolgozataiban megformálódott az a kép, amely a népszerű feldolgozásokon és összefoglalásokon keresztül szélesebb körben is elfogadottá vált.² E koncepció szerint az 1560-as évek második felében meghozott korszakos jelentőségű törvények annak a lenyűgöző felekezeti sokszínűségnek az eredményeképpen születhettek meg, amely a fejedelemség sajátos helyzetével magyarázható. Az erdélyi politika felelősségteljes irányítói ezek segítségével biztosították a belső rendet és nyugalmat. A két nagyhatalom közé beékelődött országban ez a túlélés alapfeltétele volt, hiszen az etnikailag eleve tagolt új politikai képződmény nem engedhette meg magának, hogy véres felekezeti küzdelmek, válásháborúk terepévé váljon. Így valósult meg Európában páratlan módon a négy

¹ Barcza József: Peregrináció, vallási türelem. In: *Tanulmányok Erdély történetéből*. Szerk. Rácz István, Debrecen, 1988. 99–103.

² Lásd Barta Gábor több nyelven közzétett tanulmányát (magyarul: A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéseiről. In: *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Bp., 1986. 37–43; franciául: L' intolérance dans un pays tolérant: la principauté de Transylvanie au XVIe siècle. In: *Les frontières religieuses en Europe du XVe au XVIe siècle*. Ed. Sauzet, Robert, Paris, 1992, 151–158.; németül: Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen. In: *Luther und Siebenbürgen*. Hsg. von Georg und Renate Weber, Köln–Wien–Böhlau, 1985. 229–244.), továbbá az *Erdély rövid története*. Bp., 1989. 255–256. általa írott fejezetét.; Benda Kálmán: A reformáció és a vallásszabadság eszméje. In: *Egyházak a változó világban*. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. augusztus 29–31. Szerk. Bárdos István, Beke Margit, Esztergom, 1991. 29–33.; Benda Kálmán: Az 1568-as tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. = *Erdélyi Múzeum*, 1994. 3–4. sz. 1–4.; Várkonyi Ágnes: Pro quiete regni – az ország nyugalmaért. (A vallási toleranciát törvénybe iktató 1568. évi országgyűlés 425. évfordulójára). = *Protestáns Szemle*, (55.) 1993. 260–277. Angolul: Pro quiete regni – for the peace of the realm. (The 1568 law on religious tolerance in the Principality of Transylvania). = *The Hungarian Quarterly*, 34. [130.], 1993. 99–112.

bevett vallás (katolikus, evangélikus, református, unitárius) intézményesülése, amely kiegészült az ortodox egyház megtűrésével.

Zoványi Jenő, Péter Katalin és Pirnát Antal tanulmányainak³ ösztönzésére ettől lényegesen eltérő elképzelést fogalmaztam meg.⁴ A magyarul és németül egyaránt közölt dolgozatok kiindulópontja az volt, hogy a négy bevett vallás rendszere csak 1595-ből igazolható, s problematikusnak találtam azt a magyarázatot, hogy a felsorolás híjával vagyunk ugyan, de burkolt formában mégiscsak ott van ez a négy felekezet már 1568-ban, vagy 1571-ben. Az érvelés középpontjában azonban a felekezetek kialakulásának erdélyi sajátosságai álltak, jelesül az, hogy a mondott időpontban még és már egyik vallási irányzat sem rendelkezett lezárt dogmatika mentén kialakult egyházi struktúrákkal. A katolikusok már nem, hiszen erre az időszakra felforrósodtak, de nem volt sem református, sem unitárius egyház, hiszen, a Partiumot leszámítva, a magyarok lakta területeken a Kolozsvárott székelő püspök irányítása alá tartozott minden protestáns, akik közül egyesek elfogadták a szentháromság hagyományos dogmáját, míg mások inkább a szentháromság-tagadókkal tartottak. Legközelebb a szervezeti és dogmatikai véglegesedéshez a szebeni központú szász evangélikusok álltak, ám az ottani püspök irányítása alá sem csupán azok tartoztak, akik elfogadták az ágostai hitvallást, hanem a mondott terület minden protestánsa.

Merész lenne azt állítani, hogy ez az új koncepció gyors elfogadásra talált.⁵ Érthető, bár aligha igenelhető az a vélekedés, hogy a nemzetközi recepció késlekedése nem is nagy baj, hiszen a négy bevett vallás intézményével szentesített kivételes erdélyi vallási tolerancia történeti örökségünk egyik legbecsesebb ék-köve, s egyáltalán nem célravezető ragyogásának tompítása, bármily alapos és részletekben helytálló érveléssel történjék is ez. A későbbiekben még visszatérünk arra, hogy ez a kimondva vagy kimondatlanul is jelenlévő álláspont nem csupán tudományosan tarthatatlan, de a történeti örökség ápolása szempontjából is elhibázott, ám a hagyományos képhez ragaszkodókat megnyugtathatja, hogy ennek az elképzelésnek a külföldi recepciójára sincs semmiféle garancia, s a leg-

³ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Humanizmus és reformáció 6. Bp., 1977. 304.; Péter Katalin: *Die Reformation in Ungarn*. In: *Études historiques hongroises*. Tom. 4. European Intellectual Trends and Hungary. Ed. Glatz Ferenc, Bp., 1990. 45–46.; Pirnát Antal Dávid Ferencről írott pályaképe: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Péter László, Bp., 2000. I. 438–440.

⁴ Balázs Mihály: „A hit ... hallásból leszen.” Vallásszabadság és bevett vallások Erdélyben a 16. században. In: *Uő. Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Bp., 2006. 11–36. Itt megtalálhatóak a korábbi közlések adatai. Német változat: Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jh. In: *Fragmenta Melanchthoniana. Humanismus und europäische Identität*. Bd. 4. Hsg. Von Günter Frank, Bretten, 2009. 11–27.

⁵ Lásd erről: Horn Idikó: Felekezeti és vallási szimuláció In: *Színlelés és rejtőzködés. A korai magyar politikai szerepjátékai*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., 2010. 125–126. (továbbiakban Horn, 2010.)

jobb esetben is roppant lassú, tévedésekkel teli és késedelmes lesz. (Legalábbis erre lehet következtetni a témában az utóbbi időben megjelent, de az új koncepcióval nem szembesülő, vagy arról nem is tudó külföldi publikációkból.)⁶

Az elismerő, vagy a meglátásainkat igenlően tovább építő reflexiók ellenére nem beszélhetünk széleskörű recepcióról a magyar nyelvű szakirodalomban sem. Ebben egyfelől kétségtelenül a ma is működő erdélyi egyházak aktuális helyzetével összefüggő felekezeti elfogultságok is szerepet játszanak. A legmarkánsabban ez az unitáriusoknál ragadható meg. Ők nehezen mondanak le az egyetemes vallásszabadságot a világtörténelemben először kinyilvánító tordai országgyűlés mítoszáról, amelyben elképzelésük szerint az unitáriusoké és Dávid Ferencé volt a vezető szerep. Álláspontjukat nem menti, de valamelyest magyarázza, hogy ezt egy őket sújtó katolikus mítosz ellensúlyozására is szükségesnek vélik. Hiába mutatta be mintaszerű történeti elemzéssel Mohay Tamás,⁷ hogy a csíki katolikusokat vallásuk miatt 1567-ben legyilkolni akaró unitárius fejedelem mítosztát 1780 táján találta ki Cserey Farkas, kétségtelen tény, hogy nem csupán egyházi személyek és politikusok, hanem katolikus hangoltságú történészek sem hajlandók lemondani történetüknek erről a spirituálisan bizonyosan felemelő fejezetéről.

A felekezeti elfogultságon kívül talán a felemelő történeti örökség féltése játszik szerepet az újszerű értelmezés elutasításában. Ezt vélem kitapinthatónak Bitskey István és Pásztori-Kupán István dolgozataiban. Az előbbinek bizonyára igaza van abban, hogy a 60-as években meghozott törvények lépcsőfokot jelentettek az elvi tolerancia irányába, ám a konkrét történeti körülmények vizsgálata alapján felettébb problematikusnak találjuk az alábbi észrevételét: „Itt jegyezzük meg, hogy a protestáns konfessziókat legalizáló tordai országgyűlés nem a katolicizmust tiltotta, hanem a bálványimádást, amit természetesen a „római religió” hívei is elutasítottak.”⁸

Ennél persze jóval problematikusabb Pásztori-Kupán István tanulmánya, aki abszurd módon a szentkorona szakrális tekintélyét is ide rántva beszél arról, hogy a

⁶ Fata Márta: Der Augsburger Religionsfrieden als Vorbild für die ungarische siebenbürgische Mehrkonfessionalität. In: *Der Augsburger Religionsfrieden 1555*. Wissenschaftliches Symposium aus Anlass des 450. Jahrestages des Friedensschlusses, Augsburg 21. bis 25. September 2005, Münster. Hsg. Heinz Schilling, Heribert Smolinsky, Güterslocher Verlagshaus, [Aschendorff], 2007. 415–437.; Erich Bryner: Die religiöse Toleranz in Siebenbürgen und Polen-Litauen im Kontext der europäischen Kirchengeschichte. In: *Bewegungen und Beharrung. Aspekte des reformierten Protestantismus 1526–1650. Festschrift für Emidio Campi*. Hsg. Christian Moser et Peter Opitz, Leiden, 2011. 361–381.

⁷ A korábbi tanulmányok fogadtatásra is reflektáló alapvető monográfia: Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás: történet, eredet, hagyomány*. Bp., 2009. 106–133.

⁸ Bitskey István: Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság. = *Történeti tanulmányok*, A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa, XV. (2007), 108. Németül: Der ungarische Jesuit Péter Pázmány über die Religionsfreiheit der Calvinisten und der Lutheraner. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hsg. Marta Fata, Anton Schindling, Münster, 2010. 460.

tordai országgyűlés bibliai záradéka Erdély politikai, társadalmi és lelki közösségének a sokfeléségből megnyilvánuló, Isten ígéből vett teokratikus rendjét és egységét szentesítette. Szerinte a rendelet egyenrangúan kezeli a különböző felekezetekhez tartozó emberek hitét, majd egy csipetnyi református elfogultsággal ki nyilvánítja, hogy „a Szentírás teokratikus tekintélye alapján az erdélyi kálvinista nemes úr eljutott annak kimondásáig, hogy római katolikus képviselőtársának meggyőződése szintén hit, nem csupán babona, hiszékenység, vagy bálványozás.”⁹

A fenti idézetek szerint tehát több szakember számára az látszik nyugtalanítónak, hogy az ige szabad prédikálásáról szóló törvények miképpen jelenthették egyúttal a katolicizmus kitiltását is. Indokolt tehát, hogy ebben a témakörben fogalmazzunk meg néhány észrevételt, s megjegyzéseinket összekötjük egy olyan dokumentum bemutatásával, amelyet a kutatás eddig nem méltatott megfelelő figyelemre.

Mondandónk bevezetése gyanánt megismételjük azt a korábbi észrevételünket, hogy a tordai törvényt akkor értelmezzük helyesen, ha figyelembe vesszük: 1566 és 1571 között lényegében ugyanazon a nyelven és ugyanazokkal az érvekkel szölk az erdélyi törvények a vallás dolgáról. Közös mozzanat ezekben a bálványozások kitöröltetése – amelyet a Szebenben hozott 1566-os törvény szerint minden nemzetség közül el kell távolítani –, majd további két esetben külön is megmondják a törvények, hogy az ortodox románokról is szó van, akiknek papjait 1566-ban arra kötelezik, hogy a fejedelem által föléjük rendelt román református püspökkel a Bibliából megvetélkedjenek, s a vitatkozás eredményét már eleve tudva azt is kijelentik, hogy meg kell büntetni azokat, akik nem akarnak az igazságnak engedelmeskedni.¹⁰ A törvényhozó számára tehát az igazság értelmére csak a Szentírás alapján lehet eljutni, s a más utakat is megengedőket tekinti bálványozóknak. Mint láttuk, külön is szölk az ortodox románokról, de mivel minden nemzetség sorsa foglalkoztatja, az egyéb nemzetségek közé nyilvánvalóan oda kell értenünk a magyarokat, és a közöttük előretörő protestantizmus szóhasználatában ez a megjelölés járta a katolikusokra, s ebből a szempontból mellékes, hogy a később majd színre lépő jezsuiták és tanítványaik, köztük Pázmány Péter nagy és tudós apparátussal bizonygatja majd, hogy a katolikusok nem bálványimádók.¹¹

A reformátori igazságot minden nemzetséghez eljuttatni és a középkori spiritualitás maradványait kiiktatni akaró hitterjesztői elhivatottság tehát egyaránt cé-

⁹ István Pásztori-Kupán: Invocation of Biblical Authority in secular Decision. The Theoretic Relevance of Torda Edict (1568). = *Református Szemle*, 2008. 6. sz. 694–695.

¹⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1877. 326–327. (továbbiakban EOE)

¹¹ Ez Erdélyben a legintenzívebben éppen a dolgozatunk középpontjában álló viták során történt meg. A protestáns tábor munkamegosztása szerint a reformátusok feladata volt a katolikus bálványimádás folytonos ostromozása. A jezsuiták legrészletesebb ellenirata alighanem Leonardus Rubenus az igaz és hamis bálványimádásról (*De vera et falsa idolatria*) összeállított tézissora lehetett. Vö. *Monumenta Antiquae Hungariae* III. (1587–1592) Ed. Lukács László S. I., Romae, 1981. 250. (továbbiakban MAH)

lul tüzte ki az ortodox románok, a katolikus szászok, magyarok és székelyek megtérítését. Ez olvasható ki a törvényeken kívüli forrásokból is, s ez a forrásanyag nem indokolja, hogy a katolikusokat kiemeljük a bálványozók társaságából. Azt már csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez nem szolgálná a becses történeti tradíció ápolását sem, hiszen ha a katolikusok kimentésével a protestáns propaganda egyedüli címzettjei a román ortodoxok maradnának, akkor igazuk lenne azoknak a román történészeknek, akik a korai magyar nacionalizmus argumentumait keresték és keresik ezekben a törvényekben is. Nem elmagyarosító nacionalista propagandáról van azonban itt szó, hanem arról, hogy az 1560-as évek második felében az önálló államiság entitását és intézményeit kialakító fejedelemség egyre inkább protestáns államként határozta meg magát. Petrovics Péter egykori koncepcióját felújítva a függetlenedés folyamata együtt járt azoknak a szálaknak az elszakításával, amelyek Erdélyt a királyi Magyarországhoz kötötték, így a politika formálói fogékonyak lettek a közös középkori tradíciókhoz tapadó elemeket kiiktató teológiai megoldások iránt, s egyre inkább a protestáns világban belül keresték az új államalakulat politikai lehetőségeit is.¹² Mint másutt kifejtettem, a legkoncepciózusabb teológusokat ez arra ösztönözte, hogy nagy léptékű elképzeléseket fogalmazzanak meg az erdélyi protestantizmus küldetéséről.¹³

Ennél mélyebben argumentáló megnyilatkozásokról azonban nem tudunk, ezért különösen fontosak számunkra azok, amelyek a legélesebb helyzetben, a jezsuiták 1588-as tiltása körüli vitákban hangzottak el. Az alábbiakban úgy mutatunk be ezek közül egy kellő figyelemre nem méltatottat, hogy nem részletezzük a történelmi kontextust, mivel ezzel több régebbi és új tanulmány is foglalkozott.¹⁴

A tanulmányunk függelékében latinul és magyar fordításban is közölt dokumentumnak két, a 18. században nyomtatásban közölt változata is ismert. Az egyiket Okolicsányi Pál adta ki a Christoph Lehmann által összeállított *De pace religionis* c. antológiába felvett *Brevissimum compendium principatus Transylvanici historiae* értekezése egy részletként,¹⁵ majd más, közelebbről meg nem nevezett forrásból bekerült Debreceni Ember Pál és Christoph Lampe egyháztör-

¹² Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. = *Credo*, 2008. 1–2. sz. 63–86.

¹³ Balázs Mihály: A De falsa et vera unius Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti cognitione egy példányáról. (Adalék az erdélyi unitáriusok kapcsolatainak történetéhez). = *Keresztény Magvető*, 2003. 1–2. sz. 21–34.; angolul: About a copy of De falsa et vera unius Dei ... cognitione (Additional data to the history of the English connections of the Antitrinitarians of Transylvania). = *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. Warszawa, XLVII. (2003). 53–64.

¹⁴ Szilágyi Sándor: Az 1588-ik évi december 8–23. Medgyesen tartott országgyűlés története és törvénycikkei. In: Uő. *Rajzok és tanulmányok*. I. Bp., 1825. 46–92.; Erdősi Péter: Fejedelem, udvar és jezsuiták az 1588-as medgyesi országgyűlésen. *Jelenkor*. 2001. május, 573–585. (továbbiakban Erdősi, 2001)

¹⁵ Lehmann, Christoph: *De pace religionis*. Frankfurt am Main, 1710. 9–13.

ténetébe is.¹⁶ Mivel ez utóbbi néhány helyen inkább kivonatnak látszik, az előbbiből közöljük. A magyar fordítást közlését indokoltta teszi, hogy a Veszely Károly¹⁷ által közölt bőséges és pontos, ám elfogult kommentárokkal közölt kivonat nehezen hozzáférhető, míg a mondott egyháztörténet nem régen megjelent magyar fordításában több hiba is található.¹⁸

A dokumentum összeállításokban supplicatio-ként emlegetett szöveget az erdélyi rendek 1588. december 14-én terjesztették a fejedelem és tanácsosai elé. Ezt megelőzően a jezsuitáknak köszönhetően kivételesen jól dokumentált¹⁹ Medgyesen tartott országgyűlésen a rendek már kérvényt nyújtottak be a jezsuiták kitiltására, ám a fejedelem arra hivatkozva, hogy Jézus Társaságának tagjait az erdélyi országgyűlés már 1581-ben befogadta, továbbá mert szerinte ennél sürgetőbb ügyekben kell az országgyűlésnek döntenie, elutasította a kérelmet. Ekkor született meg a tárgyalt dokumentum, amely a rendi öntudat egészen kivételes megnyilvánulásaként, s az erdélyi országgyűlések történetében egyedülálló módon az adómegtagadásig is eljutva kitart az eredeti álláspont mellett. Az országgyűlésnek erre a kivételes elszántságára már fölfigyelt a szakirodalom,²⁰ s ezt a Báthoryak hatalmának megingásával hozta kapcsolatba. Nem kapott méltatást azonban, hogy itt nem csupán nagy elszántságról, hanem elmélyült munkáról is beszélhetünk, amelynek eredményeképpen alaposan kimunkált politika- és egyháztörténeti érveléssel kidolgozott keretbe illeszkednek bele a napi követelések. Az ebben leírtakat aztán valóban megingathatatlanul képviselték, s így, a fejedelmi tanács kompromisszumos javaslatát (gyűjtsék össze a jezsuitákat egy helyre Kolozsmonostorra) elutasítva, elérték a rend kitiltását.

Az erősen retorizált szöveg jó néhány topikus elemet is tartalmaz. Ilyen érvkészlettel beszél arról, hogy a jezsuiták mindenütt viszályt és felfordulást okoznak: a Szent Bertalan éjben, vagy Sebestyén portugál király halálában játszott szerepük fölemlegetése a jezsuita ellenes érvelés közkhelyei voltak. Erdélyi tevékenységük bírálata során is bőven merít szövegünk a közszájon folyó rágalmakból: jobbágyaik felett is zsarnokoskodnak, a nemes ifjakat álságos módszerekkel csábítják magukhoz, kolozsvári akadémiájukat az erőszakos hitterjesztés bástyájává tették, s kis híja volt, hogy Kolozsvárott is hasonló események történjenek meg, mint Krakkóban, ahol a kálvinisták kollégiumát feldúlták.

¹⁶ Lampe, Friedrich Adolf–Debreczeni Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 321–325.

¹⁷ *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Szerk. Veszely Károly. I. Kolozsvár, 1860. 206–212.

¹⁸ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. Botos Péter. Sárospatak, 2009. 231–234.

¹⁹ A teljes jezsuita dokumentáció: MAH III.

²⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 402.

Nem ezek a más forrásból is ismert mozzanatok teszik tehát a folyamodványt figyelemre méltóvá, hanem a történeti argumentációra építő közjogi indoklás. A dokumentum a szabad királyválasztás jogát a honfoglalásig vezeti vissza, ezt minden aggályoskodás nélkül alkalmazza az erdélyi fejedelemségre, s ebből vezeti le a nemességnak azt a jogát is, hogy teljesen szabadon intézkedjék a közös érdekében. Ilyen megalapozás után aztán a legtermészetesebbnek tarthatja, hogy a magyar uralkodók rendkívüli körülmények között hozhattak ugyan önálló döntéseket, ám utólag legalább mindig a rendek elé kellett terjeszteniök, akiknek aztán jogukban állt megváltoztatni, megjavítani, vagy eltörölni ezeket.

Így jutunk el addig, hogy a folyamodvány megkérdőjelezhesse a jezsuitákat behívó fejedelmi rendelkezések törvényességét. Az érvelés roppant pikáns mozzanata, hogy Báthory Istvánt mintegy megszabadítja a Jézus Társaság és a katolikusok támogatásának terhétől. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy bár megválasztása előtt katolikus volt, a rendeknek kedvezni akarván nem engedte a misézést, s református lelkészek nyilvános prédikációit hallgatta. Mint tudjuk, ebből annyi felel meg a valóságnak, hogy udvari prédikátorává az evangélikus Dionysius Alesiust tette meg, akinek udvari istentiszteletein valóban rendszeresen részt vett, s ebben az értelemben valóban demonstrálta az államalakulat protestáns voltát.²¹ Más kérdés persze, hogy közben hathatós intézkedéseket tett a katolicizmus helyzetének megerősítésére, s politikai rátermettségével is összefügg, hogy a jezsuiták és a katolikusok körében elterjedt az eretnek környezetétől szenvedő, azt egy-egy mise erejéig ügyesen kijátszó buzgó katolikus fejedelem mítosza is. (A legteljesebb gyűjteményt a fejedelem és lengyel király megindító kegyességére vonatkozó történetekből Vásárhelyi Gergelynél olvashatjuk.)²²

Hasonló finom csúsztatások sorozatával érvelnek az ügy halaszthatatlan volta mellett. Úgy tüntetik fel a dolgot, mintha 1585-tel kezdődően folyamatosan napirinden lett volna a végleges megoldás meghozatala a jezsuiták és a katolikusok ügyében. Valójában az 1585-ös törvénycikkely egyáltalán nem fogalmaz sürgősen, amikor azt mondja, hogy minden „azonmód tartassék meg az religióban mindaddig, míg nagyságod generalis gyűlésben országával más végezést nem teszen.”²³

A folyamodvány fő mondandója szerint persze 1581-gyel kezdődően folyamatosan olyan törvények születtek, amelyek legitimnek nem tekinthetők, hiszen ellentmondnak annak az 1556-os törvénynek, amely a pápista vallást egyhangúlag kitiltotta Erdélyből. Az átmenetileg esetleg annak idején egy ideig érvényesnek

²¹ Lásd erről: Horn, 2010. 136–137.

²² Széles Ágnes: Emlékezet és mítoszalkotás Vásárhelyi Gergely utolsó művében In. *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, 2007. 509–524.

²³ EOE III. 213.

tekintett fejedelmi döntések elvesztették legitimitásukat, mivel az országgyűlésen a rendek nem nyilvánítottak róluk véleményt, s így érvényesnek a katolikusokat javaiktól és intézményeiktől megfosztó 1556-os törvényeket kell tekinteni.

Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy az általános rendezésre irányuló igyekezet olyasmint is kimondat a dokumentum összeállítóival, ami ebben a keretben elvi jelentőségűvé válik. Egy egész bekezdés foglalkozik a katolikusok szabad vallásgyakorlatával, amelyet az irat szerint is nem kis tekintélyű főurak követelnek. A válasz kegyesen megengedi, hogy Erdélyben már az igazhitű vallás, azaz a protestantizmus bevezetésekor is volt valamennyi katolikus, majd kinyilvánítja, hogy csak a legnagyobb rész képezheti az univerzitást, tehát az országgyűlés az ő ügyükben intézkedhet egyetemlegesen, de megadja a lelkiismeret szabadságát a kisebbséget jelentő katolikusoknak is. Hogy ez miféle gyakorlatot jelenthet, arról semmit nem szól, de ez valójában többet jelenthetett a gyakorlat aprólékos kikövekelésénél. Ebbe a keretbe ugyanis bele lehetett illeszteni a katolikus főurak birtokain természetes módon megmaradt hitéletet, vagy azt, hogy egy-egy településen az igazolható katolikus többség megléte esetén megmaradhatott a templom használat és a misézés. Ez meg is történt, hiszen a végül elfogadott törvény egyfelől leszögezi, hogy „országul, három nemzetül” kitiltja a fejedelemség területéről a katolikus intézményeket, majd külön intézkedik a „római religion való főurainknak, atyánkfiainknak constientiájok” megnyugtására. Engedélyezi számukra, hogy egy magyar nemzetből való papot tarthassanak házuknál, de kiköti, hogy alattvalóikat sem készíthetik vallásukra, hogy „eképpen in recepta religione, az régi articulusok tartása szerént religionis libertas megmaradjon.”²⁴

A vallásháborúk sorozatát átélő Európa felől nézve még ez is kivételes. Ne feledjük, hogy másutt vagy nem jutnak el idáig, vagy legfeljebb az iszonyatos vérfürdők szünetében sikerül a felekezeti fanatizmustól idegenkedő politikusoknak elérniök, hogy az állam békéje érdekében kinyilvánítsák a lelkiismeret szabadságát, ám elengedhetlenné vált, hogy a kisebbséget sújtó megszorítások sokaságával biztosítsák a többség előjogait. Még ez a protestáns országot vizionáló, s abból egy jöttányit sem engedő dokumentum is jelzi, hogy Erdélyben nem így történt, nem voltak véres felekezeti összecsapások, s az államéletből kiszorított katolicizmus maradványát sem sújtották teljesen ellehetetlenítő korlátozások. Ez is méltó a vallási tolerancia történetét tanulmányozók figyelmére.

²⁴ EOE III. 238–240.

FÜGGELÉK

*Az erdélyi rendek folyamodványa a medgyesi országgyűlésen
1588. december 14.*

Illustrissime Princeps, Domine Gratisissime, Celsitudinis Vestrae responsum Jesuitarum negotium concernens nobis ad notitiam datum est, in quo Sua Celsitudo gratiose nobis significat, quod in proxime celebratis aliquot particularibus conventibus regni status super Jesuitarum statu et religione unanimi consilio decrevisset, quod iidem tolerari debeant, huic itaque acquiescendum, a petito nostro abstinendum, et quaevis alia negotia pertractanda ad manus sumenda esse. Cum etiam ex statibus aliqui essent, qui instanter Suam Illustritatem petiissent, ut Jesuitae in regno retinerentur. Quia vero videmus hac ratione patriae et nobilitatis libertatem valde infirmari, et in extremum periculum adduci, necessitatur itaque rem hanc penitus considerare, et ab origine sua deducere.

Jam inde a primordio huc transplantatae Reipublica Hungaricae, praerogativa nobilitaris libertatis ungaricae haec fuit, quam etiam multi sanguinis effusione defendit et perpetuis temporibus illabefactatam conservavit, quod nempe de omnibus iis, quae ad reipublicae emolumentum, et salutem pertinere viderentur, plenariam deliberandi et concludendi potestatem ac libertatem regnicolae habuerunt.

Quod vel ex eo dignosceretur, quod principes suos perpetuo liberis votis et suffragiis eligant, qui sequentibus temporibus, citra regni voluntatem et consensum nihil certi et rati concludere et constituere possunt, atque licet pro temporis exigentia, in salutem reipublicae et patriae permansionem ex urgente necessitate ab illis aliquid constitutum fuisset, liberum tamen illis esset, ex memorata libertate votorum et praerogativa nobilitari, istud iterum vel immutare, meliorare, vel etiam penitus abrogare.

Atque huic praerogativae nobilitari, a prima fundatione Reipublicae Ungaricae (licet patria nostra omnis generis mutationibus et vastationibus fuerit obnoxia) usque in hodiernum diem retinendae, eique inconcussae ac inviolatae retinendae diligentem semper dedimus operam. Quod cimelium et clenodium etiam libertatis, ne degeneres, patriae filii habeamur; sed potius patrum nostrorum vestigiis insistamus, perpetuis subsecuturis temporibus omnibus viribus tueri, et propugnare nobis animus est.

Rebus ita comparatis ergo, Illustrissime et Gratosissime Princeps, quanquam notum sit, et constet, quod in proxime celebrata diaeta, de Jesuitis forte in regno retinendis deliberatum fuerit, in consideratione tamen antiquarum nostrarum libertatum et praerogativae nobilitaris ista statuta et constitutiones reformandi et in aliam formam redigendi potestatem habemus, ut hac ratione gloriae divinae

satisfiat, nostramque libertatem vindicemus. Ex historiis constat, jam inde ab initio hunc modum fuisse observatum, quod si principes ex necessitate aliquid immutare apud se decreverunt, ut statim ab initio universalem diaetam intimarent, et regnicularum votis et sententiis prius consentientibus, tum demum mutationem et innovationem robur et vires habuisset. Atque hoc modo etiam in Jesuitarum causa procedendum fuisset, et antequam in regnum introducerentur, in universali diaeta prius de hoc deliberandum, prout etiam evolutis temporibus, adhuc ante Reginae Isabellae adventum in Transylvaniam, religio papistica cum omnibus suis ordinibus et doctoribus, ex unanimi totius regni consensu et sententia, ex universo regno eliminata fuit, ut adeo Jesuitarum vocatio pro legitima sicuti praetenderetur, minime habenda sit.

Atque ob hoc etiam necessum est ad praeteritorum temporum prae manibus habitas constitutiones diligenter attendere, easque observare, praesertim cum in novissimis Constitutionibus Albensibus, Anno 1585. hujus causae finalis decisio ad universalem Diaetam nondum celebratam dilata et rejecta sit, cujus quidem hic tenor est: „Quod ad religionem attinet, idem modus et consuetudo in omnibus punctis et clausulis retineatur, qui hactenus observatus fuit, neque in publicis diaetis quicquam peculiariter constituatur.”

Cum itaque, Gratosissime Princeps, universi huc convocati simus, consultum judicamus, quod antehac certa sub conditione de Jesuitis statutum est hac vice immutare, praesertim, quia ipsi ad hoc causam praebuerunt, se intra suos limites et terminos non continendo. Etenim modo solam juventutem informassent (quod ipsorum proprium fuisset officium) verum insuper suam religionem, per plateas, vias et templa publicis processionibus suis propagarunt; et quidem iis in locis, ubi illis nulla potestas concessa est. Nam etiam Varadini, Sancti Aegidii templum, ubi alias orthodoxa doctrina praedicabatur, violentur occuparunt, non ad juventutem informandam, sed ad suam hac ratione religionem extendendam. Crucem etiam in praejudicium civium armata manu circumtulērunt, et tantas turbas excitarunt, ut, nisi ad hoc deputati mature invigilassent, horrenda seditio exinde exarsisset. Quo ipso nondum contenti, vicinos pagos percursitarunt, ad suam doctrinam latius disseminandam, domum concionatoris ad Sanctum Cozman occuparunt, ipsumque injuriose extruserunt, libros, quod habuit dilacerarunt, ipsumque cum coeteris viris in habitationibus ignominiose tractarunt. Quod vero in Transylvania limites praescriptos transgressi sint, istud palam et in aperto est. Totum enim Siculorum tractum circa Uyhelinum et Karansebes, non quidem a multis (quod tamen etiam contra publicas constitutiones fieri non potuisset) quin imo a nemine eo vocati, ipsimet proprio suo ausu peragarunt, non juventutis informandae, sed doctrina suae latius diffundendae causa.

Quam vero legitime, et quibus privilegiis sua bona possideant, ex articulis in universali Diaeta, Anno 1556. conditis, apparet, in quibus per expressum cavetur, ne Episcopatum, Capitulum, Conventum, et Praepositarum bona iis res-

tituantur, quibus privilegia adempta sunt. Quilibet itaque videt, quomodo iis suffragari illa possint, quae ipsis contra publicas constitutiones concelsa sunt, cum ejusmodi appendices, donationum et stationum nomine contra publica constitutiones concelsa sunt, cum ejusmodi appendices, donationum et stationum nomine contra publicas constitutiones facti, invalidi sint, et consistere non possint. Quo tamen illi non contenti, non modo monasterium, cum omnibus appertinentiis, verum etiam Szent Michaly Koeve dictum dominum, cum circumjacentibus pagis, imo etiam in Varadiensi domino situs, et ad fiscum pertinentes pagos occuparunt: unde manifeste colligi potest, eos altiora appetere. Deinde etiam ex eo patet, quod sibi positas metas et limites transgressi sint, cum etiam in Turcicas regiones abierint, et Valachicas ditiones, per missarios suos ad suam religionem reformari ausi sunt, quae quidem temeritas et ausus, quoniam apud Turcarum Imperatorem celari non poterit, quale infortunium patriae nostrae creare possit; quilibet cordatus vir intelligit. Cum itaque istae contra publicas constitutiones attentaverint, in qua pericula nostrae libertates per ipsos adduci possint, vicinarum gentium depopulationes et vastationes exemplo nobis et testimonio esse possunt, in quorum dominiis quam primum pedem figere potuerunt, statim horribilium caedium, et effusionis sanguinis authores fuerunt.

In Gallia principes sanguine junctos, etiam juramento promissi salvi conductus violatione ad arma invicem concitarunt, ut uno die decem millibus piis Christianis caesis, sanguis per plateas in modum fluminis manaverit et defluerit. Cum enim principum et dominorum filios instituunt, non modo in spiritualibus, magistri et doctores; sed etiam in secularibus consilarii esse volunt: quemadmodum etiam Portugaliae regi accidit, qui promissu et instinctu Pontificis pactum cum Mauritanis foedus rupit, et ad eos bello invadendos impulsus est; verum illi foedifragum regem caeso exercitu interfecerunt.

Praeterire neque istud possumus, Illustrissime Princeps, quod oculis nostris videmus et experimur, istud, (cum venia Illustritatis Vestrae) effari cogimur, ipsos Jesuitas non tam ex officii sui dictamine et exigentia; verum etiam quovis alio tempore, circa et penes Illustritatem Vestram versari: manifeste etiam experimur, si vel minimo verbo eos notamus, et petimus, statim nos conviciantur, ac si adversus Illustritatem Vestram graviter deliquissemus, istisque calumniis Illustritatis Vestrae aures onerant, ut hac ratione Illustritatis Vestrae favorem, et gratiam erga nos corrumpant: suos vero Catholicos promoveant, et nos exosos reddant, aut adeo nunquam securitatem nobis promittere possimus.

In oratione nuper Romae habita, aliisque certis editis scriptis, palam prodiderant, qua ratione suos casses in Transylvania expanderint, quod videlicet filios a patrum suorum amplexibus avellere velint, ac nos una cum liberis nostris, quos educavimus, retibus suis involvere. Claudiopoli fortalitium sub nomine Academiae, adversus nos erexerunt, cum ipsorum discipuli et scholares statim arma arripiant, quemadmodum etiam non ita pridem, ingenti seditioni occasionem dederunt, ut nisi

Deus prohibuisset, horrenda caedes patrata fuisset. Cracoviae non ita dudum catholici studiosi domum in qua calviniani docebant, invaserunt, effregerunt, et succenderunt, omnesque in ea deprehensos trucidarunt, omniaque diripuerunt.

Quemadmodum olim, cum Papa etiam in Transylvania dominaretur, maxima pars bonorum et possessionum in episcoporum, monachorum aliorumque spiritualium potestatem devenerunt, ita facile conjicere possumus, idem nobis accidere posse. Dementant illi juventutem et sacro juramento mediante ad se pertrahunt, imo etiam bona eorum tam mobilia, quam immobilia sibi vendicant, regnumque exhauriunt. Quia vero inter duos potentissimos imperatores versamur, horum alterum muneribus placare, alterum vero (si molestus nobis sit) armata manu repellere necesse habemus: sed quia nostros proventus alter ille percipit, inde indigemus iis mediis, quae ad procuranda animam concernentia, necessaria essent. Multa silentio praeterimus, Illustrissime et Gratosissime Princeps, ne auribus Illustritatis Vestrae molesti simus, neque etiam insupportabilia onera Illustritatis Vestrae subditis imposita, quos comestae exiguae carnis causa 12. florenis mulctant, illamque tam a spiritualibus, quam a secularibus toleratu impossibilem tyrannidem vel minimo attingimus.

Insuper etiam istud Celsitudo Vestra nobis ob oculos ponit et significat, quod aliqui non exiguae auctoritatis magnates, solcite apud Celsitudinem Vestram instant, pro libero catholicae religionis exercitio: quod itaque istos concernit, notum est omnibus, quod a primordio introductae orthodoxae religionis semper aliqui catholici in Transylvania fuerint, qui tamen nunquam pro universitate sunt habiti, et quemadmodum ex articulis in generalibus diaetis conditis, manifeste collegi potest, quod neque unus, neque etiam plures, sed potissima Regni pars pro universitate haberi debeat. Quo circa etiam illos, veluti communi societatis vinculo nobis conjunctos oratos volumus, ut nobis male non vertant, quod eos pro universitate agnoscere et habere non possimus: interea nulla ex parte illorum conscientias obligatas volumus; quin potius summam illis libertatem concedimus.

Quod vero Celsitudo Vestra nos admonet et hortatur, ut ad hoc negotium commodius aliquod tempus dispiciamus; meminisse eatenus Celsitudo Vestra potest, cum anno 1585. in publica diaeta, uti etiam in aliis congregationibus in hac causa institissemus, totum hoc negotium ad haec generalia comitia fuisse dilatum: Cum itaque haecoptata et aurea dies nobis illuxerit, ob hoc nos convocati catervatim huc confluximus, ut ad majorum nostrorum exemplum, praeprimis et ante omnia de eo, quod summe necessarium et quod ad Dei gloriam vergit, deliberationes suscipiamus, et concludamus, ad quorum confirmationem Celsitudinem Vestram, cum inclytis suis senatoribus sufficientem agnoscimus et aestimamus.

Celsitudini itaque Vestrae humillime et instantissime supplicamus, dignentur Serenissimi Regis Poloniae (Stephani Bathori) exemplum ob oculos ponere, qui, cum ad Transylvaniae principatum inauguraretur, licet antea catholicam religionem professus fuerit, amore tamen et in gratiam statuum, quamdiu Transylvaniae

praesuit, sacrificos non admisit, sed orthodoxorum concionatorum publicas conciones audivit. Hujus Celsitudinis Vestrae Patruī vestigiis (utpote qui Celsitudinem Vestram singulariter amavit et aestimavit) immote insistas, suamque nobis sinceram pietatem et gratiam in supplicantium petita consentiendo, et illa effectuando dignetur demonstrare, ut conscientiae quoque nostrae acquiescere possint.

Felséges Fejedelem, Legkegyelmesebb Urunk!

Felségednek a jezsuiták ügyére vonatkozó válaszát megkaptuk, amelyben Felséged kegyesen tudatja, hogy miután az ország lakosai a legutóbbi részleges gyűlésen már egyhangúlag úgy határoztak a vallás és a jezsuiták dolgában, hogy meg kell őket tartani, el kell ezt fogadnunk, el kell tehát állnunk követelésünktől, és rá kell térni más ügyek tárgyalására. Annál is inkább, mivel a rendek tagjai között is vannak olyanok, akik azt kéri Felségedtől, hogy tartsa meg a jezsuitákat ebben az országban. Mivel azonban úgy látjuk, hogy ily módon erősen sérül és a végső veszedelembé jut a haza és a nemesség szabadsága, arra kényszerülünk, hogy a kezdetektől elindulva mélyebben átgondoljuk ezt a dolgot.

A magyar állam alapításának kezdetétől fogva rendelkezett a magyar nemesség azzal a vére kiontásával védelmezett és minden időben megóvott szabadsággal és kiváltsággal, hogy az ország gyarapodására és boldogulására tartozó ügyekben teljesen szabadon határozhat és dönthet. Ez abból is világosan kiderül, hogy fejedelmeiket mindig is szabadon választhatták meg, ők pedig megválasztásukat követően az ország akarata és beleegyezése nélkül semmiről sem határozhattak és dönthettek, s ha az idő szorításában sürgető szükségszerűségből el is rendelték valamit az ország üdvére és a haza megmentésére, az említett szabad választás előjogából következően a nemeseknek jogukban állt ezeket a döntéseket megváltoztatni, megjobbítani, vagy eltörölni.

A nemesi szabadságnak ezt a kiváltságát Magyarország létrejöttétől kezdődően mind a mai napig igyekeztünk csorbíthatatlanul és sértetlenül megőrizni, jóllehet hazánk sok pusztulásnak és változásnak volt kiszolgáltatva, s a szabadságnak ezt a méltóságát és kiváltságát továbbra is igyekszünk minden erőnkkel megoltalmazni és megvédeni, hogy őseink nyomdokain járóknak, s ne elfajzott fiaknak tartsanak bennünket.

Így lévén a dolog felséges és legkegyelmesebb fejedelem, bár az előbbi részleges gyűléseken valóban döntés született a jezsuitáknak az országunkban való megtartásáról, ősi szabadságunk s a nemesség ugyanezen kiváltságából eredően mégis van lehetőségünk megváltoztatni és átalakítani ezeket a döntéseket úgy, hogy eleget tegyünk Isten magasztalandó dicsőségének és szabadságunkat is megvédjük. A történelem tanúsítja, hogy kezdettől fogva oly módon jártak el,

hogy ha a fejedelmi férfiak a követelő szükségből meg is változtattak valamit, nyomban összehívták az általános gyűlést, s végül is az ország jóváhagyása és egyetértése adott megerősítést a változtatásnak és újításnak. Ezen a módon kellett volna eljárni a jezsuiták ügyében is, azaz általános gyűlésen kellett volna törvényesen dönteni, mielőtt bejöttek volna az országba, mivel már régebb óta, még Izabella királynő Erdélybe való bejövetele előtt egyhangúlag és teljes egyetértésben tiltották ki a pápista vallást összes rendjeivel és doktoraival egyetemben az országból, tehát a jezsuiták behozatala – hiába hivatkoznak rá – törvényes nem lehet.²⁵ Elkerülhetetlen tehát, hogy gondos mérlegelés után sértetlenül visszaálítsuk a korábbi időszak alkotmányát, mert az utóbbi, 1585-ben Gyulafehérváron meghozott határozat szerint ennek az ügynek a lezárása az eddig még meg nem tartott általános gyűlésre halasztatott. A határozat maga a következőképpen hangzik: „Ami pedig a vallás ügyére vonatkozik, ugyanazt a rendet és módot kell megtartani minden pontban és záradékban, amelyet eddig megtartottak, és az általános gyűlés sem állapíthat meg ezzel ellentétes dolgot.”²⁶

Felséges Fejedelem, amikor mi mindannyian meghívtunk ide, célul tűztük ki, hogy mindenek előtt megváltoztassuk azt, amit korábban feltételelesen határoztak a jezsuitákról, különösen mivel ők maguk adnak okot erre, hiszen legkevésbé sem tartják magukat a rájuk kirótt korlátozásokhoz. Nem csupán az ifjúságot tanították ugyanis (ami tulajdonképpen feladatuk lett volna), hanem az utcákon, a templomokban, az útkereszteződésekben és körmenetekben egyaránt terjeszteni kezdték vallásukat, vagyis csupa olyan helyen, ahová nem kaptak engedélyt az országtól. Mint Váradon is,²⁷ ahol erőszakkal elfoglalták Szent Egyed templomát, amelyben már a tisztább vallást tanították, s nem azért, hogy az ifjúságot tanítsák, hanem hogy vallásukat terjesszék. Fegyveres kísérettel hordták körbe a feszületet, s olyan zavargást idéztek elő, hogy ha az arra hivatottak nem lettek volna éberek, lázadás keletkezett volna. Ezekkel sem elégedtek meg azonban, hanem befutkározták a szomszédos falvakat is, hogy széltében terjeszthessék a vallásukat. Megtámadták a szentkozmai szent eklézsia lelkészének házát, őt a jogot megtiporva eltávolították, könyveit kidobálták és széjjelszórták, magát és híveit gyalázatosan meghurcolták. Nyilvánvaló, hogy Erdélyben is átlépték az ország által számukra előírt határokat, mert önkényesen bebarangolták az egész Székelyföldet, a szomszédos Vásárhelyt és Karánsebest, jóllehet nemhogy többen (ami persze ugyancsak törvénysértő lett volna), de senki sem hívta őket ezekre a helyekre. Tették ezt nem az ifjúság nevelésének, hanem a vallásuk terjesztésének céljából.

²⁵ EOE II. 64–65. A jezsuiták ezzel szemben azzal érveltek, hogy ez az országgyűlés nem volt legitim, mivel Izabella királyné nem volt jelen. A legrészletesebb argumentáció: MAH III. 266.

²⁶ EOE III. 213.

²⁷ Az 1587 húsvétján tetőző események első, jezsuita szempontú leírása: MAH III. 26–27.

Hogy mennyire törvényes kiváltságokkal jutottak birtokaikhoz, az nyilvánvaló az 1556. évi általános rendelkezésekből és cikkelyekből, amelyekben kifejezetten az áll, hogy a püspökök, a káptalanok, a konventek, a prépostságok és hozzájuk hasonlóan más egyházi személyek sem kaphatják vissza javaikat. Tehát bárki előtt nyilvánvaló, hogy milyen módon szavazták meg nekik ezeket, s hogy ország korábbi határozatai ellenében engedték át ezeket nekik, s így az is világos, hogy ezek az általános rendelkezések ellenében foganatosított kiegészítések, engedmények és ajánlások érvénytelenek és meg nem történnék tekintendők.

De még ezekkel sem elégedtek meg, s nemcsak Monostort foglalták el a hozzátartozó javakkal egyetemben, hanem a hozzá csatolt falvakkal együtt Szentmihálykövét²⁸ is, valamint a váradi uradalomban a kincstárt illető javakat is, s ez világosan bizonyítja, hogy magasabbra törekednek. Mindezekből világosan látható, hogy áthágták a kijelölt határokat, hiszen török területekre is behatoltak, sőt odáig merészkedtek, hogy a misszionáriusaik útján hozzálassanak vallásuk megújításához Kárpátonkon túli területeken. Ez a vakmerő tervük nem maradt titokban a török császár előtt sem, s hogy ez milyen veszedelembé döntheti hazánkat, bárki fel tudja fogni, aki nem vesztette el józan esztét. Könnyen belátható, milyen veszélybe sodorhatják ezek szabadságunkat, ha a törvények ellenére ilyeneket mernek megtenni.²⁹ Példa lehet erre számunkra a szomszéd népek romlása, mert ahol csak megvethették lábukat, ott pusztulás és romlás következett be, s ők voltak a rettenetes pusztítások és vérontások okozói.

Franciaországban arra ösztönözték a vér szerint rokon fejedelmeket, hogy megszegjék az egymásnak biztonságot garantáló megállapodásokat, s háborúba kergették őket, amelynek során egyetlen nap alatt több mint tízezer kegyes keresztyént gyilkoltak le, vérfolyammal befestve az utcákat is.³⁰ Mivel a fejedelmek és az urak fiainak tanítómesterei lettek, őket nemcsak lelki, hanem a világi dolgokban vezetni igyekeztek, amint ez megmutatkozott Portugália királya esetében, amikor a pápa tekintélyére és befolyására hivatkozva arra buzdították, hogy szegje meg a mórokkal való szövetséget, felbíztatták őt tehát arra a háborúra, amelyben minden csapatát elvesztve, életétől is megfosztatott.³¹

Felséges Fejedelem, azokat sem mellőzhetjük – Felséged engedelmeivel ezt is ki kell mondanunk –, amiket saját szemünkkel látunk. Ki kell mondanunk tehát, azt is észleltük, hogy a jezsuiták nemcsak szolgálatuk idején jelennek meg Fen-

²⁸ Tótfaludnál (Tăuți) az Ompoly völgyében, Gyulafehérvártól Nyugatra állott pálos kolostor, amelyet 1556-os országgyűlési határozat feloszlatozott.

²⁹ A jezsuita források az ellenkezőjét állítják. Szerintük a török hatóságok kifejezetten támogatták misszióikat, mert így kevésbé kellett tartaniok attól, hogy keresztyén alattvalóik elmenekülnek. A legszínesebb beszámoló erről: MAH III. 162–165.

³⁰ Célzás a Szent-Bertalan éjre.

³¹ Sebestyén portugál királyt jezsuita gyóntatója valójában lebeszélni akarta a keresztes hadjáratról. Lásd: Erdősi, 2001. 582.

ségednél, hanem állandóan ott tartózkodnak, s ha csak egy szót is ejtünk ellenük, úgy korholnak bennünket, mintha Felséged ellen vétettünk volna, gyalázatosan bűnözőknek kiáltanak ki minket. Szokásos rágalmaikkal teletöltik Felséged fülét, hogy megváltoztassák Felséged irántunk való jó indulatát. Azon munkálkodnak, hogy a katolikusoknak biztosítsanak előmenetelt, s minket meggyűlöltesse, olyannyira, hogy ne érezzük magunkat biztonságban.

A minap Rómában egy beszédben és némely további írásban³² világosan nyilvánították, miképpen feszítették ki hálóikat Erdély ellen, s hogy első sorban az ifjakat óhajtják kiragadni a szülők öleléséből,³³ hogy fiaik útján kerítsenek be hálókba. Akadémia³⁴ néven létesítettek egy erődítményt ellenünk Kolozsvárott, hogy növendékeiket és tanítványaikat azonnal harcra szólíthassák. Minap is a legnagyobb zavargásra szolgáltatnak alkalmat, amiből bizony fegyveres összecsapás lett volna, ha a kegyelmes Isten el nem hárítja azt. Krakkóban azonban minap a katolikus diákok megrohanták azt a házat, ahol a kálvinisták tanítani szoktak és felgyújtották, akiket elfogtak, legyilkolták és mindent leromboltak vagy kifosztottak.

Mivel a korábbi időkben a pápa uralkodott Erdélyben, a birtokok nagyobb része a püspökök, a szerzetesek és más egyházi személyek kezébe került, s könnyen belátható, hogy ezután velünk is ugyanez történik meg. Az ifjúságot elbutítják, esküvel kötelezik le maguknak őket, ingóságaikat, birtokait kisajátítják maguknak, és az országot kiüresítik. Mivel két hatalmas császár között élünk, arra kényszerülünk, hogy az egyiket ajándékokkal békítsük meg, a másikat pedig fegyverrel üzzük vissza, ha arra kényszerülünk. Így azonban megfosztanánk bennünket azoktól az eszközöktől, amelyek szükségesek a béke biztosítására.

Felséges és legkegyelmesebb Fejedelem, sok mást elhallgatunk, hogy ne botránkoztatassuk meg Felséged füleit, és még csak nem is érintjük azt sem, hogy ezek tűrhetetlen terhekké sújtsák Felséged jobbágyságait, 12 forint bírsággal büntetik a legcsekélyebb hűsevést is, és elviselhetetlen lelki és testi zsarnokságban tartják őket.

Felséged arra is figyelmeztet bennünket, hogy nem kis tekintélyű főurak erősen és buzgón kérik Felségedtől a katolikus vallás szabad gyakorlásának biztosítását. Ami ezeket illeti, mindenki előtt ismeretes, hogy az igazhitű vallás megalapításának kezdetétől fogva mindig volt Erdélyben néhány katolikus, akiket azonban sohasem vettek számításba egész gyanánt, amint ez nyilvánvaló az elő-

³² Ez a mozzanat is felbukkan más forrásokban. Lukács László szerint arról a gyászbeszédről lehet szó, amelyet Stephanus Tuccius (Étienne Tucci) jezsuita XIII. Gergely pápa felett mondott el. Ez megemlékezik az erdélyi katolikusoknak nyújtott pápai támogatásról. A művet 1585-ben Krakkóban is megjelentették. Vö. MAH III. 284.

³³ A legnagyobb visszhangot kiváltó, Pázmány Pétert is érintő ilyen esetről lásd: Balázs Mihály – Monok István: *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai*. Szeged, 1990. 18–19.

³⁴ A Lampe által kiadott változatban szeminárium szerepel. Az 1586-os pestis utáni forrásokban minden esetre mindig a szemináriumról beszélnek a jezsuiták.

ző általános gyűléseken elfogadott cikkelyekből, amikor is nem egyes embereket, vagy néhányat, hanem az ország nagyobb részét kellett egésznek tekinteni. Szándékunkban áll tehát, hogy megkérjük azokat, akikkel a társadalom közös köteléke egyesít bennünket, hogy néven tölünk, ha őket a legkevésbé sem ismerhetjük el egész gyanánt, ugyanakkor a legkisebb részben sem kötjük meg lelkiismeretüket, hanem azt a legteljesebb mértékben szabadnak tekintjük.

Arra nézve pedig, hogy Felséged figyelmeztet minket, keressünk alkalmasabb időt ennek az ügynek a megtárgyalására, emlékeztetébe idézheti Felséged, hogy már 1585-ben az általános gyűlésen, továbbá egyéb összejöveteleken is aggodalmasnak találtuk, hogy az egész ügy erre az általános gyűlésre halasztatott.³⁵ Most felragyogott számunkra ez az olyannyira kívánt arany nap, s a hívásra egymással szinte vetekedve azért jöttünk most össze, hogy őseink példáját követve ezen az országgyűlésen mindenekelőtt az Isten dicsőségére tartozó dolgokról tanácskozzunk és döntsünk, s hogy ezekben Felségedtől és tanácsosaitól a megfelelő megerősítést megkapjuk és elnyerjük.

Alázatosan és állhatatosan kérjük tehát Felségedet, kövesse Lengyelország felseges királyának példáját, aki amikor Erdélyben fejedelemmé választották, bár azelőtt a katolikus vallást követte, a lakosok iránti szeretetből és kedvességből, míg az erdélyi kormánypálcát kezében tartotta, miséző papokat nem hívott be, hanem az igazhitű prédikátorok nyilvánosan igehirdetését hallgatta. Kövesse tehát Felséged igen buzgó atyai nagybátyjának példáját s nyilvánítsa ki irántunk kegyes jóindulatát kérésünk teljesítésével, hogy lelkiismeretünk megnyugvást találjon tiszta kegyességet irántunk nyilvánítsa ki.³⁶ Nekünk sincs más célunk ugyanis, mint az, hogy mindenki lelkiismeretének sértetlenségét és a haza szabadságát megvédelmezzük, s így elkerüljük a viszályokat és a fenyegető veszedelmeket.

³⁵ EOE III. 213.

³⁶ Lásd erről Széles Ágnes fent idézett tanulmányát. A jezsuiták rendre Báthory István végrendeletének sokáig titokban tartott zárlatára hivatkoztak, amely kifejezetten arra szólítja fel Báthory Zsigmondot, hogy rájuk támaszkodják az eretnekek ellenében. Lásd: MAH III. 7, 243.

Ország/állam és az udvar

ADRIANO PAPO – GIZELLA NÉMETH

GYÖRGY MARTINUZZI UTYESZENICS, PRIMO PRINCIPE DI TRANSILVANIA?

György Martinuzzi Utyeszenics (1482–1551), meglio conosciuto nella storia e nella storiografia come frate György, fu un personaggio veramente geniale, oltretutto ambizioso, astuto e potente; fu un abile statista, anzi uno dei maggiori statisti che l'Ungheria abbia mai avuto: abile, lungimirante, pronto a sfruttare la realtà storica del momento anche per il bene della collettività e a coniugare gli interessi del popolo con quelli delle classi sociali più altolocate. György Martinuzzi non fu sostenitore degli Asburgo né tanto meno amico dei turchi: il suo obiettivo politico fu quello di tenersi in equilibrio tra le due grandi potenze dell'epoca, quella asburgica e quella ottomana, con lo scopo di salvaguardare l'integrità territoriale del regno magiario. Paradossalmente la sua politica fece sortire l'effetto opposto: il consolidamento della tripartizione dell'Ungheria e la nascita del Principato di Transilvania.

Alla luce di quanto sopra ci si può pertanto chiedere: György Martinuzzi può essere considerato il primo principe di Transilvania? Prima di formulare la risposta ripercorriamo le principali tappe della carriera di questo straordinario personaggio della storia ungherese del XVI secolo.¹ Il potere di Martinuzzi in Ungheria si plasmò e rafforzò durante il regno di Giovanni I Zápolya, al cui servizio era passato nel 1528 dopo l'esperienza monastica vissuta nell'ordine dei frati eremiti paolini prima a Buda, poi a Częstochowa e infine a Lád (oggi Sajólad): nominato nel 1531 "provveditore regio" sotto la reggenza di Ludovico Gritti,² subentrò a Imre Czibak nella direzione dell'importante vescovado di Várad (oggi Oradea, in Romania); fu quindi nominato consigliere regio e sommo

¹ Sulla figura di György Martinuzzi Utyeszenics/Utiešenić si rimanda al recente libro degli Adriano Papo – Gizella Németh: *Giorgio Martinuzzi. Figura e ruolo politico di un monaco-statista dalmata nella storia ungherese del Cinquecento*. Szombathely, 2011. (Associazione Culturale Italoungherese »Pier Paolo Vergerio«, Duino Aurisina, Collana »Civiltà della Mitteleuropa«, n. 5). Sulla carriera politica di György Martinuzzi si veda in particolare il saggio di Adriano Papo e Gizella Németh: La carriera, le proprietà e i tesori di György Martinuzzi Utyeszenics. = *Crisia*, XXXIX, 2009. 173–184.

² Su Ludovico [Alajos] Gritti ci permettiamo di rimandare al libro degli Adriano Papo – Gizella Németh: *Ludovico Gritti. Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria*. Mariano del Friuli, 2002.

tesoriere, assumendo l'amministrazione del regno, che dicesse con grande abilità.³ Già in questa prima fase della sua carriera politica György Martinuzzi fu il vero reggente dello stato, “quel fra Georgio frate Bersino, thesaurier generale, – come scrisse il nunzio pontificio Fabio Mignanelli al cardinale Alessandro Farnese – che governa il re Giovanni”.⁴

Poco prima di morire (1540), il re Giovanni nominò György Martinuzzi tutore del figlio Giovanni Sigismondo e procuratore del medesimo e della moglie Isabella Jagellone: “Tu Georgi Utissen – *riportiamo le parole del re così come ci sono state trascritte da Antal Verancsics* –, quem ego ab exiguo statu mihi ipsi velut pro arbitrato meo hominem formans ad summum rerum fastigium promovi, et multis Viris praeclaris, atque Illustribus genere praetermissis, qui et ingenio, et potentia pollerent in locum pene germani fratris quem unicum habebam, mihi adjunxeram. Uxori meae, ac filio charissimo peculiariter Tutor, et procurator esto.”⁵

Conferendo a Martinuzzi la tutela del figlio – constata lo stesso Verancsics – il re Giovanni fece tutti “gonfiare d'invidia” nei confronti del suo tesoriere (“Maximam omnium invidiam conflavit Rex Georgio Utissenio”). Dopo la morte del re, la regina confermò le ultime volontà del marito: nella Dieta di Rákos del 13 settembre 1540 Giovanni Sigismondo venne eletto re e la “reggenza” fu affidata di fatto a Martinuzzi fino alla maggiore età del neonato; la “reggenza” fu poi estesa anche a Péter Petrovics e a Bálint Török. Affinché fossero evitati errori nell'amministrazione del regno, la reggenza – sostiene Wolfgang Bethlen – doveva essere esercitata tramite un triumvirato costituito nelle persone di Petrovics, capo del Consiglio regio, Martinuzzi, capo dell'erario pubblico, e Bálint Török, addetto alle cose militari.⁶ Scrive Ambrus Somogyi: “Sed in Georgio

³ Sulle origini e l'inizio della carriera di Martinuzzi cfr. in particolare l'articolo di Adriano Papo: György Martinuzzi Utyeszenics. Le origini, la giovinezza, gli esordi nella carriera politica. = *Quaderni Vergeriani*, III. 2007. n. 3., 19–32. Martinuzzi controllava pure i vescovadi di Csánád/Cenad, Vác e Transilvania.

⁴ Fabio Mignanelli ad Alessandro Farnese, Vienna, 19 febbraio 1539. *Nuntiatgeberichte aus Deutschland 1533–1559*. Vol. III. Legation Aleanders 1538–1539. A cura di Walter Friedensburg, Gotha, 1893. Parte I. n. 147., 450–454.

⁵ Verancsics Antal: Joannis regis Hungariae decessus. Joanni Statilio, qui tunc Oratorem agebat in Gallia per antonium verantium A. C. 1540 perscriptus. Martinus Georgius Kovachich: *Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti*. Tomus I. Budae, 1798. 48–68: 52.

⁶ “Ad evitandos vero in administrando Regno errores [...] constituerunt Triumviratum”. Wolfgang Bethlen [Bethlen, Farkas]: *Historia de rebus transsilvanicis. Tomus I*. Cibinii, 1782. Lib. III. 344–345. Cfr. anche: Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. A cura di Nyáry, Albert, = *Magyar Történelmi Társ.* XX. 1875. 191–240: 205. Il titolo di tutore di Giovanni Sigismondo insieme con la carica di tesoriere fu confermata da Solimano il Magnifico dopo la conquista di Buda del 1541. Cfr. Nicolaus Istvanfius [Istvánffy Miklós]: *Regni hungarici historia Libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1724. lib. XIV. 149 (ed. or. 1622). Verancsics è più preciso nel suddividere le mansioni di governo tra Martinuzzi (tesoriere), Pet-

summa imperii potestas eminebat, praeerat enim aerario, tesserisque arcium tenebat. Porro arma, milites, vexilla penes Valentinum visebantur. Medius inter hos Petrus Petrovich [...]”.⁷ Si diceva però – è sempre Verancsics a sostenerlo – che il frate non si accontentasse del tutorato, ma che aspirasse anche alla carica di governatore, suscitando con ciò l’irritazione di non pochi tra i notabili ungheresi. A ogni modo, da questo momento in poi Martinuzzi avrebbe cercato di concentrare tutto il potere nelle proprie mani; inoltre, non solo sarebbe stato effettivamente il primo nel trattare gli affari della regina e del figlioletto, ma avrebbe anche voluto apparire come tale: tutti gli occhi erano puntati su di lui, tutti – continua l’umanista di Sebenico – aspettavano consiglio da lui; sfruttava la sua posizione elevata con grande animo e una generosità regale.⁸

A questo punto – conclude Antonio Mazza (alle pp. 207-9 della sua lettera al fratello marchese di Modena) – Martinuzzi ritenne più conveniente tenersi la potente protezione del Turco, che gli avrebbe consentito di rimanere libero e vero padrone, anzi “Re di Hongaria, sotto nome di Governatore”.⁹

Appena stabilitasi a Gyulafehérvár/Alba Iulia, la regina Isabella provvide alla spartizione dei poteri: lei stessa assunse il governo della Transilvania e della contea di Máramaros, Petrovics il governo del Temesköz con le città di Lip-pa/Lipova e Temesvár/Timișoara, Martinuzzi la giurisdizione dell’Oltretibisco con i vescovadi di Várad e Csanád, mentre a Lénárt Czéczey fu affidato il governo di Kassa (oggi Košice, in Slovacchia) nell’Ungheria Superiore.¹⁰ A Martinuzzi furono anche confermati i titoli di luogotenente (*locumtenens*) della regina, tesoriere e primo tutore del piccolo Giovanni Sigismondo. In pratica, il frate cominciò a concentrare tutto il potere nelle proprie mani, e pare che Petrovics abbia accettato la supremazia del collega. Alfonso Ulloa conferma lo strapotere del Nostro scrivendo nella *Vita di Ferdinando*:

“[...] fatti i funerali del Re morto in Alba regale fu coronato il picciolo fanciullo de Regno di Ungheria, e postogli nome Stefano, con grande applauso di quei popoli, e fu dato il governo del regno di commun consentimento alla reina

rovics (governatore del comitato di Temes) e Bálint Török (capo dell’esercito). Antal Verancsics a János Szalánczy, 12 ottobre 1540. *Verancsics Antal összes munkái. Vol. VI. Epistolae*. A cura di Szalay, László, Pest, 1860. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores IX.) n. 67., 149–151.

⁷ *Ambrosii Simigiani Historia rerum ungaricarum et transsilvanicarum*. A cura di Joseph Karl Eder, Cibinii, 1800. lib. I. 184.

⁸ Ivi. 59–60.

⁹ Nyáry, 1875. 207–209.

¹⁰ Cfr. Bethlen, 1782. Lib. III. 407–409. Secondo Tinódi Lantos, Sebestyén: *Cronica. I. Erdéli história*. Kolozsvár, 1554. A cura di Sugár, István, introduzione di Szakály, Ferenc, Bp., 1984. v. 88. Martinuzzi ricevette tre vescovadi e il titolo di voivoda. Ricorda lo stesso Tinódi che il re Giovanni lo aveva designato nel suo testamento governatore (“gubernátor”). Ivi. v. 117.

con conditione, che ne i bandi, ne i privilegi, e nelle lettere si scrivessero i nomi del figliuolo, et della madre insieme, ma se ben la reina havea il nome del governo gli effetti quasi erano tutti di Fra Giorgio, che havea cura di tutte le entrate, così nel riceverle come nel dispensarle, egli haveva assonto di affittar l'entrate del regno e tutti gli altri affari, e finalmente niuna cosa si faceva senza l'ordine e il voler suo, di che ne era sommamente invidato da tutti quei baroni e a quali pareva cosa strana, che un frate uscito della religione, e fattosi cortigiano avanzasse tutti gli altri d'autorità in quel Regno.”¹¹

Martinuzzi non esitò a guadagnarsi la fedeltà degli altri signori elargendo titoli e denaro; la sua superiorità intellettuale e il suo carisma, inoltre, lo anteposero agli altri colleghi nella direzione del governo.

Riconciliatosi col re dei Romani, il 21 novembre 1541 ottenne anche da Ferdinando la conferma nella carica di tesoriere del Regno d'Ungheria.¹² La Dieta transilvana di Torda del 29 marzo 1542 confermò Martinuzzi luogotenente della regina e istituì un Consiglio di luogotenenza composto da 22 membri. In pratica, Martinuzzi, riunendo nelle proprie mani i due titoli di tesoriere e luogotenente, aveva concentrato tutto il potere nelle proprie mani; anche se non era governatore di diritto, svolgeva le stesse mansioni e le avrebbe svolte fino alla maggior età di Giovanni Sigismondo così come era anche stato deciso dal sultano dopo la presa di Buda del 1541.¹³ Ora la sua autorevolezza diventava autorità.

A metà ottobre del 1542, Ferdinando, convinto della fedeltà del frate, decise di nominarlo, insieme con András Báthori, suo luogotenente (voivoda) in Transilvania (“Fratrem Georgium episcopum Varadiensem in locumtenentem nostrum in regno nostro Transsylvaniae constituere in animo habemus, hunc ipsum Andream Bathory ceu alterum collegam et locumtenentem adiungeremus”). Tuttavia il re dei Romani non si fidava di lasciare nelle mani del solo Martinuzzi l'amministrazione della Transilvania e soprattutto la raccolta delle tasse e dei proventi, se è vero che gli affiancò Báthori come luogotenente aggiunto e nominò Benedek Bajony collettore e amministratore di tutte le entrate transilvane (*re-*

¹¹ Alfonso Ulloa: *Vita del potentissimo e christianiss. Imperatore Ferdinando Primo*. Venetia, 1565. 118–119.

¹² “[...] promissimus et obtulimus nos illum in ea episcopatus sui dignitate et bonis et in officio thesaurarius regni nostri Hungariae quo nunc fungitur clementer conservare”. Ferdinando I a frate György, Linz, 21 novembre 1541. Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok a bécsi cs. és k. állami levéltárból, 1535–1551. A cura di Károlyi, Árpád, = *Történelmi Tár*, 1878. n. 31. 249–250. (in seguito Károlyi, 1878.)

¹³ Cfr. le deliberazioni (29 marzo 1542) della Dieta di Torda. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. (1540–1556)* A cura di: Szilágyi Sándor, Bp., 1874. (in seguito EOE) n. 28., 84–89.

ceptor et administrator proventuum et reddituum).¹⁴ Martinuzzi non gradì la collaborazione di Bajony e sembra nemmeno quella di Báthori.

La successiva Dieta di Torda del 1° agosto 1544 confermò a Martinuzzi il titolo di tesoriere aggiungendogli anche quello di giudice supremo (*iudex generalis regni Hungariae et Transilvaniae*), un ufficio quest'ultimo che dipendeva strettamente dalla regina, alla quale il frate avrebbe dovuto rendere conto dell'amministrazione e delle spese. Scrive l'Anonimo italiano autore del manoscritto di Vienna: fu dichiarato luogotenente suo, e del figlio, e non contento di questo, avendo già applicato l'animo a la tirannide, come quello, che trovava facile l'ingannare una donna con un fanciullo, procurò di farsi anchor fare Governatore di tutto l'regno: ma non gli succedendo il pensiero, per essere tal nome odioso a tutti quei popoli, tanto travaglio, che si fece eleggere giudice generale, che in effetto quanto a l'autorità era il medesimo, che Governatore, benché l' nome fosse differente.¹⁵

In quanto tesoriere, Martinuzzi avrebbe dovuto raccogliere tutti i proventi regi, quali le entrate delle camere del sale transilvane, le *quingagesime* dell'allevamento degli ovini, le entrate derivanti dal cambio dell'oro e dell'argento, le *vigesime*, le *tricesime* delle Parti, i proventi dei territori cumani, e disporre di queste entrate per le necessità contingenti del regno riservando l'eccedenza per quelle future. In quanto giudice supremo avrebbe invece dovuto provvedere al mantenimento della regina e del figlio Giovanni Sigismondo, far rispettare le leggi, le consuetudini e le libertà del regno.¹⁶

Il 4 agosto 1551 il re dei Romani propose al papa, Giulio III, che venisse concesso a Martinuzzi il titolo di cardinale, motivandone la richiesta con gli alti meriti da lui avuti nei negoziati per la dedizione della Transilvania all'Austria e col credito da lui conseguito non solo presso il re d'Ungheria ma anche presso l'intera cristianità.¹⁷ Martinuzzi ricevette il cappello cardinalizio il 20 ottobre

¹⁴ Istruzioni di Ferdinando I per frate György e András Báthori, Vienna, 15–17 ottobre 1542. Károlyi, 1878. cit. II. n. 53., 506–511.

¹⁵ Archivio manoscritti della Biblioteca dell'Università »Eötvös Loránd« di Budapest [in seguito ELTE, Kézirattár], 1551–1552, 51–58. (Collez. Pray), già Theca II. Res gestae in Transsylvania annis MDLI et II ubi de morte Georgii Martinusii Cardinalis, auctore Italo coevo. Ex codice Bibliothecae Vindobonensis. Ms. Num. 908. c. 45. L'originale del manoscritto si trova nella Biblioteca Nazionale (Österreichische Nationalbibliothek) di Vienna, Cod. 7803, col titolo: Morte di Frate Giorgio, con alcune altre cose in Transsylvania et Ungaria successe negli anni 1551–1552.

¹⁶ Deliberazioni della Dieta di Torda, 1° agosto 1544. EOE I. cit. n. 35., 188–190.

¹⁷ Ferdinando I al papa Giulio III (Exemplum litterarum sacratissimae Romanorum maiestatis pontifici pro cardinalatu fratris Georgii), Vienna, 4 agosto 1551. Károlyi, 1878. cit. V. n. 172., 246–248.

1551. Nel frattempo era stato anche nominato arcivescovo di Esztergom e primate d'Ungheria.¹⁸

György Martinuzzi ricoprì quindi numerosi incarichi, ecclesiastici, amministrativi, politici, militari: fu vescovo, primate d'Ungheria, cardinale, sommo tesoriere, giudice supremo, tutore dell'erede al trono d'Ungheria, voivoda (luogotenente regio) di Transilvania, comandante militare. Non fu un "principe" con tutti i crismi della regalità: convisse in Transilvania con l'istituzione regia rappresentata dalla vedova dello Zápolya, Isabella Jagellone, e dal di lei figlio Giovanni Sigismondo, legittimo erede al trono; tuttavia, fu indubbiamente un accentratore del potere: in virtù dei suoi numerosi titoli guidava e controllava l'erario, l'amministrazione pubblica, l'esercito, la giustizia, concedeva dignità, possessi, privilegi, convocava e presiedeva le Diete sia in Transilvania che nelle Parti, controllava più d'un vescovado. Riuscì a imporre la propria supremazia agli Ordini, che ne accettavano supinamente le decisioni: una prassi anomala se si considera il fatto che nello stesso tempo in Europa gli Ordini combattevano contro gli assolutismi. Fu insomma un "principe assoluto", il cui potere fu contrastato soltanto dalla regina Isabella Jagellone e dai suoi consiglieri, che lo consideravano un usurpatore del regno. Gyula Szekfű addirittura considera Martinuzzi il fondatore del Principato di Transilvania, anzi – secondo lui – potrebbe essere considerato il primo principe, assoluto, senza opposizione, come poi lo sarebbero stati István Bocskay e Gábor Bethlen.¹⁹

Considerati tutti i titoli ricevuti e il potere che esercitava si potrebbe alla fine dare una risposta affermativa al quesito posto all'inizio di questo saggio. Infatti, al pari d'un vero principe, anzi un principe assoluto, Martinuzzi assommava nella sua persona tutti i poteri: esteri, guerra, difesa, finanze, economia, giustizia; inoltre, teneva i rapporti diplomatici coi principi stranieri, tutte le tasse finivano nelle sue mani ed era lui che decideva che cosa farne, era il giudice supremo, convocava le Diete (alle quali si presentava armato), legiferava. Ricopriva tutti gli uffici, anche quelli ecclesiastici; donava proprietà e privilegi; stilava lui stesso l'ordine del giorno della Dieta che discuteva le sue proposte; gli Ordini si guardavano bene dal contestare le sue decisioni. Godeva di un ampio consenso: aveva soprattutto l'appoggio dei secleri e dei signori dell'Oltretibisco, in parte anche dei sassoni; in genere tutti gli Ordini lo accettavano come *leader* indiscusso. I suoi più immediati successori come voivodi di Transilvania (András

¹⁸ Cfr. Flavio Ascanio Centorio degli Ortensi: *De' Commentarii della guerra di Transilvania del S. Ascanio Centorio de gli Hortensii. Ne quali si contengono tutte le cose, che successero nell'Ungheria dalla rotta del re Lodovico XII. sino all'anno MDLIII. Con le tavole delle cose degne di memoria*. Vinegia, 1566. 112–113.; Istvánfűs, 1724. cit. Lib. XVI. 187.; Bethlen, 1782. cit. Lib. IV. 505. Martinuzzi non compare invece nella lista degli arcivescovi di Esztergom compilata da Georgius Pray: *Specimen Hierarchiae Hungaricae*. Vol. II. Cassoviae, 1779.

¹⁹ Cfr. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Vol. III. Bp., 1935. 303.

Báthori di Ecsed, Ferenc Kendy e István Dobó) non sarebbero riusciti come lui a piegare gli Ordini alla loro volontà. Anche la regina Isabella spesso dovette cedere e accettare le sue proposte; difatti, alla fine accettò il trasferimento a Kassa consegnando la corona e le altre insegne regie al re dei Romani, proprio come aveva voluto il suo luogotenente.

György Martinuzzi fu un principe del Rinascimento per la sua versatilità e per la brama di potere; non fu però amante del lusso e della pompa, fu sparagnino e sobrio. Fu pertanto un “principe senza corona”. Non a torto il *beylerbeyi* di Rumelia, Mehmed Soqollu lo chiamava *Principe del Regno di Transilvania* (“Primat[us] regni Transsilvaniae”).²⁰

Secondo molti suoi contemporanei, gli mancava soltanto il titolo di re. Tale era, a esempio, l’opinione dell’anonimo autore italiano del manoscritto della Biblioteca Nazionale di Vienna:

“[...] Frate Giorgio, il quale contento di essere pervenuto a quel termine di grandezze, honori, e gradi, che per esser Re non gli mancava altro, che l’titolo, essendo nato povero, e cresciuto abbiettamente, non si volse quietar mai fin che non si procurò una infelice, e vituperosa morte, dove frenando gl’ingiusti appetiti suoi hauria potuto più lungamente vivere, e finir poi tra i più contenti, e gloriosi huomini del suo secolo, onde non sciocca si può dir che fosse la risposta di un Gregorio suo pazzo il qual domandalo dal signor Andrea Bathori, Barone Ungaro, che poi fu successor suo nel Vaivodato di Transilvania, che gli pareva di Frate Giorgio, poi ch’era morto? disse, che fu insatiabile, et senza dubio sempre si mostrò tale [...]”²¹

Anzi, il nunzio pontificio Girolamo Rorario era fermamente convinto che Martinuzzi avrebbe cercato di farsi re con l’aiuto del Turco: „[...] ho tal opinione – scrive il Rorario – del prefato Thesoriere, che tengo per certa con l’alterezza del animo suo, et thesoro se ritrova, et le fortezze appresso nelle mani, chel habbia a buttar la cappa et con el braccio del Turco cercar de farsi Re. Ben è vero che lui è odiato dali Grandi et universalmente da tutti, ma se lui havera el favor del Turco, poco estimara, et se li farà presto benevoli per esser gente che seguitano dove il vento tira.”²²

Forse in effetti cercò di farsi eleggere principe. Mihály Asztalos, “praefectus Hospitalis” di Kolozsvár, a esempio, rivelò nel corso della sua testimoniana al “processo Martinuzzi”, l’inchiesta aperta dalla Santa Sede sull’assassinio di frate György, che il frate, poco prima che la regina Isabella lasciasse la Transilvania,

²⁰ Mehmed Soqollu a frate György, s.l., 2 ottobre 1551. Georgius Pray: *Epistolae Procerum Regni Hungariae*. Pars II. Posonii, 1806. n. 127., 300–303.

²¹ Res gestae in Transsylvania cit. ELTE, Kézirattár, c. 42r.

²² Girolamo Rorario ad Alessandro Farnese, Pordenone, 27 agosto 1540. *III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései*. A cura di Öváry, Lipót, Bp., 1879. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XVI.) n. 96., 108.

aveva riunito gli Ordini non solo per imporre la raccolta di 10.000 fiorini d'oro e di altri doni per la Porta, ma anche per farsi eleggere principe.²³ Il vescovo di Fano Pietro Bertano intravide addirittura nella sua orrenda morte una fine degna di questo personaggio, che voleva “farsi re, et far tagliare a pezzi tutti quelli Christiani dal Beglierbei”.²⁴ L'autore anonimo del manoscritto *Successi del Hungharia del 1551* racconta che furono trovati nel castello di Alvinc due *çavuş* turchi “con quali egli secretamente negociava di far tagliar a pezzi il Castaldo e tutti gli altri soldati per fare se stesso di quel regno patrone”.²⁵

L'aspirazione di Martinuzzi alla corona di Transilvania avrebbe in effetti un suo fondo di verità, se credessimo a quanto la regina Isabella aveva confidato a Castaldo:

“Questo frate sempre ha aspirato a questo, che cacciasse a me da qua et solo remanesse [...] re [...] et me cerca la corona et la vole avere nelle sue mano, o forse la vole per coronarsi lui stesso atque questo aviso vostra Signoria non voglia obsecundar al frate tanto che questa corona li venga in mano. Questa corona se de tanto gran momento quanto e questo regno per questa sio la ho da dare non la vorria dar in altre mano si non in mano de vostra Signoria ma prego vostra non voglia dir a niuno questo chio li scrivo cerchio tengo vostra Signoria como mio confidentissimo amico il qual nostro signor dio melo ha mandato in questi miei affanni como unico e singular refrigerio nostro. Pregamo Vostra Signoria di come ha incominciato ad agiutarci che possiamo uscir di questo limbo di purgatorio et morir tra li cristiani et pari nostro [...]”.²⁶

²³ Si rimanda alla deposizione di Mihály Asztalos, Kolozsvár, 11 gennaio 1554. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [in seguito ÖStA HHStA]: Ungarische Akten, Process Martinuzzi, fasc. 74. cc. 6r-11r.

²⁴ Pietro Bertano a Innocenzo del Monte, Innsbruck, 8 gen. 1552. *Nuntiaturberichte aus Deutschland 1533–1559*. Vol. XII. Nuntiatoren des Pietro Bertano und Pietro Camaiani 1550–1552. A cura di Georg Kupke, Berlin, 1901. n. 51., 138–139.

²⁵ Archivio di Stato di Venezia, Materie miste notabili: Succes[s]i del Hungharia del 1551, filza 45. c. 13r.

²⁶ Isabella a Giovan Battista Castaldo, luglio 1551. ÖStA Ungarische Akten, fasc. 58., c. 179r. Si tratta d'un messaggio in italiano della regina Isabella trasmesso di notte dal medico Giorgio Biandrata al generale Castaldo e tradotto dallo stesso in spagnolo per Ferdinando. Cfr. al proposito anche la lettera di Isabella a Ferdinando I del 16 agosto 1551 (s.l.). ÖStA HHStA Ungarische Akten, fasc. 59., cc. 74r-75r, con cui la regina ringraziava il re d'aver provveduto a inviare il marchese Sforza Pallavicini a ritirare la corona, altrimenti sarebbe potuta finire nelle mani di Martinuzzi: “La corona senza [*sic!*] il nostro homo non volevamo fussi data alla Maestà vostra serenissima sol perché non venisse in mano del frate ora havendo questo Signor nostro parente comodissimo persuadendoci che li servitori di quella siano li nostri como li nostri suoi la mandamo per questo signor in loco del nostro homo pregeremo la Maestà vostra serenissima la acceti con quello animo sincero et amorevole qual si manda danni [*sic*] et pregamo idio la faccia goder felicemente il resto dirà abocca il sudeto Signor col quale dura piena clemenza per parte nostra et bassandole la mano ce' raccomandiamo”.

Centorio degli Ortensi giudica le azioni di Martinuzzi mosse dalla sua ambizione, dalla mente inquieta e dall'insaziabile cupidigia della sua natura che ad altro non mirava se non a farsi signore di Transilvania, titolo che lui addirittura anteponeva a quelli di papa o di imperatore²⁷.

Molto lapidario è il giudizio di Ferenc Forgách che scrive di lui: “erat avarus, atque ambitiosus et suspicax”;²⁸ aveva un tale potere che gli mancava soltanto il titolo di re.

Per László Bárdossy fu carismatico e influente: molti avevano paura di lui, ma lo rispettavano e seguivano i suoi ordini; era perspicace, di poche parole e autorevole, un uomo giusto e responsabile: con la sua capacità e la sua intelligenza plasmò il destino dell'Ungheria per quasi venticinque anni, anche se le sue origini croate – era infatti uno straniero – rallentarono senz'altro il decollo della sua carriera. Bárdossy non esclude però il fatto che la volontà di tenere l'esercito di Castaldo fuori dai confini della Transilvania non nascondesse in Martinuzzi il segreto intendimento di diventare egli stesso il padrone del paese, una volta concluse le ostilità contro i turchi, anche se non ritiene questo progetto chiaramente delineato nella sua mente.²⁹

Sennonché, Martinuzzi non sarebbe potuto diventare ufficialmente principe di Transilvania perché gli stessi turchi non glielo avrebbero consentito: Solimano aveva investito il piccolo Giovanni Sigismondo del titolo di sangiacco di Transilvania, solo lui sarebbe stato il futuro e legittimo principe di quel paese, e nell'attesa che raggiungesse l'età adulta il Nostro si sarebbe dovuto limitare a fargli da tutore e luogotenente. Né tanto meno gli sarebbe stato consentito da Ferdinando di assurgere ad alto grado nel governo della Transilvania; anzi, fu addirittura eliminato fisicamente perché era troppo potente, troppo ricco, troppo capace, un personaggio insomma “scomodo” una volta cambiato il regime politico in Transilvania³⁰. Eppoi, il progetto di farsi principe di Transilvania contrastava con quello di riunificare il Regno d'Ungheria. Il fatto poi che sia stato il principale artefice del trasferimento della Transilvania alla Casa d'Austria contraddice le voci che davano per imminente l'attuazione del suo piano di farsi nominare principe di Transilvania.

In conclusione, György Martinuzzi Utyeszenics non fu un principe legittimo, fu un principe effettivo per gli alti incarichi politici, militari, ecclesiastici che

²⁷ Cfr. Centorio: *Commentarii* cit. 55–57.

²⁸ Francisci Forgách de Ghimes [Forgách, Ferenc]: *De statu reipublicae hungaricae commentarii*. Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XVI.) lib. I. 3.

²⁹ Cfr. Bárdossy László: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Bp., 1943, *passim*.

³⁰ Sulla fine di Martinuzzi cfr. Adriano Papo: Le diverse versioni sull'assassinio di György Martinuzzi Utyeszenics e sul ritrovamento del suo tesoro. = *Mediterrán Tanulmányok*, XVIII. 2009. 5–21.

occupava e per l'immenso potere che deteneva. Fu un principe assoluto, fu un principe del Rinascimento. Da questo punto di vista si può dare quindi una risposta affermativa alla domanda posta all'inizio di questo lavoro: si può in effetti considerare il primo principe di Transilvania; il suo dominio sarà seguito da un periodo di "interregno" durante l'occupazione asburgica fino al ritorno in Transilvania di Isabella Jagellone e di Giovanni Sigismondo Zápolya; comunque sia, non a torto si può affermare che il Principato di Transilvania abbia iniziato la sua storia proprio sotto l'amministrazione di questo potente frate.

Se però Martinuzzi avesse effettivamente aspirato a fregiarsi anche ufficialmente oltreché materialmente del titolo di "principe", quali siano state in effetti le sue recondite intenzioni, ciò è un segreto che il frate si è portato nella tomba; forse aveva scritto qualcosa a tale proposito nel libro di memorie che – lo sappiamo da Centorio³¹ – si trovava accanto al breviario e a un calamaio sul tavolo della sua camera da letto il giorno del suo assassinio. Sennonché, neanche questo libro come la maggior parte del suo tesoro non ci è pervenuto.

³¹ Cfr. Centorio: *Commentarii* cit. 146. Ne parla anche l'Anonimo italiano del manoscritto della *Res gestae in Transsylvania* cit. ELTE Kézirattár, c. 60v.

ERDŐSI PÉTER

AZ ERDÉLYI UDVARI TÁRSADALOM MODELLJE: KÍSÉRLET NORBERT ELIAS FOGALMAINAK ALKALMAZÁSÁRA

Az erdélyi udvar kutatása az utóbbi évtizedekben lendületet kapott, gazdagította a fejedelemség államára, társadalmára, művelődésére vonatkozó ismereteket. A szakma sokszereplős vállalkozásában létrejövő eredményekre szinte úgy tekinthetünk, mint egy majdani nagyobb egész előtanulmányaira, a gyulafehérvári udvar történeti szintézisének építőköveire. A még jócskán gyarapítandó alkotóelemekből születő összegzést a fejedelemséggel foglalkozó történészek közös gondolkodása, munkamegosztása készítheti elő. A részkutatások mozaikdarabkáiból csak szervezett együttműködésben készülhet átfogó és koherens alkotás, mivel a partikuláris alkotóelemek felhalmozódása önmagában nem lenne elegendő a tudás olyan szintű megszervezéséhez, amely a részek pusztán összeadódásához képest többletet ad. Már létrejött kontribúciók áttekintésekor, vagyis utólag választott rendezőelvek érvényesítésénél sokkal előnyösebb, ha a kutatók a vizsgálódás logikájának felvázolásakor, központi kérdéseik megfogalmazásakor összhangra találnak. A cél elérése érdekében meghatározandó a kívánt szintézis tartalma, továbbá egyeztetendő: a kutatás során az udvari társadalom miféle elméleti modelljét veszik igénybe, hogy általa gondolkodásuknak és kutatásaiknak irányt szabhassanak.

Rövid írásomban éppen egy ilyen, az erdélyi udvar kutatása során használható modellnek a kidolgozásához szeretnék hozzájárulni. A lehetséges kiindulópontok közül Norbert Elias munkáját választom, tekintettel a nemzetközi udvarkutatásra gyakorolt hatására, megkerülhetetlen mivoltára, összpontosítva a 17–18. századi francia udvari társadalom elemzése során alkalmazott modelljére és a munkásságát átfogóan jellemző *figurációs szociológiai* megközelítésre.¹ Úgy vélem, *Az*

¹ Elias, Norbert: *A szociológia lényege*. Bp., 1998. (továbbiakban Elias, 1998.); Mennel, Stephen: *Figurational Studies: Some Concepts, Principles and Major Research Areas*, a Norbert Elias Foundation honlapján, <http://www.norberteliasfoundation.nl/network/concepts.php>; Gecser Ottó: Norbert Elias [szócikk]. In: *Magyar Virtuális Enciklopédia*. Bp., MTA, 2003. <http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/szoc/elias.htm> (*A szociológia lényegében* „az alakzat avagy figuráció fogalma segítségével kapcsolja össze a mikroszociológiai és a makroszociológiai megközelítést.”); Elias recepciója, kritikája a szociológiában: van Krieker, Robert: Norbert Elias and Process Sociology. In: *The Handbook of Social Theory*. Eds. George Ritzer – Barry Smart. London, 2001. 353–367., az írás online változata: <http://www-personal.usyd.edu.au/~robertvk/papers/ritzer.htm>; Cahier, Bernard: Actualité de Norbert Elias: réception, critiques, prolongements. In: *Socio-logos. Revue de l'association française de sociologie*, 2006/1., <http://socio-logos.revues.org/30>.

udvari társadalom, ez az 1969-ben megjelent mű aktuális és gondolatébresztő a 21. század elején is – különösképpen szociológiaelméleti alapozásával együtt olvasva –, s ebből keveset von le, hogy történészi kritika érte Eliasnak a XIV. Lajos korabeli udvar működésére vonatkozó megállapításait.²

Hiszen Elias számára az itt elvégzett kísérlet – amely a másik meghatározó művében, *A civilizáció folyamatában* bemutatott történeti folyamatba ágyazódott be – voltaképpen társadalomelméleti elképzeléseinek tesztjére kínált lehetőséget. Egy történetileg adott helyet és időt választotta a szerző, amelyen esettanulmányyszerűen vizsgálhatta, hogyan működik, akkor és ott, a szociológiai gondolkodásában centrális modell, a *kölcsönös függések hálózata*. Azt kutathatta, hogy az adott társadalmi *figurációt*, *alakzatot* mi teszi lehetővé, mi jellemzi és tartja fenn az udvarban és tágabban véve a korabeli francia politikai és szociális berendezkedésben.

A Napkirály udvara tehát egymástól kölcsönösen függő, *interdependens* egyének hálózatainak elemzésére adott alkalmat Elias számára, aki az udvart alakzatként, azaz figurációként kezelte. E két rokon értelmű fogalom „a szociológia elméleti kérdésfeltevésének középpontjába az emberek közötti kölcsönös függések problémáját helyezi. Mi az, ami az embereket egymásra utalja, egymástól függővé teszi?”³ Vagy, másképp megfogalmazva: „Az alakzat fogalmával az emberek közötti kölcsönös függésekre irányítjuk a figyelmet. A kérdés az, hogy tulajdonképpen mi kapcsolja össze az embereket figurációkká.” Ezzel együtt jár, hogy az egyén nem értelmezhető, mint „homo clausus”, mint zárt, elszigetelt individuum.⁴ Az interdependencián alapuló társadalomértelmezés, s az ennek jegyében végzett elemzés Elias felfogása szerint az egyén és a csoport egymástól való téves különválasztását, a struktúrák általi determináció és az egyéni cselekvés szabadságának ellentétét, dichotómiáját képes meghaladni. „A figuráció fogalma arra szolgál, hogy olyan egyszerű fogalmi eszközt teremtsünk, amelynek segítségével lazítható ez a társadalmi kényszer [ti. amely egyént és társadalmat megkülönböztet], s elkerülhető, hogy úgy beszéljünk és gondolkodjunk ’egyénről’ és ’társadalomról’, mint két különböző, s ráadásul ellentétes alakzatról.”⁵

A figurációs szociológia (*figurational sociology*) tehát, amint az *Az udvari társadalom* munkamódszerében is látható, egymástól kölcsönösen függő, *interdependens* egyének láncolatainak, hálózatainak – kölcsönös függőségi láncola-

² Elias, Norbert: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Bp., 2005. (továbbiakban Elias, 2005.); Uő: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Bp., 1987. (Második, javított kiadás: Bp., 2004.); Eliast ért kritika a kora újkori udvartörténeti kutatásban: Duindam, Jeroen: *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern European Court*. Amsterdam, 1995.; Uő: *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780*. Cambridge, 2003.

³ Elias, 1998. 138.

⁴ Uo. 136.

⁵ Uo. 133.; Uő: Bevezetés: Szociológia és történettudomány. In. Elias, 2005. 44–45.

toknak⁶ – a vizsgálatára irányul. Esetünkben ez mutatkozik meg a francia udvari társadalmi alakzat olyan jelenségeinek leírásában, mint a lakóhely térbeli viszonyai, a szertartások, az etikett, a szereplők egymásra irányuló, kölcsönös megfigyelése, a presztízsz megszerzésének változó esélyei.

Milyen lehetőségeket tartogathat az erdélyi fejedelmi udvar társadalomtörténeti elemzése terén Elias modellje, látásmódja, módszere?⁷ Mert vélhetően inkább ezek vihetők át a gyulafehérvári esetre, és kevésbé a francia udvar empirikus elemzésének konklúziói. Hogyan viszonyul ez a modell, ez a látásmód a témával foglalkozó hazai historiográfiai tradícióhoz, hogyan illeszthető bele, milyen eredményre jutunk, ha összevetjük az ott felmerült történeti problémákkal és megoldásokkal?

Elias figurációs modellje koherenciát és átfogó magyarázatot ígérő voltában vonzó, annál is inkább, mert az erdélyi udvar esetében nem áll rendelkezésünkre átfogó modell, amely – eliasi alakzat módjára – teljes egészében kívánná megragadni a gyulafehérvári udvari társadalmat. Másrészt azonban jelentős feldolgozások birtokában vagyunk az erdélyi udvar egyes szegmenseire vonatkozóan. Ennek a tradíciónak elsősorban Jakó Zsigmond, Trócsányi Zsolt munkássága jelzi a mérföldköveit, hogy teljes historiográfiai áttekintés helyett ezúttal csak alapvetéseket említsek.

A továbblépés iránya az elmondottakból következően a teljes udvari társadalomszervezet elméleti igényű felvázolását elősegítő modell kidolgozása, finomítása. Ha ennek során elviekben elfogadhatónak bizonyul Elias figurációs megközelítése – a szociológia újabb keletű felvetéseit is figyelembe véve –, akkor a magyar történeti művek problémáival és megoldásaival árnyalva dolgozható ki a 16–17. századi Gyulafehérvárra alkalmazható társadalmi modell. Ezzel egyidejűleg az Elias által kijelölt tematika (szertartások, presztízsesélyek stb.) alkalmazása is átgondolható, bővíthető vagy redukálható, természetesen az erdélyi forrásadottságokhoz igazodva.

Ugyanakkor a francia és az erdélyi történeti szituáció különbségei körültekinésre intenek az eliasi példák követésében. A politikai rendszer, amelyből Elias az udvart illető megfigyeléseit levezette, az abszolutizmusnak nevezett hatalmi koncentráció volt, míg Erdélyben abszolutizmus nem létezett a történészek utóbbi évtizedekben elért konszenzusa szerint.

Erre a Nyugat-Európa és Erdély közötti különbségre többek közt Trócsányi Zsolt mutatott rá 1980-ban megjelent alaphelyzetében, az *Erdély központi kormány-*

⁶ Elias, 1998. 135.

⁷ *Az udvari társadalom és A civilizáció folyamata* jelentőségére 1987-ben hívta fel a figyelmet Klaniczay Gábor: *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 17, 25–29.; a tanulmány átdolgozott verziója, In: *Uő: A civilizáció peremén*. Bp., 1990. 64–66. Ami a későbbi magyarországi recepciót illeti, Elias két művének ihlető ereje kevésbé járta át az erdélyi udvar kutatásának gyakorlatát és az erre irányuló reflexiót.

zata című monográfiájában.⁸ Már bevezetőjében jelezte fenntartásait az erdélyi abszolutizmus létezését vélelmező elképzelésekkel szemben, művének végére érve pedig úgy jellemezte az erős fejedelmi hatalmat, hogy „a feudális centralizáció egy sajátos formájáról van szó, amelyben itt-ott már mutatkoznak bizonyos abszolutisztikus jelenségek”; s elkerülte azt a csapdát, hogy a viszonylag gyenge rendiséget egy fejedelmi abszolutizmus tüneteként értékelje.⁹

A két politikai és társadalmi rendszer ilyenén eltéréséből következik, hogy Trócsányi, valamint tágabban véve az erdélyi fejedelmi hatalommal foglalkozó történetírás szempontrendszere nem közelíthető minden körülmekintés nélkül Eliaéhoz. Például az Elias számára meghatározóan fontos téma, a királyi hatalom nagyfokú monopolizációja – amellyel az udvari élet megannyi jelenségét összekapcsolta –, Erdélyben nem áll fenn oly mértékben, hogy a nemesség számára az érvényesülés egyetlen útjaként az uralkodó udvarában való tömörülést hagyná meg.

Mindamellet, ha a szükséges mértékben távolítjuk is a két politikai és társadalmi rendszert, még jócskán marad, ami a szociológus felvetéseiből, javaslataiból átvihető az erdélyi történeti anyagra vonatkozó történészi reflexiónkba. Nemcsak arra gondolok, hogy erőteljes kérdéseinek hatására, az összevetés fényében még élesebben, kontúrosabban rajzolódhatnak ki az erdélyi helyzet sajátosságai. És nem is csupán arra célzok, hogy az udvari élet szervezésének eltérő mindennapi gyakorlataiban vajon nem érvényesülhetnek-e egymással rokonítható uralkodói taktikák, még akkor is, ha más és más módon történik az uralkodói hatalom összpontosítása, az egyik államban „abszolutisztikusan”, a másikban pedig erős „feudális centralizáció” módjára.

Az Elias nyomán feltehető kérdések közül a legfontosabb az, hogy a gyulafehérvári udvar társadalmi alakzata hogyan hozható összefüggésbe a politikai hatalom centralizációjának Trócsányi és mások által jellemzett típusával. A gyulafehérvári udvari társadalmat, amelynek egyes jelenségei formai szempontból hasonlíthatnak az abszolutista udvarokéira, nem az abszolutizmus, hanem egy másfajta politikai rendszer keretében értelmezendő alakzatként kell felfognunk. A fehérvári udvar kutatása révén végeredményben az erdélyi állam működésének megértését mélyíthetjük el.

A szóban forgó államok és udvarok eltéréseivel számolva is úgy látom, hogy hasznos Elias munkájának fényében újraolvasni Trócsányi alapvetését, s az erdélyi udvarra vonatkozó teljes historiográfiai tradíciókat. Trócsányi Zsolt művének esetében ennek az „összeolvasásnak” kedvez, hogy bár a szerző nem az egész

⁸ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata (1540–1690)*. Bp., 1980. (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

⁹ A mű bevezetőjében így fogalmazott, ha nem tévedek, némi malíciával: „Erdély netán bebizonyulandó 16–17. századi abszolutizmusa más, mint a kor Nyugat-Európájáé.” Trócsányi, 1980. 6.; a konklúzió fent idézett része: uo. 406–413, 414–418.

udvarral, hanem csak a központi kormányzat hivatalviselőivel foglalkozott – és tegyük máris idézőjelbe a csak szócskát –, ezt társadalomtörténeti igénytel tette. Nem csupán a gyulafehérvári kormányzat funkcióit, ügyköreit, testületeit rekonstruálta, hanem azt is vizsgálta, hogy gyakorlóik, betöltőik milyen családokból jöttek, és megvilágította – a későbbi kutatók számára is kitűnő segédletet nyújtó – méltóságlistáinak az állam működésének megértéséhez hozzájáruló társadalomtörténeti aspektusait, a hivatalokat viselő személyek pályaképe, karrieresélyei alapján. A mű végére érve pedig, Jakó Zsigmonddal dialógusban, megállapította a központi kormányzat „hordozóiról”, hogy két, a valóságban egymástól élesen el nem különíthető csoport – „tisztviselő nemesség” és „hivatalnokértelmiség” soraiból kerültek ki.

Trócsányi Zsolt műve az 1980-as évek óta eltelt időben zajló kutatásainak origója, és modellünk megalkotása során is a legfontosabb támpontok egyike lehet. Ő maga minden bizonnyal távol állt attól, hogy művét – amely az utókor számára talán elbátoraltatóan tiszteletre méltó teljesítménynek tűnik – végleges, monolit egységnek tekintse, sőt fel is vetett néhány előre mutató kérdést az általa vizsgált csoportok kutatásának folytatása érdekében, olyanokat, mint a nemesi családok vagyoni háttere, a birtokszerzés, a rokoni kapcsolatok, az iskolázás, vagy épp a nem Gyulafehérvárott, hanem vidéken viselt tisztségek. Ezek a felvetések az udvar tisztviselőit olyan, a központi kormányzat hivatalain és helyszínén túli, tágabb rendszerek szereplőiként láttatják, amelyek a maguk kiterjedt voltában Elias nyomán kölcsönös függési láncolatokként is felfoghatók. Trócsányi felvetései mellett – amelyek megválaszolásáig még nagy út van hátra – a kutatási problémák katalógusa ma már tartalmazza azokat a témákat, kérdéseket is, amelyek a fejedelemséggel foglalkozó kutatók munkájában a nyolcvanas évek óta napjainkig felmerültek.

Esszém második részében javaslatokat szeretnék tenni arra, hogy Elias figurációs modellje és tematikája milyen lehetőségeket nyithat a fejedelmi udvar kutatását elősegítő modell kidolgozása terén. Természetesen az az eszköztár, amelyet *Az udvari társadalom* és Elias figurációs szociológiája segítségével alapozhatunk meg, a társadalomtudományok újabb keletű elméleti, módszertani szempontjaival, eredményeivel bővíthető. Az udvari társadalmak kutatásában is használhatók, és Elias szempontrendszerével sem összeegyeztethetlenségben ugyanis azok a történetírás által már befogadott megközelítések, amelyek a társadalmi szerveződésben a kapcsolatok hálózataira fektetnek hangsúlyt, a csoportok megalkotott voltára, percepciójukra, reprezentációjukra irányulnak, és az identitásokat megalkotott voltukban, folyamatos változás eredményeként szemlélik.¹⁰

¹⁰ A stabil csoportlét megkérdőjelezéséről, a nacionalizmus irodalmában: Brubaker, Rogers: A nemzeti mivolt újragondolása: a nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória és esetleges esemény. In: *Uő: Nacionalizmus új keretek között*. Bp., 2006. 23–31.; kapcsolathálókat elemző, konfigurációs modellekhez: Gribaudi, Maurizio: Diszkontinuitások a társadalomban.

Elias nyomán feltételezve, hogy az alakzatként felfogott erdélyi udvari társadalom aktorainak viszonyrendszere képlékeny, az uralkodóhoz és egymáshoz való kapcsolataik átalakulásának következtében, érdemes rákérdezni arra, hogy az udvari struktúrának az a régebbi keletű modellje, amelynek a tisztségviselés archontológiai típusú adatai egyfajta merevséget látszanak kölcsönözni, miképpen tehető rugalmasabbá, miként integrálhatók benne az időben, voltaképp a mindennapokban történő formálódással együtt járó pozícióváltozások.

Ezen a ponton három, a modell tulajdonságait az iménti módon alakító kérdéskörre szeretnék rámutatni, amelyek, mint látni fogjuk, a kutatás technikáját illetően problematikusak, de a várható eredmény szempontjából mégis ígéretesek lehetnek. Ide tartozik az elemzésre kerülő kapcsolatok megállapítása, az udvar különböző szerveződési és megfigyelési szintjei közötti átjárás, valamint az időbeliséget, folyamatszerűséget respektáló elemzés lehetősége.

Már Trócsányi is utalt, mint említettem, továbbvivő kérdéseinek megfogalmazásakor a kapcsolatok bizonyos fajtáira, amelyekhez példaként a magam részéről hozzátenném az udvarban érvényesülő familiaritást, mivel a familiárisi rendszer az udvar szerveződésének eddig kevésbé vizsgált dimenziója, amelynek elemzésekor releváns lehet az interdependencia eliasi fogalma. Itt említendők továbbá a társadalom informális aspektusai, intézményes szinten ki nem mutatható összefüggései, a hatalom, a befolyás nem formális módozatai, amelyek a tisztségeket dokumentáló forrásokban kevésbé, ám a narratív forrásokban annál nagyobb eséllyel kereshetők, és a kölcsönös függés koncepciója segítségével is értelmezhetők. Ez vonatkozik arra a befolyásra is, amit külföldi udvari emberek gyakorolnak, amilyenek az olaszok a 16. század végén, akik csak elvétve kaptak a központi kormányzat szerveiben tisztséget, de annál nagyobb jelentőségre tettek szert Báthory Zsigmond fejedelemhez való bizalmas közelségük folytán.

A modell megformálása során az egyik legfontosabb kérdés az egyénekre vonatkozó ismeretek elhelyezése tágabb kontextusokban, vagyis az, hogy egyes individuumok szintjétől miként juthat a történeti konstrukció az udvari társadalom magasabb szintjéig. Az individuumok életpályáitól – hiszen tipikusan egyénekre vagy családokra vonatkozóan gyűjtjük, tároljuk, rendszerezzük adatainkat – vajon hogyan léphetünk tovább az udvar – egyének pusztá összeggződésénél jóval bonyolultabb – szervezetének elemzéséig? Ha az egyéni adatok nyalábjaikat, amilyenek például az életpályák, hasonló és eltérő jegyek alapján csupán típu-

Egy konfigurációs modell. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk. Czoch Gábor – Sonkoly Gábor. Debrecen, é. n. [2000]. (Csonkai Új História Könyvek) 105–135., és Nagy Ágnes: Társadalmi mobilitás a kapcsolatok hálójában – visszatérés a társadalom konfigurációs szemléletéhez. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk. Papp Gábor – Szijártó M. István. Bp., 2010. (Mikrotörténelem 4.) 242–258.; az identitás szakirodalmának gondolatébresztő olvasata: Kovács Éva: Vakmerő tézisek az identitásról. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla. Bp., 2004. 221–234.

sokba rendezzük, hogy ezáltal mutassunk ki szabályszerűségeket és kivételeket, akkor esetleg szem elől tévesztjük az individuumban interakcióit és a folyamatjellegét, az időbeliséget. Ám az interdependencia fogalma, amely az egyént kapcsolatainak hálózatában láttatja (és mint láttuk, kifejezetten kerüli a „homo clausus” tévképzetét), miközben a kapcsolati hálók időbeli formálódására is figyelmet fordít, minden bizonnyal ebben is segítségünkre lehet. Az egyes egyének és az udvar teljes rendszere közötti lépéseink megtervezését illetően kézenfekvő továbbá az összefüggés egyfelől az interdependencia fogalma, másfelől a léptékváltásnak a mikrotörténeti módszerben bevett gyakorlata között.

Ilyen és ehhez hasonló eszközök használatával ismereteinknek abban a terjedelmes és mindig bővülő tárházában is új felismerésekre juthatunk, amely az egyéneknek az udvar közös vállalkozásaiban, az állami politika egy-egy eseményében, valamely szertartásban stb. való részesedését dokumentáló adatainkat tartalmazza. Érdemes utalni itt egy kézenfekvő, de kutatásaink során talán nem mindig tudatosított jelenségre. Amikor egy-egy cselekvő individuumban a forrás által rögzített szituációban szemlélünk, akkor eleve egy vagy több hálózat szereplőjeként vehetjük szemügyre, szinte sosem egymagában látjuk. Tehát az a történeti beavatkozás, amely – az adatok gyűjtése, elrendezése közben – kiemeli az egyént azokból a kontextusokból, amelyek a forrásokban még kitapinthatók körülötte, voltaképp megszüntetheti azt a többletet, amit úgyszólván ingyenesen kapunk a forrástól, és amelyeket máskor fáradságos munkával próbálunk rekonstruálni.

Az interdependencia fogalma találkozik azzal a csoportok konstruált voltát tételző felfogással, amely mibenlétüket nem eleve adottnak, rögzítettnek, hanem konstruálnak, illetve folyamatosan létrejövőnek tekint, ami alatt az is értendő, hogy egy-egy csoport gyakran interakciók során, mások általi definíciók, leírások, jellemzés által formálódik. Az a hálózat is felvázolható az interdependencia révén, amelyben az egyén színrelép, megmutatkozik, társadalmi énjét és imázsát megalakítja, itt tehát az Eliástól nyert fogalmi eszköz az én bemutatásának témájában Erving Goffmann nyomán létrejött antropológiai irodalom felvetéseivel találkozunk.¹¹

Az udvar aktorainak prozopográfiai kutatással megállapítható társadalmi helye az önértékesítésük, önbemutatásuk során keletkezett reprezentációikkal egészíthető ki. A reprezentációk vizsgálata az udvari nyelvhez, kultúrához vezető utak egyike. Az egymás megfigyelésével járó kölcsönös függés eliaszi koncepciójából *kultúrtörténeti* jellegű elemzéseinkben is ihletet meríthetünk, amennyiben az uralkodó és az udvar más szereplői bemutatásának, reprezentációjának szövegekben, képekben, ceremóniákban, a társasélet eseményeiben megnyilvánuló produktumait, létrejöttük és befogadásuk helyét tekintve, az udvari társadalomban mint cselekvő és megfigyelő egyének hálózatában helyezzük el, létrehozóikat pedig a folya-

¹¹ Goffmann, Erving: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Bp., 1999.

matként értelmezett imázsteremtés szereplőiként, szakértőiként, afféle imaginátorokként láttathatjuk, s egyúttal kapcsolatrendszerüket is elemezhetjük.

Mellőztem, távolságtartással kezeltem idáig az udvari struktúra kifejezést, mert megítélésem szerint olyasfajta merevség társítható hozzá, mely Elias megközelítése szerint kerülendő. Ha most, az eddig elmondottak után kissé váratlanul, mégis használom a struktúra fogalmát, annak az az oka, hogy felidézsem azt a szokványos dichotómiát, mely az idővel, a változással állítaná szembe. A dichotómia, úgy vélem, feloldható, amennyiben a kölcsönös függések hálózatának időbeli formálódását, változását – Elias intencióval összhangban – nyomon tudjuk követni. Ennek kiindulópontja lehet az egyes élettörténetek egymással való párhuzamba állítása, ami módot adhat érintkezési pontjaik, közeledéseik és távolodásainak észlelésére, sőt az egyének között adott időpillanatokban történő interakciók felvázolására. Ily módon nem valamiféle rögzült, állandósult struktúrában, hanem inkább olyasfajta elrendeződésben gondolkodnánk, amely mindig az időben, a maga váltoásaiban bomlik ki a szemünk láttára. A társadalmi változás időbelisége pedig összevethető az udvar idejének olyan folyamataival és időpontjaival, amelyeket a politikai eseménytörténetből, a diplomáciatörténetből vagy épp a fejedelmi imázs formálódásának markáns szakaszaiból már jobban ismerünk.

Az elmondottak a megírás technikai oldaláról nézve igen nehéz feladatot jelentenek. De modellünk megrajzolása során egy ennél is fontosabb problémát kell aláhúzni: forrásaink vajon mennyire teszik egyáltalán lehetővé a fenti műveleteket? Az imént kíváncsúnak mondott folyamatjelleg és az udvar egészét átfogó szemlélet – ez teljes bizonyossággal elmondható – csak korlátozott mértékben érvényesíthető a forrásanyag hiányosságai, egyenetlenségei miatt, különös tekintettel arra, hogy az európai udvarokra jellemző, tömeges, rendszeres, szeriális források (pl. fizetési listák, számadáskönyvek) fennmaradása nálunk esetleges, bár ezt a hiányt az udvari élet bizonyos aspektusaiban más források nagyobb rendszeressége, például a 19. század óta a forráskiadásban előnyt élvező diplomáciai iratok sokasága valamelyest enyhíti. A politikai eseménytörténet és a fejedelmi imázs formálódása szemmel láthatóan jobban adatolt, mint amit az udvari társadalom történetének konstrukciójától egyáltalán remélhetünk. A politikai és intellektuális elit tagjainál szerényebb helyen álló egyének története szintén töredezettebb. Az erdélyi udvari társadalom aligha mutatható be teljes keresztmetszetében.

A helyzet mindazonáltal nem reménytelen. Ha a kutatók a töredezettség miatt nézőpontjaik váltogatására kényszerülnek, szintek közötti léptékváltásra, akkor a kényszer végeredményben javukra fordítható, hisz mindez az elemzés intenzitását és variabilitását eredményezi. A „kölcsönös függések” rendszere persze szakadozottnak mutatkozik majd, ám a történészek által újrászótt darabkák mégis árulkodni fognak a szövet egészéről, annak mintáiról. A lehetséges kontextusok felrajzolásával jelentőséget nyer és önmagán túlmutat minden olyan apró eset, történet, kapcsolat, amelyek rekonstruálását a források lehetővé teszik, s ezek a

mikrotörténeti módszert is igénybe véve mind felhasználhatók az udvari társadalom történeti konstrukciójában. A konkrét, partikuláris esetek fontosságát növeli, hogy a cselekvők alkalmi kooperációi a kutató előzetes elvárásaitól, feltevéseitől, s olyan, a cselekvők közt húzódó határvonalaktól eltérően is alakulhatnak, amilyen például a felekezeti elv megosztó volta, hiszen ez esetenként áthidalhatónak bizonyult a különféle felekezetű egyének együttműködése során.

Mivel az időbeliséget, a történetet modellünk előkelő helyre állítaná, felértékelődhetnek a narratív források, amelyek kombinálhatók a státust, tisztséget, vagyont dokumentáló forrásokkal. Mivel az interdependencia jegyében a kölcsönös megfigyelés és a reprezentáció fiktív, megtévesztő, elfogult produktumai is fontosaknak bizonyulnak, az elemzés körébe bevonandó forrásaink a tényszerűn, a hitelesen túli szövegekre is kiterjednek. Miért ne csavarnánk ki belőlük az utolsó cseppet is? A kétes hírértékű értesülések, torzító narrációk az udvari emberek percepcióját rögzíti és mint ilyenek aknázandók ki, konfliktusaik, beállítódásuk politikai, kulturális aspektusainak megértése végett. Ezek kiegészülnek a társadalomról az udvartartás normáiban, a fejedelem iránti elvárásokban, egy-egy szer-tartásban megnyilvánuló imagináció lenyomataival. Végeredményben a forrás-anyag, minden hiány és töredezettség ellenére, igen terjedelmes ahhoz, hogy egy jól körülírt modell alkalmazását, útmutatóként való használatát nélkülözhetetlen-te tegye kutatásaink során.

A fentiek összegzéseként felvázolható a keresett modell néhány tulajdonsága. Túlmutatna az udvar rögzült, merev, formális struktúrájának feltárásán, a válto-zékonyt, képlékenyt is keresné; az udvari emberek kapcsolati hálózatait időben, változásban szemlélné. A társadalomtörténetbe – épp az időbeliség okán – be-emelné az eseménytörténet, a politikatörténet eredményeit. Számolna továbbá az „egyéni” és a „kollektív” szint közt megteendő lépésekkel. A percepciót, a repre-zentációt csoportok formálására alkalmas erőnek tekintené, a társadalmi szereplő-ke-t egyben imaginátorokként látná, s egyúttal megnyílna a kultúrtörténet felé.

Úgy vélem, a Gyulafehérvárral kapcsolatos forrásadottságokból adódó min-den akadály – amilyen például az interdependencia hálójának szakadozottsága – ellenére érdemes Elias művének fényénél rendeznünk anyagunkat. *Az udvari tár-sadalom* újraolvasása melletti érvelésemben azt hangsúlyoztam, hogy módszere, fogalmai ma is ihletet adhatnak. Elias figurációs szociológiája, amely a kortárs társadalomtudomány és történetírás megközelítéseivel, fogalmaival felfrissíthető, valamint *Az udvari társadalom* tematikája, az ott kifejtett tézisekkel együtt, ame-lyek a kora újkori európai állam és udvarok újabb kutatási eredményeivel fino-míthatók, nagymértékben elősegítheti az erdélyi udvar társadalmára vonatkozó modell megformálását.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

A NEMESI IFJAK SZEREPE AZ UDVARTARTÁSBAN BÁTHORY GÁBOR KORÁBAN*

Báthory Gábor udvarának sajátos színét az adta, hogy trónra kerülése után, mint új fejedelemnek, új udvart kellett kiépítenie, hiszen elődje, Rákóczi Zsigmond személyzetével együtt távozott Erdélyből. Báthory nyilván saját korábbi híveire építhetett, ebből fakadóan nagyon sok királysági és partiumi főúr találta meg a számítását az új fejedelem környezetében. Az udvar egy másik részéről, a familiárisokról már korábban írtam,¹ most az udvari ifjak csoportját, ennek alakulását mutatom be az ifjú fejedelem uralkodásának idején.

A kiindulópontot a kolozsvári számadáskönyvek² jelentették, mivel szállásosztói jegyzékek, udvartartási névsorok hiányában ezekből kapunk igen részletes adatokat. Báthory Gábor uralkodása alatt összesen 13 alkalommal tartózkodott udvartartásával Kolozsvárott, igaz, az utolsó alkalommal, 1613 októberében a polgárok már nem engedték be a városba. A számadáskönyvek mellett az erdélyi Királyi Könyvek,³ valamint a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei szolgáltak forrásul.⁴ Az udvari ifjak életét az udvarmester irányította, de mivel a korszakból nem maradt fenn udvarmesteri instrukció, feladataik rekonstruálására a Bethlen Gábor nevéhez köthető első, Erdélyben keletkezett utasítást használtam fel.⁵

* A tanulmány a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat támogatásával készült. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg. A tanulmány az OTKA 83521 számú pályázata keretében készült.

¹ Jeney-Tóth Annamária: Báthory Gábor familiárisai. Kísérlet egy udvari csoport rekonstrukciójára. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila, Debrecen, 2009. 175–188.

² Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), (továbbiakban ROL Kmlg) Kolozsvár város Levéltára, Számadáskönyvek (továbbiakban KvSzám).

³ *Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva, Bp., Arcanum Kiadó, 2005. (továbbiakban ErdKirKv DVD)

⁴ Magyar Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla; Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15 Protocolla (továbbiakban MOL F 2., F 15.)

⁵ Koltai András: *Magyar udvari rendtartás*. Bp., 2001. (továbbiakban Koltai, 2001.)

UDVARMESTEREK, A TISZTSÉG ÉS A SZEMÉLYEK

Az udvarmester vezetése alatt tevékenykedő udvari ifjak (máshol nemes ifjak) összessége alkotta, jelentette az „udvari iskolát”. Élén az udvarmester állt, akinek feladatai nagyon sokrétűek voltak. Nemcsak az ifjak mindennapi tevékenységét és az asztali reprezentációt felügyelte, hanem az udvar belső személyzetének munkáját is, ezek közül külön kiemelendő a fejedelmi konyha, valamint az azt felügyelő konyhamester ellenőrzése.⁶

Báthory Gábor udvarában Vadas István és Vasardi (Vasadi?) Farkas viselte az udvarmesteri tisztséget, a számadások is többször említik őket.⁷ Vasardi Farkasról szinte semmit sem tudunk,⁸ Vadas István pedig – a birtokadományozásokra vonatkozó iratok alapján – partiumi középnemesei családból származhatott.⁹ Egyikük sem játszott fontos politikai szerepet, nem is volt az udvarmesteri tiszten kívül más egyéb jelentős funkciójuk.

Báthory Gábor feleségének is volt saját udvarmestere, az 1609. augusztusi számadáskönyvekben így szerepelt: „Vitkai János, asszonyunk hopmestere.”¹⁰ A tisztség későbbi viseléséről nem rendelkezünk adatokkal és ezt követően Vitkai János neve sem bukkant fel a számadáskönyvekben. Róla annyit tudunk, hogy Szatmár megyében volt birtokos, éppen azokban a falvakban,¹¹ ahol Kákonyi István is, aki 1610-től a kincstartói tisztséget töltötte be.¹² Elképzelhető, hogy az ő atyafiságába tartozott.

⁶ Koltai 2001. 69–74.

⁷ „Vadas István hopmester” 1608. november 9. KvSzám 12a/XXV. 113.; „Hopmesterének Vadas István” 1610. ápr. 6. KvSzám 12b/VII. 478.; „Vasardi Farkas hopmester” 1610. máj. 31. KvSzám 12b/VII. 206.; „Vasardi Farkas hopmester” 1610. júl. 2–4. KvSzám 12b/VII. 269.

⁸ Amennyiben a neve elírás, és helyesen Vasardi helyett Vasady, akkor zempléni birtokos családról lehet szó. Kelecsény, Kisbári és Miglész helységekben 5 házat birtokolt az 1598. évi összeírás szerint Vasady Gáspár. Dávid Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás*. Bp., 2001. (továbbiakban Dávid, 2001.) 651.

⁹ Vadas Istvánnak Bihar vármegyében, Olasziban volt két háza. Dávid, 2001. 155.; Vadas István udvarmester 1608. dec. 8-i birtokzálogosítása: Úszató (Közép-Szolnok) ErdKirKv DVD 9. k. 95., birtokadománya: Kalugyer (Bihar) belényesi kerület, 1609. jan. 10. ErdKirKv DVD 9. k. 11–12., Vadas István udvarmesterként említve: 1609. márc. 20 – birtokadomány: Akor és Luki teljes és egész portió (Bihar) ErdKirKv DVD 9. k. 114–115., Vadas (bélteki) család: „Birtokadományt 1606. július 1-én nyert Bihar megyében. Utódai Közép-Szolnok megyében élnek.” Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp., 1911. (Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret.)

¹⁰ KvSzám 12b/IV. 367–68.

¹¹ Witkay János Kiskócs és Vitka helységekben összesen 14 házhelyet birtokolt 1598-ban. Dávid, 2001. 441.

¹² Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690*. Bp., 1980. 29.

1. táblázat.
*Udvarmesterek Báthory Gábor udvarában 1608–1613*¹³

Időpont	Udvarmester említése
1608. március	hopmester
1608. szeptember	hopmester
1608. november	Vadas István hopmester
1609. február	hopmester
1609. április	hopmester
1609. augusztus	hopmester, Vitkai János, asszonyunk hopmestere
1609. október	–
1610. április	hopmester (Vadas István?)
1610. május	Vasardi Farkas hopmester
1610. július	Vasardi Farkas hopmester
1610. augusztus	hopmester
1612. január	hopmester
1613. október	–

1. IFJAK HELYE AZ UDVAR TÁRSADALMÁBAN

A nemesek gyermekei az „udvari iskolában” készültek fel a későbbi familiárisi szolgálatra, ami azt jelentette, hogy a nemes ifjak nevelésének szerves része volt a fejedelmi, főúri udvarban eltöltött idő.¹⁴ A kamaszkorban levő inasok az úr körüli feladatokat látták el, az idősebbek lovas inasok lettek, és már saját szolgálával is rendelkeztek. Koltai András szerint a bejárók a lovas inasok megfelelői voltak Kelet-Magyarországon, ők is első feladatokat láttak el, hasonlóan az inasokhoz, de ők már idősebbek voltak.¹⁵ Közülük kerültek ki például az agárhordozók, akik rendszerint 2–3 agárra felügyltek. A húsz év körüliek egyik csoportja étkefogóvá vált, és az étkezéssel kapcsolatos asztal körüli feladatokat látta el, a másik részük ún. udvarló ifjú lehetett, akik a fejedelem körüli teendőket végezték továbbra is, miközben lovasként is erősítették az udvari sereget.¹⁶ Az erdélyi fejedelmi

¹³ KvSzám 12b/VII. 178–212., 12a/XXV. 105–127., 12a/XVIII. 93–113, 12a/XVIII. 61–83., 12b/IV. 219–250. 12b/IV. 182–207., 12b/IV. 327–356., 12b/IV. 361–388, 12b/VII. 213–279., 12b/VII. 497–514., 12b/VII. 450–485., 13a/II. 67–105., 13a/XII. 95–125.

¹⁴ Koltai, 2001. 19.

¹⁵ Uo. 26.

¹⁶ Koltai, 2001. 22–23.

udvarokban létező „udvari iskola” hasonlított a magyarországi főúri iskolákra, ugyanakkor mégis más volt. Erdélyben a fejedelmi udvar szerepe sokkal erőteljesebbnek bizonyult. A fejedelemség-korabeli Erdély nemességének társadalmi összetétele magyarázza, hogy alig néhány olyan főurat találunk, aki megengedhette magának, hogy udvarában „iskolát” tartson fenn, és a későbbi karriert is biztosítani tudja, emiatt az érvényesülés útját legcélravezetőbb volt a fejedelmi udvarban keresni. Vélhetően ezért is nagyobb számban mentek – ill. küldték gyermekeiket a szülők – inkább a fejedelmi udvarba. Az erdélyi és tiszántúli nemesi családokra ez egyaránt jellemző volt. Az erdélyi fejedelmi udvarban – ahogy már említettem – másképp nevezték az ifjakat, mint a nyugat-magyarországi főúri udvarokban, megkülönböztették az inástól a bejárót, az étkefogótól az udvari ifjút. Bocskai fejedelem kolozsvári tartózkodása idején „az urunk öfelsége iffjainak” adott ételekről írt csupán a kolozsvári sáfárpolgár, és 22 nevet sorolt fel, mint udvari ifjút. Rákóczi Zsigmond 1607. évi városbeli tartózkodása idején kilenc ifjút és tíz szolgát tartottak számon.¹⁷ Báthory Gábor udvarában pedig udvarló- és posta-ifjakat, valamint bejárókat különböztettek meg.

A Habsburg udvarban egy jóval később (1661) keletkezett, a nemes ifjak napirendjét meghatározó instrukció szerint az iskolai rendszerű oktatás mellett a nemes ifjaknak a fegyverforgatásban, zenélésben, idegennyelv tanulásban, táncban is naponta gyakorolniuk kellett magukat.¹⁸ Szigorú rend határozta meg a mindennapjaikat: negyed hétkor keltek, s este kilenckor feküdtek le. Az udvart csak az előljáróik engedélyével hagyhatták el legtöbb két órára, olvasmányaikat is jóvá kellett hagyatniuk. Napi kétszeri étkezés illette meg őket.¹⁹ Ehhez hasonló iskolai oktatás az erdélyi fejedelmi udvarban csak akkor folyt, ha iskoláskorú gyermek volt a fejedelmi udvarban. A fejedelmi udvar mindennapjaiban az inas-ként, bejáróként, étkefogóként, inniadóként, pohárnokként, asztalnokként jelen levő udvari ifjak nagyon fontos szerepet játszottak. Feladataik bemutatására idézzük az udvari instrukciót: „... Étkeinket, hites étkefogóinknál egyéb, ételek veszése alatt, senki konyhánkról fel ne merje hozni. Asztalnakink az ő szolgálatjoknak hetében magok menjenek alá a konyhánkra, magok szeme előtt adják fel és nagy böcsülettel vitessék asztalunkra.”²⁰ „Hogy continue asztalnakink, étkefogóink, udvarló ifjaink palotánkban fenn háljanak, régi szokás, ... kevesen cselekedik, mert az asztalnokok nagyobb praerogativát vevén maguknak praedecessoroknál egyik is fenn nem hál és arra nézve alattok valók is pro libitu cselekednek. ... Annakokáért abban is ilyen mód observáltassék, hogy egymás értelme nélkül alá ne oszoljanak

¹⁷ KvSzám 12a/III. 74. 1605. nov. 29.

¹⁸ Martin Scheutz – Jacob Wührer: Dinst, Pflicht, Ordnung und „gute policey” In: *Der Wiener Hof im Spiegel der zeremonial Protokolle (1652–1800)*. Hg. Imgard Pangerl – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer, Innsbruck – Wien – Bozen, 2007. (továbbiakban Scheutz – Wührer, 2007.) 78–81.

¹⁹ Scheutz – Wührer, 2007. 78–80.

²⁰ Koltai, 2001. 70.

soha, hanem elvégezvén egymással fele alá mehet, fele addig fenn maradjon, de kilenc órákor minden tisztessége vesztese alatt fenn találtassék. Ha mikor követségek találkoznak, mikor audentiára jönnek, akkor minden rend fenn találtassék.”²¹

2. AZ IFJAK UDVARI HIERARCHIÁJA

Az ifjak vezetői: asztalnokok

Az erdélyi fejedelmi udvarban általában többes számban beszéltek asztalnokokról, tehát legalább kettőnek kellett lenni egy időben, bár később, például 1659-ben előfordult, hogy az étékfogók vezetőjeként Kövér Ferenc egyedül töltötte be ezt a tisztséget.²² Ők az étékfogók előljárói, vezetői voltak. Báthory Gábor udvarából Kereky Ferenc asztalnokmester nevét ismerjük, aki 1610-ben az asztalnokok és étékfogók előljárója volt,²³ korábban pedig familiárisként teljesített szolgálatot.²⁴ 1609-ben Csehi András asztalnokmesternek írták a források,²⁵ ugyanakkor 1610. június 30-án főasztalnokként említette őt a fejedelem.²⁶ Kereky partiumi nemesi családból származott, Csehi András pedig Felső-Magyarországról, Eger környékéről. Az ő karrierjét – mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt a végrendelete – jól lehet rekonstruálni. Ősjószága volt (Eger)Csehiben, Kisbátorban (ma Bátor), Arlóban, Mónosbélben, Szűcsiben,²⁷ ezeket végrendeletében legközelebbi vérrokonaira, a Kassa melletti Szakolyban lakó hűgára, Czeczey Jánosnóra és Bély Pálra, a Füleken katonáskodó unokaöcsére hagyta. Csehi a tizenöt éves háború alatt, illetve azt követően kerülhetett a

²¹ Koltai, 2001. 73.

²² ROL KmIg, Kemény cs. csombordi levéltára XIX. 1600. II. Rákóczi György, vagy inkább Barcsay Ákos udvarában keletkezett. 2°.

²³ ErdKirKv DVD 9. k. 389–390.; KvSzám 12b/VII. 205–206.; KvSzám 12b/VII. 497–514.

²⁴ Kereky Ferenc udvari familiáris említik egy gyámsági ügyben: 1608. nov. 24. ErdKirKv DVD 8. k. 101.

²⁵ ErdKirKv DVD 8. k. 154b–156.

²⁶ „Nos Gabriel Dei gratia princeps Transylvaniae partium Regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Imreffí János sógorunk és főtanácsunk által, ez elmúlt napokban találtuk volt meg az mi hívünket és főasztalnokunkat az vitézlő Chehy András, mivelhogy követeinket az hatalmas győzhetetlen török császár portájára készítetvén, az követeknek az mostani felvetett adott az országh gonosz hírek és hadak mia[tt] be nem szolgáltatathván, adott Chehy András követeinknek ellbocsátására ezer aranyat, ezer tallért. Mi is penigh erre igérvén maginkat ezbeli országunk szükségébe adott summájáért mennél hamarabb lehet contentálljuk érette. Datum ex Vincz ultima Mensis Junii anno domini millesimo sextencessimio decimo Gabriel princeps mpa.” MOL F 15 17. k. 115v.

²⁷ Borsod és Heves megyei falvak. MOL F 2 Prot. III. 113. Kiadva: Tüdös Kinga: *Erdélyi testamentumok* III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660. Marosvásárhely, 2008. 74. (továbbiakban Tüdös, 2008.)

Báthoryak szolgálatába, ezért kapta adományba a közép-szolnoki Kisfaludot (Érkisfalu).²⁸ Későbbiekben ecsedi házáról is megemlékezett, ami arról tanúskodhat, hogy talán Báthory István fogadta szolgálatába, és innen kerülhetett Báthory Gábor kíséretében a fejedelemségbe. 1608 nyarán már udvari ifjúként volt Báthory Gábor udvarában és végig tagja maradt udvartartásának, 1610-ben már főasztalnokként. Birtokszerzéséről annyit tudunk, hogy Bethlen Gábor uralkodása elején megerősítette Csehi András részére Kisfalud birtok donatióját.²⁹ Csehi végrendeletben ezt is atyafiára, Dely Farkasra hagyta,³⁰ akiről nem tudjuk, pontosan milyen rokonsági viszonyban állt vele (ha egyáltalán állt). Bátos Kolozs vármegyei mezővárost szintén 1614 óta, zálogjogon bírta Csehi.³¹ Két zarándi falut teljesen birtokolt: Mihelenyt (Mihalien) és Bucsesdet, az előbbi a fejedelemre hagyta, a másikat a már említett Dely Farkasra. Nyírlugoson volt egy portiója 1618-ban, Sárdon egy kúriája, valamint Gyulafehérváron egy háza.³² Számos ingóságot sorolt fel végrendeletében: ezüst és ón tárgyakat, mentéket, fegyverzetet, 12 szőnyeget, borokat hordószámra, amelynek kedvezményezettjei a fentebb említetteken kívül Kamuthy Farkas, Keserői Dajka János püspök, Milotai Nyilas István udvari lelkész voltak. Hagyott a sárdi és a kisfaludi templomra is egy-egy szőnyeget. A testamentum végrehajtására a már előbb említett püspök és udvari lelkészt kérte fel. Egyik utolsó feladatát láthatta el 1622. február 24-én, amiről így számoltak be a sáfárok Kolozsvárott: „Gubernátor ónagsága fia visszajöven attam ebédre Kapi András és Czehi András vele lévén...”³³ Csehi András 1623-at követően már nem bukkant fel a forrásokban.

²⁸ Chehi de Cheh András udvari familiáris birtokadománya, Kisfalud (Közép-Szolnok), 1608. jún. 16. ErdKirKv DVD 8. k. 154–154b.

²⁹ Chehy de Sard András birtokadomány, Kisfalud (Közép-Szolnok), 1614. jan. 4. ErdKirKv DVD 10. k. 103.; átíratja a kolozsmonostori konventben is: MOL F 15 Prot 17. 115^{f-v}. 1614. jan. 4.

³⁰ Tüdös, 2008. 74.

³¹ Chehy András udvari familiáris, Dely Farkas, Bely Pál, Bátos, Gelech (Kolozs), 1614. márc. 11. ErdKirKv DVD 10. k. 141–142., átíratja a kolozsmonostori konventben is MOL F 15 Prot 17. 114^{f-v}.

³² Tüdös, 2008. 76.; Háza szomszédságában volt Zákán István, most már Taraczközi Péter kúriája, a falon belül Gyulafehérváron. MOL F 2 Prot. V. 300. 1619. júl. 12.

³³ Folytatása így következik: „...Segesvári Lőrinc és Nygles István lévén gondviselők az konyhán, húst sütni főzni libr 42 fertályost f d 33 ½, 4 tyúk, sós káposzta, bort az körtvély közé és egyéb étekre 1 ejtel f – d 6, bort hordott Gombkötő György 28 ejtel f l d 68”. KvSzám 15b/XXI. 21.

A pohárnok, bortöltő, inniaadó

A pohárnokok feladata Benda Borbála szerint egyrészt a pohárszék felügyelete, másrészt pedig az asztalok terítése volt.³⁴ Az udvari instrukció szerint: „Pohárnakinkra igen vigyázzon, szolgarend s darabant az mi kenyერünket ne hámazza és az asztalhoz való készületet senki végben, élete vesztése alatt, ne merjen peragálni egyéb, hanem az pohárnokok magok és pohárnak inasok, kik hittel legyenek kötelesek tisztokban híven való eljárásra. Azonképpen bortöltőink minémű igazsággal viselljenek italunkra gondot és az tékozlást mind távoztassa el velek...”³⁵ A bortöltő felügyelte, hogy ura megfelelő mennyiségű és minőségű bort kapjon az étkezés folyamán, az „inniaadó” – amennyiben külön betöltőték a tisztséget, akkor – beadta urának pohárban a bort.³⁶

Bocskai fejedelem udvarában a 22 ifjú közül a kolozsvári források nem neveztek meg sem asztalnokot, sem pohárnokot, de két fő inast említettek,³⁷ talán ők tölthették be az asztalnoki vagy pohárnoki tiszteket. Rákóczi Zsigmond kíséretében az ifjak közül az egyik pohárnok volt, de a sáfárpolgár csak a tisztséget rögzítette, a nevét nem.³⁸ Báthory Gábor udvarában két vagy három pohárnok lehetett³⁹ – mert többes számban beszéltek róluk – közülük az egyik Kornis János volt, aki 1609-ben áprilisában tűnt fel a számadásokban,⁴⁰ és viselhette a főpohárnoki tiszteket.⁴¹ Valószínűleg ő felelt a pohárszéket hordozó kocsisokért is.⁴²

³⁴ Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. (Doktori disszertáció) Budapest, 2004. 45. (online: <http://archivum.piar.hu/batthyany/benda> (Letöltés: 2011. júl. 1.)) (továbbiakban Benda, 2004.)

³⁵ Koltai, 2001. 70.

³⁶ Benda, 2004. 45–46.

³⁷ KvSzám 11/XIX. a. 52, 68. Az 1605 augusztusában, Kolozsvárott tartózkodó udvarról ld a következő tanulmányaim: Jeney-Tóth Annamária: Városok és Bocskai fejedelem udvartartása. In: *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária, (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII. Debrecen, 2006.) 97–109.; Uő: Bocskai István fejedelmi udvara 1605 nyarán. A kolozsvári városi számadások tükrében. In: *Studia Agriensia* 24. 2006. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás, Eger, 265–276.; Uő: Bocskai udvara 1605 augusztusában Kolozsváron. Esettanulmány a fejedelmi udvarról a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica Tomus XIII. – Fasciculus 2*. Szerk. Horváth Zita, Miskolc, 2008. 57–71.

³⁸ KvSzám 12a/III. 79. 1605. nov. 25.

³⁹ KvSzám 12b/VII. 350. 1609. ápr.

⁴⁰ KvSzám 12b/VII. 334.

⁴¹ Későbbi tisztségéről Károlyi Zsuzsanna végrendeletében: „Kornis János váradgyai portusunk praefektusa” Radvánszky Béla: *Magyar családi élet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. Bp., 1879. 245.

⁴² KvSzám 12a/XXV. 112.

2. táblázat.
Báthory Gábor udvari ifjai (1608–1613)

Jelzet (kvszám)	Időpont	Urunk ifjai össz.	Udvarló ifjak	Ifjak száma	Posta ifjak	Posta ifjak	Szállás- osztók	Szállás- osztók	Inasok
				főre		főre		főre	
12b/VII. 205.	1610. május								
12a/XXV. 105–127.	1608. november		9	33	3	6			
12a/XVIII. 112, 121.	1608. szeptember	26	7	19	3	6			
12a/XVIII. 78.	1608. március	26						7	
12b/IV. 240.	1609. október		11	29	4	8		7	
12b/IV. 197.	1609. február	26	7	3					
12b/IV. 333.	1609. április	étkefogók 20	6	18	5	10	2	6	
12b/IV. 367–370.	1609. augusztus		3 vagy 4				2	4	
12b/VII. 206–208.	16010. május	25	12	17	3	16	2	19	
12b/VII. 268–271.	1610. július	étkefogó 21 főre	13	58	4	8	2	7	
12b/VII. 497–514.	1610. augusztus	25	12	32	4	4	1	5	
12b/VII. 471–474.	1610. április	inasok 2 fő	10	27	3	11	2	8	4?
13a/II. 67–105.	1612. január		5	8					2

Az inasok, bejárók, udvarlók

Bocskai fejedelem udvarában csak udvari ifjakról, Rákóczi Zsigmond udvarában ifjakról és szolgálókról tudunk, Báthory Gábor udvarában udvarló és posta ifjakat, valamint bejárókat különböztettek meg. Utóda, Bethlen Gábor udvarában azonban már a teljes udvari ifjúság jelen lesz, de az már egy másik vizsgálat tárgyát képezi. A fejedelem által kiadott instrukció szerint: „... inasok is ott az ajtó előtt legyenek, csengetéstől várjanak, s ha ki beizen valamelyiktől, bemenjen s referálja akárki izenetit minekünk, akármelyik bejáró.”⁴³ „Az mi italunkra az mely

⁴³ Koltai, 2001. 72.

inasunkat rendeltük, az annak gondgja viselésére hittel legyen köteles és élete vesztése alatt arra úgy viseljen gondot kötelessége szerint, az mint magunktól oretenus arra instructiót veszen, soha másra azt ne bízsa. Asztalunknál való magunk szolgálattjára mindenkor két apró inas fenn maradjon, kik tányérunkat tisztítsák. Azok az innunk adóval mindenkor együtt legyenek, kiknek konyhánkról ebédre és vacsorára három-három tál éték járjon, pincénkől külön az bejáróktól borok és cipójok.”⁴⁴

Az udvarral Kolozsvárott tartózkodó inasok száma két és nyolc fő között változott, ennyit említettek összesen, akik a fejedelemnek és a fejedelemasszonynak szolgáltak. Róluk azonban nem tudunk sokat, hiszen a nevüket is csak a legritkébb esetben jegyezték fel a számadásokban. Az inasoknak általában még nem volt szolgáljuk, így többnyire saját személyükre kapták az ellátmányukat. Közülük kerültek ki például az agárhordozók, akik rendszerint két-három agárra felügyeltek. Báthory Gábor udvarában szinte alig találkozunk az elnevezéssel magával, legfeljebb következtethetünk, hogy azok lehettek inasok, akikkel együtt állatokat (például agarakat) jegyezték fel (2–4 fő). Az, hogy a fejedelem udvarában inasok is lehetett jószágokat, részbirtokokat kapni, ez az utód, Bethlen Gábor egyik későbbi leveléből derült ki. 1615. augusztus 15-én kelt levelében ugyanis Szilágyi János és Hidy György elfoglalt jószágá kapcsán így írt a fejedelem, hangot adva aggodalmainak: „Ha, uram, minden inasnak, minden érdemetlen, országunk pusztított embereknek jószágokat kezeknél hadnák, kiknek érdemes szolgálatokat tudjuk országol, kiknek miért adtak jószágot, így Kővárhoz Fogarashoz egy jobbágy sem lenne, a mint az szegén' fejedelem recuperálta volt, de későn ...”⁴⁵

Bethlen Gábor instrukciója szerint az alábbiak voltak a bejárók, étékfogók és udvarlók feladatai: „6. ... Az mi udvarink házainkban így rendeltetett ... az második palotában az udvar népe szokott lenni étékfogókkal, udvarlókkal együtt. Oda darabantnak, közönséges szolgarendnek nem szabad menni. ... Az bejáró inasoknak szabad az audentia camerában menniek és ott udvarlaniok, mikor az fejedelem ott nincsen de az bársonyszékekben senki ne merjen ülni ha tisztességét szereti. 8. bejáróink addig alább ne menjenek az ételre, hanem megvárják, hogy leüljünk, az étkek fogóit felszedjék, asztalunkhoz marasztott főemberek leüljenek, azután térdet hajtván, menjenek alá. ... 13. Hogy continue asztalnakink, étékfogóink, udvarló ifjaink fenn háljanak, régi szokás, erős edictum.”⁴⁶

Báthory Gábor udvarában 1608 novemberében, Kolozsvárott kilenc udvarló ifjút soroltak fel és öt vagy hat posta ifjút.⁴⁷ Bejárókat, étékfogókat ekkor nem

⁴⁴ Koltai, 2001. 73.

⁴⁵ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1879. 25.

⁴⁶ Koltai, 2001. 71–73.

⁴⁷ KvSzám 12a/XXV. 111–112.

jegyezték fel. Ha összesítjük Báthory Gábor udvartartásában élő ifjakat, akkor azt mondhatjuk: a sáfár egyszerre 25–26 ifjúról tudott, ők együtt kapták prebendájukat. Úgy vélem, ezek udvarlók lehettek, más, az ifjakra vonatkozó elnevezést, például a bejáró, csak a számadáskönyv szekerezés (vectura) című fejezetében lehet találni.⁴⁸ (A függelékben találhatóak meg az ifjak nevei és a számadások alapján az udvarban töltött éveik száma.)

Báthory Gábor udvari ifjai közül mintegy 30 főnek ismeretes a neve is, közülük szeretnék néhányat kiemelni, és pályafutásukat röviden ismertetni. Ahogy már fentebb említettem, Báthory Gábor udvartartásában még – legalábbis amikor Kolozsvárott tartózkodtak – nem lehetett az udvari ifjakat a már említett csoportokba (étékfogó, bejáró, udvarló) osztani, ez alól csupán a posta-ifjak voltak kivételek. Elképzelhető, hogy mivel utóbbiak a postaszolgálatot látták el, tulajdonképp nem is tartoztak az „udvari iskolához”. Az eddigi vizsgálatok és kutatás alapján ezt azonban még nem lehet egyértelműen kijelenteni.

Az ifjak közül egy másik csoportot tudunk bizonyos szempontból elkülöníteni, az inasokét. Ide azokat soroltuk, akik agarakra, szelindekekre vigyáztak, és az állatokkal együtt kapták a várostól a praebendájukat, viszont biztosan nem a főlovászmester felügyelete alá tartozó pecérek voltak. Az inasok között találjuk például Pekri Ferencet,⁴⁹ Medy Ferencet,⁵⁰ Váncsa Demetert,⁵¹ Csókási Zsigmondot. Utóbbi partiumi,⁵² a petrovinai Pekry család pedig a 16. század közepén telepedett be Erdélybe. Mindannyian jelentős köznemesi családból származtak. Mellettük Báthory Gábor Szaniszló keresztnévű lengyel inasa ismert még.⁵³ Posta-ifjai között találjuk Tankóczi Györgyöt, Fekete Jánost, Pápaj Imrét, Pécz

⁴⁸ „1612 21 Martii Jöve Tatay Ferenc Urunk bejárója 6 magával bíró uram hagyásából attam neki 6 font húst f – d 12, cipót f – d 6, bort 4 ejtelt 1 pro d 4 f – d 16.” KvSzám 13a/II. 60.; „1612 28 Januarii Huszár Péter Urunk bejárója számára attam pecsenyét, 8 fontot, 1 pro d 2, fr – d 16, fejér cipót f – d 4, abrak cipót 13, városét, zabot, vékát 1 pro d 8, fr – d 16.” KvSzám 13a/II. 60.; Dáné Veronka: *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1. Kolozsvár, 2009.* (továbbiakban TvmJkv I.) 348.; „1612 28 Martii Jöve Czeglédi Mihály Urunk bejárója, bíró uram hagyásából kültem neki 1½ font húst d 3, cipót f – d 1½, bort egy ejtelt f – d 4, egy véka rost f – d 9, szénát f – d 5.” KvSzám 13a/II. 62.; „29 Martii Ugyan Czeglédi Mihálynak kültem, mivel panaszkodott bíró uramnak az gazdálkodásért: egy tyúkot f – d 12, cipót f – d 6, bort 2 ejtelt, 1 pro d 4, f – d 8.” KvSzám 13a/II. 62.

⁴⁹ 1609. okt. 8. – Pekri Ferenc – KvSzám 12b/IV. 241.; Vö. *Arcanum DVD könyvtár IV. — Családtörténet, heraldika, honismeret*, 2003. Nagy Iván IX. k. (továbbiakban Nagy Iván); Dáné, 2009. 96., 111.

⁵⁰ KvSzám 13a/II. 105. 1612 Medi Ferenc, Torda vármegyei család: Medy György. TvmJkv I. 412.

⁵¹ 1609. okt. 8. Vánczia Demeter: KvSzám 12b/IV. 241.; Vanchya de Nanfalva Demeter, nemeség adományozás, 1584. máj. 1. ErdKirDVD 3. k. 220b–221.

⁵² 1610. aug. „Czókási Zsigmond, inas” KvSzám 12b/VII. 510., Bihar megyei család, a Bornemiszsákkal, Fráterekkel, Inczédiekkel rokon. Nagy Iván IV. k.; Csókássy Mihálynak és Miklósnak 1598-ban Bihar vármegyében voltak házhelyeik. Dávid, 2001. 147.

⁵³ 1610. júl. 2. Szaniszló lengyel inas – KvSzám 12b/VII. 271.

Istánt, Zilasi Gáspárt,⁵⁴ Bagdj Györgyöt, Kws Ferencet.⁵⁵ Egy Bagdi György nevű hadnagyot később Bethlen Gábor korából ismerünk, ami megerősítheti akár azt a feltételezést, hogy ők valóban inkább a „hivatásos posták”-hoz közeli helyzetben voltak az udvarban, mint az ifjakéhoz.⁵⁶

Az udvari ifjak között találunk talán Erdélyi István főispán rokonságából egy hasonló nevű ifjút,⁵⁷ valamint Gerendi Istvánt,⁵⁸ ők régi erdélyi családból származtak, csakúgy, mint az Apáthi fiúk (Pál és Miklós), akik talán Doboka vármegyei nemesi családból érkeztek.⁵⁹ A többiek közül Egry Mihály és Tyukodi János Szatmár megyeiek voltak.⁶⁰ Vidani Ferenc, Tankóczi György, Berczey vagy Bercseny Imre származása nem tisztázott. Utóbbinak később a fogarasi váruradalomban volt zálogbirtok a kezén, valamint Bethlen udvarában familiáris volt.⁶¹ Igazi udvari karriert befutó személyt nem nagyon ismerünk közülük, azok kivételével, akik pohárnokként, vagy asztalnokmesterként amúgy is az ifjak előjárói tisztségeit töltötték be.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az „udvari iskola” tagjai az udvari személyzet részét képezték, és ugyan nem a legmagasabb szintű udvari szolgálatot teljesítették, de munkájuk az udvar működése szempontjából igen jelentős. Az erdélyi fejedelmek esetében az udvartartás nagysága meghatározta az udvari ifjak mindenkor létszámát is, így Báthory Gábor korát követően Bethlen Gábor udva-

⁵⁴ 1598 – Zilassi György özvegye Zemplén vármegyében birtokolt 4 házat TussaÚjfaluban. Dávid, 2001. 649.

⁵⁵ KvSzám 12a/XXV. 111. 1608. nov. 9.

⁵⁶ „1624: Eodem Bagdi György Urunk lovas hadnagya érkezvén bíró uram hagyásából attam ételt, italt, húst libr. 4 f – d 8, cipőt nro 8 f – d 8, öt ejtel bort f – d 12.” KvSzám 16/XXIV. 22.

⁵⁷ 1608. nov. 9. – KvSzám 12a/XXV. 111. Erdélyi István udvarló ifjú, rokona Torda vármegye főispánja 1606-tól haláláig, 1642-ig. Az 1630-as évektől jelentősebb tisztségekbe került, Szamosújvár kapitánya, majd az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke. Trócsányi, 1980. 27.

⁵⁸ TvmJkv I. 123.

⁵⁹ 1608. nov. 9. „Apáti Pálnak, udvarló ifjú, Apáti Miklósnak udvarló ifjú”, KvSzám 12a/XXV. 111.; Az Apátiaknak Hegyes és Zolmány községekben, Szabolcs vármegyében voltak házhelyeik. Dávid, 2001. 390.

⁶⁰ 1608. nov. 9. „Egri Mihály udvarló ifjú”, KvSzám 12a/XXV. 111.; Szatmár vármegyei család: Nagy Iván IV. k.; A család Bihar és Szatmár vármegyékben rendelkezett néhány házzal. Dávid, 2001. 148., 425.; 1608. nov. 9. „Tyukodi János udvarló ifjú”, KvSzám 12a/XXV. 111., Szatmár vármegyei család: Nagy Iván XI. k., Vetésben, Szatmár vármegyében Szalkán és Tyukodon rendelkezett 1598-ban Tyukody János 4 házhellyel. Tyukodi Bálintné, özv. Szatmár és Zemplén vármegyében, Szalka, Tyukod, Csicsóka helységekben, 16 házhellyel bírt. Dávid, 2001. 439., 650.

⁶¹ 1622. febr. 2. birtokzálogosítási ügy: teljes és egész portiót, Marosinát nemesi udvarházával együtt, Netót és Desánt (Fehér vm. – Fogarasföld) ErdKirKv DVD. 13. k 14b., KvSzám 14b. 12a/XXV. 111. udvarló ifjú 1608-ban Báthory Gábor udvarában; 1614. máj. 3. KvSzám 13a/XVIII. 112.; 1615. ápr. 8. KvSzám 13b/VIII. 113.; 1615. dec. 2. KvSzám 13b/VIII. 196.; 1615. jún. 15. KvSzám 13b/VIII. 137.

rában már megtöbbszöröződött az ifjak száma is. Az is egyértelmű tendenciaként figyelhető meg az udvartartási jegyzékek és a számadások alapján, hogy egyre többen származtak közülük a Partiumból, illetve Felső-Magyarországról, és arányuk megnőtt az udvari személyzetten belül. Megfigyelhető, hogy a Báthory Gábor udvarában tevékenykedő udvarmesterek kevésbé jelentős személyiségek voltak, az udvar ifjainak nagy része pedig Báthory uralkodását követően eltűnt az udvarból, később már nem futott be jelentős pályát, aminek több oka is lehetett. Az egyik legfontosabb, hogy Báthory Gábor uralkodásának öt éve nagyon rövid idő volt egy induló karrier megalapozásához, másrészt ezek az ifjak a birtokos nemesség alsóbb rétegeiből származhattak, akik esetében nem volt magától értetődő a magasba ívelő udvari karrier. Ezen felül Báthory Gábor udvari embereire a következő, elődje iránt szerfelett nagy ellenérzéssel viseltető új fejedelem udvarában nem várhatott további felemelkedés. Bethlen Gábor saját udvart épített, és annak ifjait sokkal nagyobb ívű életpályák várták: az udvartartás élére és más fontos tisztségekbe is kerülhettek (lovászmester, udvari kapitány, familiárisok), tanácsurak lehettek, a fejedelmi tábla ülnökeivé válhattak az egykori ifjak. Nem utolsó sorban említendőek közülük azok is, akik később követként képviselték a fejedelmeket, akár Nyugat-Európa udvaraiban, akár a Portán.

FÜGGELÉK

*Udvari ifjak Báthory Gábor udvarából
számadáskönyvi adatok alapján⁶²*

Név	Udvarban eltöltött időszak	Udvari beosztás
Apati Miklós	1608. november 9.–1610. május	udvarló ifjú
Apati Pál	1608. november 9.–1610. augusztus	udvarló ifjú
Berczey Imre	1608. november 9.–1610. július	udvarló ifjú
Egri Mihály	1608. november 9.–1609. április	udvarló ifjú
Erdélyi István	1608. november 9.–1609.	udvarló ifjú
Gerendj István	1608. november 9.	udvarló ifjú
Tankoczi György	1608. november 9.–1610. július	udvarló ifjú
Tiukodi János	1608. november 9.–1610. augusztus	udvarló ifjú
Vidani Ferenc	1608. november 9.–1610. július	udvarló ifjú
Bagdj György	1608. november 9.–1609.	posta ifjú
Banoczy Mihály	1609–1610. április	posta ifjak
Fekete János	1608. november 9.–1610. augusztus	posta ifjú
Jeney János	1610. május–1610. július	posta ifjú
Kws Ferenc	1608. november 9. 1610. április	posta ifjú
Papaj Imre	1608. november 9.–1610. május	posta ifjú
Peczi István	1608. november 9.	posta ifjú
Szerdahelj István	1609. október 8.–1610. július	posta ifjú
Zilasi Gáspár	1608. november 9.–1610. július	posta ifjú
Czókási Zsigmond	1610. augusztus	inas?
Fejer Gyurkó	1609. április 26.–1610. július	inas?
Fekete László	1610. augusztus	inas?
Kozak András	1609. augusztus	inas?
Lengyel András	1610. augusztus	inas?
Medi Ferenc	1612 januárja	inas?
Nanasi Pál	1610. április 6.	inas?
Papaj Imre	1610. április 6.	inas?
Pekri Ferenc	1609. október 8.–1610. július	inas ?
Tarczinczskj János	1610. április 6.	inas?
Vanczia Demeter	1609. október 8.–1610. július	inas ?
Veres István	1609. április 26.–1610. július	inas?
Zanizlo lengyel	1610. július 2	inas?
Kornis János	1609. április	pohárnok
Farkas István	1609. április–1610. július	kamarás

⁶² KvSzám 12a/XXV. 105–127., 12a/XVIII. 93–113, 12a/XVIII. 61–83., 12b/IV. 182–207., 12b/IV. 219–250., 12b/IV. 327–356., 12b/IV. 361–388., 12b/VII. 178–212., 12b/VII. 213–279., 12b/VII. 497–514., 12b/VII. 450–485., 13a/II. 67–105., 13a/XII. 95–125.

Név	Udvarban eltöltött időszak	Udvari beosztás
Csorvási János	1610. április 6.	tálmosó
Énekes István	1610. július	ifjú ?
Gyulai Péter	1610. május	ifjú ?
Kovács Péter	1609. augusztus	ifjú ?
Kozma János	1609. augusztus	ifjú ?
Papai Pál	1609–1610. április	ifjú ?
Tóth László	1610. április 6.	ifjú ?

Társadalom és intézményrendszer

VEKOV KÁROLY

A SZÉKELYEK ÉS A KORAKÖZÉPKORI ERDÉLY

Sokak szerint egy szakterületen százévente születik egy-egy gyökeresen új, az illető kutatási területet megújító tudományos eredmény. Valójában nem arról van szó, hogy százévente születne egy-egy zseni, aki rájön a megoldásra, hanem inkább ennyi időnek kell valószínűleg eltelnie, hogy az illető területen felhalmozódott köztes kutatási eredmények, amelyek kiérlelik a megújító, gyökeresen új gondolatot, lehetővé tegyék az új elmélet megfogalmazását, a továbblépést. Valami ilyesmi történt idestova huszonöt éve, amikor Bóna István, a kitűnő régész és legalább ugyanolyan mértékben kitűnő történész, felhasználva elsősorban az addigi régészeti eredményeket, összefoglalta, valójában újrafoglalmazta, újraírta Erdély koraközépkori történetét.¹ Összefoglalva az addigi szétszórt régészeti kutatási eredményeket, Erdély honfoglalást megelőző, majd azt követő korszakára vonatkozóan az „egykötetesben” (= Erdély rövid története) Bóna István valójában megdöntött egy majd százéves elméletet, vagy legalábbis megteremtette az alapot ehhez. Karácsonyi János elméletéről van szó, amelyet – érdekes módon – szinte napjainkig elfogadott mind a magyar, mind a román történetírás. Eszerint: 1. Erdélybe érkezésük után a honfoglaló magyarok nem maradtak Erdélyben, hanem tovább mentek nyugat felé. 2. Majd csak jóval később tértek vissza és foglalták el Erdélyt fokozatosan, mely foglalás (egyések szerint „megszállás”) nagyjából a 13. század végére be is fejeződött.² Az amúgy kiváló középkorász Karácsonyi János mentségére hozzá kell azonban tennünk, hogy amikor ő ezt megfogalmazta, akkor alig egy-két honfoglaláskori lelet volt ismeretes Erdély területéről.

Köztudomású, hogy a forrásszegény korszakok jellemzője, hogy nemegyszer egymásnak ellentmondó elméletek, esemény rekonstrukciók jönnek létre/léteznek párhuzamosan, ugyanis az adatokat, éppen a források hiánya miatt többféleképpen lehet összerakni. Így születnek meg az egymásnak ellentmondó elméletek, amelyek nyilvánvalóan nem lehetnek egyazon időben igazak. Erről van szó a székelyek, illetve Erdély koraközépkori története esetében is.

¹ Bóna István: Magyar–szláv korszak (895–1162). In. *Erdély rövid története*. Bp., 1989. 101–157.

² Karácsonyi János: *A honfoglalás és Erdély*. Bp., 1896. Klny. 3., 21–30.; Uő: *A székelyek eredete és Erdélybe való települése*. Értekezések a történeti tudományok köréből. XX/3. Bp., 1905. 273. (továbbiakban Karácsonyi, 1905.)

Kibővült Erdély koraközépkori történetére vonatkozó ismereteink birtokában mind a régészet, mind a nyelvészet, illetve a történettudománynak, de különösképpen Bóna Istvánnak köszönhetően akár a honfoglalás irányaira és okaira, akár annak lefolyására gondolunk (ideértve az Anonymus kutatás eredményeit is) meg lehet kísérelni egy másmilyen forгатókönyv felvázolását, éppen a székelyek koraközépkori történetének vonatkozásában. Nem tagadjuk, hogy az alábbiak során felvázolt forгатókönyv csupán (?) egy hipotézis, de meggyőződésünk, hogy az új eredmények tükrében ez sem zárható ki a lehetőségek sorából. Annál is inkább, mert éppen a tények, a történelmi tények kényszerítenek erre.³ Tesszük ezt annak reményében, hogy a székelyekkel kapcsolatos kérdésfelvetésével, illetve megoldási módjával jelen tanulmányunk termékeny vitára ad lehetőséget és elősegíti majd a felvetett események és folyamatok tisztázását. A továbbiakban nem térünk ki a korai székely történet egészének az ismertetésére, hanem onnan folytatjuk, ahonnan a Bóna-féle új „forгатókönyv” alapján lehetséges rekonstruálni a székelyek korai erdélyi történetét.⁴

A szakemberek egy szűk körének kivételével nagyon kevesen tudják, hogy a székelyek a legkorábbi forrásokban nem mai lakóhelyükön, hanem elsősorban a Kárpát-medence túlsó részén, NY, É-Ny, illetve D-Ny Magyarországon tűnnek fel, azaz az Órség, Örvidék, Pozsony és Moson, valamint Baranya és Tolna megye területén.⁵ A Kristó–Makk–Szegefű-féle repertórium⁶ több más megye területén is feltüntet székelyekre utaló helyneveket, így például Szabolcs, Bihar és Arad, Temesvár és Krassó megyékben. Ezek a székely települések egy része többnyire a kora Árpád-kori Magyarország települési határai mentén helyezkedtek el. Az említett területeknek egy része a nyelvészeti kutatások szerint is összefüggésben állnak a mai Székelyfölddel, pontosabban az ott lakó székelyekkel.⁷ Egyrészt nyelvjárási jelenségek, másrészt párhuzamos, sehol másutt nem létező víz- és helységnevek vitathatatlaná teszik az összefüggést az egykori Erdélyen

³ Elhangzott „A székelyek története és régészete a középkorban” c. harmadik énlakai konferencián. (2011. szept. 28–29.)

⁴ A középkori székelység történetére általában lásd *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. A szövegeket válogatta, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Kordé Zoltán. Csíkszereda, 2001. (a továbbiakban *A középkori székelység*); Vekov Károly: *Structuri juridico-militare la secui în evul mediu*. Cluj-Napoca, 2003.; Kristó Gyula: *A székelyek eredete*. Bp., 2002. (a továbbiakban Kristó, 2002.)

⁵ Térkép: Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Szeged, 1996. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. 158.; Kristó, 2002. 168.

⁶ Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. 1973 = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica*, Tom. XLIV (1973). 16–17.; Sebestyén Gyula: A székelyek neve és eredete. = *Ethnographia*, 1897. 1–2. sz. 36–37., 347–362.; Thury József: A székelyek eredete. = *Erdélyi Múzeum*, 1898. 3. sz. 139–143. (továbbiakban Thury, 1898.); Karácsonyi, 1905. 263–270.

⁷ Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez. = *Új Erdélyi Múzeum*, 1990. I. 119–121; Uő: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. = *Magyar Múzeum*, 1991. I. 60.

külvüli települések és a Székelyföld között, amiből egyértelműen következik az a közvetlen demográfiai kapcsolat, illetve mozgás, azaz áttelepedés/áttelepítés, amely e vidékek és Székelyföld között létezett. A nyelvjárási jelenségek megfigyészése kapcsán még azt is valószínűsíteni lehetett, hogy az egyes székely székekbe honnan érkeztek a ma ott lakók ősei. Folytatva az előző nyelvész generációk kutatásait Benkő Loránd megállapította, hogy a marosszéki székelység nyelve a Pozsony és Moson, illetve az Őrvidék (Dél-Burgenland és az Őrség), Telegdi szék Baranya és Valkó megye, utóbb Bihar és közvetve Abaúj megye nyelvével, míg Háromszék az Őrség és Őrvidék nyelvi viszonyaival mutat rokonságot. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy idővel az egyes koraközépkori magyarországi települések székely népessége idővel beolvadt a környék lakosságába. Megjegyzendő, hogy a korábbi szakirodalom a nyugat-, illetve dél-magyarországi területekkel foglalkozott részletesebben, főleg, mert az egykori hódoltság területének korai történetével kapcsolatban jóval kevesebb forrással rendelkezett.

Mivel az Őrség és az Őrvidék lakosságának egy része – főleg az ott adatolt örök –, az ország nyugati határát voltak hivatottak védeni, az ott ismert székely települések pedig a határ mellett helyezkedtek el, valamint mivel a székelyek legkorábbi katonai szereplése 1116-ból, illetve 1146-ból szintén az ország nyugati részén ismert, illetve azon túl, a szakirodalomban elterjedt az a vélemény, hogy a székelyek nyugat-magyarországi települései, és nem csak azok, határőr feladatot láttak el. Lefolyt még egy olyan – nyilván negatív eredménnyel lezárult – vita is, hogy maga a székely név is őrt, határőrt jelölne.⁸ Mindez egy másik, a székelyekkel kapcsolatos általános megállapításhoz kapcsolódott, mely hosszú évszázadokon át igenis igaz volt, miszerint ők katonai feladatot voltak hivatottak ellátni, azaz hivatalból ez volt a kötelességük. Nyilván, hogy ez magyarázná korai jelenlétüket és feladatukat egyrészt az ország határai mentén, a gyepek és a „kapuk”, egyben a belső gyepevonalak közelében (lásd például az Alföld keleti peremén, észak-déli irányban Szabolcstól és Szatmár vidékétől kezdve, Arad és Temes megyén át Krassó megyéig).

Ilyen védelmi szerepet tölthettek be a bihari Telegdről származó székelyek, akiktől Udvarhelyszék korai, „telegdi” megnevezése származik.⁹ Hasonlóképpen védelmi szerepet töltöttek be azok a korai délnyugat-erdélyi székely telepek, amelyek a 12. századig léteztek Szászsebes, Orbó, valamint a majdani Szászkezd vidékén, s amelyek lakói névadói lettek a későbbi Háromszéket alkotó Sepszi, Kézdi és Orbai székeknek,¹⁰ miután átadták helyüket a II. Géza (1141–1161) által behívott szász telepéseknek.¹¹

⁸ Thury, 1898. 66., 74., 77–80.

⁹ Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 23.

¹⁰ Kristó, 2002. 97–98.

¹¹ Erdély rövid története 159.

Kétségtelen, hogy ha nem is az összes, de a székelyekre vonatkozó legkorábbi elbeszélő forrásokból kiderül, hogy már e korai időszakban a székelyek egy részre bizonyítottan katonai feladatokat látott el.¹² A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint ugyanis az egykori Magyarország nyugati és északnyugati határának védelmét többek között az ott található székely és – tegyük hozzá – besenyő települések lakói látták el. Az a két, mondhatni legkorábbi forrás, amelyik a székelyek és a velük együtt harcoló besenyők katonai szerepéről szól, e két népcsoport tagjait könnyűlovas íjász feladatkörben szerepelteti közel a Magyar Királyság nyugati határához. Mind az 1116. évi olšavai, mind pedig az 1146. évi Lajta menti csata leírása a székelyek és besenyők katonai elővéd szerepét tükrözik. Ezeknek a katonai egységeknek az elővéd szerepe egyértelműen kiderül az 1116. évi csata leírásából. Ekkor ugyanis csak a székelyek és besenyők vonultak a cseh hadak ellen a határon túlra, míg a krónika a királlyal (II. István) kapcsolatban megjegyzi, hogy „övéi fegyver nélkül jöttek, akiknek pedig volt fegyverük, azok sem tudták a fegyvert felöltöni, mert nem tudtak a király tervéről”.¹³

Miközben mindkét csata kapcsán a források a székely és besenyő íjász egységek megfutamodást színlelő szereplését azok „gyávaságával” és „gyengeségével” magyarázzák, a szakirodalom már régóta tisztázta, hogy valójában ez nem volt más, mint ezeknek az elővéd szerepet betöltő katonai egységeknek a turáni örökséget, harcmódot tükröző, megfutamodást színlelő szereplése.

Miközben a későbbi évszázadoknak a székelyföldi székelyekre vonatkozó elbeszélő- és okleveles forrásai is hangsúlyosan a székelyek katonai szerepét emelik ki, egy viszonylag kései forrás, II. Ulászló 1499. július 13-i oklevele, amelyik velük kapcsolatban ugyanezt szintén megemlíti („a haza védelmére állandóan örködni”), megvilágítja – visszamenőleg is – a székelyek katonai szerepének a lényegét.¹⁴ Ebből az oklevélből egyértelműen kiderül a székelyek csatlakozott katonai segédnépi jogállása, nevezetesen, hogy kötelességük volt az elővédben, illetve az utóvédben harcolni. Ez az oklevél, nyilván sok évszázados hagyományokat rögzítve, szóhasználatát tekintve is sokkal régibb korszakra jellemzően, az úgynevezett „székely szabadság/jog/ok” részletes bemutatása során kifejti, hogy milyen arányban kellett a székelyföldi székek lakóinak hadba szállniuk annak függvényében, hogy ki vezette a hadjáratot, a határokon belül vagy túl került erre sor, vagy hogy – megfogalmazásában talán kései turáni emléket idézve –, mely égtáj felé indították az illető hadjáratot. A székelyek feladatkörének elég aprólékos bemutatásából, az oklevélben foglaltak 15. század végi megfogalmazásából két információ réteg is megkülönböztethető. Egy szemléletében korai, amelyik égtájak szerint határozta meg a székelyek feladatait, miközben tartalmi-

¹² A középkori székelység 35–40.

¹³ Uo. 42.

¹⁴ Uo. 55–58.

lag már tekintettel volt a székelyföldi megtelepedésükből következő veszélyeztetettség, azaz támadási irányokkal, amikor a fő veszélyt már nem a nyugatról jövő német, hanem a keleti vagy déli irányból jövő támadások jelentették. Így az oklevélből kiderül, hogy abban az esetben, ha a király vezette a hadjáratot, a székelyek fejenként kellett hadba szálljanak, míg ha a király „helyettese” vezette a hadjáratot, csak a székelyek fele volt köteles részt venni a hadjáratban. Dél felé csak a székely lovasok és gyalogosok (!) fele vett részt, ha a király vezette a hadjáratot, míg ha a helyettese volt a fővezér, akkor csak a székelyek egyötöde. E szerint az oklevél szerint a 15. század végén a nyugati hadjáratok esetén csak minden tizedik, illetve huszadik székely volt köteles hadra kelni veszély esetén, amiként csak minden huszadik székelynek kellett harcba mennie, ha a király észak felé indított hadjáratot. Mindezekon túl ez az oklevél is hangsúlyozza a székely haderő elő-, illetve utóvéd szerepét, amely mindig is a csatlakozott, vagy segédnépek kötelezettsége volt. Tekintve, hogy erre a kötelezettségre 12. századi adatok utalnak, ezt a feladatot a székelyek már az Árpád-kor korai szakaszában kaphatták.

Létezik-e összefüggés a honfoglalás és a székelyek ilyen jellegű szerepvállalása között? Ha a fenti kérdésre válaszolni kívánunk, akkor a honfoglalással kapcsolatban utalnunk kell a mai történettudománynak legalább két – véleményünk szerint – kulcsfontosságú megállapítására. Az egyik, hogy a honfoglalók három irányból érkeztek a Kárpát medencébe. A magyar krónikák a honfoglalókat Erdélyen keresztül – a Keleti-Kárpátok szorosain és hágóin át – vezetik be a Kárpát-medencébe, míg Anonymusnál fennmaradt a Vereckei-szoros hagyománya is. Ugyanakkor számolni kell azzal, hogy egyes csoportok a Román Alföldön, a későbbi Havaselnén keresztül érkeztek. A másik fontos megállapítás, hogy a honfoglalást megelőzően az etelközi magyar szállásterületek ellen intézett váratlan besenyő támadás ellenére, egyáltalán nem beszélhetünk a magyarok fejvesztett, véletlenszerű meneküléséről, hanem egy tudatosan vállalt kárpát-medencei bevonulásról. Ugyanis utalnunk kell arra, hogy már a honfoglalás előtt szövetségkötéseik folyamányaként a magyar hadak többször eljutottak Nyugatra, pontosabban nyugatabbra, ahol mikor a morvák, mikor a frankok szövetségesei voltak.¹⁵ Így vagy úgy a magyar hadak útja Etelközből valamiként a Kárpát-medencén, illetve Erdélyen keresztül vezetett. Anélkül, hogy külön is utalnánk a kor népeinek földrajzi ismereteire, amelyeknek nem voltak híjával a lovasnomád népek, így a magyarok sem (lásd szövetségkötéseiket távolabbi népekkel akár déli, akár nyugati irányban) nyilvánvaló, hogy a honfoglalást megelőzően a magyarok többé-kevésbé már ismerték a kárpát-medencei viszonyokat, így az erdélyieket is. Ebből következően elég alaposan ismerhették Erdély földrajzi adottságait, beleértve demográfiai viszonyai mellett gazdagságát többek között sóban, de aranyban is. Tehát a kényszerű menekülés során nagyon is tisztában voltak Er-

¹⁵ Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. História könyvtár. Monográfiák 12. Bp., 2000. 13.

dély természeti adottságaival, amelyekkel számot is vetettek. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy krónikáink a honfoglaló magyarokat Erdélyen keresztül vezetik be a Kárpát-medencébe.

Nagyállattartó népességként a magyarságnak elengedhetetlenül szüksége volt a sóra. Levédiai, majd etelközi tartózkodásuk során őseink beszerezhatték a sót a Krím-vidékéről, ahonnan különben hajón is szállították a sót különböző vidékekre (lásd Rubruk beszámolóját).¹⁶ Karácsonyi állításával ellentétben¹⁷ az erdélyi sóbányaszatról igenis tudomásuk volt a magyaroknak már a honfoglalást megelőzően. (Sót, elméletileg még az sem kizárt, hogy a nagyállattartó magyarok már a honfoglalás előtt is Erdélyből szereztek volna be az állataik számára szükséges sót.)

A honfoglalás előtti Dél-Erdélyben régészetiileg is adatolt, hogy Gyulafehérvár környékén az ott megtelepedett bolgár közösség volt az, amelyik kezében tartotta a só kitermelését.¹⁸ Nem hiába kérte 892-ben Arnulf frank király Laodimir, azaz Vladimir bolgár kánt, hogy – nyilvánvalóan az erdélyi sóbányákból, mert csakis ezekről lehet szó – ne biztosítsanak sót a morváknak. A régészeti leletek tanúsága szerint Dél-Erdélyt, ideértve ezt a bolgár közösséget is, a honfoglaló magyarok hatalmuk alá vonták,¹⁹ és nyilván gondoskodtak arról, hogy a sókitermelés a továbbiakban se szüneteljen.

Hogy ez így lehetett, hogy igenis fontos volt a honfoglalók számára a só, és hogy nem szünetelhetett ennek kitermelése, bizonyítja a mintegy évszázad múlva Szent István és Ajtony között kirobbant konfliktus. Ennek a Szent Gellért nagy legendája indoklása szerint egyik fő oka az volt, hogy Ajtony „a királynak a Maroson leúsztatott sója fölött is hatalmat gyakorolt, a folyó révhelyein egészen a Tiszáig vámosokat és öröket tartott (...)”.²⁰ Mivel ezáltal Ajtony megakadályozta, azaz visszatartotta a Maroson az Alföld, azaz az ország központja felé a sószállítás, megfosztva őket ennek használatától – ami létkérdés volt az Erdélyen kívül élő magyarságnak –, teljesen érthető István király határozott fellépése. Maga a konfliktus kimenetele, azaz Ajtony hatalmának felszámolása is jelzi, milyen

¹⁶ „E tartomány pereme felé sok nagy tó van; partjaikon sós források fakadnak, melyeknek vize, mihelyt a tóba ömlik, jégre emlékeztető, kemény sötömbbé válik. A sótelepekből Batunak és Szartachnak nagy jövedelme van, mivel egész Oroszországból ide járnak sóért, és minden meg-
rakott taligáért két vég gyapotkelmét adnak fel yperpera értékben. A tengeren által is sok hajó jön sóért, ezek mind terhük nagysága szerint fizetnek.” (Rubruk Willelmus útleírása. In: *Napkelet felfedezése. Julianus, Piano Carpini és Rubruk útjelenései*. Válogatta, bevezette és jegyezte Györfly György. Bp., 1965. 122.

¹⁷ Karácsonyi János: *A honfoglalás és Erdély*. Bp., 1896. 17.

¹⁸ *Erdély rövid története*, 95., 105–106.

¹⁹ Uo. 94–96.

²⁰ Uo. 116.; *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp., 1983. 80. (A latin szöveg: *Scriptores rerum Hungaricarum*, II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1938. 489–490.)

nagy volt e konfliktus tétje. Ám a legfontosabb mégis az a tény, hogy ekkor is folyt a só kitermelése Erdélyben.

A sójövedelem jelentőségét egy jóval későbbi forrás is tükrözi, nevezetesen III. Béla király 1183. évi jövedelemjegyzéke, amely külön is feltünteti a király jövedelmei között a nagyságrendjét tekintve egészen jelentős sójövedelem összegét is.²¹

Mindezekon túl a korai erdélyi sókitermelés jelentőségére utal Györffy György egyik kulcsfontosságú felismerése, miszerint az erdélyi királyi ispáni székhelyek, a majdani vármegyék központjainak nagy része az Erdélyi-medence nyugati szélén, közvetlenül a sóbányák mellett találhatóak: Szolnok megyében Désakna mellett Dés, Doboka megyében Székakna mellett a megye névadó vára, Doboka, a kolozsi sóbánya közelében Kolozsvár, Torda vára közelében a tordai sóbánya, míg feltehetőleg Fehér megyéhez tartozott a Szeben melletti Vízakna.²² Maga az a tény, hogy e birtokok királyi tulajdonban voltak,²³ szintén azt bizonyítja, hogy ezek a hatalmi központok a későbbiek során is megőrizték jelentőségüket, amikor a gyarapodó lakosság növekedésének következtében az illető várispánsági területek tovább terjeszkedtek kelet felé. A várispánsági központok kialakulása a sóbányák közelében egyértelműen jelzi a só és nyilván a sójövedelem, illetve a sóbányák jelentőségét, amelyeket katonailag is biztosítani kellett bármilyen ellenséggel szemben.

Mivel a honfoglalók ismerték Erdély gazdagságát sóban, de akár nemesfémekben is (a forrásokból közismert a magyarok rajongása a drága kelmékért és ékszerekért)²⁴ szükségszerűen föl kell tennünk a kérdést: ugyan bizony miért hagyták volna oda Erdélyt és vonultak volna mind nyugatra, amikor létszükségleti cikk volt a számukra, pontosabban marháik számára a só? A Gyulafehérvár környéki sajátos jelleggel bíró bolgár telepek (Csombordi-kultúra) felszámolása közvetlenül a honfoglalás után, amint erre a régészeti leletek utalnak, szintén a sóbányák jelentőségére utalnak.²⁵

A Bóna István által összegyűjtött régészeti adatok, amelyek száma az elmúlt negyedszázad alatt tovább gyarapodott, egyértelműen tanúsítják a honfoglalók jelenlétét egész Erdélyben, beleértve a Keleti-Kárpátok szorosainak térségét is. Bóna ugyan maga is számol, talán Karácsonyi elméletének hatására,²⁶ a magyarok bizonyíthatatlan kivonulásával Erdélyből a 10. században, a fenti érvek alapján ez mégis egyértelműen kizárható. A 10. századi leletek esetleges hiánya azért

²¹ „Ugyancsak neki sójából tizenhatezer márkája van.” *III. Béla emlékezete*. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. Bp., 1981. 82.

²² Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp., 1987. 105.

²³ Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország*. Bp., 2005. 13–14.

²⁴ *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. 34., 38.

²⁵ Lásd a 20. jegyzetet.

²⁶ Uo. 106., 109.

kezelendő fenntartással, mivel Karácsonyi maga is egy ilyen téves érvre, a régészeti kutatások elégtelenségéből következő adathiányra építette elméletét. Éppen a Kárpátok vonalának a katonai biztosítása jelzi, és erről számos régészeti lelet tanúskodik, hogy a honfoglalók igenis érezték – és turáni népként miért ne érezték volna – ennek stratégiai jelentőségét, tehát gondoskodtak annak megfigyeléséről és védelméről. (Itt most nem kívánunk kitérni az Erdély elfoglalásából következő hadászati, elsősorban védelmi vonatkozások részletezésébe.)

A fentiek ismeretében, amennyiben a székelyek határvédő szerepe kimutatható mind a nyugati határon (Zala, Vas, Győr, Moson), mind északon (Pozsony, Aba-új), mind pedig délen (Tolna, Baranya, Valkó), felvetődik a kérdés, hogy nem töltötték-e ők be ugyanilyen szerepet a keleti végeken, azaz Erdélyben is, még azelőtt, hogy sor került volna székelyföldi végleges megtelepedésükre/betelepítésükre? A válasz egyértelműen igenlő kell legyen. Éppen a székelyek határvédő szerepe a Kárpát-medence más részein, ugyanakkor csatlakozott és katonai segédnépi jogállása²⁷ szinte törvényszerűen támogatják azt az állítást, hogy a székelyek, már közvetlenül a honfoglalás után szerepet kellett vállaljanak a keleti országrész védelmében. És gondolunk itt nem csak az Alföld keleti szélén található székely telepekre, amelyek Bihartól (lásd Mezőtelegd, Székelyhid, a Várad Regestrumban szereplő Székelyszáz) Arad és Temes megyén keresztül egészen Kraszó megyéig húzódtak, s amelyek legjobb esetben is egy mélységben tagolt védelmi rendszerre utalnak, hanem a székelyek korai belsőerdélyi szerepvállalására is.

A székelyek katonai segédnépi jogállása és ebből következő határvédő szerepe, de ide vonható az ebből következő elővéd/utóvéd szerep is, kellő érv lehetett arra, hogy már a honfoglaláskor vagy röviddel azután őket bízzák meg a korabeli Erdély legfontosabb stratégiai térségének, a sóbányáknak a védelmével. Ez a térség nem volt más, mint Erdély délnyugati része. Itt volt az erdélyi Fehérvár és mellette a későbbi Maros-Portus, ahol „hajókra”, korabeli nevükön kelepekre rakták a Tordán kibányászott sót, amit szekereken szállítottak idáig, majd elindították lefele a Maroson az Alföld felé.

Ebben a térségben is találhatók székely „nyomok” és nem is akármilyenek. A Sebes folyó menti azonos nevű település, az Enyed melletti Orbó, illetve a később Szászkézdnék nevezett település lett a névadója a későbbi, délkelet Erdélyben létrejött három székely széknek: Sepsinek, Kézdnék és Orbainak.²⁸ Tehát ezek eredetileg, de mindenképpen a szászok letelepedését megelőzően székely települések kellett legyenek. Az egykor ott élt székelyek nyomát a régészek megtalálták a későbbi szász települések épületei és régészeti emlékei alatt, azaz időben azokat megelőző-

²⁷ *A középkori székelység* 17., 35. j., 38.

²⁸ Uo. 65.; Kristó, 2002. 97–98., 114; Thomas Nágler: *Așezarea sașilor în Transilvania*. București, 1981. 146., 147–148. (továbbiakban Nágler, 1981.)

en.²⁹ (Mivel a régészet nem tudja megkülönböztetni egymástól a székely, illetve a magyar leleteket, a kérdést a már említett helynévi érv dönti el.)

Mivel a szászok tömeges erdélyi betelepítése a fent említett dél-erdélyi területekre II. Géza (1141–1161) uralkodásához kapcsolódik, a székelyeket jórészt a szászok behozatala előtt kellett áttelepíteni mai lakóhelyükre. Különben erre utal az Andreanum „deserta” (itt „kiürített” értelmű kifejezése is). Időben ez minden bizonnyal a király uralkodásának második felére tehető. Amennyiben a székelyeket Erdélynek a délnyugati sarkából a 12. század közepe táján telepítették keletebbre, azaz mai lakóhelyükre, tekintve, hogy egykori helyneveiket magukkal vitték, sajátjuknak érezve azokat, ott tartózkodásuk hosszú időre tekinthetett vissza. Ami viszont azt jelenti, hogy akár már az előző évszázadban, ha nem éppen még korábban ott élhettek.

Az 1499-es II. Ulászló-féle oklevél³⁰ egyszerre őrzött meg a székelyek székeföldi betelepítése előtti és utáni korra utaló elemeket. Korai tehát a székelyeknek az ország határainak védelmét ellátó feladatának vagy elő- és utóvéd szerepének említése. Ezek feladatok nyilván vonatkoztak azokra a székelyekre is, akik Erdély délkeleti sarkában telepedtek le.

De ennél még egy lépéssel tovább mehetünk. Szerintünk, éppen a tanulmányunk elején említett tudományos eredmények fényében is jóval korábbra lehet tenni a székelyek erdélyi jelenlétét. Főleg az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai több vonatkozásban is megcáfolják Karácsonyi János elméletét, de érvrendszerét is, amelyre az a magyar és a román történetírás által elfogadott állítás támaszkodik, miszerint a honfoglaló magyarok nem szállták meg Erdélyt, hanem tovább mentek nyugat fele és csak jóval később fogtak neki Erdély megszállásának, amit szakaszosan folytattak egészen a 13. század közepéig.

Visszatérve eredeti gondolatmenetünkhöz, nincs miért ne gondolnunk arra, hogy az erdélyi védelmi feladatokat, illetve ezek egy részét már a korai, honfoglalást követő időszakban a székelyek látták el. A már említett délnyugat-erdélyi székely települések – Sebes, Kézsd, Orbó – valószínűleg jóval korábbiak, mint gondolnánk. Elhelyezkedésük arra utal, hogy fő feladatuk volt a fehérvári ispáni székhely, illetve később az erdélyi püspökség székhelyének a védelme, de főleg a Maroson folyó sószállítás biztosítása. De gondolhatunk esetleg akár az ugyancsak valószínűsíthető nemesérc bányákból szállított arany, ezüst védelmére is.

Ugyan kései – a 12–13. század fordulójára adatolt –, de a bakonybéli monostor kiváltságleveléhez később hozzátoldott szöveg része, de még így is sokatmondó az a sóbányász névjegyzék, amely csakis erdélyi lehet, amelyben egy

²⁹ Nágler, 1981. 146–149, 153., 155., 160., 174., 177.; Uő: *Români și sașii până la 1848*. Sibiu, 1997. 44, 54.; *Erdély rövid története* 153–154.

³⁰ *Székely oklevéltár*. III. Szerk. Szabó Károly, Kolozsvár, 1890. 138–141. Magyar szöveg: A középkori székelység 55–58.

olyan személy is szerepel, akit Székelynek neveztek, tehát aki maga, vagy az őse is székely kellett legyen.³¹ (Különben az sem kizárt, hogy a sóvágók névjegyzéke korábbi, ha nem éppen 1131-ből való.)

Mivel a székelyekről szóló első adatok, de a kései, II. Ulászló korabeli oklevél is tipikusan csatlakozott katonai segédnépi státuszra utal (lásd elő- és utóvéd szerepkör), megkockáztatható akár az a feltevés is, hogy miközben a honfoglalás során más székely csoportokra hasonló feladatot bízta a Kárpát-medence különböző részein, a székelyek egy része jóval korábban, feltehetőleg már a honfoglalást követően Erdélyben maradt, és itt is katonai, pontosabban védelmi feladatokat látott el.

Nyilvánvaló, hogy magyar törzsnévi eredetű vagy vezérneveket megőrző helynevek csakis úgy és ott jöhettek létre, ahol a magyar törzsek tagjai megtelepedtek, felhasználva az illető törzs vagy annak vezetője nevét. Az ilyen típusú helynevek hiánya egy olyan népcsoport jelenlétére utalhat, amelyik ugyan ismerte és alkalmazta a magyar helynévadást, de nem volt része a hét magyar törzsnak. Jelenlegi tudásunk szerint a törzsi eredetű helynevek hiányának az lehetne a magyarázata, hogy a honfoglaláskor, határvédő feladatot ellátva, nem magyarok, hanem székely csoportok szállták meg – többek között – a dél-nyugat erdélyi területeket is.

Ebben az esetben meg lenne annak a magyarázata, hogy miért nincsenek törzsnévi vagy vezérnévi eredetű helynevek Erdélyben, és elsősorban Dél-Erdélyben.³² Továbbvíve a fenti gondolatmenetet, talán ez utalhat egy átfogóbb, a székelyeknek által betöltött védelmi szerepre, amelynek nyomai északabbra is fellelhetők. Gondolunk itt a bihari székelysége, melynek „előretolt helyőrsége” lehetett a kalotaszegi székelység, amelyre a Székelyjő patak- és helynév utalna.³³

A székelyek mai lakóhelyére történt betelepítése/betelepítésének számos vetülete továbbra is tisztázatlan, főleg kronológiai szempontból, beleértve akár a nyugat- vagy dél-magyarországi csoportok továbbtelepítését, akár a székelység korai szervezeti intézményeit. Ennek ellenére talán nem is olyan hihetetlen egy ilyen, fentebb vázolt forgatókönyv valószínűsége a székelyek korai történetét illetően.

³¹ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam hungariae pertinentia*. I. Ed. Georgius Györffy, adiuvant Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini, 1992. 255.

³² *Erdély rövid története*, 107–108.

³³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 572.

OBORNI TERÉZ

A KIRÁLYBÍRÁK SZEREPE A SZÉKELY SZÉKEKBEN A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A székely székek királybíráinak szerepköre és annak változásai a fejedelemség korában vitathatatlanul összefüggenek a királyi/fejedelmi – azaz az állami, központi – hatalom és a székelység közötti folytonosan változó viszony alakulásával. Noha számos, általában rövid leíró áttekintést olvashatunk a királybírák általános feladatairól, funkciójuk mibenlétéről, mégis érdemes e fentebbi megközelítésben, kisebbfajta mélyfúrás jelleggel megvizsgálni a tisztség közigazgatásban, törvénykezésben elfoglalt szerepét és annak alakulását.¹

Amikor Béli Gábor közreadta a II. Ulászló-féle privilégiumlevél (1499) elemzését és fordítását, olyan észrevételeket tett a királybírák funkciójával kapcsolatban (is), amelyekre érdemes ismételten felhívni a figyelmet.² Maga a privilégiumlevél jól ismert mindazok körében, akik a székelyek történetével foglalkoznak, de tényleges jelentősége még mindig nem eléggé hangsúlyos. Holott ez a dokumentum összegezte, és először foglalta írásba a székelyek sok évszázados kiváltságait és jogrendjét. Az oklevél narrációjából megtudjuk, hogy a székelyek bizonyos korábbi, a szabadságaikról szólófeljegyzéseket mutattak be a király előtt, és a dokumentum ezek alapján vette sorra a kiváltságokat és jogokat. (Ehhez képest szinte furcsának hat, hogy a székelyek nem mutatták be ezt az Ulászló-féle oklevelet sem pedig valamilyen korábbi írást, még csak nem is utaltak ilyesféle dokumentumok meglétére az 1550-es években, amikor előbb I. Ferdinándtól, majd Izabella királynétól szabadságaik újbóli megerősítését kérték.)

¹ Ld. Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvárt, 1901. (továbbiakban Connert, 1901.) 51–52.; Connert János: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században*. Székelyudvarhely, 1906. 50–58. (továbbiakban Connert, 1906.); Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 43–45.; Pál-Antal Sándor: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században*. In: *Székely felkelés 1595–1596 előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly, Bukarest, 1979. 43.; Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002. 66–68.

² Béli Gábor: II. Ulászló a székelyek jogait és kötelezettségeit összefoglaló kiváltságlevele. = *Jogtörténeti Szemle*, 2004. 4. sz. 55–63.; A dokumentum királybírákra vonatkozó részletét már Connert János is említette, értelmezése azonban hiányos. Vö. Connert, 1906. 50.

Béli Gábor a privilégiumlevél és korábbi források alapján rekonstruálta a késő középkori széki bíróságok összetételét és működését. Ebből számunkra kiemelendő, hogy az 1466. évi zabolai végzésben említették meg először, hogy a széki törvényszéken a szék hadnagya, vagy kapitánya illetve a székbíró (judex terrestris) mellett a királybírónak is (regius judex) jelen kell lennie.³ A zabolai végzésben azt is leírták, hogy a széki törvényszékről előbb a Udvarhelyszék bíróságára (ad sedem Odwarhely), majd a székely ispán elé (Comitem Siculorum), és végül a királyi jelenlét (Regie Serenitatis presenciam) elé lehet fellebbezni. Az 1499. évi privilégiumlevél ezt a sorrendet úgy módosította, hogy a székely ispán törvényszéke elé beiktatta az alispáni széket.⁴ Az alispán pedig a székely ispán által kinevezett, az ispánt és ennél fogva közvetve a királyi hatalmat képviselő személy, azaz a királyi ember volt a székben. Ezek a királyi emberek voltak a későbbi királybírák funkciójának előzményei. A székekben a királyi emberek jelenléte a 15. század elejétől adatolható, míg a század második felében ezt az elnevezést fölváltotta a királyi bíró elnevezés, amely pedig az 1499. évi Ulászló-féle oklevélben foglaltak értelmében azonos az alispáni tisztséggel (vicecomites qui appellantur iudices Regis).⁵

Az oklevél kimondta azt is, hogy a székelyek ispánjának ezek a szolgálai, vagyis az alispánok, akiket királybíráknak is neveznek kötelezően az adott szék székvárosában vagy székfalujában tartózkodjanak, és önkényesen ne sarcolják a falvakat, ám szabadságukban álljon az őket és urukat jogosan megillető jövedelmeket, bírságpénzeket és élelmiszert akár erővel is beszédni.⁶ Mivel ezek az alispánok, másként királybírák az ispán képviselőjében állandóan a székek központi helyén tartózkodtak, ők lettek azok is, akik a széki törvényszékeken helyettesítették az ispánt, azoknak mintegy képében voltak jelen. Béli Gábor okfejtésében azt is bizonyította, hogy mindezek nem jelentették azt, hogy az alispánnak/királybírónak a székben külön joghatósága lett volna, hanem csak annyit, hogy a széki törvényszékről a királybíró ítéletével elégedetlen peres fél fellebbezhetett a székely ispánhoz.

Mindezek – főként az 1499. évi privilégiumlevélben írottak – alapján úgy összegezhethetjük a 15. század végén a székekben tevékenykedő alispánok/királybírók feladatkörét, hogy ezek helyettesítették urukat, a székely ispánt a széki törvényszéken, egyúttal uruk nevében felügyelték is az ott folyó bíráskodási tevékenységet, az ispán ítéleteinek végrehajtását intézték, és beszédtek az uruknak és nekik ezért járó bírságpénzt és egyéb illetményeket.

³ Béli, 2004. 57. A zabolai végzés (1466. január 20.) közölve: *Székely Oklevéltár* III. (1270–1571) Szerk. Szabó Károly, Kolozsvárt, 1890. 82–87. (továbbiakban SzOkl)

⁴ „ha a felek valamelyike nem tudott megelégedni, vigyék az ügyet Udvarhely székre, tudniillik a székelyek általános törvényszékére, és innen a székelyek alispánjához, az alispántól magához az ispánhoz, és onnan a királyi felség színe elé.” Béli, 2004. 62.

⁵ Béli, 2004. 58.

⁶ Béli, 2004. 62.

A fentebbi bevezetésre a királybírák későbbi, már az új erdélyi államban betöltött szerepének értelmezéséhez elengedhetetlenül szükség volt. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a középkor végén a székely székekben tevékenykedő királybírák, még ha a megnevezésükben eredeztethetők is a *homo regius* kifejezésből, teljesen más tevékenységet folytattak, mint a peres vagy peren kívüli ügyekben egyébként más bírói fórumok megbízásából a hiteleshelyi emberekkel együttesen eljáró királyi vagy vajdai emberek, éppen ezért nem keverendők össze azokkal.

A KIRÁLYI HATALOM KÉPVISELŐI

A kialakulóban lévő új erdélyi állam keretei között először az 1555. évben született olyan feljegyzés, amely a székelyek közötti törvénykezési szokásokat és rendet leírta.⁷ A Dobó István és Kendy Ferenc vajdák számára, megerősítés céljából készült jegyzék nyelvezete helyenként nehezen érthető, ezért minden a témával foglalkozó kutató másként – ha nem is teljesen eltérően – értelmezte a királybírákra vonatkozó pontokat. A királybírák „dolgaként” a feljegyzés azt jelölte meg, hogy tartózkodjanak a széki székhelyeken, a (szék)bíraktól évente háromszor kérhetnek elszámolást az őket (a királybírákat) illető jövedelmekről, enélkül viszont nem szedhetnek bírságpénzt a maguk számára. (75. pont) Ha a királybíró törvénytelenül cselekedne, akkor az adott illetékes széken folyhat ellene eljárás, de ha ez a bírságpénzek miatt történne, akkor a saját székén nem perelhetik. (76. pont) A széki bírók, hadnagyok, királybírák nem lehetnek más ügyében prokurátorok. (77. pont.) Megszabták, hogy miféle típusú bírságpénzekből részesülhet a királybíró, ezek a következők: „orv bírság, vér bírság, parázna bírság”. (78. pont) A széki bírák, hadnagyok és királybírák csak a saját hivatali idejükben esett bírságokat szedhetik be, kivéve a vajdákat illető bírságot, mert azt bármelyikkésőbbi királybíró is beszedheti. (80. pont)

Ezek a pontok a székekben folytatott bíraskodás tényleges működését mutatják be. Meglehetősen sokat változott a helyzet, amikor 1556 őszén Izabella királyné visszatért, és erőteljesebb lépésekben folytatódott az állam tevékenységének megszervezése. A királyné számos rendelkezése között a Székelyföldön tevékenykedő királybírák tisztségét is országgyűlési törvényekben fogalmaztatta újra.⁸ A székelyek az 1559. évi gyulafehérvári országgyűlésen azzal a kéréssel fordultak a királynéhez és fiához, hogy foglalják írásba szabadságjogaikat és a királyi felségek foglalkozzanak panaszaikkal is. A királyné válaszában arra hivatkozva, hogy mivel a székelyeknek nincsen régi privilégiumlevelük, nem mutattak be

⁷ *Székely oklevéltár II. (1520–1571)* Szerk. Szabó Károly, Kolozsvártt, 1876. 119–127.

⁸ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. (1556–1576)* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1876. 122–126. (továbbiakban EOE)

semmilyen korábbi okiratot, csak annyit tehetnek, hogy amennyire lehetséges, az akkori időknek megfelelően igyekeznek megtartani a székeket régi szabadságaikban. Az országgyűlési végzések jó néhány pontja foglalkozott a királybírák funkciójának megerősítésével, mert mint fogalmaztak, a királybírák a székei tisztségviselők között hátrányosabb, nem eléggé megbecsült helyet foglaltak el.⁹ A rendelkezés kimondta, hogy mivel a királybírák a fejedelmek [értsd: uralkodók] tisztartói (*officiales principum*), ezért ezentúl minden székből méltó tisztességben és megbecsülésben tartassanak, mert az ő tiszteletükben a fejedelem méltósága igazán, nyilvánvalóan és erősebben tündökölni fog, a királyi felségek ugyanis az ő személyük [azaz a királybírák] által saját méltóságuk számára is megbecsülést akartak szerezni. (6. pont)¹⁰ Az utasítás kimondta továbbá, hogy a királybírák, ha éppen nincsenek az ország dolgaival elfoglalva, a saját széki székhelyükön tartózkodjanak, ott mindennemű bíráskodásban részt vegyenek, ha nem tudnak mégsem jelen lenni, akkor hagyjanak maguk helyett másvalakit helyettesként. (7. pont) A funkció súlyát még inkább megnövelte az a rendelkezés, mely szerint a bírságpénzek felét és minden más, az igazságszolgáltatásból beszédendő jövedelem felét a királybíróknak megkapnia, a másik felén pedig a székbíró, a székkapitány és az ülnökök osztozzanak. (9–10. pont) Kimondták, hogy a sóval és a sószállítással kapcsolatos kihágásokért járó bírságpénz teljes egészében a királybíróknak járjon. (15. pont) Kimondták azt is, hogy a királybírák az őket illető elmaradt jövedelmeket is beszédhetik a székkapitány és székbíró segítségével, továbbá amikor a jövedelmeiket beszédni kívánják, és ez ügyben egy-egy faluba kiszállnak, ott tisztességesen fogadják őket, nekik mindent megadjanak, ők azonban ezzel ne éljenek vissza, és a saját költségükön tartsák el magukat ilyen alkalmakkor. (14. pont) Elrendelték, hogyha a királybírák kihágást követnek el, abban a székből álljanak bíróság elé, ahol a kihágást elkövették, miként a vármegyei ispánok esetében szokásos, de fellebbezhetnek ügyükben a királyi felségek elé. (16. pont)¹¹

A fentebbi pontok alapján joggal állíthatjuk – miként azt már Szádeczky is megállapította –, hogy ezzel a rendelkezéssel a királybírák funkciója egyértelműen megerősödött, sőt a királybíró a többi széki tisztségviselő fölébe került, mint a központi hatalom képviselője. Ehhez apró oklevéltani adalékul szolgálhat az a

⁹ „... az királybírák a székei tisztartók között mindennél hátrább hagyattattanak, és az bírságnak is méltó része, a mint kellene és illendő volna, és a mint az fejedelmek tisztartói érdemlenék, nekik úgy nem szolgáltatnék.” EOE II. 124.; Ld még *A középkori székegyesítés. Krónikák és oklevelek a középkori székegyesítésről*. A szövegeket válogatta, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Kordé Zoltán, Csíkszereda, 2001. 218.

¹⁰ „... Judices Regios ... et officiales principum ... statuerunt itaque, ut deinceps judices regii in singulis Sedibus Siculicalibus in honore et existimacione digna habeantur, et in suo respectu, quo principis dignitas vere, aperte et in solidum elucere possit, persone enim sue et dignitatis Sacre Maiestates precipium respectum haberi volunt.” SzOkl II. 151., Vö. Connert, 1901. 51–52.

¹¹ SzOkl II. 152–153. Ld még Kordé, 2001. 219.

megfigyelés, hogy a királyné által a székeknek küldött parancslevelekben a széki tisztségviselők felsorolásakor általában első helyen említik a királybíró.¹² A rendelkezés az első erőteljesebb próbálkozás volt a központi hatalom részéről a székek közötti közállapotok állandó megfigyelésére és a közrend fenntartására.

Az 1561. novemberi kolozsvári országgyűlés kiegészítette a székelyföldi királybírák feladatait azzal, hogy elrendelte a rablók és gyújtogatók szigorú megbüntetését.¹³ Az 1562. évi felkelés leverése után a királyi hatalom még szorosabbra fogta a székek ellenőrzését. A királybírák funkcióját is megerősítette oly módon, hogy létszámukat bizonyos székekben kettőre emelte – bár ez nem vált általánossá –, és a bíráskodás rendjét is úgy szabta meg, hogy tizenötöd naponként kellett törvényszéket tartani, amelyen legalább az egyik királybírónak jelen kellett lennie.¹⁴ A gondosabb ítélkezés céljából a főnépek és lófők közül 12 esküdt ülnök (székülők) választását rendelték el. A székek panaszára a királybíráknak szigorúan meghagyták, hogy a falvakat szokatlan költségekkel ne terheljék, mert az egyes településeknek csak a szállást kell biztosítaniuk az éppen ott járó királybíráknak, ellátást nem kellett szolgáltatniuk. Ez a rendelkezés általában véve a központi hatalom részéről a közrend szigorúbb ellenőrzését célozta meg, és egyben a korábbinál is nagyobb befolyást adott az uralkodó tisztségviselőinek.

A királyi hatalom a felkelés leverése után a székek megzabolázására többféle eszközt is alkalmazott. Részben adományokkal látta el az olyan helységek lakosait, amelyek nem álltak a felkelők oldalára, részben szigorításokkal regulázta meg a székely communitast. Az 1560-as évek második felében a székelység és a királyi hatalom viszonyát az erők egymásnak feszülése jellemezte. A székek számos kérvénnyel, panaszlevéllel fordultak János Zsigmondhoz, amelyekben új helyzetük nehézségeit, a rájuk rótt újfajta terheket, valamint a rajtuk a királyi és széki tisztségviselők által esett sérelmeket részletezték, és ezekre kértek-kerestek megoldást. 1564-ben és 1566-ban születtek ezek a beadványok. Panaszt tettek a királyi felség köztük élő tisztartóira – amelyek alatt itt a királybírákat kell értenünk –, akik jogtalanul, a saját hasznukra akarnak maguknak jövedelmeket beszedni; nem engedik a székely nemességet, hogy az őket megillető csekély összegeket beszedjék, sőt a széki hadnagyot és bírót illető jövedelmeket is magukévá teszik.¹⁵ Felpanaszolták azt is, hogy a kapitányok nem akarják engedni, hogy a székek maguk között fogott bírákra bizzák nézeteltéréseik rendezését, holott ez az ország többi lakosainak megengedett. Azt sem értik, hogy közülük miért

¹² Például így: „... Judicibus nostris Regiis, necnon Capitaneis, Senioribus, Primoribus et universitatis pociorum Siculorum Sedis nostre Siculicalis Udwarhely...” Izabella parancslevele, Gyulafehérvár, 1558. nov. 10. SzOkl II. 148–149.

¹³ EOE II. 196.

¹⁴ A segesvári végzések szövege: SzOkl II. 161–167.

¹⁵ A székely főemberek panaszai, 1566: SzOkl II. 182–186., 186–189., 190–193.

nem lehet senki egy másik ember prokurátora, (azaz peres ügyeiben törvényes képviselője), holott ez is megengedett az ország többi nemzeti számára. Emellett az országgyűlésre készülő székely követek költségeire nem kapnak a közpénzekből semmiféle támogatást – amit egyébként szintén a székekben tartózkodó tiszttartóknak, azaz királybíráknak kellett a náluk lévő pénzekből megadni –, míg a másik két nemzet követei kapnak ilyen költségtérítést. Ezt kifejezetten sérelmesnek ítélték, és kérték e tekintetben a régi rend visszaállítását, amikor az országgyűlési követek kaptak ilyesféle ellátást. Sérelmezték azt is, hogy a kapitányok jogtalanul kényszerítik a várakhoz való szolgálatra a székely nemesek földönlakóit és szolgáit, elvonva őket ezzel saját földjük megművelésétől.

A kapitányok és királyi tisztségviselők számos apróbb-nagyobb, a mindennapi életet átszövő szokást, a kialakult rendet igyekeztek hatalmi szóval megváltoztatni, és olyan hatalmaskodásokat hajtottak végre, amelyek rendkívül nagy ellenkezést szültek a székely társadalomban. Ilyenek voltak például önkényes rendelkezéseik a határhasználattal kapcsolatosan, vagy a dézsma begyűjtésében való túlkapások, amelyet szintén több alkalommal felpanaszoltak. A székelyek kérték a királyt, rendelje el, hogy a földönlakók a házaihoz tartozó szántóföldet, kaszálót és erdőt ugyanúgy kapják meg, mint a közszékelyek, mert a földönlakók is ugyanúgy adót fizetnek; továbbá, hogy levélhordozásra ne kényszerítsék őket; hogy azokat, akik hadakozásban résztvevő lófők, ne kényszerítsék emellett még a királyi várhoz (Udvarhely vára) való szolgálatra és egyúttal adófizetésre is. Nehezményezték, hogy a székelyek kapitánya erővel hadi mustrára kényszerítette őket, és aki lófő létre nem jelent meg megfelelő felszereléssel és lóval, azt a kapitány azzal fenyegette meg, hogy a köznép soraiba számláltatja. Ez rendkívül fájdalmasan érintette a székelységet, annál is inkább, mert mint írták, az előző évben (1565) és ezen a nyáron is (1566 nyarán) a hadjáratokban olyan sokan vesztették életüket, és oly sok hadiszerszámot és lovat veszítettek, hogy mégha „fizetett népek” volnának is, akkor is legalább egy évbe telne, amíg ezeket a veszteségeket pótolni tudják. Mégis, mindegyikük személy szerint igyekszik a lehetséges módon beszerezni a hadi eszközöket, lovakat tartani, kéri tehát, hogy mostani nehéz helyzetük miatt ne helyeztessenek át más állapotba, mert „tehetsége szerint ki-ki erőlködik lovon szolgálni, ha penig egy ideig lovon nem lehetne is, még gyalog is kész szolgálni.”¹⁶

A fentebbiekben megfogalmazott panaszok összessége azt mutatja, hogy a kapitány és a királybírák hatalmi megjelenése a székek mindennapi életében igen erőteljes és nyomasztó volt. Mindezek egyértelműen a királyi hatalom mind erősebben kifejeződő nyomását jelezték. János Zsigmond a hozzá benyújtott panasz-

¹⁶ A székely főemberek és lófők folyamodása II. János királyhoz 1566. SzOkI II. 186–189.

ra azt a választ adta, hogy a következő országgyűlés elé viszi a székelyek folyamodványát.¹⁷

Hogy a székelyek a Felső-Magyarországon valamint a határ mentén ezekben az években I. Miksával folyó összecsapásokban igen jelentős számban vettek részt, azt nemcsak a fennmaradt névsoruk jelzi, hanem azok az adományok is, amelyeket a király a hadjáratot követően 1566–1567-ben a székely főemberek javára tett. 1566-ban losonci Bánffy Pál Udvarhely várának várnagya (prefektusa) és a székelyek kapitánya kapott utasítást a hadakozásban részt vett székelyeknek adott jobbágy-házhelyek biztosítására vonatkozóan,¹⁸ 1567-ben az akkori székely kapitány, Telegdi Mihály kapott ugyancsak erről szóló parancsot.¹⁹

Telegdi 1567–1569-ig egyszerre viselte a székelyek kapitánya tisztségét, és egyúttal Udvarhely (Székelytámadt) várának is kapitánya, valamint Maros-, Udvarhely-, Csik- és Gyergyószék királybírája is volt. Telegdi ezzel a sokoldalú megbízatással a legnagyobb hatalomra tett szert a székelyföldi királyi tisztségviselők között, amellyel vissza is élt, mint a később idézendő feljegyzésekből kiderül. A következő évtizedekben már nem került sor arra, hogy bárki is ilyen összevont hatalmat kapjon a fejedelmektől. A források alapján úgy érzékelhető, hogy a 16. század második felében egy székben két királybíró kinevezésére is csak akkor került sor, ha valamilyen különös körülmény megkívánta, de ez a szokás nem vált általánossá.

A székelyek az 1569 februárjában Medgyesen tartott országgyűlés alkalmával egy újabb alázatos kérvényt nyújtottak be János Zsigmondhoz, amelyben ismét az őket ért sérelmeket vették sorra.²⁰ Mindenekelőtt kérték, hogy a nemesek és lófők részére a segesvári végzésekben meghagyott módon házaikat, örökségüket, földjeiket szabadon birtokolhassák a továbbiakban is. Ezek elbirtoklására főként akkor történtek kísérletek, amikor egy-egy a király által megadómanyozott személy megérkezett egy faluba, és a királyi donációra hivatkozva nemcsak a neki járó jobbágyházakat, hanem az ott lévő székely örökségeket, az azokhoz tartozó házakat, határ- és birtokrészeket, tehát a jogosan neki járó birtokrésznél nagyobb, vagy a falu egészét birtokba akarta venni. Ráadásul – mint írták – úgy akarták jószágaiktól megfosztani őket, hogy ha ilyen esetekben perre mentek a hatalmaskodó ellen, akkor a királyi táblán írást, valamiféle adománylevelet kértek a székelyektől a székely örökségbirtoklásáról, de ilyet ők nem tudják bemutatni, hiszen tudvalévő, hogy ezekről a korábbi uralkodók idejében sohasem adtak oklevelet. Kérték, hogy orvosolják valami módon ezt a helyzetet, és ezeket az örökségeket, jószágokat megtarthassák a jövőben is.

¹⁷ „Az székelysigbéli fű népeknek lúfejeknek könyörgésekre való választítel” 1566. Uo. 189–190.

¹⁸ Gyulafehérvár, 1566. júl. 11. Uo. 208–210.

¹⁹ Torda, 1567. márc. 5. Uo. 213–215.

²⁰ A székely főemberek folyamodása II. János királyhoz, Medgyes, 1569. febr.2. Uo. 237–239.

Panaszolták azt is, hogy a kapitány erős bírság alatt arra is kényszerítette őket, hogy a király számára a Maroson újonnan épített malmokhoz vigyék a gabonát őrltetni, még a messze eső helyekről is. Ezért székelység régi malmai nem tudnak működni. Kérték, hogy a király engedélyezze számukra, hogy mindenki a legközelebb eső malomba vihesse a gabonáját.

Ugyanekkor a székelyek azért is folyamodtak, hogy a közöttük lévő peres ügyekben a saját törvényeik szerint ítélkezzenek fölöttük a királyi tábla ítélőmesterei és az esküdtek, és ne a magyar nemességre érvényes törvények szerint. Ezügyben megkeresték ugyan már korábban az ítélőmestert és az esküdteket, de azok nem voltak hajlandók ezt elfogadni, azzal érvelve, hogy ők egyféle országos dekrétumra esküdtek föl, aszerint ítélkeznek. Kérték ehhez kapcsolódva azt is, hogy az közöttük tevékenykedő prokurátorok se a nemesség között szokásos törvényeket kövessék, hanem „az mi régi törvényünk módja szerént ítéljenek minekünk”.

Miként a fentebbi panaszok sorából érzékelhető, a segesvári végzéseket követően valóságos forrongás bontakozott ki a székelyek között, mindenki háborgott mindenki ellen. Legalábbis erre enged következtetni János Zsigmond egyik 1569. évi parancslevele, miszerint – ahogy Telegdi Mihály kapitány leveléből megtudta – korábbi rendelkezéseit nem tartják be, a főnépek és a lófők mindenféle viszálykodást, pereket indítottak, szembekerültek a községgel. János Zsigmond rendelkezésében utalt arra, hogy az általa megadományozott személyek a királyi donatio címén a nekik nem járó földeket, jószágokat is elfoglalják, de vannak olyanok is, akik a korábban – még a felkelés előtt – általuk erőszakkal elfoglalt birtokokra most királyi adományt kérnek, szintén jogtalanul. Az ilyesféle jogtalan birtokszerezések, úgy tűnik, eléggé gyakoriak lehettek, hiszen mind a székelységi község részéről, mind pedig a király részéről megfogalmazódtak az ezekkel szembeni kifogások.

A rendelkezés szóba hozta, hogy a nyílföldek felosztása terén is folyamatosan összetűzésekre kerül sor, az nem a királyi parancs szerint történik, vagyis a király tulajdonában lévő székelységi jobbágynak nem akarnak adni a nyílföldekből. Csikban például fegyverrel keltek föl a király jobbágjai ellen. Ezekből az összetűzésekből a székelységi törvényszékeken perek keletkeztek, sőt a királyi táblára is eljutottak, a székelységi ráadásul úgy intézik a király jobbágjai elleni pereket, hogy ha ügyüket a székelységi jog alkalmazásával fordíthatják a maguk számára megnyerhetőnek, akkor azt kérik alkalmazni, ha pedig a nemesség jogát ítélik hasznosabbnak a maguk számára, akkor annak alkalmazását kérik. János Zsigmond szigorúan megparancsolta tehát nekik, hogy a következő országgyűlésen hozott rendelkezésekig maradjanak nyugton, és várják a királyi utasítást.²¹

²¹ Gyulafehérvár, 1569. júl. 11. Uo. 249–251.

A TÖVISI PANASZOS FOLYAMODVÁNY ÉS AZ AZT KÖVETŐ RENDELKEZÉSEK

János Zsigmond halála után 1571 májusában az ország rendjei fejedelmválasztó gyűlésre jöttek össze, és az országot alkotó két másik rend itt kapta meg a székely főnépek és lófők nevében Tövisen kelt panaszos folyamodványt.²² Ebben a székelyek mindenekelőtt megnyugtatták a magyar és szász urakat, hogy a felőlük szállongó hírek ellenére nem keltek föl, és nem haddal jöttek a gyűlésre, hanem azért jöttek, mert ők is tudomást akartak szerezni a fejedelem halála után az országban uralkodó állapotokról, és méghozzá első kézből, nem pedig csak a számukra elrendelt részgyűlésen. Azon kívül az új fejedelem megválasztásánál is jelen akartak lenni. Tehát ezért a főemberek és lófők fejenként jöttek, a közszékelységből pedig falvanként három-három küldöttet választottak, hogy előadják kéréseiket, bár a község küldötteinek nagy részét utóbb Báthory István kérésére visszafordították, mert ilyen kivonulásukkal ijedelmet keltettek a másik két nemzet tagjaiban.

Valóban így is volt, a székelyek a tövisi részgyűlésükről indulni kezdtek Gyulafehérvárra, mígnem Báthory közbenjárására hazatértek.²³ Mint írták, azért is akartak az országgyűlésre jönni, hogy a rendek és az új fejedelem elé tárják mindazokat a jogtalanságokat és nyomorúságokat, amelyeket elszenvedni kényszerültek az elmúlt években.

Bár Szádeczky Lajos monográfiájában röviden ismertette az alábbi panaszos folyamodványokat, mégsem haszontalan újból hangsúlyozni azokat a szövegrészeket, amelyek a központi hatalmat képviselő tisztségviselők, azaz a királybírák és az ő nevükben eljáró megbízottak ténykedését mutatják be. A feljegyzések egyúttal láttatják, hogy az államhatalom szigorúbb, erőteljesebb felügyelete milyen rendkívül nagy nyomást gyakorolt a székely társadalom egészére, és hogyan „fordította fel” régi szokásaikat, jogrendjüket, életvitelüket. Bizonyos megfigalmazások arra utalnak, hogy a székelység egésze kellően tudatában volt saját „országrendiségének”, azaz annak, hogy ők az új, szerveződő állam részét képezik, és mint ilyenek, bizonyos jogokkal rendelkeznek. Ezt az öntudatot mutatta már a tövisi folyamodvány megírásának indoklása, hogy tudniillik nem egy nekik összehívott részgyűlésen akarják megtudni, hogy a két másik rend miként határoz a fejedelemség kérdésében, hanem maguk is odamennek a gyulafehérvári gyűlésre. Az is kimutatható a sérelmek alábbi felsorolásából, hogy az államhatalom a törvénykezés, elsősorban a felső szintű, királyi táblai bíráskodás szintjén igyekezett egységes törvények és dekrétumok alapján kezelni az ország lakossá-

²² „Székelységbeli főnépeknek és lófejeknek ti kegyelmeteknek való könyörgések etc.” Tövis, 1571. máj. 27. Uo. 321–328.

²³ Az irat keletkezésének körülményeiről: Szádeczky, 1927. 124–125.

gának egészét, és a székelyeket érintő ügyeket is eszerint ítélték meg, ami szintén ellenkezést szült közöttük.

A folyamodványban tehát a főnépek és lófők mindenekelőtt elmondták, hogy az országgyűlésen jelenlévők – mármint a másik két rend tagjai – tudhatják, mi-féle szabadságokkal is éltek korábban a székelyek, adót nem fizettek, csak Fráter György ideje óta terheltek meg őket ezzel, majd a felkelés után minden korábbit meghaladó módon rontották meg helyzetüket. A székely községet kiváltképpen a királyi tiszttartók – itta királybírákra, illetve azok megbízottaira utaltak – nyűzták, fosztották ki és jogtalanul terheltek meg, de a főemberekkel és lófőkkel szemben is hasonló módon jártak el. Kérték a rendeket, ítéljék meg mármost ők, hogy az székelyeket sújtó segesvári végzések az ország egészének ugyan mi-féle hasznót hoztak, mert ezek következtében a főnépek és a lófők annyira megfogyatkoztak, hogy hadakozásra is alig képesek. A köznép pedig elszegényedett és megnyomorodott. Ha a panaszuknak nem hisznek, és a tiszttartók mentségeit elfogadják, akkor kérik, hogy küldjenek ki a székely székekbe az ország által kijelölt személyeket, akik a helyzetet vizsgálják meg, és arról jelentést adjanak.

A székelyek legnagyobb sérelme ekkor az volt, hogy a közöttük felépített királyi várakból a falvakba kiszálló darabontok szabadon garázdálkodtak, fegyveresen rátámadtak a főnépek, lófők házaira, földjeire, jobbágyaira, embereket és lovakat vittek el kedvükre, és ezek ellen a királyi tiszttartók semmit nem tettek, nem fékeztek meg és nem ítélték el őket. Ha ilyesféle panasszal a székelyek a királyi táblához igyekeztek fordulni, akkor az történt, hogy a tiszttartók levelekkel megelőzték a panaszos felet, és már előbb értesítették az udvart az ügyről, és így hiába mentek föl panaszra, az udvarban még azokat találták bűnösnek, akiket a sérelem ért. Ezek olyan sérelmek voltak, amelyeket korábban még elmondani sem mertek. A főemberek és lófők jobbágyaikat pedig, akiket földönlakóknak hívnak, a királyi tisztségviselők bárhol elfogták, és a várakhoz, sóaknákhöz, hámorokhoz való szolgálatra kényszerítették, sőt szántóföldeket, réteket, nyílföldeket is számolatlanul foglaltak a várakhoz, sóaknákhöz, hámorokhoz, és azokat most is tulajdonukként tartják. A királyi tiszttartók a székely örökségeket a főemberektől és lóföktől jogtalanul elfoglalták, az ezekhez tartozó kerteket levágták, például ezt tette Telegdi Mihály Székelykeresztúron Geréb Benedek kertjével, és sok más kerttel is. Ha panaszra, törvényszékre akartak menni, a tiszttartók ezt megakadályozták, kijelentvén, hogy a falu bírójától megtudták, hogy azokhoz a földekhez a falubelieknek nincs joguk. A tiszttartók az egyes falvak határában kinézték maguknak a legjobb földeket, amelyekben a főembereknek és lófőknek is részbirtokai voltak, és azokat a község földjeivel együtt a király számára elfoglalták, és beszántatták. Ugyanígy elfoglaltak réteket, kaszálókat és erdőket is, sőt havasokat is, amelyekben a főembereknek és lófőknek vagy földönlakóiknak szintén voltak birtokrészeik, és ahol állataikat tartották és legeltették, és ezekről őket kitiltották.

Ezen felül a folyókon lévő halászhelyek használatától is eltiltották őket, és vadbőröket (farkas, róka, nyest, vidra, evet, görény, nyúl), vadakat, madarakat (ölyvet, karvalyt) sem volt szabad maguknál tartaniuk, hanem a várakhoz be kellett adni, és a várbeliek csak tetszésük szerinti árat fizettek ezekért. Ha valaki lófő máshová adta el ezeket, akkor erősen megbüntették fogsággal, bírságotlással, sőt a házában elfogták és nyakán kötéllel vonszolták a várhoz, ott felakasztásukhoz készülődtek, még harangoztattak is az illető akasztására, mígnem a rokonai sok könyörgéssel és kétszer annyi áru ígéretével szabadították ki. Amikor egy lófő egy karvalyt fogott az erdőn, azért három tehenét vitték el, és neki bujdosnia kellett, nem mert otthon lakni, nehogy elfogják. A lófőknek megparancsolták, hogy lovakat tartsanak, amelyeket nem adhattak el, aztán amikor felnevelték az állatokat, szó nélkül elvették tőlük, és bevittették a várhoz, sőt a lófőket berendelték a várba mustrára lovaikkal együtt csak azért, hogy a lovakat elvegyék tőlük. Ha valaki a tilalom ellenére lovat adott el, azt törvényszékre idézték és megbüntették.

Emiatt a főembereknek és a lófőknek sem volt szabad a köznéptől lovat, csikót vásárolniuk, és ez olyan nagy kárt okozott, hogy ménesek tartását sokan abbahagyták, és a főnépeknek, lófőknek is kevés a lovuk. Nyájakat is lefoglaltak a várak javára, vagy máshová, elvéve a tulajdonosuktól, aki ha ellenállt, akkor őt magát is elfogták és a várba hurcolták. Ezeket mind a király nevében cselekedték a királyi tisztartók és embereik.

Tovább folytatva a panaszok áradatát: a várbeli lovakat azután kivitték a falvak határába a gabona közé terelték, vagy a lófők szénafüves rétején legeltették őket, új réteket jelöltek ki, a lófők réteit elköltöztették régi helyükről, sőt szántóföldjeiket kiszántatták, és a vár javára újból bevettették.

A panaszok között kifejezetten erősen hangsúlyozták, hogy a székelyek közé, kiváltképpen Marosszékre idegen népeket vittek be, azaz a Jus Regium alapján adott királyi adományok révén idegen birtokosoknak adtak birtokokat, ezt a helyi, ősi előkelő székely családok rendkívüli módon sérelmezték és megbántva érezték magukat. Annál is inkább, mert ha az ilyen ügyekből valamiféle per keletkezik, akkor az ítélmesterek és a táblai esküdtek ezeket a székely örökségeket, házakat és földeket a székelyektől „elítélik”. Kérték tehát a másik két nemzetet, hogy találjanak valami módot arra, hogy ezek a beköltözött birtokosok valami módon elhagyják a székelyek földjét, mert ha köztük laknak, valami nagy nyomorúság fog abból bekövetkezni.

Végezetül felpanaszolták, hogy a királyi tisztségviselők, kiváltképpen a fejedelmi tábla „törvénytevői” nem tartják tiszteletben a székelyek között régtől fogva szokásos törvényt, és nem aszerint ítélik meg fölöttük. Ehhez pedig ősi joguk van, hiszen ők alkotják az ország harmadik nemzetét, és minden nemzetnek joga van a saját „megrögzött” törvénye szerint élni. Kérték, hogy ezt a rendet állítsák vissza, és az oklevelek árát is eszerint vegyék el tőlük.

Kérték továbbá, hogy azokat a lófőket, akiket szegénységük miatt a közsékekhez számláltattak az utóbbi időben, vegyék vissza a lófők közé. A Várhegy (Székelybánja) várához elfoglalt székely örökségeket adják vissza a jogos tulajdonosuknak, ezen felül a várakhoz a tisztartók által erőszakkal elvitt szolgálát és földönlakókat is engedjék szabadon. Az Apor családtól az előző fejedelem által elfoglalt, a kézdiszéki Bálványos alatti higanybányát is adják vissza a családnak.

A fentebbi folyamodványhoz kiegészítésképpen tartozó másik, a székely község nevében született feljegyzésből bizonyosságot szerezhettünk arról, hogy ezek a panaszok ténylegesen a királyi tisztartók, „de kiváltképpen Telegdi Mihály és az ő utána való tisztartók királybírák” ellen szóltak.²⁴ Mint írták, mindezen sérelmeket a királybírák és az ő szolgálatukban lévő „ispánok és szabadosok” okozták a Székelyföld népének. A főnépek és lófők nevében kelt feljegyzés tartalmát érdemes kiegészíteni a köznép által a megfogalmazott panaszos beadvánnyal.

A székely község is a királyi várakhoz való rengeteg erőszakkal kikényszerített szolgálatot sérelmezte, a törvénytelen adók és bírságok beszedését, a közülük valók fogságba vetését, kalodázását, a rajtuk esett kínzásokat, fosztogatást. Panaszolták, hogy a köznéptől elvették a szántóföldjét, kaszálóját, ezért sokan szinte éhen halnak közöttük. Erőszakkal kényszerítették a község tagjait a tisztartók és embereik számára végzett munkákra, szántás-vetésre, aratásra, kaszálásra, kert- és házépítésre. Ezen felül jogtalanul nagy adó kirovásával is megterhelték őket, akkora összegekkel, hogy sokan emiatt gyermekeiket zálogba adták. Embereket mindenféle ürüggyel fogságba vetettek, és olyan nagy összegű bírságokat kértek értük, amelyeket nem tudtak kifizetni. Mindezek következtében azok a családok, amelyeknek korábban tizenkét ökrük volt, mostanra csak négy vagy kettő maradt, akiknek hat-nyolc ökrük volt, most kettő van, de a község nagyobb részének egy sincs, ezért szántóföldet művelni is nagy nehézségekbe kerül. A tisztartók és embereik a számukra történő vadászatra, madarászásra, halászátra kényszerítették a köznépet bírságok kivetésével, kínzásokkal fenyegetőzve; rengeteg élelmiszer beadását követelték maguknak. A dézsmások nagyobb összegeket szedtek be, mint korábban szokásban volt.

Felemlgették azt is, hogy Telegdi Mihály királybíró bizonyos falvak határában új, a várhoz tartozó malmokat építtetett, de bizonyos személyeknek is megengedte, hogy ott építsenek malmot, ahol korábban nem volt, és emiatt a régi malmok tönkrementek. Ennek oka nyilván az lehetett, ami az előbbi panaszos folyamodványból derült ki, hogy a királybíró ezekhez az újonnan épített malmokhoz rendelte az embereket, gabonát őrletni.

Azt is elősorolták, hogy Berecken újabban megvámolják azokat, akik Moldvába járnak, ami eddig szintén nem volt szokásban.

²⁴ „A székelységbeli nyomorodott községnek országnak való alázatos könyörgések” SzOkl II. 328–331.; Vö. Szádeczky, 1927. 125v129.

A feljegyzés következő passzusát érdemes szó szerint idézni: „Miért pedig az Háromszék az két Oláhország szélén vagyon, és gyakran törökök, és oláhok miatt rablás esett, vannak közöttük magok oltalmára épített erős kastélyok és cintermek, kiket nagy költségekkel puskákkal, szakállosokkal, porral, golyóbissal valamennyire megerősítettek volt”, és ezekből némely tisztartók kihordatták ezeket a hadi szerszámokat, amelyeket most kérik, hogy adjanak vissza.²⁵

A királyi hatalmat képviselő királybírák, akik közül többen betöltötték Udvarhely vagy Várhegy várnagyi/kapitányi tisztségét nyilvánvalóan nem nézték jó szemmel, hogy a székely erődtemplomok hadiszerszámokkal jól el vannak látva, mert – kiváltképpen a felkelés után – nem akartak újabb lehetőséget adni egy fegyveres lázadásra.

Folytatva a panaszok sorát, a köznép beadványában azt is feljegyezték, hogy a királybírák és a „nyüző-fosztó ispánok” aratás után pénzbírság terhe alatt eltiltották a tarló használatától a közszekelyeket, ezzel is nagy kárt okoztak.

Végezetül a közszekelység nevében megígérték, hogy az ország ellen soha semmiféle lázadást nem kezdenek, a főnépekre és lófőkre fognak hallgatni mindenben. Kérték, hogy az új fejedelem az ország egészével, vagyis a másik két nemzettel egyetemben könyörüljön meg rajtuk, és rendezze el ezeket a sérelmeket.

Mindezek a fentebbiekben részletesen bemutatott feljegyzések nem csupán a Székelyföld korabeli mindennapi életről állítottak ki egyféle – még ha a panaszokat szükségképpen el is túlzó – látéleket, de egyúttal bemutatják azt az ellenséges indulatoktól feszülő viszonyt, ami a királyi tisztségviselők, azaz a királybírák és az azok nevében eljáró személyek erőszakos intézkedései nyomán kialakult. Erősen érzékelhető ezekből a levelekből a székely főnépek, lófők és közszekelyek soraiban kialakult forrongó, a királyi/fejedelmi hatalommal szembeni ellenséges hangulat, ami majd Báthory István alatt is oda vezetett, hogy a székelek egy része vele szemben fellázadt, és Bekes Gáspár oldalára állt.

Pedig a források alapján nyomon követhető, hogy az új vajda/fejedelem mutatott hajlandóságot a székelyek közötti zavaros viszonyok rendezésére.²⁶ Báthory István alig egy hónappal megválasztása után már rendelkezett a székelyek ügyében: Udvarhelyszékhez szóló levelében a szék élére 1571-ben két királybíró-t nevezett ki, homoródszentpáli Kornis Farkast és dersi Petki Mihályt.²⁷ Nekik min-

²⁵ A templomvárak jelentőségére ld. Tüdös S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. (Háromszéki templomvárak)*. Bp., 1995.

²⁶ Vö. Szádeczky, 1927. 130–140.

²⁷ Gyulafehérvár, 1571. jún. 9. *Székely Oklevéltár* III. (1270–1571) Szerk. Szabó Károly, Kolozsvártt, 1890. 334–335.; A Kornis családtagok tevékenységére ld. Balogh Judit – Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai. A homoródszentpáli Kornis család története. = *Századok*, 2008. 4. sz. 849–896.; Petki Mihály szerepére ld. Balogh Judit: *Székelyföldi karrieriek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Bp., 2011. passim ad indicem, főként: 113–117., 206–211.

denekelőtt esküt kellett tenniük, feladataik közé tartozott az uralkodó parancsleveleinek és rendeleteinek végrehajtása, az adó behajtása, továbbá, hogy mindenkit a saját jogaiban és szabadságaiban őrizzenek meg, és a hivatalukhoz tartozó más dolgokban is kötelességeiket híven és szorgalmasan teljesítsék.²⁸ A rendelkezés szövegéből úgy tűnik, hogy talán a fentebb idézett panaszok hatására született, és a két királybíró kinevezése feltételezhetően arra vall, hogy ennek révén a széken belül hatékonyabb fellépésre, de szükség esetén egymás ellenőrzésére is lehetőség nyílt.

Báthory következő rendelkezéséről viszont már bizonyosabban gondolhatjuk, hogy a panaszos levelek ismeretében született. Az Udvarhelyszék adóztatható népességének összeírására kiküldött biztosok – Cseffey János és Kornis Mihály – utasításában legalábbis olyan pontok szerepeltek, amelyekből erre következtethetünk, mint például a várakhoz foglalt földek jogszerűségének felülvizsgálata.²⁹ Bár az utasítás a királybírák számára meghagyta, hogy az adó kirovásában szigorúan járjanak el, és hogy a korábban a király birtokában volt nyájakra különös gondot viseljenek.

A székelység ügyének rendezésére irányuló igyekezet Báthory részéről másként is tetten érhető. 1571-ben kiküldte megbízottját losonci Bánffy Pált, akinek színe elé összehívták az egyes székek köznépét panaszaik rendezése céljából. Báthory vajda a csík-, gyergyó- és kászonszékieket fölmentette a vashámorhoz kikényszerített túlzott szolgálatok alól, amiért cserébe az említett székek községe kötelezte magát, hogy évente három hetet ingyen szolgál a csíki vashámorhoz, a fejedelmi birtokok terméseinek betakarítására pedig egy heti munkát ígértek.³⁰ Ugyanez történt Udvarhelyszékben is, ahol Bánffy Pál előtt a közszékelység arra kötelezte magát, hogy közülük mindenki évenként három hétig szolgál a várhoz, közösen őszi és tavaszi gabonát vetnek, kaszálnak és betakarítanak a vár szükségletére, valamint a várbelielieknek kétszáz szekér szénát és ezer szekér fát hordanak.³¹ Ezek a várak és a köznép viszonyát rendezni hivatott megegyezések mindenképpen előrelépést jelentettek a királybírák és embereik által korábban mértéktelenül megkövetelt szolgáltatásokhoz képest.

1576-ban Aranyosszék lakosai Báthory Kristóf vajdához fordultak azzal a pánasszal, hogy a széki királybírák, kapitányok és esküdt ülnökök a számukra törvényekben és régi szokásjog alapján is meghatározott hatáskörüket túllépik, és sok törvénytelen és szokatlan teherrel nyomorítják meg a köznepet. Ráadásul

²⁸ „...litteras et commissiones nostras exequi, contribuciones administrare, unumquemque in suis juribus et libertatibus conservare, ac ea omnia que sui muneris sunt fideliter et diligenter peragere debeant et teneantur.” SzOkI III. 334.

²⁹ Uo. 335–337.

³⁰ Uo. 339–340.

³¹ Uo. 340–341.

mivel köznép közül sokan, mint puskások, az ország szolgálatába álltak, semmilyen rend nincsen a helyi igazgatásban, és mindenben zavarosan intézkednek. Báthory Kristóf három kiküldött embere – Szentmihályfalvi Péter deák, Cseffey János és Radó Mihály – jelentése alapján, elrendelte, hogy az aranyosszéki székeket minden szabadságukban őrizzék meg ezután, de kiváltképpen a királybírák, kapitányok, székbírák és esküdtek a saját hivatalukat a szék régi szokásjoga értelmében gyakorolják, hatáskörüket ne lépják túl, és erre szigorúan esküt tegyenek. Bírságokat pedig csak törvényes ítélet után szedjenek be. Szabályozta továbbá a rendelkezés az egyes széki tisztségviselőknek a lakosságtól járó ellátmányt és szolgáltatásokat is.³²

A KIRÁLYBÍRÓI TISZTSÉG VISELŐI

A források alapján az egyes székekben a 16. század második felében tevékenkedő királybírákat egyelőre a következőképpen tudtam rekonstruálni, a lista ugyan nem teljes, a későbbiekben további pontosításra szorul, de mégis bepillantást enged a személyi változások és hivatalváltások történetébe:

1569-ben *Háromszék* királybírája és Várhegy várnagya sepsiszentgyörgyi Daczó Pál volt, aki ekkor fogott bíróként is szerepelt egy birtokegyezség létrehozásában.³³ 1571 elején azonban már Daczó György és Kálnoky Bálint személyében két várnagya volt Várhegy várának, akik egyben Háromszék királybírái is voltak.³⁴ Daczó György és a később szintén királybíróvá emelkedő Rácz Mihály kiváló székely katona is volt, hiszen ketten vezették a székely hadakat Moldvába 1574-ben, hogy a moldvai vajdaságra segítsék Sándor havasalföldi vajda fiát, Pétert.³⁵ 1576–1578-ban Várhegy várnagya és Háromszék királybírája az egyébként dobokai nemes családból származó Cseffey János, akinek közbenjárására Báthory Kristóf vajda vásártartási jogot adott a sepsiszéki Illyefalvának.³⁶ 1579-ben Háromszék királybírája és Várhegy várának várnagya Rácz Mihály,³⁷ aki egy

³² Kolozsvár, 1576. ápr. 24. *Székely Oklevéltár IV. (1264–1707)* Szerk. Szabó Károly, sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos, Kolozsvár, 1895. 50–52.

³³ Medgyes, 1569. jan. 23. *Székely Oklevéltár V. (1296–1603)* Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvárt, 1896. 86–88.

³⁴ Brassó, 1572. febr. 1. SzOkl V. 92–93.

³⁵ Bethlen Farkas: *Erdély története*. III. *Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig* (1571–1594) VI–VII. könyv. Ford. Bodor András, a jegyzeteket írta Kruppa Tamás, Bp. – Kolozsvár, 2004. 35. (továbbiakban Bethlen, 2004.)

³⁶ Gyulafehérvár, 1578. márc. 7. SzOkl IV. 59–60.; Szádeczky, 1927. 126.; A családra ld még: Monok István: Cseffei László (1592–1662) = *Századok*, 1988. 4. sz. 622–647.

³⁷ Marosújvár, 1579. jan. 29. SzOkl V. 120–121.

évvel azelőtt még a vár katonaságának élén álló kapitány volt.³⁸ 1581–1588 között osztopáni Perneszy István Várhegy vára kapitányának címezte magát, azonban tudjuk, hogy a várnagyságot töltötte be, és egyben háromszéki királybíró is volt,³⁹ akit az a megtiszteltetés is ért, hogy az erdélyi főurak közül Bocskai István mellett részt vehetett Báthory István temetési szertartásán 1586-ban Krakkóban. Perneszyt Ravazdy György követte, aki a várhegyi várnagysággal együtt Háromszék királybírája is volt 1588-tól 1591-ig mindenképpen.⁴⁰ Báthory Zsigmond 1588-ban valószínűleg nem leváltotta, hanem áthelyezte Perneszyt, mert 1590-ben már mint Udvarhely várának kapitánya, Udvarhely- és Marosszék királybírája tűnt fel.⁴¹

1569 novemberében Andrassy Péter már, mint *Csik- és Gyergyószék* királybírája kapta meg katonai cselekedetei és a Portán teljesített diplomáciai szolgálatai fejében János Zsigmondtól Csíkszentimre falut teljes egészében, és 42 jobbágypártot Csíkszentkirályon. Az adományban atyjával, Andrassy Mártonnal együtt részesült.⁴² Andrassy 1571-ig töltötte be a királybírói tisztséget, majd részt vett a Bekes-féle Báthory ellenes mozgalomban, mintegy kétezer lovas és kétezernél több gyalogos élén.⁴³ 1571-ben kozmási Becz Pál volt *Csik-, Gyergyó- és Káoszonszék* királybírája.⁴⁴ Becz Pál 1571-ben az ismételten fegyvert fogott székelekkel szemben Báthory mellé állt, és egy ütközetben, nem várva be a fejedelem seregét, sikeresen szétverte a lázadók hadait.⁴⁵ Becz Pál királybíróvága feltehetően 1574-ig tarthatott, mert ekkor idézték perbe Andrassy Péter kérésére a saját székének királybírája Lázár István és egy másik, később kinevezendő királybíró személye elé.⁴⁶ (Ez az idézőlevél egyúttal azt is mutatja, hogy talán két királybíró kinevezésére kerülhetett sor, bár ezt további forrásokkal kell alátámasztani.)

³⁸ Várhegy, 1578. máj. 15. SzOkl IV. 60. Itt jegyzem meg, hogy a várak tisztségviselői karának áttekintése igazgatástörténeti szempontból további vizsgálatot igényel. A várak élén álló legmagasabb rangú személy a vár várnagya (prefectus) volt, némi zavart okozhat a rangsor értelmezésében, hogy alatta állt a várkatonaság parancsnoka, a kapitány, a gazdasági ügyeket pedig a castellanus vagy a gazdatiszt/provisor intézte. Egy idő után azonban, az 1570-es évek végétől [?], a várnagy (prefectus) helyett kapitánynak kezdték el nevezni a várak élén álló legrangosabb személyt.

³⁹ Báthory Zsigmond 1582. jan. 5-én kelt, Perneszyhez küldött parancslevele arra enged következtetni, hogy már az előző évben is ő lehetett a királybíró. SzOkl IV. 80., 82.,

⁴⁰ Gyulafehérvár, 1591. máj. 3. SzOkl V. 150.

⁴¹ Gyulafehérvár, 1590. szept. 26. SzOkl IV. 111–112.

⁴² Torda, 1569. nov. 3. SzOkl II. 257–258.

⁴³ Bethlen, 2004. 49. Andrassy a lázadás leverése után elmenekült Erdélyből a királyságba, megalapította a család magyarországi ágát.

⁴⁴ Torda, 1571. okt. 28. SzOkl III. 347.

⁴⁵ Bethlen, 2004. 17.

⁴⁶ Gyulafehérvár, 1574. aug. 17. SzOkl. IV. 31.

Possevino jezsuita atya feljegyzéseiből úgy tudjuk, hogy 1584-ben Becz Imre volt a szék királybírája.⁴⁷ A Becz családról megjegyezte Possevino, hogy a Lázárok mellett a másik jeles katolikus család volt a székben, így nem csoda, ha közülük került ki a királybírák a Báthoryak alatt. 1597-ben Báthory Zsigmond fejedelem szenttamási Lázár Farkasnak adományozta Csík-, Gyergyó- és Kászsószék királybírói tisztségét, utalva arra, hogy korábban ezt a funkciót szárhegyi Lázár András töltötte be.⁴⁸ Az igen ritkaságszámba menő kinevező okirat felsorolja a királybírói funkció feladatait a következőképpen: az eskütétel után köteles a fejedelem parancsait végrehajtani, az adót beszedni, mindenkit a saját jogaiban és szabadságaiban megőrizni, és mindazt, ami hivatalához tartozik, híven és szorgalmasan véghezvinni, ítéletet és igazságot szolgáltatni.⁴⁹ 1600-ban Csomortányi Tamás volt a csík-gyergyó-kászoni királybíró.⁵⁰

1574-ben *Marosszék* királybírája szentannai Lázár Ferenc volt.⁵¹ 1580-ban *Udvarhelyszék* királybírája Petki Mihály volt, akit éppen ebben az évben váltott le Báthory Kristóf, helyébe Bánffy Farkast állította, akit egyben a szék kapitányává is kinevezett. Petkit pedig áthelyezte Marosszékbe, ott a királybíróság felét adományozta neki.⁵² Bánffy még 1583-ban is a szék királybírája és az udvarhelyi vár kapitánya, fejedelmi tanácsos volt.⁵³ 1585-ben Bodonyi Balázs volt Udvarhely- és Marosszék királybírája és egyúttal az udvarhelyi vár kapitánya.⁵⁴ Báthory Zsigmond felszólította őt, hogy a várost ne gátolja meg a szokásos borkimérési jogának gyakorlásában. 1590-ben, mint fentebb már említettem, Perneszy István tűnt föl, mint Udvarhely várának kapitánya, egyben Udvarhely- és Marosszék királybírája.⁵⁵ 1598-ban Mária Krisztierna parancsleveléből kiderül, hogy ekkor Mindszenty Benedek Udvarhely várának kapitánya, illetve Udvarhely- és Marosszék királybírája is.⁵⁶ 1600-ban Székely Mózes Udvarhelyszék királybírája.⁵⁷

⁴⁷ Részlet Antonio Possevino *Transilvania c. művéből*, ford. Vigh Éva. In: Kordé, 2001. 147., 1598-ban Becz Imre már a csíki vasbányák prefektusa. Gyulafehérvár, 1598. ápr. 7. SzOkl IV. 133.

⁴⁸ Gyulafehérvár, 1597. júl. 7. SzOkl IV. 130–131.

⁴⁹ „... super officio ipso juramentum praestare, mandata nostra exequi, contributiones administrare, unumquemque in suis juribus et libertatibus conservare, ac ea omnia, quae sui muneris sunt, fideliter et diligenter praestare, iudicium et justitiam administrare debet.” Uo. 131.

⁵⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. (1597–1601)* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1878. 571.

⁵¹ Bethlenfalva, 1574. aug. 29. SzOkl V. 95–97.

⁵² Gyulafehérvár, 1580. júl. 4. SzOkl IV. 74.

⁵³ Niepolomice, 1583. márc. 13. Uo. 84–85.

⁵⁴ Gyulafehérvár, 1585. jan. 21. Uo. 94–95.

⁵⁵ Gyulafehérvár, 1590. szept. 26. Uo. 111–112.

⁵⁶ Gyulafehérvár, 1598. jún. 24. Uo. 134–135.

⁵⁷ EOE IV. 571.

A fentebbiekből jól látható, hogy Maros- és Udvarhelyszék királybírói tisztségét nem egy alkalommal töltötte be ugyanaz a személy, amelynek okaira szintén további kutatások mutathatnak rá.

A Székely Oklevéltár új sorozatában publikált széki periratokban is találhatunk példákat arra vonatkozóan, hogy miként tevékenykedtek a királybírák és embereik a mindennapokban. 1590-ben Udvarhely város bíróját maga elé rendelte a királybíró – Perneszy István –, hogy az adózással kapcsolatban kikérdezze.⁵⁸ Máskor egy jogtalanul kialakított rét kaszálását rendelte el.⁵⁹ Csak a 16. század végén, a kilencvenes években figyelhetjük meg, hogy a főkirálybíró elnevezést kezdték el használni, de ekkoriban még nem „hivatalosan”, hanem inkább a köznyelvben jöhetett szokásba, mert kinevezési okiratban, fejedelmek által kibocsátott parancslevelekben egyelőre nem találtam nyomát. Szádeczky is csak 1608-ra datálta az első olyan dokumentumot, amelyben a főkirálybíró kifejezés előfordult.⁶⁰

AZ ALKIRÁLYBÍRÁK

A székeken belül az alkirálybírák tisztségének mibenléte is tisztázásra szorul. Szádeczky e tárgyban meglehetősen szűkszavú, annyit mond, hogy egy-két személy töltötte be ezt a pozíciót, és feladatuk a fiúszékekben a törvénykezés vezetése volt.⁶¹

A peres iratokból ennél bővebb információkat kaphatunk. Egyértelműen kiderül, hogy a királybíró saját helyetteseket nevezett ki a széken belül, akiket egy időtől fogva alkirálybíráknak/vicekirálybíráknak kezdtek el nevezni, és akik a széken belüli kisebb-nagyobb igazgatási ügyekben intézkedtek, a peres eljárás egyes fázisaiban volt szerepük. Például birtokügyekben jártak el, contradictionál voltak jelen,⁶² kisebb jelentőségű ügyeknél bíráskodtak bírótársként.⁶³

Hogy vajon 1590-ben Udvarhelyszék alkirálybíráját, Fosztó Imrét miért verték meg hazafelé menet, és miért kiabálták rá, hogy „tökéletlen áruló” – nem tudhatjuk.⁶⁴ Érdekes hatásköri villongásra, és a királybírák-alkirálybírák viszonyára is fényt vet azonban egy másik peres ügy: Perneszy István királybíró meg-

⁵⁸ *Székely Oklevéltár Új sorozat. I. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek. 1569–1591.* Közzéteszi Demény Lajos – Pataki József, Bukarest, 1983. 168. (továbbiakban SzOkl Új sorozat)

⁵⁹ SzOkl Új sorozat I. 169.

⁶⁰ Szádeczky, 1927. 52.

⁶¹ Szádeczky, 1927. 51.

⁶² SzOkl Új sorozat I. 85.

⁶³ Uo. I. 94.

⁶⁴ Uo. I. 114–115.

vádolta Fekete Pétert azzal, hogy jogtalanul és önkényesen intézkedett egy gyilkosság ügyében, hiszen – mint mondta – „Fekete Pétert és [itt egy név kihúзва] én soha vice királybírámmá nem választottam, nekik magokat nem kellett volna vice királybírákká tenniük és az én tisztembe magokat ártaniok, mert énnekem mind képembeli emberem [azaz helyettesem] királybírák voltak”, és azoknak kellett volna az ügyben intézkedniük.⁶⁵ A megvádolt Fekete Péter később kimentette magát. 1590-ben Perneszy másík „képe” azaz helyettese, alkirálybírája az említett Fosztó Imre mellett Hodgyai János volt,⁶⁶ de Nyujtódi Demeter⁶⁷ és Kovács Mihály⁶⁸ is alkirálybíróként szolgált ekkoriban. Ebben az évben tehát, ha a királybíró „képét” alkirálybírónak értjük – ami a források szóhasználatából egyenesen következik –, akkor négy ilyen tisztségviselője volt Udvarhelyszéknek.

Egy másik ügyből kiderül, hogy a főkirálybíró az alkirálybíráját és más, mellé adott embereket küldött ki a gonosztevők felkutatására Udvarhelyszékben.⁶⁹ Az alkirálybírák külön joghatósággal is rendelkezhettek, külön törvényszéket tarthattak, amelyre a falvak bírái küldhettek ügyeket, elsősorban kisebb jelentőségű rendbontások, kihágások⁷⁰ lehettek ezek, de egymás sértegetéséből fakadt konfliktusra is van példa, melyet az alkirálybírák előtt akartak rendezni.⁷¹ Ez az alkirálybírói törvényszék azonban minden bizonnyal úgy működhetett, hogy az alkirálybíró személyében megkérték egy-egy ügyben a döntéshozatalra, ha a felek nem tudtak megegyezni a falu színén. Tudjuk azonban, hogy ezzel párhuzamosan még mindig működött a székelység körében a fogott bírói intézmény is, amelyre nézve, sőt a székelyföldi törvénykezési rend egészére nézve további kutatásokra lesz szükség.

A széki törvénykezés eljárásának menetébe tartozik ugyan – ami nem tárgya jelen írásomnak –, mégis érdemes megjegyezni, hogy Udvarhelyszékben prokurátort állítani – más kifejezéssel élve: ügyvédet vallani – csak a királybírák, alkirálybírák és szék jegyzője előtt lehetett, az esküdt ülnökök (székülők) előtt nem.⁷² Arra is több példa van, hogy a királybíró pecsétjével kiküldött embere in-

⁶⁵ Uo. I. 144., a per folytatása: 278–280.

⁶⁶ Uo. I. 146.

⁶⁷ Uo. I. 162.

⁶⁸ Uo. I. 164.

⁶⁹ Uo. I. 163.

⁷⁰ „...itt is, az vicekirálybírák székin elő nem jő, nem compareál [jelenik meg], melyre az falusbíró bocsátotta volt, sententián marad...” Uo. I. 170.

⁷¹ Uo. I. 181.

⁷² „Nincsen helye az prókátor hívásnak, mert nem híhat assessor előtt procurátort, hanem az fő és vice királybírák és notarius előtt, ennek előtte így élt az szék, ezután is observáltassék és observáltatik.” Uo. I. 256.

tézkedett valamely peren kívüli eljárásban, vagy például idézésben,⁷³ de a pecsét adhatott jogot a hordozójának a tized beszedésére,⁷⁴ legelőhasználattól való eltiltásra,⁷⁵ gabona elvitelének tiltására.⁷⁶ Tehát a királybíró pecsétjével, vagy pecsétes megbízólevelével rendelkező személy a helyi igazgatás és közrend mindennapi szabályozására vonatkozóan intézkedhetett. Mindezek a tevékenységek leginkább a vármegyei szolgabírákéhoz teszik hasonlatossá az alkirálybírák szerepét a széken belül.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésképpen elmondható, hogy a székely székek királybírái, akiket a királyi/fejedelmi hatalom tisztartóinak is neveztek a korban, az 1562. évi felkelés leverése után egyértelműen a székek legrangosabb tisztségviselőivé váltak, akiknek szerepköre leginkább a vármegyei ispáni, sőt még inkább a kifejlett formájában működő alispáni hivatalhoz állt közel. A királybírák a széki bíráskodásban és a közrend, közigazgatás ellenőrzése terén a király/fejedelem nevében olyan hatalommal bírtak, amelyet a székelyek korábban maguk fölött nem ismertek. Ez a rang rendkívül sok hatalmaskodásra, visszaélésre, a székelyföldi szokásokkal ellentétes intézkedésekre adott lehetőséget viselőinek, akik saját helyetteseik, alkirálybíráik és más megbízottaik révén is gyakorolták hatalmukat. A 16. század második felében a királybírák maguk jelölték ki az alkirálybírákat, akik az ő nevükben intézkedhettek, sőt kisebb ügyekben önállóan ítélezhettek is, a köznyelvben ezeket nevezhették alkirálybírói törvényszéknek. Az alkirálybírák szerepköre leginkább mégis a vármegyei szolgabírákéhoz vált hasonlónvá. Összességében a 16. század második felében a székely széki közigazgatás és törvénykezés bizonyos részeiben kezdett a vármegyékéhez hasonló módon működni, e működés részleteiben történő feltárása azonban további aprólékos kutató munkát igényel.⁷⁷

⁷³ *Székely Oklevéltár Új sorozat II. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. 1591–1597.* Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József, Bukarest, 1985. 206.

⁷⁴ Uo. II. 214–215.

⁷⁵ Uo. II. 51.

⁷⁶ Uo. II. 213.

⁷⁷ Készült az OTKA K - 82048 számú kutatási program keretében.

FLÓRA ÁGNES

HIVATAL VAGY HIVATÁS?

VÁROSI JEGYZŐK A KORA ÚJKORI ÉRDÉLYBEN

A német történész, Fritz Rörig meghatározó munkájában a városi jegyzők társadalmon és városigazgatáson belüli helyét a következőképpen fogalmazta meg: „A városi tanácsnak, mint ahogy más városi testületeknek is megvoltak a maguk fizetett szolgálói. Közöttük a legmagasabb elismerésnek örvendett a jegyző, aki a város kancelláriájának feje, a városi számadások vezetője, és nem utolsósorban a város diplomáciájának meghatározó személye volt.”¹ Ebben a megfogalmazásban is szembeötlő a városi jegyzők munkájának sokszínűsége, sokrétűsége és nem utolsósorban felelősségteljessége, amely munka ugyanakkor magában hordozta a társadalmi ranglétrán való felkapaszkodás, gazdasági előnyök megszerzésének lehetőségét is.

A társadalmi és gazdasági fejlődés és a városi írásbeliség kialakulása szoros összefüggésben állt. Minél jelentősebb lett egy város, minél színesebb lett annak társadalma, annál inkább nőtt a városi kancellária felállításának, állandó jegyző alkalmazásának az igénye.² Aligha beszélhetünk ugyanis kancelláriákról olyan esetekben, ahol a város csak időszakosan folyamodott egy-egy jegyző szolgáltatáshoz.³ Ugyanakkor nem lehet szem elől téveszteni azt a tényt, hogy megfelelő jogi háttér és feltételek nélkül, – mint például pecséthasználati jog –, sem alakulhatott ki a helyi „*loca credibilia*,” ami a város ügyeiben hatályos iratokat kibocsátotta. Kolozsvár 1377-ben kapta meg ezt a jogot.⁴ A pünkösdi ünnepén kiállított oklevél azon túl, hogy a város háromtornyos pecsétjének használatát biztosította, és egyértelműen jelezte a közösség szintjén kialakult igényt hatályos városi ira-

¹ Rörig Fritz: *The Medieval Town*. Los Angeles, 1967. 162.

² Adamska Anna: The Introduction of writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia). In: *New Approaches to Medieval Communication*. Ed. Marco Mostert, Turnhout, 1999. 165–190.; Prevenier Walter: Urban Chanceries in the Low Countries from the Twelfth to the Fourteenth Century. The European Context. In: *Stadt, Kanzlei und Kultur im Übergang zur Frühen Neuzeit. City Culture and Urban Chanceries in an Era of Change*. Hgg. Rudolf Suntrup, Jan R. Veenstra, Frankfurt am Main, 2004. 3.

³ Házi Jenő: A városi kancellária kialakulása Sopronban. = *Soproni Szemle*, (10.) 1956. 10.

⁴ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Buda, 1870. 83. (továbbiakban JakabOkI I.)

tok kibocsátására, megnevezi a kiváltságot kieszköző városi küldöttség tagjai közt a város jegyzőjét, akit titulusa (magister Reymarus notarius) szerint nem csupán az írástudó, hanem a jogtudó értelmiség körébe kell sorolnunk.⁵ A középkori városi jegyzők talán legjelentősebb feladata a kiváltságlevelek, határozatok, parancsok és törvények értelmezése és megértetése volt, ugyanakkor jogi tudásukat és magas műveltségüket a városi diplomácia sem nélkülözhetette. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a középkori városi jegyzők ilyen irányú tevékenysége túlnőtt az általuk kiadott iratok jelentőségén is.⁶

A hiteles városi kancelláriák kialakulását a Magyar Királyság sajátosságának számító hiteleshelyek működése is hátráltatta.⁷ Ezért a városi írásbeliség intézményesült formájának tekinthető kancellária csupán a 14. század második felében alakult ki, s ekkor kezdett állandósulni a városi jegyzők hosszú távú alkalmazása.⁸ A 15. században a városi autonómiák szélesedése nyomán pedig a vá-

⁵ JakabOkl I. 34, 49. 1378-ban a városi jegyző Stephanus Literatus, *notarius et procurator* címet viselt. Uo. 91.

⁶ A városi jegyző által kibocsátott levél csak a város határain belül volt érvényes, ezért jelentős ügyekben inkább a hiteleshelyek kisebb mértékben közjegyzők oklevéladó szolgálataihoz fordultak a felek. Ugyanakkor a városi írásbeliség korai időszakaiban a kibocsátott írásos emlékek aránya sem lehetett túl magas. Szemléletes példa erre vonatkozóan egy 1388-ban a brassói plébániaház *stuba maiori*-ban kiállított közjegyzői oklevél, melyet a nagybányai iskola *rektor*ának kérésére állítottak ki, annak igazolására, hogy korábbi alkalmazója, a brassói városi tanács nem talált magatartásában semmilyen kivetnivalót ottani tartózkodása idején. Az ajánlólevélnek is beillő iratot a városi jegyző is, aki mellesleg a tanúk közt szerepel, kiállíthatta volna, de a jelek szerint ilyen esetekben sem volt kellően megbízható egy városi jegyző hiteles aláírása. *Urkundebuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. II. Hg. Franz Zimmermann, Carl Weiner. Köln, 1897. 628.

⁷ Nyugat-Európában igen elterjedt közjegyzői tevékenység nyomán fennmaradt okleveles emlékek száma a magyarországi és erdélyi viszonylatban is elenyészőnek tekinthető, mivel ez a fajta hitelesítési forma sem tudott meggyökerezni a hiteleshelyek működése mellett. A hiteleshelyek működésének bemutatására ezen tanulmány nem alkalmas, a téma bibliográfiája pedig igen jelentős, így csak néhányat említünk a jelentősebb címek közül. Eckhart Ferenc: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 9. (1913/1915). 395–558.; Solymosi László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. I. Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996. 481–498.; Szovák Kornél: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387) In. Uo. 422–462.; Kumorovitz L. Bernát: A leleszi konvent oklevéladó működése. = *Turul*, 42. (1928). 1–39.; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. 1289–1556 I–II*. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp., 1990.

⁸ Georg Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Universität, 1140–1976*. Hermannstadt, 1941. 53. (továbbiakban Müller: *Stühle und Distrikte*.) Kolozsvár első a forrásokban fellelhető jegyzője magister Reymarus 1352-ben. *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. III. (1340–1359)*. Regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 2008. 666. sz.; Szebenben 1372-ben említik Michael jegyzőt. Gustav Seiwert: *Cronologische Tafel der hermanstädter Plebane, Oberamten und Notare*. = *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. 1871. 1. Heft. 209.

ros nótáriusa által kiállított oklevelek egyre nagyobb hitelességet nyertek, elsősorban a városlakók közötti ügyek rendezésében. Így például 1478-ban Kolozsvár városa által kiadott *littera autentica*-t, amely a plébános, Schlewnig Gergely és a későbbi városbíró, Szabó Ambrus közötti megegyezést rögzítette a szomszédos telkek közötti esővíz elvezető ügyében, a jegyző sajátkezű aláírása érvényesítette.⁹

A 16. század teljesen új fejezetet nyitott a városi írásbeliség fejlődésben. Nem csupán azért, mert a jelentősebb mennyiségben fennmaradt írásos emlékek ezt a folyamatot kutathatóbbá teszik, hanem egyrészt ekkorra kiteljesedtek a városi adminisztráció különböző intézményei, amelyek igényelték tevékenységük írásban való rögzítését, másrészt a humanizmus, a reformáció szellemi irányzatának térhódításával, a vernakularitás elterjedésével megnőtt az írástudók száma és változott azok önkormányzatban betöltött szerepük is.

A városi közösség előtt letett esküje révén Kolozsvár nótáriusa hűséges szolgálatra, titoktartásra, korrektségre és objektivitásra kötelezte magát.¹⁰ Már az eskü szövege is nyilvánvalóvá teszi, hogy a jegyző több volt egy írnoknál, feladatai sokrétűek és egyediek voltak. Mi több, a fogadalom szövege egyáltalán nem tér ki a jegyző írás-olvasással kapcsolatos teendőire. Természetesen figyelembe kell venni, hogy egy esküszöveg az ünnepélyességet is szolgálta és szolgálja, így az sokkal inkább a rendhagyóbb megfogalmazásokra helyezi a hangsúlyt. Nem szabad tehát szem elől tévesztetni, hogy az írás és szövegértelmezés továbbra is a városi nótáriusok feladata maradt, annak ellenére, hogy a 16. században a jegyző inkább a városi kancellária feladatait látta el, mintsem írnoki funkciókat. Szebenben például a megnevezésben (oberster Notar) is jelezték a kancelláriát vezető nótárius felsőbbrendűségét.¹¹ Mi több, a városi tanács rangsorában az utolsó esküdtpolgárt is megelőzte.¹²

Kolozsvár esetében a jegyző nem szerepel a városigazgatás legfelső szerveként működő belső tanács névsoraiban, de minden bizonnyal annak volt aláren-

⁹ *JakabOkl.* I. 258.

¹⁰ „Én, ki vagyok N. esküszöm az élő Istenre, mennek, földnek teremőjére, a mi Urunk Jézus Christusnak dicsőséges szent Atyjára, hogy a felséges Istennek szent nevének tisztessége oltalmára mindeneknek felette igyekezem az én tehetségem szerint; az ország fejedelmének, azután a városnak, mint hazámnak hívséggel akarok szolgálnia. A tanácsnak titkát kívül nem hordozom. A törvénnek szolgáltatásában penig személyválogatás nélkül mindenkor igazat írok és magyarázok tehetségem szerint, és a mikor a törvényben megkérdeznek, az én ítéletem és tehetségem szerint igazat ítélek. Az élőmben adatott instructiót minden rendibe megtartom és a szerint procedálok. Isten engem úgy segéljen. Ámen.” Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. 199.

¹¹ Müller: *Stühle und Distrikte*. 57. Segesváron a *Hauptnotar* megnevezést használták.

¹² Uo.; Heinrich Herbert: Der innere und äussere Rat Hermannstadts zur Zeit Karl VI. = *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1883. 408.

delve. A számadáskönyvek tanúsága szerint a fizetett városi szolgálk sorába tartozott, a rendet biztosító gyalogokkal (*peditus*), a trombitással (*tubicinator*), az orgonással és a harangozóval egyetemben. A bejegyzés szerint a Magyar utcában lakott, a scholamester és a Szent Péter egyház papjával együtt.¹³

A nótárius írástudó szerepén túlmutat a különböző városi feladatok ellátása, mint például a város ügyeit magasabb fórumok előtt képviselő küldöttségekben való ténykedés,¹⁴ a reformáció idején hitvitákban való részvétel,¹⁵ vagy éppen külföldi könyvkiadások beszerzése a város könyvtára részére.¹⁶

A kora újkor városi közösségeinek jegyzői, folytatva a középkori hagyományokat, a városi ügyek legalitásának legfontosabb felügyelői voltak, s jogtudó szerepüket mindvégig megtartották a városi irattermelés felügyelete mellett is.

A városi kancellária egyrészt a közösség igényét kielégíteni hivatott *scriptorium* szerepét töltötte be, ahol a város polgárai számára állítottak ki vagy másoltak igazolásokat, határozatokat, egyezségeket, ugyanakkor a jegyzőség feladata volt a városi adminisztrációval és törvénykezéssel járó írás-olvasás biztosítása is. Ilyen sokrétű feladat ellátása azonban segédek, íródeákok nélkül aligha elképzelhető. A számadáskönyvekben feltűnő deákok (*litteratusok*) pontos feladatait körülhatárolni nem lehet, de feltehetően elsősorban az írásszolgáltatást látták el.¹⁷ A kolozsvári nótáriusok mellett működő deákok létszáma sem ismert, sőt, megbecsülni sem lehet, hiszen a forrásokban fellelhető *litteratusok* nem minden esetben láttak el írnoki feladatokat.¹⁸ Az egyedi megrendeléseket teljesítő deákokon túl, a városi jegyzők egy 1582-es határozat alapján segédet is alkalmazhattak, azaz a kitételrel, hogy annak személye, a paritásos rendszer értelmében, a másik nációnak képviselője legyen.¹⁹ A kinevezett deák, aki betegség vagy távollét esetén a

¹³ Román Országos Levéltár (továbbiakban ROL) Kolozs Megyei Igazgatósága (KmIg), Kolozsvár város levéltára (továbbiakban KvLt), *Számadáskönyvek* (továbbiakban SzámKv)

¹⁴ SzámKv 3/XVIII. 119 v.

¹⁵ Thomas Bomelius 1557. Keul István: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania*. Leiden, 2009. 96.

¹⁶ ROL Szeben Megyei Igazgatósága, Szeben város levéltára (továbbiakban SzvLt), *Almosenrechnungen*, 20. (továbbiakban: *Almosenrechnungen*)

¹⁷ „Albert deáknak adtam fl. 4, 1564. János deáknak adtam fl. 2. 1581 3/II. 8. 1581 (...) az deáknak való fizetés fl. 20.” SzámKv 1565. 116.; „Az magyar deákoknak írtunk egy éneklő könyvet kiért fizettünk az deáknak érette fl. 2.” SzámKv. 3/IV. 1581

¹⁸ Kubinyi András: *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagellokban*. = *Levéltári közlemények*, 1968. 2. sz. 211.

¹⁹ KvLt, *Törvénykezési jegyzőkönyvek*. II/1. 1582. 186 (továbbiakban: TJkv).

nótáriust képviselte,²⁰ illetve az alkalmilag megbízott és fizetett deákok szerepe közt jelentős lehetett a különbség nem csupán tekintély, de felkészültség szintjén is.

Jelentősebb iratok kibocsátása vagy megalkotása esetén azonban minden bizonynyal a jegyző kézírására volt szükség, ugyanis az már önmagában is nagyobb hitelt biztosított. Olyan, városfalakon belüli városlakók közötti hatályos iratokat, melyeket nem érvényesített a városi pecsét, a *notarius manu propria* hitelesített.²¹ Szintén jelentősége volt a városi könyvek nótárius általi vezetésének, hiszen így azok eredetisége is garantált volt. Csupán az adókönyvek vezetése esetén van tudomásunk arról, hogy a nótáriust segítő deákok is részt vettek az adószedésben.²²

Különleges alkalmakkor, díszes levelek kibocsátásakor a jegyző maga biztosította a megfelelő íráshordozót, talán éppen a főtéri boltján keresztül.²³ A nótárius szolgáltatásaiért, a város által biztosított, évi 100 forint járadékon túl,²⁴ fizetni kellett, s a befolyt összegek egyharmada illette meg a jegyzőt.²⁵ Ezen túl házbér-kiegészítést, tüzelőfát és a javítási munkálatokat is a városi önkormányzat biztosította.²⁶

Az (fel)olvasás az íráshoz hasonlóan, szintén a jegyzői feladatok egyike volt, még akkor is, ha valószínű, hogy a városigazgatás csúcsán álló tanácsosok közt többen voltak, akik tudtak olvasni.²⁷ A centumvirek tanácsulési alkalmával a nótárius feladata volt a jelenléti ívnek számító *catalogus* (névsor) felolvasása, a távolmaradók és későn érkezők feljegyzése.²⁸ Továbbá az oklevelek vagy fejedelmi parancsolatok elolvasása és értelmezése is a jegyzők feladata volt, ami nem csupán latin, de jogi tudást is feltételezett.

Alapos jogi felkészültségükre utal, hogy 1582-ben az új *decretum notarii* rendelkezett arról, hogy a nótáriusok a perlekedő feleknek semmilyen segítséget ne

²⁰ KvLt, Tanácsulési jegyzőkönyvek (továbbiakban: TanJkv). I/5. 68. Pakó László: Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százferfiak tanácsa és a városi igazgátszolgáltatás a 16. század második felében. = *Erdélyi Múzeum*, 2010. 3–4. sz. 74.

²¹ Ilyen jellegű iratok voltak az ún. cédulák, melyekre a városlakók vagy a városi igazgatás valamilyen pénzbeni kötelességeit jegyezték fel, de ide sorolhatók a vallomások, egyezségek is. Lásd. JakabOkl. I. 392–393.; TJkv IV/I. 300a. A nótárius adószedői kötelezettségéről lásd JakabOkl. I. 380.

²² „Mind az Nótáriusnak és az egyéb deákoknak adtam harmincnyolc járásban fl. 4.” SzámKv 1559. 3/XXII. 80.

²³ „D[omi]ni Notario pro pergamenó fl. 1. Az Nótáriusnak fizette[m] az Registr[um] czynalassara pappyrostra f 6.” Uo.; Általában a szokványos papír beszerzését a város bonyolította le. SzámKv 1591. 5/I. 5.

²⁴ SzámKv 3/XXX. 1583 45.

²⁵ TJkv II/1. 1582. 186–188.

²⁶ „Az nótáriusnak házbéribé fl. 10.” SzámKv 3/X. 1583. 9.; „ad domus Notarii unam claven fecit d. 12 ad edificationem domus fl. 1 d. 25.” SzámKv 1559. 3/XXII. 80.

²⁷ Az olvasás tudománya sokkal elterjedtebb volt, mint az írástudás. Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: *A latin írás története*. Budapest, 1987. 95.

²⁸ TanJkv I/2. 258v.

nyújtsanak.²⁹ Nem meglepő tehát, hogy a nótárius hiánya a városigazgatás megakadását idézhette elő.³⁰

A városi jegyzők tevékenységét vizsgálva szembeötlő, hogy alapos felkészültséggel rendelkeztek olyan tudományágakban, amelyeket külföldi egyetemeken hallgathattak. A kánonjogi és római jogtudományi tanulmányok már önmagukban egy magasabb, *magister licentiatus* cím megszerzését feltételezte. Feltődik tehát a kérdés, hogy kik engedhették meg az igen költséges és hosszadalmas külföldi tanulmányokat? Egy jogi doktori cím megszerzése ugyanis átlagban nyolc–tíz évet vett igénybe.³¹ Két lehetőség nyílt a tanulni vágyók előtt: családi támogatás vagy egy tehetős patrónus segítsége.

A középkori Erdély területéről külföldi egyetemekre beiratkozott diákok csaknem fele városok és mezővárosok kézműves családjaiból származott.³² Ez az arány a reformációt követően sem változott, és az arányok jól tükrözik a kora újkori erdélyi városi társadalmak berendezkedését, ahol a hierarchia csúcsán a kereskedőket követően az ötvösök, szabók, kisebb mértékben a mészárosok és bőrfeldolgozó kézművesek álltak. Ha vagyoni alapon vizsgáljuk az egyetemjárás jelenségét, akkor az ötvös családokból származó diákok bizonyos mértékű felülreprezentáltsága észlelhető, ugyanakkor a bánya-, aranybeváltó- és pénzverő kamarák, ahol az ötvösöknek érdekeltségeik voltak, szükségszerűen alkalmaztak írástudókat. Az értelmiségi családból származók száma viszonylag alacsony, 11 esetben fordul elő az apa foglalkozásaként a *litteratus*, vagy *scriptor*, *notarius*, *rector scholarum* megjelölés.³³

Az erdélyi városok *peregrinatio academica*-t támogató patrónusi tevékenységéről kevés adattal rendelkezünk, de ez a szándék egyértelműen kimutatható.

Az egyetemi anyakönyvek névsorában gyakran bukkannak fel nótáriusi kvalitásban tanuló diákok. Ilyen esetekben joggal feltételezhető, hogy a város valamilyen szinten átvállalta a tanítás költségeit azért, hogy jól képzett városi jegyzője legyen.³⁴ Thomas Bomelius is szebeni jegyzőként került Wittenbergbe.³⁵

²⁹ TJKv II/1. 186.

³⁰ Trauzner Lukács lemondását követően a következő bejegyzés olvasható a tanácsülési jegyzőkönyvekben. „(...) a Nótárius dolga legyen haladékba, lássuk mire válik dolga, kell-e érette mégis törekedni avagy sem (...)” TanJkv 1582. I/3. 152v.

³¹ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 97. (továbbiakban Tonk: Egyetemjárás)

³² Tonk: *Egyetemjárás* 65.

³³ Uo.

³⁴ 1587-ben Beszterce város kérésére Kovacsóczy Farkas kancellár maga mellé vette Daniel Chreichert, hogy a nótáriusi teendőket megtanulja. ROL Kmlg, Beszterce város levéltára, I/5363.

³⁵ Gernot Nussbächer: Zur Biographie von Thomas Bomelius. = *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. 2006. Heft 2. 137–141. Bomelius 1547-ben lett Szeben város jegyzője. SzLt, *Ratsprotokoll* I. 264.

Értékes adatokkal szolgálnak a szebeni kegyes adományok (Almosenrechnungen) számadásainak 1552 és 1564 között vezetett bejegyzései, ahol kilenc esetben találunk külföldön tanuló diákoknak kiutalt pénzt.³⁶ A támogatás összege 30 és 60 rajnai forint között mozgott, és kölcsön formájában bocsátották az egyetemjárók rendelkezésére.³⁷

Diák		Egyetem	Év	Ősz-tőndíj	Segély-kérő levél		Városi alkalmazás/jegyző
név	apja						
Emanuel Trapoldinus	Lucas Trapoldinus, olim Notarii civitatis	Wittenberg	1552	50	x	solvit per Colomanus Botto magister pro Emanuel	1555
Daniel Gyngling/Jungling	privigno Luce Trapoldini	Wittenberg	1555	60	x	cum gravum actione solvit atque chyrographium accepit	
Michael Sigler	Valentini Reimners	Wittenberg	1555	30	x		1563–1573
Matthias Patskar	Leombardi Patskar olim campanator civitatis	Wittenberg	1556	50	ex testamenta dsipositio	solvit gener eius Thomas 1584	
Nicolaus N.	Margarethe uxoris Batholomei Aurifabri de Segheswar	?	1557	32	x	Zalt und schickt hirran durch h. Lönardt Kremer R 20. Daran gab man auff die R 93 d 20 so mein herm des Thome Goldtschmidt sonn, und Gallus Bidners ruckeln geliesen R 6 d. 58. Item den rotten Schuler mit neiner herm willen zu beistandt R. 5. Und sem Benedict Wagner nach der Rechnung R. 4. facit R 15 d. 58. Die übrige R 4 d 42 hatt der H. Bürgermeister in die almos laden erlagt. 133,2	

³⁶ Almosenrechnungen 15–25.

³⁷ Hasonló feltételek mellett segítette a külföldön tanuló városlakokat a kassai tanács is, ahol a sokkal jelentősebb forrásanyag lehetővé teszi a folyamat nyomon követését. Lásd Caproș Iulia: *Students from Kosice at foreign universities before and after the Reformation period in town*. Doktori disszertáció 2010. Kézirat az ELTE-CEU Középkortudományi könyvtárában. Online <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=4302>).

Diák		Egyetem	Év	Ösztöndíj	Segély-kérő levél		Városi alkalmazás/jegyző
név	apja						
Alberto Byrthamer		Deutsche Land	1561		x		
Georgio Mild		Wittenberg	1562		x		
Joannes Auner	Gallus Auner		1564	50	x		
Georgio Zimmerman	Antonii Seratoris	(Jéna)	1564	40	x		

A fiatal tanulni vágyók támogatása felfogható úgy is, mint csupán egy jótékony-sági cselekedet az egyén, a városi vezetők lelki üdvének zálogaként, de úgy is, mint egy megtérülő, tudásba való befektetés, a visszatérő, jól képzett egyén ugyanis a város szolgálatába állt. Ennek ellenére a városok igyekeztek valamilyen szinten a pénzt visszaszerezni, ami sok esetben nehézséget okozott a diákoknak.³⁸ Ezért a legtöbb esetben a visszafizetést családtagok, patrónusok vagy éppen mentorok vállalták át. Elképzelhető tehát, hogy a segély megítélésekor a családi háttér biztonságát is figyelembe vették, s számítottak a fiatal tanulni vágyók személyi kapcsolatai is. Lucas Trapoldinus szebeni városi jegyző fia, Emanuel és mostohafia, Daniel Jungling ösztöndíjban való részesítését apjuk ismertsége is befolyásolhatta. Mint ahogy Leombadi Patskar, korábbi harangozó esetében is lehetett jelentősége a városvezetéssel kialakított kapcsolatoknak.³⁹ Az ösztöndíjasok későbbi karrierjét tekintve elmondható, hogy a város támogatása megtérült: Emanuel Trapoldinus (1555) és Michael Siegler (1563–1573) városi nótáriusok lettek, Johannes Auner szebeni scholamester, majd prédikátor (1570) és a város plébánosa lett (1572–1580).⁴⁰

A peregrinációs úticélokot tekintve Szeben esetében is megállapítható a reformációkori Erdélyre jellemző Wittenberg-fölény, illetve a melanchtoni teológia iránti, vallási irányzatokon túlmutató fogékonyság.⁴¹

³⁸ Daniel Junglingnak nehézségei akadt a visszafizetésben, Nicolaus N. pedig részletekben térítette meg a támogatást. Almosenrechnungen 16, 19.

³⁹ Almosenrechnungen 18.

⁴⁰ Nussbächer, Gernot: Nagyszebeni diákok a brassói Honterus Gimnáziumban = *Korunk*, 2007. 1. sz. 76. Georg Mildt és Albet BIRTHALMER egyházi pályára léptek és Barcarozsnó és Toporcsán plébánosai lettek. Georgius Zimmermann külföldön elhalálozott, Daniel Jungling és Nicolaus N. későbbi tevékenysége ismeretlen.

⁴¹ Flóra Ágnes Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában = *Történelmi Szemle*, 2009. 4. sz. 481–501.

Kolozsvár város levéltárában nem maradt fenn hasonló, tételesen elszámoló számadás, a külföldön tanuló diákok támogatására azonban itt is jelentős összeget fordítottak: 1590-ben 906 forint támogatást nyújtott a tanács az iskolamester és az egyetemjárók megsegítésére.⁴² A nótáriust pedig arra ösztönözték, hogy helyi fiatalokat alkalmazzon segédnek, hogy azok gyakorlati tapasztalatot szerezhessenek.⁴³

A tudásba való befektetés nem csupán a városi közösségek számára volt kifizetődő, hanem lehetőséget nyitott a tehetséges fiatalok számára a társadalmi ranglétrán való felkapaszkodásra. A 16. században ugyanis megnőtt a jól képzett írástudók iránti igény, amit elsősorban, a szekularizációt követően, az írástudó klerikusok hiánya okozott. Sok esetben a városi önkormányzatok más településekről próbáltak megfelelő jegyzőt alkalmazni.⁴⁴ Szebenben például a 14 ismert jegyző közül hétről biztosan megállapítható, hogy más településről érkezett a városba.⁴⁵ Cristian Pomarius, a század egyik legismertebb nótáriusa, 1533 és 1553 között, húsz év leforgása alatt Erdély négy legjelentősebb városában is tevékenykedett.

A nótáriusi szolgálat azon kevés hivatalok közé tartozott, amelyekért járt javadalmazás. Éppen ezért a jegyzők mobilitása a városi társadalmakra amúgy is jellemző költözködésen is túlmutatott. Ezért a városvezetők egyre nagyobb hangsúlyt fektettek helyi litteratusok alkalmazására a nótáriusi munka ellátására.⁴⁶

A nótáriusi szakma másik előnye, hogy a városvezető eliten kívül elhelyezkedő tehetséges írástudóknak is lehetőséget teremtett az előrelépésben.

Lukas Trapoldinus, Szeben jegyzője (1531–1540), hivatali ideje lejártá után a városi magisztrátus tagja lett. Johannes Lulay szintén jegyzőként kezdte pályafutását 1492-ben, 1507-től 1522-ben bekövetkezett haláláig pedig szebeni királybíróként tevékenykedett.⁴⁷ Thomas Bomel 1548-ban lett városi jegyző, majd esküdtpolgár végül papi pályára lépett.⁴⁸ Bomel példája nem egyedi, Johannes Mildt, Christian Pomarius és Michael Siegler is plébánosként folytatta karrierjét a jegyzői hivatali ideje kitöltése után. Nagyszeben 16. századi jegyzői közül négyen léptek városigazgatási szerepkörbe.

Kolozsvár jegyzőinek későbbi karrierje más képet mutat. Szinte egyetlen nótáriussal sem találkozunk a 16. század folyamán a városi tanácsosok névsorában,

⁴² SzámKv 1590. 4/XXIII. 5.

⁴³ TanJkv 1582. I/3.

⁴⁴ "(...) hogy mivel az mostani Nótáriust szükségnek idején hívtuk és esztendőre kötelezték (...)." TanJkv 1570. I/2. 4v.

⁴⁵ SzLt *Ratsprotokoll* I. 247, 269, 357.; II. 56, 90, 106, 249, 253.

⁴⁶ TanJkv 1582. I/3, 253v.

⁴⁷ Zimmermann Franz: *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberbeamten und Notare in dem Jahre 1500 bis 1884*. Hermannstadt, 1885. 6.

⁴⁸ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html>

és a papi hivatás gyakorlása sem volt jellemző. Többben azonban a továbbiakban vármegyei vagy országos jelentőségű hivatalokban kamatoztatták tudásukat és megszerzett tapasztalataikat.

Joannes Jacobinus a fejedelmi kancellária secretarius, majd kancellár,⁴⁹ Szegedi György nótáriusi éveit után a fejedelmi tábla ülnöke lett.⁵⁰ Trauzner Lukács ítélmester, az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke lett, Johannes Litteratus talán kancelláriai deák, tordai, majd vizaknai kamaraispán, később fiscalis director.⁵¹ Zalánkeméni Miklós pedig a kolozsmonostori konvent requisitor lett 1571-ben.⁵²

Arra, hogy miért nem volt vonzó az esküdtpolgári szék a kolozsvári városi jegyzők számára, pontos válasz nem adható. Néhány tény azonban magyarázatul szolgál. A fizetetlen, városi tanácsosi státus olyan gazdasági háttérrel kívánt, amivel talán a legtöbb jegyző nem rendelkezett, másfelől a requisitori, protonotariusi vagy vármegyei hivatalok több lehetőséget biztosítottak, és javadalmazásuk is kedvezőbb volt. Egy kolozsmonostori konventi levélkeresői „állás”, annak ellenére, hogy állandó éves járadéka nem haladta meg a kolozsvári jegyző évi fizetését, a különböző mellékjövedelmek azonban magasabb bevételt biztosított. Ugyanakkor a requisitorok a fejedelem által kinevezett hivatalnokok voltak, s így más jövedelemforrások is megnyílhattak előttük.⁵³ A kolozsvári jegyzők gyakori felbukkanása a kolozsmonostori konvent levélkeresőinek névsorában egyrészt a földrajzi közelségnek, másrészt annak is tulajdonítható, hogy 1575-ig a város felügyelte a konventi levéltárat.⁵⁴

Az egyéni ambíciókon és lehetőségeken túl, a kolozsvári jegyzők alkalmazását a vármegyei vagy fejedelmi kancelláriákon feltehetően nagyban befolyásolhatta az a tény is, hogy egy kétnyelvű közegből származtak.

⁴⁹ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata*. Bp., 1980. 181–182. (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

⁵⁰ Az *erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. I. 1569–1602. 1. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése Fejér Tamás, Rácz Etelka és Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. 324. sz.

⁵¹ Trócsányi, 1980. 36, 192–193, 364. Trauzner példája jól tükrözi a vertikális mobilitás lehetőségeit. Az ügyvédkedéssel, hivatalviseléssel nemesi rangot szerzett. Fia Torda vármegye alispánja, majd főszolgabírája lett, beolvadva a nemességbe. Dáné Veronka: A Trauznerék a fejedelemség korában. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Sipos Gábor et alii. Kolozsvár, 2003. 81–93.

⁵² Bogdándi Zsolt. A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői. = *Erdélyi Múzeum*, 2010. 3–4. 55.

⁵³ Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Kolozsvár, 2012. 53.

⁵⁴ Uo. 45.

16. századi jegyzők karrierje

Név	Hivatali idő	Egyetem	Későbbi karrier	
			városban	városon kívül
KOLOZSVÁR				
JOANNES ISAK	1519	n. i. ⁵⁵		
NYÍRÓ LUCAS	1529	n. i.		
NYÍRÓ JACOB	1555	n. i.		
STEPHANUS THALLYAI	1556–1559	n. i.		vármegyei jegyző
JOANNES LITERATUS	1562	n. i.		
SZEGEDI GEORGIUS	1570	n. i.		
ZALANKEMENYI NICOLAUS	1576	n. i.		kolozsmonostori requisitor 1571–1576†
TRAUSZNER LUKAS	1582	n. i.		
DIÓSY GERGELY	1582–1594	n. i.		
JACOBINUS JOANNES	1582–1598	n. i.		havasalföldi vajda secretarius
LITERATUS MICHAEL	1598–1610	n. i.	1603 centumvir	
SZE BEN				
REICHESDORFER GEORG	1522			Ferdinánd szolgálataiban Olmüchen és Bécsben
MILDT JOANNES	1526–1529	Bécs		plébános
TRAPOLDINUS LUCAS	1531–1545	Köln	esküdtpolgár, tipográfus	
POMARIUS CHRISTIAN	1547	Wittenberg		plébános
BOMELIUS THOMAS	1548–1554	Wittenberg	esküdtpolgár	harmincados, prédikátor, plébános
TRAOLDINUS EMANUEL	1555	Wittenberg		
RYSSUS JOANNES	1556–1562			
SIEGLER MICHAEL	1563–1573			plébános
REWEL JOANNES	1574–1577			
CZOMPOLIUS SEBASTIAN	1578–1580		esküdtpolgár	brassói nótárius, esküdtpolgár, harmincados
HAN MICHAEL	1581–1596			
VEIDNER JOANNES	1597–1598			
ROTH JOANNES	1599			
TRAPOLDINUS DANIEL	1600	Wittenberg		

⁵⁵ Nem ismert.

A városi jegyzők életútjának kutatása, a források széleskörűsége ellenére is olyan téma, amely sokrétű vizsgálódást és elemzést igényel, amiből a jelen tanulmány csak részeredményeket tudott bemutatni. De a részeredmények tükrében is levonható néhány következtetés.

Mindenekelőtt szembeötlő, hogy a kora újkori erdélyi városi jegyzőség a középkori hagyományokat vitte tovább és az írásbeliség elterjedésével párhuzamosan fejlődött. A jegyzői hivatal pedig felemelkedési lehetőséget biztosított az írástudó értelmiség számára. Mindenekfelett megállapítható, a jegyző nem csupán egy írni-olvasni tudó hivatalnok volt, hanem annál sokkal több, olyan jogtudó értelmiségi, aki a városi igazgatás, igazságszolgáltatás és diplomácia terén nélkülözhetetlennek bizonyult.

BOGDÁNDI ZSOLT

AZ ERDÉLYI ÍTÉLŐMESTEREK HITELESHELYI JELLEGŰ TEVÉKENYSÉGE A 16. SZÁZAD VÉGÉN*

Már régóta megállapítást nyert az a tény, hogy az erdélyi államszervezet és a bírósági gyakorlat Mohács után még hosszú ideig, lényegében a fejedelemség korszakának végéig megőrizte középkorias jellegét, Erdély kormányzati és jogszolgáltatató szervei az 1526 előtti magyar államszervezet mintájára jöttek létre és kisebb változtatásokkal azok hagyományait folytatták.¹ Ezért is kézenfekvő az a gondolat, hogy a fejedelemség kori bírósági gyakorlat vizsgálatához – a levéltári források mellett – a többnyire középkorral foglalkozó jogtörténészek, például Hajnik Imre, Bónis György vagy Eckhart Ferenc munkáit szükséges felhasználni, tekintettel arra, hogy a későbbi korszakokra hasonló színvonalú feldolgozásokkal nem is rendelkezünk.² A továbbiakban éppen a középkorra vonatkozó szakirodalom alapján, forrásként egy 16. század végi ítélőmesteri formuláskönyvre támaszkodva kívánjuk, egyelőre vázlagszerűen bemutatni az erdélyi protonotariussok hiteleshelyi jellegű tevékenységét, a függelékben pedig, az oklevéladó tevékenység szemléltetésére, két oklevelet közlünk.

Mindenek előtt azonban tisztázzuk a címben is szereplő fogalmakat. Mit is jelentett a 16. század végén Erdélyben a hiteleshely, illetve kik voltak az ítélőmesterek? A korai középkorra lényegében érvényes az a meghatározás, amely szerint „azok az egyházi testületek: káptalanok, konventek számítottak hiteleshelynek, amelyek egyfelől természetes vagy jogi személyek megkeresésére, másfelől királyi parancsra vagy hatósági megbízásra közhitelű okleveleket állítottak ki.”³ A későbbiekben azonban tágult azon oklevélkiállítók köre, amelyek hiteleshelyi jellegű tevékenységet is folytattak, így a királyi kápolna, a nagybírák „írodái”, vagy a vármegyék és városok is állíthattak ki oklevelet az előttük tett ügyletek-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Az erdélyi államszervezet jellegéről lásd Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690*. Bp., 1980. 414–418. (a továbbiakban Trócsányi, 1980.)

² Kivételnek számít e tekintetben Dáné Veronka monográfiája a fejedelemségkori Torda vármegye bírósági gyakorlatáról: „*Az Őnagysága széki így deliberála.*” *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kolozsvár, 2006.

³ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula, Bp., 1994. 263–264.

ről. Az erdélyi hiteleshelyek, a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent történetében a szekularizáció után következtek be gyökeres változások, amikor ezek az intézmények kikerültek az egyházak felügyelete alól, az oklevéladó tevékenységet pedig ekkortól világi hivatalnokok, az ún. requisitorok, magyarul *káptalanok* és *konventek* végezték. Ez az átszervezés a váradi hiteleshelyen is végbement és rövid ideig ugyan, de Bocskai uralma alatt requisitorok működtek a leleszi konventnél is.

A protonotariusok az ország nagybíráinak (országbíró, nádor) segédeként a 13. század második felében jelennek meg a forrásokban.⁴ Eredeti pecsétőri funkciójukból utóbb két szerepkörük alakult ki, a kancelláriai és a bírói.⁵ Az előbbiből fakadt a protonotariusok hiteleshelyi jellegű tevékenysége, a nagybírák autentikus pecsétjét magánál tartó ítélmesterek „egy országszerte mozgó hiteleshely szerepét” töltötték be a középkorban.⁶

Borsa Iván az erdélyi vajdák középkori oklevéladó tevékenységét elemző alapos munkájában néhány szóval arról is megemlékezett, hogy egyes kiadványokon – többnyire azokon, melyek tárgya valamilyen bevallás (egyezség, adásvétel, tiltakozás stb.) – a szöveg alatt a jobb oldalon a *coram* szó és egy név vagy egy név rövidítése olvasható.⁷ Ez szerint arra utalhat, hogy a bevallás a vajda előtt, az „illető kancelláriai tisztviselő jelenlétében történt, de azt is jelentheti, hogy a bevallást az illető maga vette fel, s igazolásképpen írta rá a nevét.”⁸ Mindebből arra a következtetésre jutott, hogy a vajdai kancelláriának önálló hiteleshelyi tevékenysége kezdett kialakulni.

A fejedelmi kancellária kialakulásáról értekező Pécsi Anna is röviden említést tett arról, hogy a vajdai kancellária fassionális okleveleket is adott ki, de szerint a hiteleshelyi jellegű oklevelezés kezdeteit és lényegét csupán a „középkori vajdai gyakorlat teljes ismerete alapján” lehetne felvázolni.⁹ Tény az, hogy a vajdai kancelláriának már a 16. század elejétől kezdve nyomon követhető a hiteleshelyi jellegű tevékenysége, a Mohács előtti évtizedekben számos alkalommal állítottak

⁴ A tisztség kialakulásáról és az ítélmesterek jogköréről Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 48–50.; Bertényi Iván: A nádori és az országbírói ítélmester bírósági működése a XIV. században. = *Levéltári Közlemények*, 1964. 2. sz. 187–203.

⁵ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 189. (továbbiakban Bónis, 1971.)

⁶ Bónis, 1971. 192.

⁷ Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp., 1940. 73.

⁸ Uo.

⁹ Pécsi Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Bp., 1938. 13. (továbbiakban Pécsi, 1938.)

ki vajdai pecsét alatt fassionális okleveleket.¹⁰ Valószínűleg nem tévedünk, ha a vajdai kancellária „hiteleshelyi” oklevéladásának kezdeteit a külön erdélyi protonotariusság kialakulásához kötjük, és a 15. században már hasonló tevékenységet folytató kúriai ítélőmesterek oklevéladó tevékenységével hozzuk párhuzamba.¹¹

Minden jel szerint az egykori királyi kancellária mintájára megszervezett fejedelmi kancelláriában az ítélőmesterek – a Mohács előtti gyakorlatot folytatva – továbbra is állítottak ki fassionális okleveleket az előttük megkötött ügyletekről. Erre azért is szükség lehetett, mivel a szekularizált hiteleshelyek egy ideig nem végeztek ilyen jellegű tevékenységet. 1575-ig, a kolozsmonostori konvent és a gyulafehérvári káptalan újjászervezéséig, de azután is elég gyakran találunk olyan fogott bírói okleveleket, melyekben kikötik, hogy az előttük tett bevallásról valamelyik hiteleshely vagy ítélőmester előtt is iratot állítsanak ki.¹² Pécsi Anna szerint a fejedelmi kisebb kancellária hiteleshelyi tevékenysége az igazságszolgáltatással kapcsolatos fassionális oklevelek kiadására szorítkozott, és kisebb mértékű volt, mint a nagyobb kancellária hasonló gyakorlata.¹³ Ez a megállapítás azonban nem állja meg a helyét, sőt, a helyzet valószínűleg éppen fordított volt: az ítélőmesterek végeztek sokkal nagyobb arányban hiteleshelyi jellegű tevékenységet, a középkori mintákat és hagyományokat követve. Ahogyan a középkorban, a fejedelemség korában is a protonotariusok amolyan „mozgó hiteleshelyként” is tevékenykedtek, megbízásaik folytán gyakran jártak az ország különböző területein, ügyfeleik számára lehetővé téve a bevallást. Míg a káptalant vagy a konventet minden esetben fel kellett keresni, addig az ítélőmester kiszállhatott a helyszínre is.¹⁴

Az oklevelek ára a protonotariusok számára komoly jövedelmet hozhatott, de bevételüket alkalmanként a díjak szabálytalan emelésével is kiegészítették. Ezért – bizonyára a rendek panaszára – János Zsigmond már 1561-ben „tudós személyekkel meg iratta vala az leveleknek árrát”, majd ezeket a díjszabásokat az

¹⁰ Kiss, Andrei: *Locurile de adeverire din Transilvania în timpul secularizării lor.* = *Revista Arhivelor*, LXXI. Vol. LVI. 1/1994. 65. További példák: *Collectio Diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. (A következőkben csak a DL számokra hivatkozunk) 1513, zálogosítás, DL 65461; 1514, csere, DL 30265; 1514, nyugta, DL 62998; 1515, ügyvédvállás, DL 63004; 1516, birtok átengedése, DL 22744; 1525, birtok eladása, DL 63044; 1526, birtok eladása, DL 63048.

¹¹ Az erdélyi protonotariátus kialakulásáról, illetve arról, hogy 1519-től Szapolyai erdélyi kancelláriája tükörképe a királyi udvar központi kormány szervének lásd Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején.* In: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bukarest, 1977. 42–44.; A kúriai ítélőmesterek hiteleshelyi jellegű tevékenységéhez lásd Bónis, 1971. 281–282, 381–383.

¹² Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében, Bánffy család levéltára nr. 28/1. (Régi jelzet: fasc. Va); *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* V. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bp.–Bukarest, 1993. 850.

¹³ Pécsi, 1938. 65, 77–78.

¹⁴ Vö. Bónis, 1971. 382.

1569. évi országgyűlési végzésekben rögzítették, hogy „az mesterek is meg ne bántassanak az ű igaz jövedelmek felől, mi is meg ne fáradjunk az leveleknek kétszer való árra megfizetésébe.”¹⁵ Ugyanakkor a káptalanok és konventek által kiadott oklevelek árát is megállapították, lényegében átvéve az 1435. évi *decretum maius* levél kiállítási díjakra vonatkozó X. cikkelyét, eltekintve attól, hogy a János Zsigmond fennhatósága alá tartozó területen ekkor már csak a váradi (szekularizált) hiteleshely végzett teljes körű oklevéladó tevékenységet.¹⁶

A Báthoryak alatt protonotariusként tevékenykedő Radványi Márton valamelyik deákja által vezetett formuláskönyv alapján arról is képet alkothatunk, hogy milyen mértékű és jellegű lehetett a 16. század végén az ítélőmesteri oklevélkiadás.¹⁷ A formuláriumba az ítéletlevelek és parancslevelek mellett jelentős részben Radványi előtt kelt, a fejedelem nevében kiállított bevallásokat (birtokcserék, egyezségek, egyezés visszavonása, életkor-megállapítás, adásvétel, tiltakozás, zálog, bevallás visszavonása stb.) vezették be. Külön kérésre az ítélőmester még azt is megtehetette, hogy vajdai embereket küldjön ki ügyvédvállás felvételére, mint például Glesán Kristóf feleségéhez, Mikó Fruzsínához, aki a távolság és asszonyi állapota miatt elébe vagy más hiteleshely elé nem járulhatott.¹⁸ De a protonotarius a vármegyéket is utasíthatta, például életkor megállapításra. Ebben az esetben úgy járt el, hogy a vajda/fejedelem nevében állította ki a parancslevelet,¹⁹ majd miután a megyeiektől kézhez vette a jelentést, egy újabb oklevelet állított ki a fejedelem nevében, melyet a bírói pecséttel erősített meg.²⁰ Egyértelmű tehát, hogy ebben a korszakban is a protonotariusi „iroda” az ország

¹⁵ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. II. Bp., 1877. 355–360. (továbbiakban EOE).

¹⁶ Zsigmond király 1435-ben kelt szabályozását lásd *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry. Additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 267–269.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla, libri regii et styliaria F 15. 12. kötet. (továbbiakban Formulárium)

¹⁸ Formulárium p. 48.: „eadem cum ob loci distantiam tum vero ob muliebris sexus conditionem et fragilitatem nostram in presentiam, vel alium locum credibilem pro constituendo procuratoribus venire nequeat”.

¹⁹ A „Mandatum ad revisendo aetatem pueri in tenera aetate constituti” című bejegyzés szerint Báthory Zsigmond (vagyis az ítélőmester) egy János nevű gyermek gyámjának kérésére, aki „tum ob loci distantiam, tum vero ob teneram eiusdem aetatem nostram in presentiam pro revisione aetatis suae deduci nequeat”, utasítja valamelyik vármegyét, hogy menjenek ki és állapítsák meg életkorát, majd tegyenek neki erről jelentést. Formulárium p. 70.

²⁰ Formulárium p. 71. A bejegyzés címe: *Revisionalis ad rescriptum* „Nos Sigismundus Bathory etc. memoriae commendamus per presentes quod egregii t. comes et t. judicialium comitatus t. revisa aetate nobilis pueri t. filii nobilis quondam t.[...] seriem eius nobis fide eorum mediante per litteras rescripserunt in hunc modum, quomodo prefata domina t. feria secunda proxima post dominicam Oculi novissime pretaeritae, ipsis in oppido t. constitutis prefatum t. filium suum personaliter in eorum adduxisset presentiam, quo quidem puer ut animo considerare et visu metire potuissent quinque ferme integrorum annorum esse compertus est [...]”.

nagybírájának, a vajdának, illetve a fejedelemnek mozgó audientiája volt, ahol az ügyfelek kérésére különféle parancsleveleket is kiállíthattak.²¹

A formuláskönyvbe másolt oklevelek jelentős része az ítélőmester *caput bonorum*ának számító birtokán, a Küküllő vármegyei Abosfalván kelt, tehát ott, ahol vélhetően a legtöbbet tartózkodott. Ezek többnyire tartalmilag is küküllői jószágokra vagy a közeli Székelyföldre vonatkoznak. Így például Patócsi Zsófia éppen küküllővári kastélyának udvarbíráját, a Sövényfalváról származó Nagy Jánost nyugtatta arról, hogy az uradalom jövedelmeivel hűen elszámolt,²² a Tarnóczyak és a Herencsényiek pedig Abosfalván kötöttek egyezséget 1592-ben a szintén Küküllő vármegyében levő dicsőszentmártoni józágaikról, melyekből egy jobbágytelket – bizonyára nem véletlenül – Radvánczy Márton kapott meg korábbi hűségese szolgálataiért.²³

Költségesebb megoldásnak számított az ítélőmester helyszínre való kihívása, hiszen ezeket a „kiszállásokat” valószínűleg minden esetben busásan meg kellett fizetni. Az egyik ilyen kiszállásról adott oklevél éppen szereplői miatt érdemel különösebb figyelmet. Az évszám nélküli, de az 1580-as évekre keltezhető bejegyzés Küküllő vármegyei jószágok osztályáról tájékoztat. Ekkor Radvánczy Márton az egykori ítélőmester, Szigethi Pál deák leányai között osztotta fel az örökséget a helyszínen.²⁴ Az ún. jogász-értelmiség tagjainak családi kapcsolataira jó példa az, hogy – miként a bejegyzésből kiderül – Szigethi első felesége, Thetey Ilona rokona (talán leánya) lehetett az 1563–1567 között táblai ülnökként tevékenykedő Thetey Lőrincnek,²⁵ leányai közül pedig egy Erzsébet nevű a később szintén protonotarius, Angyalos János felesége volt.

Nemcsak birtokosztályok elvégzésére kértek fel ítélőmestereket, hanem az említett kancelláriai feladatok mellett gyakran kaptak olyan kiküldetéseket is, amelyek már a peres eljárás részei voltak. A hiteleshelyekhez hasonló módon gyakran végeztek határmegállapításokat, s ezekben az esetekben többnyire valamilyen jelentősebb ügyről, vagy előkelő ügyfélről van szó. Jó példa erre egy 1592-es, Abosfalván kelt oklevél, az udvarhelyszéki Etéd és Atyha közötti határ megállapításáról.²⁶ A szöveg szerint ekkor Báthory Zsigmond vajda elé járult Radvánczy Márton ítélőmester, és előadta, hogy az elmúlt napokban Kendi Ferenc küküllői ispán és tanácsúr etédi jószágokba való iktatásakor az atyhaiak tiltást tettek, amiért őket a kúriába idézték. Tekintettel Kendi kérésére és a pereskedés bizonytalan voltára az ítélőmester kiszállt a vitatott határrészhez és a szomszédok jelenlétében új határjeleket állított fel. Természetesen felmerül az a kér-

²¹ A hasonló középkori előzményekről lásd Bónis, 1971. 192.

²² Formulárium p. 11.

²³ Uo. p. 26–27.

²⁴ Uo. p. 147–149.

²⁵ Trócsányi, 1980. 359.

²⁶ Formulárium p. 16.

dés, hogy mennyire lehetett pártatlan ebben az esetben a tanácsúr által megbízott és fizetett ítélőmester?

A fentiekben már említettük, hogy a különböző parancsleveleket is az ítélőmesterek „irodájában” szerkesztették meg. Nem történt ez másként a határjárás elrendelő utasítások esetében sem, hiszen biztosan tudjuk azt, hogy Báthory Zsigmond 1592-ben nem járt Kibédén, ott, ahol az ő nevében kelt parancs elrendelte a protonotariusnak az udvarhelyszéki Szolokma határainak megállapítását, és a bírói pecséttel megerősített jelentés kiállítását („litteras metales sub sigillo nostro judiciali apud te habito”).²⁷ Ebből a szövegből már egyértelműen kiderül, hogy a középkori gyakorlat semmit sem változott: a bírói pecsétet az ítélőmesterek őrizték, akik a vajda, majd fejedelem személyétől lényegében függetlenül, de az ő nevében folytattak oklevéladó tevékenységet. Ebből következik, hogy az általunk tanulmányozott korszakban sem használhatók fel a bírói pecsét alatt kiállított oklevelek az uralkodók itineráriumának megállapításához.²⁸

További kutatások arra a kérdésre is választ adhatnak, hogy beszélhetünk-e területi illetékességről az ítélőmesterek esetében, szempont volt-e a kiválasztásukkor az, hogy birtokaik, illetve lakóhelyük az ország nemessége számára könnyen megközelíthetők legyenek? Ebben a vonatkozásban érdekesnek tűnik az, hogy Radványi protonotarius társa, Borsoló János a Kraszna vármegyei Ippről származott, és az általa kiállított oklevelek szerint gyakran ott is tartózkodott. Így kettejük hivatalviselése idején „területi hatáskörük” lényegében az egész országra kiterjedt, vélhetően a hiteleshelyek mintájára. A partiumiak számára természetesen Borsoló felkeresése volt kézenfekvőbb, a keletebbre lakók pedig bizonyára inkább Radványihoz fordultak.

Szintén a fölmerülő kérdések között tarthatjuk számon azt, hogy milyen „segédszemélyzettel” rendelkezett egy ítélőmester? Azt biztosan állíthatjuk, hogy a kisebb kancellária jegyzői rendelkezésére álltak,²⁹ de további kutatások talán arra

²⁷ Uo. p. 172.

²⁸ A Mátyás kori gyakorlatról lásd Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. Bp., 2011. 26–29.

²⁹ A formuláskönyv bejegyzései szerint az ítélőmester kiküldehet deákjait (a kisebb kancellária jegyzőit) például ügyvédvállás felvételére: „Nos Sigismundus Bathory etc. memoriae commendamus per presentes quod cum nos ad instantiam et legitimam petitionem generosae dominae Annae Pathochy consortis magnifici domini [...] quae tum ob loci distantiam, tum vero ob muliebris sexus conditionem et fragilitatem nostram is presentiam aut alium aliquem locum credibilem pro constituendo procuratoribus venire nequeat, nobilem t., notarium et scribam sedis nostrae judicariae ad audiendam et recipiendam eiusdem dominae t. procuratoriam constitutionem transmississemus. Qui tandem exinde ad nos redienti fide sua mediante retulit nobis eo modo qualiter ipse feria t. proxima post festum t. in et ad possessionem t. vocatam in comitatu t. existentem habitam accessisset, ibique praefata domina t. coram ipso personaliter constituta in omnibus suis causis etc. motis vel moventis primum quidem praenominatum dominum et maritum suum, ex post vero egregios et nobiles t. et t. fecit, constituit et ordinavit etc. in causis suis uni-

is választ adnak, hogy hány íródeák tartozott egy-egy protonotarius udvarához, és milyen viszonyrendszerek fűzték a személyzetet a hivatal vezetőjéhez? Az viszont egyértelműnek tűnik, hogy a kisebb kancellária íródeákjai ezekben az ítélmesteri „irodákbán” sajátíthatták el azt a gyakorlati tudást, melyet később maguk is protonotariusként alkalmazhattak. A tanulmányunk függelékeként közölt első oklevélből például az derül ki, hogy Radvánczy Földvári Bálint protonotarius mellett teljesített szolgálatot.

Ami az ítélmesterek előtt kelt oklevelek szerkezetét illeti, azok felépítése megegyezik a hiteleshelyi kiadványokéval, megerősítésük pedig a fejedelemnek a protonotarius kezénél levő kisebb, bírói pecsétjével történt. A keltezésben mindig egyházi ünnep szerepel, akár a hiteleshelyek által kiadott oklevelekben. A jobb oldalon, a szöveg alatt többnyire azt is feltüntették, hogy melyik ítélmester előtt történt a bevallás,³⁰ illetve gyakran utaltak arra, hogy a jegyző által megfogalmazott szöveget ellenőrizték (*Lecta per magistrum/Lecta*).

Az ítélmesterek mellett a felek a nagyobb kancelláriát is igénybe vehették ahhoz, hogy ügyleteiket írásba foglaltassák. Ezt a tényt már Pécsi Anna megállapította, véleményünk szerint azonban részben tévesek a rá vonatkozó következtetései. Szerinte ugyanis ezeket a kiadványokat „csak akkor erősítették meg fejedelmi és kancellári aláírással, ha privilegiális formában adta ki a kancellária, a többieket a protonotariusok ellenőrizték.”³¹ A nagyobb kancellária vezetője azonban a kancellár (mellette vagy hiányában a titkár), ezért valószínűtlennek tűnik, hogy a nagyobb kancellárián kiállított fassionális okleveleket valamelyik ítélmester ellenőrizte. Az általunk vizsgált 16. századi kiadványok alapján egyértelműen arra következtethetünk, hogy a bevallás vagy a kancellár előtt, vagy távollétében a kancelláriai titkár előtt történt.³² Báthory Zsigmond királyi könyveiben összesen tíz olyan átirat és megerősített oklevelet találtunk, melyek biztosan a nagyobb kancellária hiteleshelyi tevékenységének termékei; ezek közül mindeniket a kancellár látta el

versis. Datum.” Formulárium p. 2. Máskor Radvánczy ítélmester szintén Abosfalván keltezett parancslevelével azért menesztette az ítélőszék írnokait (notariis et scribis sedis nostrae judicariae de curia nostra missis), hogy értesítsék a sáldorfi birtokosokat arról, hogy hamarosan be fogja jární a medgyesszéki Árgyes és a Fehér vármegyei Sáldorf közötti határt. Uo. p. 53.

³⁰ Az 1577. március 13-án, Báthory Kristóf nevében kiállított, bírói pecséttel megerősített bevallás (végrendelet) szövege alatt: „Coram me magistro Stephano Dobzay de Kereztwr prothonotario illustrissimi principis Transsylvaniae”. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602)*. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás, Rác Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 91. sz. (továbbiakban ErdKirKv)

³¹ Pécsi, 1938. 52.

³² 1569-ben Valkai Miklós Csáky Mihály főkancellár előtt tiltakozik, lásd ErdKirKv 186. sz. 1570-ben a János Zsigmond kancelláriája előtt ellentmondást tevőket szintén Csáky idézi meg határidőre. Uo. 236–237. sz.

kézzjeggyével, és valószínű, hogy a fejedelem nagyobb pecsétjével voltak megerősítve.³³ A kiadványok kivétel nélkül pápens alakban keltek.

Hogy valamelyest következtetni tudjunk a kisebb kancellária (ítélőmesterek) és a nagyobb kancellária (kancellár) által folytatott hiteleshelyi oklevéladás közötti arányokról, Báthory Zsigmond említett királyi könyvei alapján azt is megvizsgáltuk, hogy hány esetben köthetjük az átírt bevallások kiállítását egyértelműen az itélőmesterekhez? Számításaink szerint 14 alkalommal látta el kézzjeggyével a kiadványt valamelyik itélőmester (a vizsgált időszakban többnyire Radváczy Márton vagy Borsoló János), tehát többször fordult elő, hogy olyan oklevelet írtak át, melyet az itélőmesterek állítottak ki. Az arányok azonban sokkal nagyobb eltérést mutatnának, hogy ha minden esetben átíratták volna az itélőmesteri kiadványokat, és ezeket be is vezették volna a liber regiusokba. A családi levéltárakban ugyanis nagy számban találhatunk itélőmesterek által kiállított bevallásokat, míg a kancellártól ellenjegyzett fassióra csak elvétve akadhatunk. Véleményünk szerint inkább ezek a levéltárak tükrözik a valós arányokat, és ezt támasztja alá az is, hogy a nagyobb kancellárián tevékenykedő Jacobinus János formuláriumában csak „kevésszámú oklevél tükrözteti a fejedelmi kancellária hiteleshelyi működését.”³⁴

Végül néhány szót szólnunk a mellékletben közölt oklevelekről. Az első szöveg jó példa arra, hogy miként ment végbe a hivatal átadása egy-egy itélőmester halála után.³⁵ Tudjuk azt, hogy a protonotariusok már a középkorban a hiteleshelyek mintájára iratmegőrző funkciót is elláttak,³⁶ és e gyakorlaton a későbbiekben sem változtattak. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a hivatali ténykedésük során keletkezett iratanyagot tartották meg, hanem olykor családok is őrizetükre bízhatták fontosnak tartott okleveleiket. A valószínűleg 1567-re keltezhető formuláskönyvi bejegyzésből kiderül az, hogy Mekcsey László és Földváry Bálint protonotariusok³⁷ halála után a házukban maradt iratokat az újonnan kinevezett Wesselényi Miklós és Szigethy Pál kezéhez adták, hogy ők átadják azoknak, akiket illet. Az oklevélből arra is fény derül, hogy mi volt az eljárás, ha egy itélőmesteri irat – esetünkben a hivatalviselő halála miatt – pecsételetlen maradt. Az itélőszéken Harinnai Farkas nevében megjelenő Pókai László két oklevelet

³³ ErdKirKv 167, 249, 307, 735, 740, 755, 784, 847, 1203, 1517. sz. A kancellár előtt bevallást tevők közül hat esetben valamelyik fél tanácsúr volt, de a maradék három esetben is biztosnak tekinthetjük az udvarral való szoros kapcsolatot (udvari familiáris, kancelláriai íródeák stb.). Akárki tehát nem mehetett ügyével a kancellár elé.

³⁴ *Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602)*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Bónis György és Valentiny Antal. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok 2. Kolozsvár, 1947. 24.

³⁵ A protonotariusi hivatal átadására vonatkozóan EOE III. 154, 204.

³⁶ Bónis, 1971. 192.

³⁷ Róluk: Trócsányi, 1980. 357.

mutatott be: a Földvári Bálinthoz intézett, birtokosztályt elrendelő parancslevelet, illetve az erre kelt ítélőmesteri jelentést, melyet Radvánczy Márton kisebb kancelláriai jegyző írt, de a nevezett protonotarius már nem erősített meg aláírásával és a kezénél levő bírói pecséttel. Emiatt az ítélőszék elé idézték Radvánczyt, aki bizonyosságot tett arról, hogy az említett ügyben Földvári Bálinttal együtt járt el és minden a lejegyzettek szerint történt.

A második oklevél egy olyan tiltakozás, amely inkább az ügy szereplői miatt érdemel figyelmet és alátámasztja azt a tényt, hogy a formuláskönyvek nem csak jogtörténeti szempontból hasznosíthatók. Az 1577. december 15-én, Kolozsvárott keltezett tiltakozást az ekkor még városi jegyző Trauzner Lukács tette³⁸ Anna nevű felesége nevében, aki nem más, mint a város nevezetes lelképásztorának, Dávid Ferencnek néhai Horgos Dorottytól született leánya. Ez volt a neve tehát a teológus rejtélyes első feleségének, Trauzner Lukács nejét pedig eszerint nem Katának, hanem Annának hívták.³⁹

³⁸ Róla bővebben Dáné Veronka: A Trauznerek a fejedelemség korában. In. *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 81–89.

³⁹ Dávid Ferenc családjáról összefoglalóan lásd Balázs Mihály: *Dávid Ferenc életútja*. <http://uninaplo.unitarius-halo.net/unitariuselet/2009/04/30/balazs-mihaly-david-ferenc-eletutja/> (2011. 07. 23.)

FÜGGELÉK

*1. Fassionalis super executione per mortem magistri**(Formulárium p. 121–122.)*

Nos etc. memoriae commendamus per presentes quod cum domini regnicolae Hungari et Transilvaniensi in presenti termino celebrationis iudiciorum festi beati Lucae evangelistae, ad quem universae causae eorum ab obitu serenissimi principis quondam domini Ludovici regis pia memoriae ex publica constitutione adiudicari solitae per maiestatem nostram generaliter fuerant prorogatae nobis humilimae significassent, multos ex ipsis litteras et litteralia instrumenta apud egregios quondam magistros Ladislaum Makczy [!]⁴⁰ et Valentinum Feoldwary⁴¹ alias protonotarios nostros habuisse, illasque tempore decessis eorum apud suos remansisse, supplicassentque nobis ut nos litteras et litteralia instrumenta ipsorum clementer requiri et ipsis restitui facere dignaremur, ne propter carentiam illarum in bonis et iuribus eorum possessionariis, rebusque suis detrimentis paterentur. Nos itaque huiusmodi humili eorum supplicatione accepta de consilio dominorum consiliariorum nostrorum statueramus ut premissae universae litterae, quae videlicet apud domesticos dictorum protonotariorum nostrorum tempore decessis eorum remansissent ad manus egregiorum magistrorum Nicolai Visseleny⁴² et Pauli Zigethy⁴³ modernorum protonotariorum nostrorum assignarentur et quae ex ipsis imparatae essent, per eos absolverentur ac una cum paratis illis ad quos pertinerent restituerentur. Tandem nobis feria quinta proxima post festum beati Martini episcopi una cum prefatis magistris nostris protonotariis ac iuratis assessoribus sedis nostrae iudicariae pro faciendo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria sedentibus nobilis Ladislaus de Poka⁴⁴ legitimus procurator egregii Volffangi Harinnay nostram personaliter veniens in presentiam exhibuit et presentavit nobis quasdam binas litteras, primas nostras ammonitorias pro parte ipsius Volffangi Harinnay contra generosas dominas Petronellam relictam egregii quondam Ambrosii de Kis Varda ac Claram filiam suam, Stephani Seredy, Sophiam Michaelis Thelegdy, Barbaram Nicolai similiter Thelegdy, Dorrotheam Job Paxy, Catherinam Georgii Horwatt de ZentDemeter, Annam Joannis

⁴⁰ Mekcsey László ítélőmester (1550, 1558–1566)

⁴¹ Földváry Bálint ítélőmester (1558–1566)

⁴² Wesselényi Miklós ítélőmester (1567?–1584)

⁴³ Szigethy Pál ítélőmester (1567–1570)

⁴⁴ Pókai László, Torda vármegyei család tagja, ügyvéd.

Nemethy, Catherinam alterius Joannis Keoreossy egregiorum consortes ac puellas Petronellam et Claram filias prefati Georgii Horwatt ex annotata domina Catherina, consorte sua progenitas prefati magistro Valentino Feoldwary sonantes, quibus mediante nos eidem in eo mandasse dinoscebamur ut ipse universa bona et jura possessionaria egregii quondam Michaelis filii olim Stephani Banffy Lossonczy senioris in regno nostro Hungariae et Transylvaniensis existentes habita inter prefatas partes contradictione et inhibitione earundem non obstante dividere et tandem litteras superinde necessarias praefato Volffango Harinnay sub sigillo nostro judiciali apud se habito dare deberet. Secundas vero dicti magistri nostri protonotarii superinde relatorias, per nobilem Martinum Radwanczy notarium minoris cancellariae nostrae scriptas absque chirographo et sigillo ipsius protonotarii nostri confectas, quibus exhibitis et presentatis nos ad humilimam supplicationem ipsius Volffangi Harinnay dictum Martinum Radwanczy ad sedem nostram judicariam citari facientes ac superinde ad fidem suam Deo debitam, fidelitatemque nobis observando integritatis interrogantes, fassus est se premissae executioni dicti magistri Valentini Feoldwary cum eodem personaliter interfuisse et omnia modo ac ordine in eisdem litteris relatoriis ex commissione ipsius magistri Valentini conscripsisse, unde nos easdem litteras relatorias jure mediante ratas atque firmas habendas. In cuius rei testimonium memorato Volffango Harinnay jurium suorum ad cautelam dandas duximus et concedendas, communi justitia requirente. Datum.

2. Protestatoria super literis obligatorias fassionalibus

(Formulárium p. 211.)

Nos Christophorus Bathory etc. memoriae commendamus per presentes quod circumspetus Lucas Trausznerus notarius huius civitatis Coloswar suo ac honestae mulieris Annae consortis suae, filiae vero reverendi Francisci Davidis pastoris eiusdem civitatis Coloswariensis ex honesta olim Dorothea Horgos consors sua progenitae nomine et in persona nostram personaliter venientem in presentiam per modum solemnitis protestationis et inhibitionis nobis significari curavit in hunc modum qualiter iidem protestantes certo intellexissent, quod diebus superioribus honesta mulier Dorothea Zan primum Joannis Horgos, ex post Joannis Man circumspectorum quondam relictas, avia videlicet ipsius protestantis clam et insciis ipsis certas quasdam litteras obligatorias fassionales seu chirographum super quodam suo debito, florenos centum et septuaginta confici curasset ac discreto Jacobo Remer, nunc in dicta civitate Coloswar in aedibus eiusdem Dorotheae Zan residentem quibus mediante mortua ipsa Dorottea Zan prescriptum debitum centum et septuaginta florenorum ex bonis post se relictis (quibus videlicet ipsaque protestantem legitimum ius et successionem legitimam se habere

allegaret) recuperare possit et valeret, dedisset et tradidisset in praeiudicium et damnum juris successorii manifestum. Qua quidem protestatione modo premissa coram nobis facta dictus Lucas Trausznerus nomine et in persona tam sua quam dictae Annae consortis suae premissae fassioni, obligationi dictae dominae Annae Zan, litterisque suis obligatoriis super praescripti debiti centum septuaginta florenorum satisfactione confectis ac omnibus et singulis in eisdem contentis contradixit inhibendo et inhibuit contradicendo coram nobis publice et manifeste. Harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in civitate Coloswar, dominica proxima post festum beatae Luciae virginis, anno domini 1577.

GÁLFI EMŐKE

A BARKAI CSALÁD

A két erdélyi hiteleshely, a kolozsmonostori konvent és az erdélyi káptalan fejedelemségkori világi levélkeresőiről, latin nevükön requisitorairól, számos téves kijelentés és általánosítás született a szakirodalomban. Elég Sinkovics István Szamosközyről írott megállapítására,¹ vagy Sunkó Attila nem is olyan régen született kijelentésére utalni.² Utóbbit a következőképpen lehetne pontosítani: a gyulafehérvári hiteleshely levélkeresőiként valóban olyan közismert személyiségek is működtek, mint Szamosközy István vagy Bojti Veres Gáspár (Szalárdi János azonban Váradon, utóbb Kolozsmonostoron volt levélkereső),³ azonban ők nem „életpályájuk egy szakaszában”, hanem pályájuk csúcsán és életük végéig tevékenykedtek hivatalukban. Az idézett gondolathoz azt is hozzá kell tenni, hogy az intézmény személyi állományát nem a szerény családi háttérrel és felsőfokú képzettséggel rendelkező hivatalnokok ténykedése jellemezte, vagy nagy részüket nem ez jellemezte.

A gyulafehérvári levéltárosi állás előzménye viszonylag hosszú, átlagban mintegy tíz évig tartó írnokoskodás volt a nagyobb vagy kisebb fejedelmi kancellárián, amelynek során az országos jelentőségű levéltár jövője gazdája elsa-
játíthatta azokat a gyakorlati ismereteket, amelyre requisitorként is szüksége le-

¹ „Szamosközy számára, mint a gyulafehérvári levéltár kezelője számára megnyíltak a féltve őrzött irások, hogy felhasználásukkal közelebb jusson a múlt megismeréséhez. Talán ezért is maradt a gyulafehérvári levéltárban élete végéig, nem igyekezett magasabb vagy jövedelmezőbb állás elnyerésére, és nem iparkodott, hogy bekerüljön a kancelláriába – holott erre nem egy példa volt az ő idejében és később is.” Szamosközy István: *Erdély története [1598–1599, 1603]*. Fordította Borzsák István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. [H.n.], 1977. 11. (továbbiakban Szamosközy: *Erdély története*).

² „A történeti forrásokban gazdag, a többség számára zárt levéltárakban való kutakodás lehetősége, a fejedelemhez fűződő bizalmi viszony magyarázhatja, hogy az erdélyi történetírás kiválóságai, Szamosközy István, Bojti Veres Gáspár, Szalárdi János is életpályájuk egy szakaszában requisitorként működtek. Sunkó Attila: A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok. In: *Lymbus*. Magyarságtudományi forrásközlemények Bp., 2003. 76.

³ Sunkó fent idézett tanulmányában és oldalán tévesen szerepel Szalárdi gyulafehérvári requisitorként. Vö. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 274. Kolozsvár, 2012. 95. (továbbiakban Bogdándi, 2012.).

hetett a későbbiekben.⁴ Az általunk ismert levélkeresők felének (18 személy) alakult a pályája az itt leírt modell szerint, és szokás szerint a legképzettebb és legátermettebb kancelláriai írnok nyerte el a requisitorságot. A hiteleshelyek hivatalnokai a jogbiztosító iratok őreiként mindvégig befolyásos személyek voltak, akik tekintélyes jövedelmeik mellett⁵ számíthattak ügyfeleik olykor igen busás adományaira is.⁶ E szűk hivatalnokréteg⁷ jellemzőit szeretnénk bemutatni a továbbiakban egy olyan család történetén keresztül, amelynek több tagja is gyulafehérvári requisitorként szolgált.

A Barkai család névadójának, Barkai Ambrusnak a származására vonatkozóan neve ad némi eligazítást. Eszerint a Torna vármegyei Barkáról származott, amit megerősít az is, hogy pályája elején forrásainkban barkai Barkai Ambrusként szerepel a későbbi borbándi, itt fekvő birtokaira utaló előnévvel szemben.⁸ Több requisitorhoz hasonlóan a nagyobb kancellária íródeákjából lett a gyulafehérvári hiteleshely hivatalnoka. Hosszú ideig, legalább 16 esztendeig szolgált a kancellárián,⁹ így igen valószínűnek tartjuk, hogy hivatalát a sok éves írnokoskodás jutalmaként nyerte el.

Erdélyben való letelepedése elején, már a nagyobb kancellária írnokaként és nemes emberként, Borbándon vásárolta első birtokait. 1608-ban egy pusztát malmot, majd egy esztendővel később nemesi telket és udvarházat vett itt,¹⁰ de ezek a jószágok saját, tehát még korábban szerzett háza mellett feküdtek. Néhány évvel később, 1612-ben Báthory Gábor fejedelem hűséges szolgálatai jutalmaként a Borbánd szomszédságában fekvő Magyarigenben öt jobbágyot és azok telkeit adományozta neki. A birtokba még ugyanazon év december 15-én be is akarták

⁴ A számadatok a szerző kéziratban levő „A gyulafehérvári hiteleshely requisitorai” c. doktori dolgozatából származnak.

⁵ Jövedelmeikre lásd Bogdándi, 2012. 54–60.

⁶ Ezen prózai okból kifolyólag a Sunkó által is felsorolt történetírók életük végéig a hiteleshelyek alkalmazottai maradtak, és semmi jel nem utal arra, hogy azt más hivatallal szerették volna felcserélni. Sunkó, 2003. 76.

⁷ Az 1557-ben Tordán hozott országgyűlési határozat mindkét erdélyi hiteleshelyi levéltárhoz négy-négy nemest jelölt ki. Ez a XVI. század 80-as éveinek derekáig időnként meg is valósult, és a XVII. század elején is volt rá példa, azonban elmondható, hogy a fejedelemség korának nagy részében három requisitor teljesített szolgálatot. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. II. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1877. 81.; *Approbatæ Constitutiones In. 1540–1848. évi erdélyi törvények* (Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Bp., 1900. 202–203. (továbbiakban AC).

⁸ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla. II. 137–138, 302–303., V. 110–112.

⁹ Első adatunk róla 1606-ból származik. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 189. (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

¹⁰ MOL F 2. II. 137–138, 302–303.

iktatni, de Csiszár István a jobbágyok fele részének iktatása ellen tiltakozott, ezért Barkait csak a jószágok másik felébe vezették be.¹¹

Nem ismeretes, hogy kinek ártott a fenti jobbágyok birtokba vételével, mint ahogy az sem, hogy ennek az ügynek a folyományaként, vagy más okból vallott-e öt nappal később Barkai ügyvédet Pokloson lakó Csák Mihály ellen. Utóbbi „nem tudatik, mi gondolattyából, senkinek nem vétetvén vesztegh ülésemben, úgy üte egy fejszével orron, hogy mingyárast az orrom vére elcsordula. Ím láttya kegyelmetek, az szemem is minémű rúth kék az I.[n causam attractus] ütese miatt.”¹² Az ügy érdekes vonatkozása, hogy mindez egy gyulafehérvári borbély, bizonyos Borbély Mihály házánál történt, amikor „mentem vala (...) házához fejem mosatni”, és miközben „az felül meghnevezett Borbély Mihály az fejemet megtartolta volna.”¹³

Néhány évvel később pénzügyi gondjai támadhattak, mert az említett magyarigeni részbirtokát 1616-ban eladta Abrudbányai Fodor Pál fejedelmi aranybevéltónak és feleségének, Bethlen Annának igen borsos áron, legkevesebb 300 forinton.¹⁴ A birtok azonban bizonyára ennél is többet érhetett, mert az oklevél az adásvétel okaként kiemeli, hogy Barkai halála jeléül adta el Fodornak. Még ugyanabban az évben eladta Borbándon fekvő (egyik) pusztá közházát is Dési István requisitornak, bizonyára jutányos árnak számító 45 forinton. Az ügy érdekessége viszont az, hogy ugyanakkor kikötötte a következőt: Dési élete hátralevő részében fizetség nélkül keressen ki a káptalani sekrestyéből személyét érintő okleveleket.¹⁵ Ez rávilágít arra, hogy a még mindig igen gazdag káptalani levéltár gazdái mekkora befolyással rendelkeztek, hiszen az általuk megkeresett és a peres ügyekben bizonyítékként bemutatott oklevelek perdöntőek lehettek.

Kevéssel ezután vette feleségül a többnyire Torda vármegyében birtokló boldóci Csányi családból¹⁶ származó Csányi Erzsébetet, s ez a házasság bizonyára anyagilag is előnyös lehetett. Egy 1618-ból vagy 1619-ből származó osztály-

¹¹ MOL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15 Protocolla, libri regii et styliaria. XVI. [oldalszám nélkül].

¹² *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovács András. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2. Kolozsvár, 1998. 268. (továbbiakban GyfvJ)

¹³ Uo.

¹⁴ 1616-ban még 332 forintot kért érte, a margón pedig a következő megjegyzés szerepelt: Itidem in alio protocollo est vendita haec portio fl. 300. A következő évben valóban 300 forintnak megfelelő pénzt és borjakat kapott vevőjétől. MOL F 2. IV. 234, V. 110–112.

¹⁵ MOL F 2. IV. 278.

¹⁶ A családról l. még: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. II. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp., 1990. 3055, 3190, 3286, 3710, 3843. sz.

levél szerint¹⁷ Csányi Erzsébet és Csányi Miklós között a következő helységekben fekvő jószágokat osztották: Boldóc, Mezőcsán, Szentjakab, Alsó- és Felsőjára, Kisbánya, Ivánfalva, Szurdok, Kisoklos, Nagyoklos, Bikal és Pusztaremete. Nem tudjuk, hogy miért nem részesült e jószágokból Csányi Erzsébet leánytestvére, a később Marosvásárhelyi Köpeczi János¹⁸ feleségeként felbukkanó Csányi Margit.¹⁹ Egy lehetséges válasz lenne, hogy a kérdéses időpontban még nem volt nagykorú, és később az ő részét is kiadhatták. E mellett szólhat az a tény is, hogy a későbbiekben Köpeczi János és Barkai leszármazottai bizonyos Küküllő vármegyei birtokokon közösen birtokoltak.²⁰

A házasságból Barkainak 1622 előtt három leánya született, Judit, Zsófia és Erzsébet.²¹ Két évvel később feleségét már néhaiként említik forrásaink. Ily módon 1624-ben a három árva és a már említett Köpeczi János egyezkedtek a Csányi-leányok jogán őket illető Küküllő vármegyei javakon, amelyek Hosszúaszón, Hosszúpatakon és Alsótótfaluban feküdtek.²² Itt jegyezzük meg, hogy Hosszúaszón magának Barkainak is volt birtoka, ti. egy 1616-ban kelt adásvétel Hosszúaszóinak nevezi.²³

Pénzügyi helyzetének rendeződése mellett Barkainak bizonyára az is nagy meglepődésére szolgált, hogy 1622 elején a gyulafehérvári hiteleshely requisitor lett.²⁴ Hogy mennyire becsülte a levélkeresői hivatal, mutatja már említett egyezsége az éppen előtte „káptalanként” szolgáló Dési Istvánnal. Ezért is meglepő, hogy az áhított tisztséget adatolhatóan csupán négy évig viselte,²⁵ és még 1632 körül bekövetkező halála előtt megvált tőle.²⁶ Hercegszőlősi János későbbi requisitornak, egyúttal Barkai vejének a margójegyzete, amelyet apósa utolsó jegyzőkönyvi bejegyzése mellé írt, arra enged következtetni, hogy betegsége mi-

¹⁷ Az oklevél keltezetlen, de 1618–1619 között kelt oklevelek között helyezkedik el. MOL F 2. III. 14–15.

¹⁸ Apja annak a Köpeczi Jánosnak, aki 1654–1655 között a kisebb, majd 1656-ban a nagyobb cancellária írnoka volt. MOL F 2. VI. 21r–v.; Trócsányi, 1980. 193.

¹⁹ MOL F 2. VI. 21r–v.

²⁰ MOL F 2. IX.58v–61r.

²¹ MOL F 2. VI. 21r–v.

²² MOL F 2. IX.58v–61r.

²³ MOL F 2. IV. 278.

²⁴ 1622. február 7. MOL F 2. VI. 21r–v.

²⁵ Utolsó bejegyzése 1626. február 1-én kelt, a következő, 1626. február 10-ről már Gönci György kézírását mutatja. MOL F 2. VI. 95v.

²⁶ 1632. augusztus 8. előtt halt meg: „ipso Ambrosio Barkay iamdudum e vivis sublato” MOL F 2. IX. 61r.

att adhatta fel hivatalát.²⁷ Az ő nevét viselő,²⁸ de rövid hivatali ideje miatt csupán kevés ideig vezetett jegyzőkönyvét Gönci György levélkereső folytatta.

Családja sorsáról annak tulajdoníthatóan tudhatunk meg többet, hogy mindhárom leánya megérte a felnőttkort, és apjuk kapcsolatainak köszönhetően mindannyian előnyös házasságot kötöttek. Judit nevű, valószínűleg legidősebb leánya Kisfaludi András nagyobb kancelláriai írnokhoz²⁹ ment feleségül. Kisfaludi András Bojti Veres Gáspárhoz hasonlóan a Bethlen Gábor által felkarolt, anyagilag is támogatott fiatal tehetségek egyike volt. Személyéről elsőként a fejedelem által adományozott, 1618-ban kelt nemeslevele tájékoztat, amelyben a nemesítés indoklása kiemeli a gyulafehérvári iskola alumnusaként („alumnum nostrum scholae Albensis Transilvaniae”) tanúsított, dicséretre méltó előrehaladását a tudományok terén.³⁰ Az oklevélben szereplő neve, Andreas Czigedi de Kisfalud, mellé kitett birtoknév alapján a család a Gyulafehérvár melletti Kisfaludról származhatott (amelytől Csüged sincs távol), az ugyancsak neve mellett szereplő strenuus jelző pedig esetleg katonáskodó felmenőkre, fejedelmi testőrökre utal. A nemesítés általa szűkebb családtagjait, anyját és fivérét is megillette.

1622-ben már a nagyobb kancellária írnoka volt,³¹ vélhetőleg 1631-ig, amikor a gyulafehérvári hiteleshely requisitora lett. A kancellárián eltöltött éveiről nem rendelkezünk információval, csupán ebben az időszakban létrejött ingatlanügyleteiről van tudomásunk. Úgy tűnik, hogy tudását jól kamatoztatva pénzben nem szűkölködött: 1625-ben Bojti Gáspár vásárolt tőle egy gyulafehérvári házat 200 Ft-on.³² Két esztendővel később Kisfaludi Sárd mezőváros piacterén nemesi telket és udvarházat, továbbá két szőlőt és három kaszálót, az igeni határban négy kaszálót vásárolt 325 forintért.³³ Sárdi birtokát a későbbiekben is bővítette, saját háza szomszédságában a következő évben egy házhelyet vásárolt 55 forintért.³⁴ A sárdiakkal ott tartózkodása révén másfajta ügyletei is voltak, 1627 decemberében Forosi Balogh Mihály sárdi jobbágy ígéretet tett, hogy következő évben ese-

²⁷ “Ne forte sub id tempus decessit Ambrosius Barkai socer meus nulli vi (?) enim ex hinc apparent illius signaturae protocolares.” MOL F 2. VI. 95v.

²⁸ Protocollum Ambrosii Barkai MOL F 2. VI.

²⁹ MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Erdélyi Fejedelmi Kancellária, F 1. Libri regii, XIII. 6v–8r.

³⁰ 1618. június 30. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek* DVD. Szerk. Gyulai Éva, Bp., 2005. 12. 69b–70.

³¹ MOL F 1. XIII. 6v–8r.

³² MOL F 2. II. 449.; Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollegium története*. Marosvásárhely, 1896. 36. (A továbbiakban Koncz, 1896.)

³³ MOL F 2. II. 380.

³⁴ MOL F 2. II. 380–381.

dékes adóssága törlesztéséig szolgálni fogja Kisfaludit, éspedig télen egy napot, nyáron két napot tartozik neki dolgozni.³⁵

1630 táján kötött házasságot egykori kollégája, Barkai Ambrus leányával, Judittal.³⁶ Barkai halála után az árva leányok gyámjaként képviselte ügyeiket, és szállt síkra birtokaikért.³⁷ A házasságból 1632-ben³⁸ egyetlen leánya született, aki fiatalon halt meg.

A Bethlen halálát követő, ugyancsak bonyolult hatalmi játszmák szövevényéből, úgy tűnik nyertesen került ki, aminek következtében I. Rákóczi György híveként a nagyobb kancellária írnokából a hiteleshely requisitora lett, adatolhatóan 1631-től.³⁹ További kutatásra vár annak kiderítése, hogy a fejedelmek változása milyen személycseréket idézett elő az egyes hivatalokban. Az azonban Trócsányi alapvető munkája alapján világos,⁴⁰ hogy „I. Rákóczi György kormányzatának erősen személyes jellege”⁴¹ következtében a nagyobb kancelláriai írnokok 1630–1633 között szinte teljesen kicserélődtek (előrelépéssel, vagy más módon). Ebben az időszakban 24 új személy jelenik meg a kancellárián, és ha leszámítjuk azokat, akik csak egyszer tűnnek fel, még mindig 16 új nagyobb kancelláriai írnokról beszélhetünk.

A fentiek alapján talán nem véletlen, hogy Kisfaludi 1631 táján lépett elő a káptalan requisitorává,⁴² még apósa életében, Barkainak bizonyára nem kis elégtételére. A fejedelem kedvelt híve volt, ezt mutatja az a tény is, hogy a mindenkori káptalani levéltárosokat a katonai beszállásolás alól mentesítő oklevelet két, szinte azonos példányban állította ki a kancellária 1631. december 16-án.⁴³ Ezek közül az első mindhárom hivatalban levő requisitort megnevezi,⁴⁴ a második azonban kizárólag Kisfaludi számára szól, és annak a gyulafehérvári falakon belül épült Szent Márton utcai házára vonatkozik („intra moenia civitatis nostrae Albensis in platea Sancti Martini”). Az oklevélből az is kiderül, hogy Bojtihoz

³⁵ MOL F 2. II. 380.

³⁶ MOL F 2. VII. 63v, IX. 58r–62v.

³⁷ MOL F 2. IX. 58r–62v.

³⁸ 1641-ben Hercegszölösi János requisitor a gyermek korát, nagynénje, egyben Hercegszölösi felesége, Barkai Zsófia kérésére 9 év és 5 hónapban állapítják meg. MOL F 2. IX. 18r.

³⁹ Az Erdélyi Káptalan Levéltára a Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum), Gyulafehérvár, kezelésében. VII. d., 35. sz. (továbbiakban Batthyaneum).

⁴⁰ Trócsányi, 1980. 188–197.

⁴¹ Uo. 186.

⁴² Első adatunk róla 1631. január 22-ről való. Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*. Bp., 1889–1895. (Különlenyomat a Történelmi Tár megfelelő évfolyamaiból) 1270. sz.

⁴³ Batthyaneum VII. d., 35. sz.

⁴⁴ Ebben az időben Bojti Gáspár egykori udvari történetíró és Barsi Mihály fejedelmi könyvtáros voltak a társai.

hasonlóan (aki egyéb tisztségei mellett Fehér vármegye adószedője volt) Kisfaludi Küküllő megye tizedszedői tiszttét is ellátta.

Levélházi ténykedése nem tarthatott sokáig, 1633 végén még a hiteleshely hivatalnok volt,⁴⁵ három évvel később azonban a váradi vár udvarbírájaként tűnik fel.⁴⁶ Ekkor első felesége, Barkai Judit már halott volt, és Kisfaludi kiskorú gyermeke gyámjaként intézkedett a néhai felesége jussát képező hosszúaszoí birtokról. Másodszor is megnősült, 1636 táján Szászfalusi Annát vette feleségül. Kevéssel ezután meghalt.⁴⁷

Kisfaludi árvájának gyámságát anyai nagynénjére, Barkai Zsófiára bízták, aki 1638 tavaszán, vagy valamivel korábban lett Hercegszőlősi János felesége.⁴⁸ Egyfelől Kisfaludi özvegye, másfelől a gyermek érdekeit képviselő Barkai rokonság között per indulhatott a hátramaradt javakért, mert 1639. november 24-én Barkai Zsófia a levélkeresők előtt tiltakozott amiatt, hogy néhai Kisfaludi András anyja, Berecki Erzsébet patvarkodás bűne alatt kötött egyezségük ellenére megfosztotta őt bizonyos Sárd és Kisfalud határában levő szőlők haszonélvezetétől és azokat Kisfaludi András özvegyének, Szászfalusi Annának adta.⁴⁹ Még aznap Zsófia asszony teljhatalmú megbízottjává nevezte ki férjét, az akkor már requisitor Hercegszőlősi Jánost.⁵⁰ A fenti lépésekre válaszul pár napra rá Berecki Erzsébet ügyeinek teljhatalmú megbízottjává Kisfaludi özvegyét nevezte ki, aki ekkor már újra férjénél volt.⁵¹ A per még 1641-ben is folytatott, bizonyára emiatt állapították meg a requisitorok Kisfaludi Erzsébet életkorát.

Nem ismeretes előttünk a per kimenetele, vagy a birtokok későbbi sorsa, csupán annyi bizonyos, hogy az árvának jutott apja sárdi⁵² és kisfaludi nemesi udvarháza. Utóbbiról egy 1649-ben kelt oklevél számol be, amelyben Hercegszőlősi János requisitor amiatt tiltakozott, hogy Alvinci Pál deák örményesi udvarbíró kieszközölte magának a fejedelemtől azt a kisfaludi nemesi udvarházat, amely néhai Kisfaludi másként Csügedi András deák Barkai Judittól született Erzsébet nevű leányát, az ő osztályos testvérüket illette. A nevezett hajadon apja, Kisfaludi András halála után tíz évvel, 1646-ban halt meg pestisben: „puella in virgina aetate et in capillis existens, et emaritationi et elocationique idonea (...) decesset et obiit tempore novissimae pestilentiae in anno 1646.”⁵³

⁴⁵ MOL F 2. VII. 105v.

⁴⁶ MOL F 2. VII. 137r.

⁴⁷ Halála időpontjára egy 1649-ben kelt oklevél utal. MOL F 2. XI. 2.

⁴⁸ MOL F 2. XII. 93r-v.

⁴⁹ MOL F 2. IX. 13v.

⁵⁰ MOL F 2. IX. 13v.

⁵¹ Váradi Pribék Istvánhoz ment nőül. MOL F 2. IX. 17v.

⁵² MOL F 2. IX. 20r–21r.

⁵³ MOL F 2. IX.2r.

Barkai három leányához visszakanyarodva, említettük, hogy Barkai Zsófia Hercegszölösi Jánoshoz ment nőül. Hercegszölösi 1613-tól a nagyobbik kancellária írnoka volt,⁵⁴ következésképpen évekig dolgozott együtt leendő apósával. A Barkai családot, így leendő feleségét is már régtől fogva ismerte. Barkai veje nem azonos azzal a Hercegszölösi Jánossal, aki 1639-ben végzett a sárospataki kollégiumban, később ugyanitt rektor lett, és 1653-ban távozott az élők sorából.⁵⁵ De az a Hercegszölösi Jánossal sem azonosítható, aki Váradról indult külföldi tanulmányútjára 1642 tájékán.⁵⁶ A pontosítás azért is szükséges, mert a requisitor Hercegszölösit időnként a fenti személyek némelyikével azonosították,⁵⁷ de arra is volt már példa, hogy Diósi Gáspár levélkeresővel tévesztették össze.⁵⁸

A majdani levéltáros igen nagy valószínűséggel annak a marosvásárhelyi particula rektorságát 1581-ben betöltő Hercegszölösi Jánosnak volt a fia, vagy legalább rokona, aki neve alapján Baranyából származott. Valószínűleg Laskai Csókás Péter köréhez tartozott, a marosvásárhelyi rektorságban is őt követte. Ez Laskai Csókás *Speculum exilii* című művének üdvözlésére írt versek egyikéből derül ki, amelyben a következőképpen szerepel: „Ioannes Herchegezo, ludirector scholae Vasarhelinae successor.”⁵⁹ Később, 1588–1593 között gyulafehérvári prédikátor lett és mentesített házat birtokolt Sárdon.⁶⁰ Minthogy a levélkereső többször szerepel Sárdi előnévvel az oklevelekben,⁶¹ és több jel is arra mutat, hogy Sárdon lakott,⁶² joggal feltételezhető, hogy rokonok voltak.

⁵⁴ MOL F 2. XI. 5v.

⁵⁵ Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 70.

⁵⁶ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Herepei János cikkei*. II. Szerk. Keszé-rű Bálint, Bp.–Szeged, 1966. 66–69.; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 120. (1235. sz.)

⁵⁷ *Erdélyi könyvesházak III*. Sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András. Adattár 16/3. Szeged, 1994. 184–185. (továbbiakban Erdélyi könyvesházak III.)

⁵⁸ Sunkó Attila: Levélkeresők. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században. = *Fons*, 2004. 2. sz. 306.

⁵⁹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. I. Szerk: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelencsényi Ákos, Budapest, 1971. 483. sz. <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2421?f=templates&fn=document-frame.htm&2.0>

⁶⁰ *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 805, 842 sz.; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006. 660 sz.; MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4. Cista comitatum, Comitatus Albensis, Fasc. II. 2. sz.; Pokoly József jegyzete Koncz, 1896. 515. lapján (az EME Lakatos utcai könyvtárának példányában).

⁶¹ MOL F 2. XII. 93r–v.; MOL F 15. XXXI. 100r–v.

⁶² MOL F 2. XII. 93r–v, IX. 20r–21r.

A minket közelebbről érdeklő, requisitorságot is betöltő Hercegszölősi János apósához hasonlóan igen hosszú, mintegy 25 évnyi nagyobb kancelláriai írnokkodás után, szolgálatai betetőzéseként nyerte el a levélkeresői hivatal 1638-ban. I. Rákóczi György fejedelemnek a kéziratokhoz és általában az okleveles anyaghoz fűződő bensőséges kapcsolatából kikövetkeztethető, hogy Hercegszölősi a több évtizedes gyakorlatnak is köszönhetően igen jól végezhetette munkáját a kancellárián, ha a fejedelem a levélkeresői feladatra is méltónak találta.

Először 1613 decemberében tűnik fel kancelláriai írnokként egy olyan helyzetben, amely nem csupán a bemutatott hivatalnokréteg, hanem a bő egy hónapja megválasztott új fejedelem iskolapolitikája tekintetében is igencsak beszédes. Az 1613-as esztendő végén Bethlen Gábor fejedelem az enyedi iskola alumnusainak szükségére 25 köből búzát és két hordó bort rendelt.⁶³ Az oklevélhez hozzáfűzött szövegből kiderül, hogy mindezt Hercegszölősi közbenjárására tette, aki egykori iskoláján így próbált segíteni, emlékeztén az ott töltött inséges időkre: „Nb. Ezt az beneficiumot en magam inseralam et pro futura cautela, ha casu quodam az originalt ammitalnak deak uraim, reponalam localam mivel ezen gratiosa annuientiat is magam proprio meomet stilo et labore expedialtam vala in illo tempore mikor huiusque immortalis nominis illustrissimi primum serenissimi deinde principis de immunicis gentis et libertatis Hunnicæ per Deum prepotentis gratiam triumfatoris et erga me etiam Domini beneficentissimi in Cancellaria aulica intimus scribaia es expeditora volnek. Juttwan eszemben illustrissimo tunc Transilvaniae principe domino domino Sigismundo Rakoci valida serviente annonae panis videlicet vini carnisque charitate et fame az oda fel newezet Eniedi scholaban cziak a peniszes szaraz dirib darab kinier is sos eczettben martogattvan joczürüen ell költ ennalam, midön 17 esztendeos koromban az gramaticaban, rethoricaban, syntaxisban rectore et magistro Joanne Buzas Kecskemety proficialtam, me ibidem in scholari miseria hiemio perseverante. Nem volt olli principalis munificentiaival az a schola celebris, hogi azert succesorimnak successu tempore illi kiczint vagi keveset szolgalthattam, non est ut aliquis parvi pendat, sed nec plurium faciat, et haudquaquam iactantiae meae tribuat, gratissimæ etenim memoriae huc id apposui. Gratias quantas possum agens et laudem canens Deo Perpotentissimo Maximo per Filium suum unicem suum et Spiritum Sanctum cuius erga me etiam indignum ex im-mensa bonitate et misericordia id ipsum merui. Laus deo laus deo laus. Hzeoleossy capituli ecclesiae Transsilvaniae requisitorum unus.”

Minthogy valószínűnek tartjuk, hogy Hercegszölősi Sárdon töltötte gyermekkorát, jogosan merül fel a kérdés, hogy miért Enyedre járt iskolába, hiszen Gyulafehérvár Sárdhoz jóval közelebb fekszik. Egy lehetséges válasz az lehetne, hogy a fejedelmi székváros többszöri elpusztítása a 17. század elején, éppen akkor, amikor Hercegszölősi iskoláskorú lehetett (láttuk, hogy Rákóczi Zsigmond idejében 17 éves volt), nem nyújtott megfelelő biztonságot.

⁶³ 1613. december 13. MOL F 2. XI. 5v.

Hercegszölösi kancellárián töltött éveiről nem rendelkezünk túl sok adattal. Jelenléte a nagyobbik kancellárián 1613 és 1629 között többé-kevésbé folyamatosan kimutatható,⁶⁴ anélkül azonban, hogy családjáról vagy birtokairól értesül-nénk. Az adatok személyével kapcsolatban 1638 után sokasodnak meg, miután levélkeresőként a gyulaféhevári hiteleshelyre került.

I. Rákóczi György Siklósi Mihállyal együtt 1638. május 1-jén nevezte ki hivatalába. Rögtön a következő napon az újdonsült requisitor és felesége, Barkai Zsófia végrendeletükben kölcsönösen egymásnak inscribálták javaikat, arra az esetre, ha gyermektelenül halnának meg.⁶⁵ Hercegszölösi feleségének kötötte le sárdi nemesi telkét és udvarházát, továbbá saját maga által szerzett minden ingó és ingatlan vagyonát, Zsófia asszony pedig 1500 magyar forint értékben férjének kötötte le Küküllő, Torda és Fehér vármegyei birtokait, amelyek Hosszúaszón, Hosszúpatakon, Alsótotfaluban, Elekesen, Batizházán, Ivánfalván, Kisokloson, Boldócon és Mezőcsánban feküdtek.

Az oklevél több fontos adalékot is tartalmaz. Elsősorban azt, hogy ebben az időben a házaspárnak még nem voltak gyerekei, másodsorban pedig azt, hogy Hercegszölösi – felesége felsorolt birtokait tekintve – igen jól nősült. A feleségét megillető jószágokon kívül, a későbbiek során ugyancsak a Barkai leányok jus-sán perelt sógora, Kisfaludi András leánya, Erzsébet javaiért is.⁶⁶

Évekkel később ugyancsak a Barkai jószágokkal kapcsolatban értesülünk arról, hogy 1647-ben Hercegszölösinek három kiskorú gyermeke volt: Sámuel, János és Johanna. Ekkor a család tagjai amiatt tiltakoztak, hogy Gál Ferenc fiscalis director kihirdette bizonyos Küküllő vármegyei birtokaikat,⁶⁷ (amelyek a Barkai család fiúörökösei hiányában a kincstárat illették). Két esztendővel később gyámleánya, Kisfaludi Erzsébet halála után Hercegszölösi, három gyermeke nevében tiltakozott a kisfaludi nemesi telek és udvarház kapcsán,⁶⁸ nem tudni milyen sikerrel, minthogy kevéssel ezután ő maga is megbetegedett.

Ebben az időben első felesége, Barkai Zsófia már halott lehetett, róla utoljára 1647-ből van adatunk.⁶⁹ Nem ismeretes előttünk, hogy mikor nősült meg ismét, a halála előtt kelt oklevelek csupán arról tudósítanak hogy 1649 májusától kezdve betegeskedett. Ekkor betegsége miatt már nem tudott a külső hiteleshelyi munkában részt venni, így a kolozsmonostori konvent requisitorainak kellett Gyulaféhevárra utazni, hogy egy ottani ház értékbecslését elvégezzék.⁷⁰ Ugyanazon esztendő

⁶⁴ MOL F 2. IV. 131., V. 133–137., XII. 59r, III. 71, III. 201., VI. 138v.

⁶⁵ MOL F 2. XII. 93r–v.

⁶⁶ MOL F 2. IX. 13v, 18r., 20r–21r. XI. 2.

⁶⁷ MOL F 15. XXXI. 100r–v.

⁶⁸ MOL F 2. XI. 2.

⁶⁹ MOL F 15. XXXI. 100r–v.

⁷⁰ MOL F 15. XXXIII. 27v–28r, regesztáját I. Kovács András: „Egy kőhajításnyra kollégiumunktól és templomunktól...” Néhai Csáki (VII) István gyulaféhevári házaról (1649) = *Erdélyi Múzeum*, 2011. 3–4 sz. 8–10.

őszén gyermekei ügyeik vitelére teljhatalmú megbízottjuknak nevezték ki néhai anyjuk sógorát, vajdaszentiványi Torma Pált, minthogy apjukat requisitori hivatala, de még inkább súlyos betegsége akadályozta ezek ellátásában.⁷¹

Hosszas betegeskedés után Hercegszőlősi 1650. február 22-én halt meg, Bárdi István levélkereső társa szerint 63 éves korában.⁷² A korszak emberi életkoráról alkotott felfogását jól tükrözi, hogy míg Bárdi kollégáját 63 évesnek látta, eszerint 1587-ben született. Maga Hercegszőlősi, amikor megemlékezett iskolájáról, Rákóczi Zsigmond fejedelem idején 17 évesnek mondta magát, ez esetben pedig valamikor 1590–1591-ben kellett születnie, így halálakor 59–60 éves lehetett. Mindkét (avagy mindhárom) évszám esetében jócskán meghaladta a korszak átlagéletkorát, amely Zimányi Vera szerint a 16. századi nemesség esetében mintegy 44–46 év volt.⁷³ Ugyanezen számadatokból kiindulva meglepőnek tűnik, hogy későn, 1638 körül nősült (bár lehetséges, hogy Barkai Zsófia előtt is volt már felesége) és ebben az évben, 51 vagy 48 esztendősen még gyermekei sem voltak.

Mint már említettük kevéssel halála előtt újból megnősült, egy Katonai Zsófia nevű nemesasszonyt vett nőül. Erről a könyveinek jegyzéke elé írt szövegből értesülünk, amely szerint 1650. március 22-én Katonai Zsófia átadta a Barkai rokonságnak a Hercegszőlősi árvákat megillető javakat, többek között apjuk könyveit.⁷⁴ Könyvtára összesen 15 könyvből állt, nagyrészt teológia tárgyú műveket tartalmazott (talán emiatt is tévesztették össze a váradi iskolamesterrel és lelkésszel): három kötetnyit Szent Ágoston műveiből, Luthernek az *Enarrationes in Genesin* című művét, Melanchton teológiáját, Szent Athanáz összes művét, Henricus Mollerus zsoltár-kommentárját, Zabarella itáliai laikus katolikus filozófus, a kora újkori arisztotelizmus képviselőjének logikáját és Johannes Wierus,⁷⁵ azaz Johann Weyer XVI. században élt holland protestáns orvos és démonológus *Liber apologeticus*-át. Világi témájú kötetei közül az „Opera Fabii vol I.” bejegyzés valószínűleg Marcus Fabius Quintilianus *Institutio oratoria* (A szónok nevelése) egyik kötetét takarja, Lorenzo Valla műveinek első kötete pedig filozófiai témájú írásait.

A könyvjegyzék a fentiek mellett azt is elárulja, hogy Hercegszőlősi árván maradt gyermekeinek a harmadik Barkai leány, Erzsébet és férje, Torma Pál lettek a törvényes gyámjai. Forrásaink Barkai Erzsébetet 1636-ban említik először férjes

⁷¹ MOL F 2. XV. p. 179–181.

⁷² Bárdi István levélkereső a következőképpen jegyezte le: Anno domini 1650. die 22. februarii Albae Iuliae circa horam 4. vespertinam generosus Joannes Hertzeghszölősi, unus requisitor Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae vitam cum morte mutavit aetatis suae annorum 63 et tumulatis est Sardini die 5. Martii honorifice. MOL F 2. XV. 206.

⁷³ *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Bp., 1980. 77.

⁷⁴ MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 9. Miscellanea, 4/1. és 49., Közreadva: *Erdélyi könyvesházak* III. 184–185.

⁷⁵ A személyére vonatkozó eligazítást Buzogány Dezső tanár úrnak köszönöm.

asszonyként.⁷⁶ Ekkor Harasztosi György felesége volt, aki azonban valószínűleg nem azonos a későbbi fejedelmi allovászmesterrel.⁷⁷ Férje halála után másodszor 1647 táján ment nőül vajdaszentiványi Torma Pálhoz, a majdani Torda vármegyei főbíróhoz.⁷⁸ A Hercegszőlősi árvákat a továbbiakban bizonyára ők nevelték.

A requisitor halálát követően családja további sorsáról csupán szórványos adataink vannak. 1666 táján⁷⁹ fia, akit az oklevél Hosszúaszói Szőlősi Jánosnak nevez, a hátlapon azonban Herczeghszölösiként szerepel, azon birtokait, amelyek lakhelyétől távol estek, és emiatt nem tudta megfelelő módon gondjukat viselni, éspedig: Sárdon levő puszta nemesi házhelyét a Bunuczo utcában, továbbá borbándi puszta nemesi házhelyét, amelynek szomszédjairól már elfelejtkeztek⁸⁰ és a Borbánd pataka mellett található gabonaőrő malom helyét eladta Hedri Bendeknek és feleségének, Deli Katalinnak 300 magyar forinton. Az adásvételből kiderül, hogy ifjabb Hercegszőlősi János valószínűleg már hosszú ideje a Barkai rokonságtól örökölt hosszúaszói birtokán lakott, ha a Borbándon lakó szomszédjai nevével megfedkezett. Az eladott jószágok apai (Hercegszőlősi) és anyai (Barkai) örökségként voltak a birtokában. Testvéreivel a birtokokon már megosztozhatott, vagy ekkorra elhaltak, mert a jogügylet során személyük nem merül fel, és a későbbiek során sem találkoztunk a nevükkel.

A Barkai család története alapján látható, hogy tagjai, Kisfaludi András kivételével (aki érdemeinek köszönhetően lett nemes), a köznemesi rétegből, bizonyos felmenőik (maga Barkai Ambrus és vejének, Hercegszőlősinek az apja) pedig Erdélyen kívülről származtak. Minden férfitagjáról elmondható, hogy tehetsége és szakértelme segítségével boldogult pályáján, amelyhez nagyban hozzájárult az általa látogatott tanintézmény elvégzése is. Utóbbiról csupán Kisfaludi és Hercegszőlősi esetében rendelkezünk konkrét adatokkal, de Barkai és Torma Pál hivatali pályája is bizonyos fokú iskolázottságot feltételez. Ugyanakkor karrierjük alakulását elősegítő tényezőként jöhet szóba házasságkötésük (Barkai Ambrus feleségével 12 részbirtokot, és ebből következően vejei asszonyaikkal legalább kilenc részbirtokot kaptak)⁸¹ és az általuk kialakított kapcsolatrendszer.

⁷⁶ MOL F 2. VII. 137r.

⁷⁷ Kádár József – Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája. II.* Deés, 1900. <http://mek.niif.hu/04700/04755/html/71.html> 114.

⁷⁸ Vajdaszentiványi Torma Pál 1652–1655 között volt Torda vármegye főszolgabírája. Dáné Veronka: „Az Őnagysága széki így deliberála”. *Torda vármegye fejedelemségekori bírósági gyakorlata.* Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kolozsvár, 2006. 186.

⁷⁹ Az év dátuma bizonytalan, mert részben eltakarja a pecsét, de 1666-os bejegyzés után következik. MOL F 2. XXIV. 46–48.

⁸⁰ „quorum vicinitates nunc ignorantur”.

⁸¹ MOL F 2. III. 14–15, XII. 93r–v.

DÁNÉ VERONKA

„AD COMITIA GENERALIA ELECTI AC DEPUTATI”

VÁRMEGYEI KÖVETEK AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSEKEN A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (1605–1658)*

Az erdélyi fejedelemségkori országgyűlésekről, a hatalmas forrásanyagot közlétevé Szilágyi Sándornak,¹ majd a kutatásokat továbbvivő Trócsányi Zsoltnak² köszönhetően igen sokat, tulajdonképpen szinte mindent tudunk. Az előbbi mű utolsó kötetének megjelenése óta eltelt több mint egy évszázad, illetve az utóbbi esetében lassan négy évtized azonban rávilágított arra, hogy csakúgy, mint a fejedelemség kor egésze vonatkozásában, a látszólagos feltárttság ellenére alapvető kérdések tisztázatlanok, több területen az alapkutatások elvégzésére vagy a korábbiak – esetünkben a fentiek által is szorgalmazott – folytatására lenne szükség. Kiss András 1998-ban kiadatlan, 1657-es és 1659-es végzések közlésével³ hívta fel a figyelmet újra az EOE hiányaira, a lehetséges pótlások lelőhelyeit is megnevezve. Említésre méltó előrelépés azonban ez ügyben máig sem történt.

Az országgyűlés működését a fejedelem/fejedelmi hatalom–rendek viszonya tekintetében vizsgáló Trócsányi is bizonyos kérdéseket kénytelen volt a rendelkezésre álló, az EOE-ből, illetve az Országos Levéltár erdélyi anyagából, valamint kisebb mértékben egyes székely székek, szász városok levéltáraiból származó adatok függvényében megválaszolni, hiszen az ismert körülmények között újabb erdélyi kutatásokat már nem végezhetett. A fentiek fényében nem meglepő, hogy az országgyűlés tagjairól szólva, a magyar törvényhatóságok küldötteit

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat támogatásával készült. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. Bp., 1875–1898. (továbbiakban EOE)*

² Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez).* Bp, 1976. (továbbiakban Trócsányi, 1976). A királyságbeliekhez hasonló, a megjelenteket számba vevő névsorok, katalógusok Erdélyben nem maradtak fenn, ha egyáltalán léteztek ilyenek. Vö. legújabban: Guszarova, Tatjana Pavlovna: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. = *Levéltári Közlemények*, 2005. 2. sz. 93–148. Zsilinszky Mihály erre vonatkozó tanulmányait lásd uo. 148.

³ Kiss András: Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal). In. *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. Tusor Péter, Bp., 1998. 299–307.

tárgyaló részt a következő megállapítással indította: „Arra vonatkozóan, hogy az egyes törvényhatóságok mikor hány követet küldtek, s kiket, a magyar natiót illetően rendelkezünk a legkevesebb adattal.”⁴ Ez a „legkevesebb adat” az általunk vizsgált korszak vonatkozásában egy 1648-as Fehér vármegyei jelent.⁵ Az utóbbi bő évtizedbeli erdélyi vármegyei kutatások eredményeként, pontosabban azok egyik „melléktermékeként” ma már abban a nagyon öröndes helyzetben vagyunk, hogy négy vármegye esetében, több-kevesebb folytonossággal, a 17. század első felében pontosan tudhatjuk, mikor, hány követet és személy szerint kiket küldtek a diétára.

A hét erdélyi vármegye közül ugyanis csupán Belső-Szolnok, Doboka,⁶ Kolozs és Torda fejedelemségkori jegyzőkönyvei maradtak fenn.⁷ Az első kettő azonban tulajdonképpen töredék, az 1640–1684, illetve az 1640–1653 közti időszak feljegyzéseit tartalmazzák. A legteljesebbnek a Kolozs vármegyei tekinthető, a maga 1605–1667 közötti szinte hiánytalan sorozatával, ezt, számos hiánnyal együtt, az 1607–1662 közti éveket felölelő tordai követi.⁸ 1658 korszakhatárként való megjelölését elsősorban a fenti forrásadottságok magyarázzák, hiszen

⁴ Trócsányi, 1976. 28.

⁵ Uo.; EOE XI. 470.; A másik, szintén erre az időszakra vonatkozó, 1633-as ugyanis, érthetetlen módon, az EOE IX. kötetéből kimaradt, így ezt Trócsányi sem használhatta. A rendek által az 1633. augusztusi országgyűlésből a Portához intézett levelet, amelyben az „éretlen elméjű transzugák” kiadását kérik, és amelyet Rozsnyai Dávid gyűjteménye őrzött meg, Szilágyi két évtizeddel korábban már közölte. *Rozsnyai Dávid utolsó török deák történeti maradványai*. Kiadja: Szilágyi Sándor. Monumenta Hungariae Historicae Scriptores VIII., Pest, 1867. 140–141. Az instanciát aláírók alapján a diétán résztvevők névsora részben rekonstruálható. Az adata Jakó Klára hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm. Az 1661-es homagiumot letevők, illetve unióra felesküdték névsorából (EOE XVII. 464–470.), az előző évek küldötteinek ismeretében, nagyrészt összeállítható az ekkori követek névsora.

⁶ Pauler Gyula felmérése szerint „Dobokamegyének levéltára 1848-ban nagyrészt elpusztulván, megmaradt töredékes irataiban semmiféle összefüggés sem constatálható.” Uő. Adatok megyei levéltáraink ismeretéhez. = *Századok*, 1881. 5. sz. 408. A jegyzőkönyv 1640–1653 közötti töredéke viszont a Kolozsmonostori Konvent levéltárába került, bizonyára az 1656-tól requisitor, korábban vármegyei jegyző, Szamosközy Mihály vihette magával. Magyar Országos Levéltár, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 25. Miscellanea 6. d. (továbbiakban DvmJkv)

⁷ A jegyzőkönyveket ma a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj) (továbbiakban ROL Kmlg) őrzi. Belső-Szolnok vármegye levéltára (Fond Comitatul Solnocul Interior), Jegyzőkönyvek I. 1640–1684 (Protocoale Nr. 1). (továbbiakban: B-SzvmJkv); Kolozs vármegye levéltára (Fond Prefectura Județului Cluj), Jegyzőkönyvek I. (1605–1641), II. (1641–1667) (Protocoale Nr. 1, 26.), (továbbiakban KvmJkv); Torda vármegye levéltára (Fond Comitatul Turda), Jegyzőkönyvek I. (1607–1662) (Protocoale, Nr. 3). Fehér és Hunyad vármegye jegyzőkönyvei még a 19. században elpusztultak, az előbbi 1849 januárjában, Enyed román szabadcsapatok általi felégetésekor semmisült meg, és egyre csekélyebb a lehetősége annak, hogy az 1940-es években még meglévő, azóta eltűnt Küküllő vármegyei előkerüljön.

⁸ Fennmaradt ugyan a Torda vármegye alsó járásának 1666–1684 közötti partialis és filialis széki jegyzőkönyve is, a témára vonatkozóan azonban ez nem tartalmaz adatokat.

erre vonatkozóan végezhattuk el a lehető legteljesebb vizsgálatokat. Másodsorban az erdélyi társadalomnak a nagy romlást követő „metamorphosisa”, amelynek feltárása igencsak sürgető feladat lenne.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az eredmények az előre hozott korszakhatár ellenére sem teljesek: a hiányokat ugyanis nem csak a források pusztulása okozta, hanem több esetben a jegyzőkönyvek semmiféle adatot nem tartalmaznak az országgyűlésre, a küldöttek megválasztására, személyére vonatkozóan. Számszerűsítve: a kolozsi protokollum 36, a belső-szolnoki 18, a tordai 13, a dobokai pedig 5 országgyűlésre vonatkozó adatot őrzött meg. Sajnos, ennél többben nem nagyon reménykedhetünk.

A KÜLDÖTTVÁLASZTÓ GYŰLÉS

A dolgok természetes menetét követve, első lépésként az országgyűlési meghívó megérkezését és a vármegye ezt követő első intézkedéseit igyekeztünk rekonstruálni. Az országgyűlés összehívásának rendjén Trócsányi megállapította, hogy a meghívók kiküldése már 16. században az országgyűlés kezdete előtt 2–3 héttel történt meg, a 17. században pedig, pontosabban az évi egy országgyűlés gyakorlatának kialakulása után, ez egy hónapra növekedett.⁹ A korszak ismert országgyűlési meghívóinak számbavétele és keltezése alapján azonban nyilvánvaló, hogy már a 17. század elejétől, a háborús időszakoktól eltekintve, egyértelműen arra törekedett a kancellária, hogy a meghívók legalább egy hónappal az országgyűlés kezdete előtt fussanak ki. Az 1610-es évekre ez nagyjából meg is valósult. A Rákócziak alatt ez az idő tovább növekedett: a Szent György napi országgyűlésre a meghívók március 15-én vagy az azt követő napokban szétküldésre kerültek,¹⁰ 1647-ben a március 24-én kezdődő országgyűlésre a regalisok már január 25-én elkészültek,¹¹ az 1651. február 12-ire pedig már előző év november 9-én.¹² (Itt meg kell jegyeznünk, hogy az évi egy országgyűlés esetén sem figyelhető meg, kivéve az előbb említett esetet, a meghívók következetesen korábbi kiküldése.) Az előrelátást nem annyira a korabeli közlekedési viszonyok magyarázzák, sokkalta inkább az, hogy a törvényhatóságok intézkedési sebességét is figyelembe kellett venni.

Ami a vármegyét illeti, nem alakult ki egységes gyakorlat azt illetően sem, hogy a meghívót milyen keretek között hirdetik ki és választják meg követeiket. (Ahogyan azt sem tudjuk egyelőre, ki volt illetékes a tisztségviselők közül a

⁹ Trócsányi, 1976. 23–24.

¹⁰ Például 1640-ben, 1643-ban, 1645-ben, lásd EOE X. 275., 363., 431.

¹¹ EOE X. 452.

¹² EOE XI. 119.

regalis átvételében és az ezt rögtön követő első lépések megtételében. Az eddigi egyetlen, 1658-as belső-szolnoki adat is nagyvonalúan csupán ennyit mond erről: „tiszt uraimék kezekhez”.¹³ Hatáskörük és a vármegye életében betöltött szerepük, tekintélyük alapján feltételezhető, hogy a fő(szolga)bírák vagy a jegyző lehettek.) A vármegyék többsége, Belső-Szolnok, Doboka és Kolozs, illetve erre utal egy Fehér vármegyei adat is,¹⁴ külön congregatiót (Kolozsban ezt következetesen sedes congregata-ként vezették be a protokollumba) hívott össze. Ezeken az országgyűlésre való felkészülés mellett általában csak szigorúan vett közigazgatási jellegű ügyekben döntöttek, illetve protestatiókra, ügyvédvallásokra, vagy például a vármegye közbenjáró, békéltető állásfoglalására, határozatára kerülhetett sor. Nyilvánvalóan külön költséget jelentett a résztvevők számára, azonban kétségtől meg volt az a nagy előnye, hogy, a tárgyalt ügyek jellegéből adódóan, viszonylag hamar össze lehetett hívni.

Torda vármegyében ettől eltérő volt a gyakorlat, az ott megszokott, pragmatikus módon oldották meg a kérdést: két esettől (egy 1620-ban, illetve 1653-ban)¹⁵ eltekintve nem hívtak össze külön gyűlést, hanem a következő, talán korábban meghirdetett, vagy a regalis vétele után rögtön összehívott sedria alkalmával került sor a követválasztásra. Vitathatatlan, hogy ez a megoldás költségkímélőbb volt, és ugyanakkor az általában perek tömegével birkózó megyei törvényszék munkáját is megkönnyítette. A pragmatikusság viszont megkérdőjelezhető a gyorsaság tekintetében: számításaink szerint ugyanis sedriára, ideális esetben, mintegy három hét alatt kerülhetett sor, hiszen törvény szerint a székre való idézés legkésőbb két héttel a törvényszék kezdete előtt meg kellett történnjen. Azt vél-nénk, a többi vármegye eljárása gyorsabb volt, azaz a regalis megérkezése után rövid idővel, az országgyűlés kezdete előtt jóval korábban lebonyolították a választási procedúrát. Ezzel szemben Torda vármegye nemesi universitása jellemzően három hét – egy hónappal, egyetlen alkalommal, egy héttel a diéta kezdete előtt megejtette az electiót, Kolozsra a két hét jellemző, de hat esetben csupán a megelőző héten került csak sor rá, Belső-Szolnokra az egy-két hét (egyszer azonban csak a diéta napján jelölték ki a deputátusokat), Dobokára pedig az egy hét, de itt mindössze öt adatra támaszkodhattunk.

¹³ B-SzvmJkv 330.

¹⁴ Az 1647. január 25-i meghívón fennmaradt feljegyzés szerint: „Exhibitae, perlectae in generali congregatione.” EOE X. 452.

¹⁵ *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658.* Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Dáné Veronka. Kolozsvár, 2009. 152., 561. (továbbiakban TvmJkv I.)

A KÖVETEK

Mindenek előtt a követek számának alakulását tekintjük át. Már előljáróban el kell mondanunk, a század első négy évtizede vonatkozásában ugyan csak a Kolozs és Torda vármegyei eredményekből kiindulva, hogy a vizsgált korszakban a deputátusok létszáma egyre csökkenő tendenciát mutat, amely több lépcsőben valósult meg.¹⁶ E tekintetben három szakaszcól beszélhetünk: 1608 szeptemberében,¹⁷ illetve 1609 márciusában¹⁸ Kolozs és Torda egyaránt még nyolc-nyolc követet választott. (Tekintve, hogy az 1571-es májusi, fejedelemválasztó országgyűlésre az egy hónappal korábbi diéta tíz-tíz követ választását írta elő a vármegyéknek,¹⁹ talán nem tévedünk, ha a nyolc követet a 16. század legalább utolsó három évtizedétől, a szokásos számnak tartjuk.) Egy esztendő múlva Kolozs a Szent György napi diétára viszont már csak hatot küldött,²⁰ és amikor öt évnyi szünet után újabb követválasztást jegyeztek be a Torda vármegyei protokollumba, szintén hat vármegyei nemest bíztak meg a képvisellel.²¹ Az első felezővonal tehát az 1609–1610-es esztendőkre tehető. Némiképp ingadozással, de ez a gyakorlat, úgy tűnik, tartotta magát az 1640-es évekig. A bizonytalanság abból fakad, hogy Tordában már 1620 áprilisában csak négy küldöttet említenek,²² 1651 februárjáig viszont semmiféle adattal nem rendelkezünk. Nem dönthető el tehát, hogy ez elszórt esetnek minősíthető – hiszen ez Kolozsban is előfordult 1612 áprilisában, 1613 májusában és 1628 áprilisában²³ –, vagy pedig Tordában már ekkor ez volt az úzus.

Az újabb mérőföldkö 1640-re tehető: előző év májusában a kolozsiak még hat követüket küldték az országgyűlésre,²⁴ 1641 áprilisában viszont már csak négyet.²⁵ Ugyanerre a diétára ugyancsak négy követ indult Belső-Szolnokból²⁶ és Dobokából is.²⁷ Az ötvenes évek végéig ez tekinthető általánosnak, még akkor is,

¹⁶ Trócsányi még azt feltételezte, hogy esetlegesen egy korszakonként növekvő, csökkenő tendencia rajzolódhat ki bővebb adatok alapján. Trócsányi, 1976. 32.

¹⁷ KvmJkv I. 74.

¹⁸ TvmJkv I. 75.

¹⁹ Trócsányi, 1976. 28.

²⁰ KvmJkv I. 85.

²¹ TvmJkv I. 130.

²² Uo. 152.

²³ KvmJkv I. 136., 167., 366.

²⁴ Uo. 620.

²⁵ KvmJkv II. 23.

²⁶ B-SzvmJkv 11.

²⁷ DvmJkv 143v.

ha az említett 1648-as adat Fehérből öt követet nevez meg.²⁸ Elképzelhető, hogy a vezető vármegye tekintélyét, súlyát ezzel is kifejezésre akarta juttatni, de az is, hogy ebben az esetben csupán egy, külön meg nem nevezett póttagot választottak meg eleve, minden eshetőségre felkészülve, ahogyan ez például Dobokában is előfordult 1649-ben.²⁹ A döntő szó kimondásához több adatra lenne szükség. A kivételt az 1657. szeptemberi országgyűlés jelentette, érthető okokból. Ezen Kolozs vármegye kilenc,³⁰ Torda pedig hét követtel képviseltette magát.³¹

Korszakhatárunkon ugyan nagyrészt túlesik, de úgy véljük, meg kell említenünk a következő „leépítést”: a nagy uralmi válságot követően, pontosabban már ennek idején a vármegyék csupán két követet deputáltak az országgyűlésekre. Bizonyosan így járt el Belső-Szolnok³² és Kolozs,³³ de a Fehér vármegyei 1679-es adat is ezt támasztja alá.³⁴ 1666 decemberében, a következő év januári diétára Belső-Szolnok „pro nunc solum modo et non pro semper” megjegyzéssel ugyan még külön követet engedett a dési nemességnek,³⁵ ez azonban később valóban nem fordult elő újra.

Mielőtt a küldöttek számának tárgyalását lezárnánk, egy rövid, részben már a következő, társadalmi, személyi vonatkozású kérdéskörbe áthajló kitérőt kell tennünk. A követek közé természetesen nem soroltuk be a főispánokat, annak ellenére sem, hogy Kolozs vármegye,³⁶ Torda pedig igen következetesen úgy fogalmaz, hogy követeit a főispánokkal, „cum dominis comitibus” küldi.³⁷ Úgy tűnik, a vármegye eltekintett attól a tényről, hogy a főispánok, már csupán e hivataluknál fogva is a regalisták közé tartoztak, és nyilvánvalóan nem a megyéik érdekeit képviselték. A regalissal személyre szólóan meghívottak kapcsán még egy érdekes, eddig egyedüli esetet kell megemlítenünk: 1644-ben Belső-Szolnok követének választotta azt a Galgói Rácz Ádámot, akit ugyanerre az országgyűlésre regalissal hívott meg a fejedelem.³⁸

A követek társadalmi hovatartozása, származása tekintetében a Trócsányi által felvázolt kép tovább finomítható. A finomítás eredményeként pedig két meg-

²⁸ EOE XI. 470.

²⁹ DvmJkv 158r.

³⁰ KvmJkv II. 253.

³¹ TvmJkv I. 598.

³² Csupán néhány példa: B-SzvmJkv 331., 333., 340., 344.; az 1670-es évekből: uo. 376., 377., 381., 383.; 1680–82 között: 444., 447., 451., 452., 453.

³³ KvmJkv II. 266., 267., 272., 314.

³⁴ EOE XVII. 64.

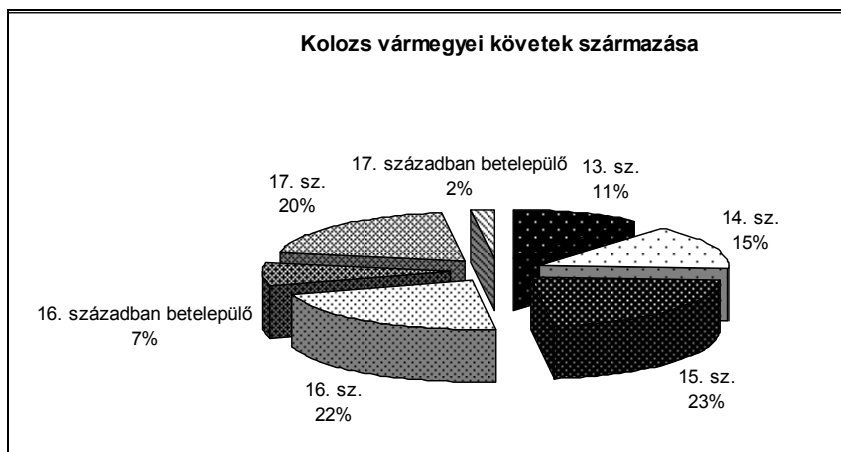
³⁵ B-SzvmJkv 367.

³⁶ 1610: „elmult mediesi giwlesbe valasztattak ispan uraim melle”. KvmJkv I. 131.

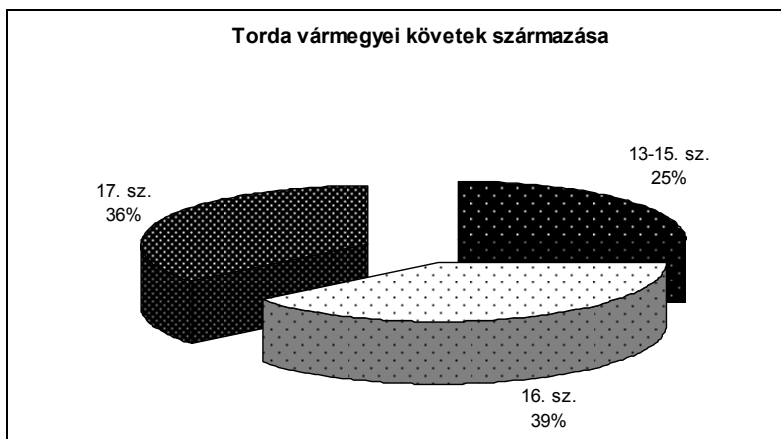
³⁷ TvmJkv I. 130., 152., 561., 563., 580., 598.

³⁸ EOE X. 411.

állapítást kell tennünk. Egyrészt, hogy a követek társadalmi helyzetének alapsabb, de egyelőre nem lezárt vizsgálata teljes mértékben alátámasztja Trócsányinak azt a kijelentését, hogy a tekintélyesebb köznemesi családok adták őket.³⁹ Kolozs esetében a már a 13–15. században a vármegyében honos családból származók aránya 49%, a jóval szegényebb források alapján is Tordában is eléri a 25%-ot. Belső-Szolnokban is a „régbbi” családok tagjait preferálták, 16. századinál korábbi ugyan nem sikerült azonosítani, de az ekkortól datálható famíliákból származók aránya 41%. (Dobokára vonatkozóan szintén ez mondható el.) Ez szinte elvárható is volt, és nagyrészt az egész időszakra érvényes.

³⁹ Trócsányi, 1976. 33.

Másrészt a korszak nem egységes a követek jogi helyzetének tekintetében. A változás szintén 1640 tájára tehető, de a fentebb tárgyaltnál, azaz a követek számának csökkenésénél, módosulásánál jóval nagyobb horderejű (ám véleményünk szerint azzal összefüggő), és mindeztidáig, a vármegyei jegyzőkönyvek feltárása híján törvényszerűen el kellett kerülnie a szakma figyelmét. Holott igen lényeges átalakulásról van szó, hiszen a követek személyi összetételében és ebből kifolyólag a képviselet/résztétel módjában állt be. Közismert, már Trócsányi által is kiemelt tény, hogy a követek között nem ritka a vármegyei tisztségviselő.⁴⁰ Az 1640-es éveket megelőzően ugyan, mint már említettük, csak két vármegye gyakorlatára támaszkodhatunk, ennek ellenére, az összeállított névsorok alapján az „előfordul” kifejezés a helytállóbb. Kolozs vármegyében többször előfordul, hogy főbíró a követek között találjuk a 17. század első évtizedeiben is,⁴¹ Torda esetében azonban csupán egyetlen esetben szerepel két assessor.⁴² 1640–1641-től viszont mind a négy vármegyében megfigyelhető, hogy az országgyűlési követséget nagyrészt vagy kizárólag, a vármegye tisztikara alkotja. Ez a gyakorlat aztán, úgy tűnik, az uralmi válság és az azt rögtön követő évek kivételével, a fejedelmi kor végéig érvényben maradt. Arra a kérdésre, hogy milyen következetességgel és mértékben, a további kutatások adhatnak majd választ. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a tekintélyes köznemesi réteg ezentúl csak a hagyományosan közülük kikerülő főbíró révén vett részt az országgyűlésen, így az ország politikai életében, azaz látóköre szükségszerűen tovább szűkült, politikai műveltséget, jártasságot nem szerezhettek. Még azt a csekélyt sem, amit ezek a diéták biztosítottak számukra, például a többi vármegye köveivel való „confluálások”

⁴⁰ Trócsányi, 1976. 33.

⁴¹ Néhány példa: KvmJkv I. 12., 34., 74., 131., 136., 141.

⁴² TvmJkv I. 75.

alkalmával. Különösen hátrányos volt ez azokban a vármegyékben, pontosabban az olyan főispánok idején, akik élve/visszaélve tágan értelmezhető hatalmukkal, a tisztségviselő választást befolyásolták, vagy saját hatáskörben intézték.⁴³ E változás okai egyelőre ismeretlenek, és erre vonatkozó törvény, statútum híján vérmes reményeink a feltárás tekintetében nem lehetnek. Az bizonyos, hogy mind a négy vármegyében egyszerre zajlott le, tehát nyilvánvalóan összehangolt „intézkedésről” van szó, ennek fényében még feltűnőbb, hogy sehol nem maradt nyoma. A megyék nemesi universitasai előszeretettel és kedvvel szabályozták belső ügyeiket, élve statútum alkotási jogukkal, egy ilyen szabályozás, tulajdonképpen korlátozás azonban, lett légyenek bármennyire is „takarékosak” és országos politikai szempontból szűklátókörűek, nem valószínű, hogy tőlük származott. Elképzelhető, hogy az 1633-tól lehetséges belső ellenzékét módszeresen felmorzsoló, az 1636-os eseményekből győztesen kikerülő, majd az 1638-as perekkel, intézkedésekkel példát is statuáló, már a fia megválasztását előkészítő I. Rákóczy György egyre nyomasztóbbá váló hatalmának a lecsapódása. Természetesen nem gondoljuk, hogy II. Rákóczy György megválasztásához erre a lépésre elengedhetetlenül szükség lett volna, és nem tulajdonítunk a valós, meglehetősen csekélynél nagyobb súlyt a köznemességnek. Különösképpen, hogy az erdélyi országgyűlés, néhány kivételtől eltekintve, igen nehezen vádolható meg ellenállással. Öreg Rákóczy óvatosságának, kormányzati módszereinek ismeretében, és annak fényében, hogy az 1642-es országgyűlés nem csak fiát választotta meg, hanem a korábbi vonakodás után a fejedelem jelenlétét is elfogadta a táblán,⁴⁴ talán nem elvetendő lehetőség. Hangsúlyozzuk, lehetőség.

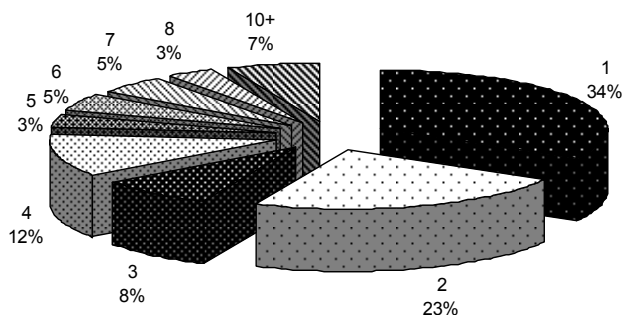
A követeknek szentelt alfejezet lezárásaként a megbízatások ismétlődéséről, gyakoriságáról kell szólnunk. Természetes módon merült fel az a kérdés, hogy törekedett-e a vármegye a folyamatosságra, azaz egy tapasztalt, „hivatásosnak” tekinthető követi réteg/csoport kialakítására? (Nyilván itt elsősorban a tisztségviselő-követ korszak előtti időszakra gondolunk.) Amennyiben igen, úgy ez a követé választások gyakoriságának vizsgálatakor rövid úton tetten érhető. A gondot azonban újra a források hiányossága okozta, azaz éppen az egyértelmű, meggyőző válaszhoz nélkülözhetetlen folyamatos adatsorokat nem állíthattuk össze. Másrészt az arányokat igencsak rontották az 1657. szeptemberi országgyűlésre megválasztott nagyszámú, és általában csak ebben az egy esetben felbukkanó „homo novus” követek. (A jelenséget a lengyelországi hadjáratban résztvevő ko-

⁴³ Kemény János Fehér vármegyei főispánsága alatt, az 1640-es években az alispáni tisztséget gyulafehérvári Mészáros Péter töltötte be, akit a források tanúsága szerint nagyon szoros, familiárisnak tekinthető szálak fűztek a Kemény családhoz, birtokait és más javait is Kemény Jánosra és fiaira hagyta. ROL Kmlg, Kemény család csombordi levéltára (Fond familial Kemény din Ciumbrud), Fasc. XVII. Nr. 1402. Mészáros alispánságával párhuzamosan a főbírói tisztséget Szentgyörgyvölgyi Mihály deák töltötte be, aki 1642-ben még Kemény János „udvari szolgálja”-ként szerepel a forrásokban. Uo. XII. 987.

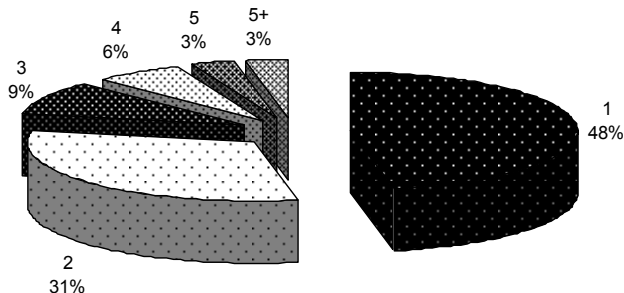
⁴⁴ EOE X. 326. (II. art.)

rábbi követek, megyei tisztségviselők halála, tatár fogságba esése magyarázza.) Ennek ellenére, a kísértésnek nem tudva ellenállni, a rendelkezésünkre álló adatok alapján lehetséges vizsgálatokat (Doboka kivételével) elvégeztük, és azt az óvatos következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy ez a tendencia kitapintható különösen Kolozs, de Torda vármegye esetében is. Előbbi esetében a követek csaknem negyede öt vagy ennél több megbízatással „büszkélkedhet”, közülük is kiemelkedik Petrichevich-Horváth György és Radó Kristóf 14, Suky Pál 13 és Zádory Nagy Ferenc 12 országgyűlésen való részvételével. Torda vármegyében a 16. századi nagy karriert befutó Trauzner Lukács Zsigmond nevű unokáját hétszer, a Görgény vidéki román krajnik családból származó Krajnik Lászlót pedig ötször választotta követéül a vármegye.

Kolozs vármegyei követi megbízatások gyakorisága

Torda vármegyei követi megbízatások gyakorisága

A KÖVETI „KÖLTSÉG”

A választást általában nyomban követő intézkedés a követek „napidíjának” megszavazása volt. Ennek fedezete vagy az összefoglalóan „vármegye szükségére” jogcímen, általában a rovásadóval egyszerre kirótt és behajtott adóból származott, vagy az ekkor külön erre a célra (esetleg a jegyző fizetésére összevontan) begyűjtöttből. Számszerűsítve: Kolozsban 1612-ben ez 8 forintot jelentett fejenként,⁴⁵ az 1630-as évek közepére, végére már 14–16 forintra emelkedett, 1649-től pedig 20 forintra.⁴⁶ Torda vármegyében csupán két adattal rendelkezünk 1616-ból illetve 1620-ból, ez 14 forint körüli összeget tett ki.⁴⁷ Belső-Szolnok 1641–1645 között 12, 1648-tól 15, 1658 októberétől pedig 20 forintot biztosított követeinek,⁴⁸ Doboka egyetlen adata pedig 1641-ből 12 forintot említ.⁴⁹ Minden vármegyére kiterjedő általános szokás volt, hogy a főispánok ennek kétszeresét kapták.

INSTRUCTIO, MEGBÍZÓLEVÉL

Szokás szerint a megválasztást, a költség megszavazását az instructio összeállítása követte. Trócsányi Zsolt mindössze öt ilyen forrást elemezhetett, 1648-al kezdődően.⁵⁰ A vizsgált megyei jegyzőkönyvekből, illetve iratokból, az 1660-as évek közepéig terjedő időszakból 12 újabb, és köztük több korábbi került elő. Részletes ismertetésük meghaladja jelen tanulmány kereteit, csupán hangsúlyoznánk, hogy alátámasztják Trócsányi megállapításait: az általánosságokon (nemessi szabadság védelme) és a helyi sérelmek orvoslásán nem terjednek túl.⁵¹

A megbízólevél kapcsán szintén át kell hágnunk a megszabott időhatárt. 1660-at megelőzően ugyanis egyelőre egyetlen példány sem ismert, Belső-Szolnokban azonban ez év júniusában és decemberében egyaránt kibocsátásra került, bár „instructio”-ként jegyezte be a notarius.⁵² Formailag, belső szerkezetileg viszont olyannyira kiforrottak, az utasítás rész a korábbi, röviden bejegyzett instructiók szövegével annyira megegyezik, hogy valószínűleg nem az első hírnökei ennek az irattípusnak. Természetesen az is lehetséges magyarázat, hogy a fele-

⁴⁵ KvmJkv I. 136.

⁴⁶ KvmJkv II. 127. Portánként ez mintegy 30 dénár–1 forint terhet jelentett, bár sok esetben a kirótt összegből más kiadást is fedeztek.

⁴⁷ TvmJkv I. 130., 152.

⁴⁸ B-SzvmJkv 11., 31., 36., 74., 82., 330.

⁴⁹ DvmJkv 143v.

⁵⁰ Trócsányi, 1976. 33–37.

⁵¹ Uo. 38.

⁵² B-SzvmJkv 340–341., 345.

lösségmegosztás, -vállalás miatt állították ki őket, bár a két országgyűlés nem tartozik a viharosabbak közé, annak ellenére, hogy az utóbbi fejedelemválasztó volt. Ellenérvként viszont felhozható: valószínűtlen, hogy éppen ebben a zaklattott időszakban, mindenféle előzmény nélkül kísérletezett volna ezzel a vármegyével. A kérdést tehát, újabb megbízólevelek előkerüléséig, nyitva kell hagynunk, még akkor is, ha ezek korábbi létezése a megjelentek számbavételének alapjául is szolgálhatott, erre a későbbiekben visszatérünk.

A KÖVETEK MEGJELENÉSI KÖTELEZETTSÉGE

Magától értetődően a vármegye képviselőivel megbízottaknak, amennyiben súlyos betegség, vagy egyéb nyomós ok nem akadályozta őket, meg kellett jelenniük az országgyűlésen. A távolmaradók büntetéséről több törvénycikk is intézkedett.⁵³ Mivel a követség megtiszteltetést is jelentett, és számos lehetőséget is rejtett magában, természetesen a részvétel tekinthető. A gondok a zavaros esztendőben adódtak: 1612. június 6-án Kassay István fiscalis director Kolozs vármegye sedriáján az országgyűlésen való meg nem jelenés miatt perelte a megye két követét, Hajóssy Istvánt és Suky Pált,⁵⁴ az 1607-es artikus szerinti büntetést, azaz 100 forint megvételét követelve rajtuk.⁵⁵ Megjegyzésre érdemes, hogy a törvénycikk szerint a főispánoknak kellett volna eljárniuk, ez azonban nyilvánvalóan nem történt meg. Hajóssy betegségére hivatkozott, és mivel az alispán tanúsította, felmentették, csupán a költségül kapott nyolc forint visszafizetésére kötelezték.⁵⁶ Suky Pál fő(szolga)bíró viszont állítása szerint a hajdúk garázdálkodása miatt nem merte családját és házát magára hagyni, féltelve megalapozottságának bizonyítását a következő székre ígérte. Ez bizonyára sikerült is, mert az év novemberében újra követnek választották.⁵⁷ 1658 októberében viszont, érthető okokból, Belső-Szolnok négy követe közül egyik sem ment el, hogy a vármegye ne maradjon képviselő nélkül, a főbíró és a jegyző vállalta a feladatot.⁵⁸ Őket azonban már senki sem vonta felelősségre.

Az 1612-es eset azonban arra világít rá, hogy a megjelenteket számba vették, a részvételt ellenőrizték. Ennek nagyon kézenfekvő, kezdetleges módja lehetett a megyei követek főispánjaik általi ellenőrzése. Az viszont egyértelmű a kolozsi perből, hogy a főispánok, ha tudtak róla sem jártak el a hiányzók ellen, így elég valószínűtlen, hogy a jogügyigazgató tőlük szerzett volna tudomást a távolmára-

⁵³ Trócsányi, 1976. 40.

⁵⁴ KvmJkv I. 137.

⁵⁵ EOE VI. 468. A törvénycikk szerint a büntetés fele a fiskust illette.

⁵⁶ KvmJkv I. 137.

⁵⁷ Uo. 141.

⁵⁸ B-SzvmJkv 331.

dókról. Ebből kiindulva feltételezhető, és itt kapcsolódunk vissza a megbízólevél kérdéséhez, hogy már korábban is ellátták ezzel a követeket, amelyet aztán megérkezve be kellett mutatniuk. Egyelőre azonban ez feltételezés marad.

JELENTÉS A VÁRMEGYÉNEK

Elképzelhetetlen, hogy az országgyűlésen történekről a legközelebbi congregatio vagy sedria alkalmával a küldöttek ne számoltak volna be, hiszen a vármegye közönsége itt szerezhetett tudomást erről. Ennek ellenére erre utaló feljegyzéssel megint csak az 1660-as évektől kezdődően találkozunk a belső-szolnoki jegyzőkönyvben, korábban és más megyében nem. Az esemény megörökítését a „törvényekben és kancellárián nem forgott,”⁵⁹ éppen ezért óvatosságból mindent lejegyző és bejegyző Rettegi Csoma Miklós notariuson kívül a jegyzők nem tartották fontosnak.

A vármegyék országgyűlési követeinek, ottani tevékenységüknek (amiről semmit sem tudunk) lehetőség szerinti teljes feltárásáig még számos tennivalója van a kutatásnak. Ám tudomásul kell venni, és meg kell alkudni azzal a ténnyel, hogy a források pusztulásának, szétszórtságának, kallódásának vagy kallódtatásának tulajdoníthatóan az említett „részben teljes” lesz a legtöbb, ami remélhető. Módszeres és széles körű, a széki, városi és partiumi követekre is kiterjesztett kutatással azonban belátható időn belül összeállítható az „EOE pótkötete”, a követek névtára. Jelen tanulmánnyal az első lépést kívántuk megtenni ebbe az irányba.

⁵⁹ Uo. 287.

FÜGGELÉK

A megyei országgyűlési követek névsora

Belső-Szolnok vármegye követei

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Bácsi György	1657. jún., 1658. máj.
Bácsi János	1648. márc., 1650. márc., 1654. jan.
Csoma Miklós	1657. jún., 1658. jan.
Dési Ferenc deák	1658. jan.
Dési István deák	1647. márc., 1649. jan.
Fejér Mihály	1644. jan.
Fodor Ferenc	1645. ápr.
Gyepessi Mátyás	1649. jan.
Kádár István	1644. jan., 1647. márc.
Katonay Ferenc	1641. ápr., 1642. febr., 1645. ápr.
Kocsis/Kucsis Mihály	1658. ápr.
Kovács Mihály	1658. okt.
Kozárváry alias Szücs Ferenc deák	1652. febr.
Krassay Zsigmond	1641. ápr.
Makszin János	1642. febr.
Mihályfalvi András deák	1658. okt.
Modra Márton	1651. febr., 1654. jan.
Némai Ferenc deák	1651. febr., 1652. febr., 1654. jan.
Patkó Ferenc	1645. ápr.
Rác Ádám	1641. ápr., 1642. febr., 1644. jan.
Rác Péter	1655. febr., 1658. máj.
Sárközi Dávid	1648. márc.
Szakács/Szakácsi János	1645. ápr., 1647. márc., 1649. jan., 1650. márc., 1658. jan.
Szavay István	1658. ápr., okt.
Székely Ferenc	1641. ápr.
Szilágyi Mihály	1658. ápr., okt.
Szőcs Ferenc	1650. jún.
Szucsáki István	1654. jan., 1658. jan.
Thorma Miklós	1648. márc., 1652. febr., 1658. ápr., nov.
Thorma Péter	1642. febr., 1644. jan., 1647. márc., 1648. márc., 1649. jan., 1650. márc., 1651. febr., 1652. febr., 1655. febr.
Törpéni István	1658. nov.

Doboka vármegye küldöttei

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Becsky Zsigmond	1652. febr.
Csernáthoni István	1649. jan., 1652. febr.
Gávay Péter	1641. ápr.
Kamuthy László	1641. ápr.
Nádudvari János	1649. jan., 1651. febr., 1653. jan.
Ózdi Miklós	1651. febr.
Putnoky Mihály	1641. ápr., 1651. febr., 1653. jan.
Szakács/Szakácsi Péter	1653. jan.
Szamosközy Mihály	1641. ápr., 1649. jan., 1651. febr., 1652. febr. 1653. jan.
Szigethy György	1649. jan., 1652. febr.
Török Mihály	1649. jan.

Kolozs vármegye követei

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Balogh György	1657. szept.
Bánffy Ferenc	1608. febr.
Bánffy László	1606. ápr, 1607. jún.
Bánffy Mihály	1607. febr., márc., jún., szept.; 1608. szept., 1614. ápr., 1616. ápr. 1620. ápr.
Bánffy Péter	1607. febr., márc., szept., 1613. máj.
Benkő Bálint	1651. febr., 1652 febr. 1658. jan.
Bikaly István	1614. ápr., 1616. okt., 1620. ápr. 1624. jún.
Bádoki Tamás deák	1635. máj., 1637. márc., 1639. máj.
Borsay István	1639. máj., 1641. ápr.
Cseh István	1658. jan.
Ebeni István	1606. ápr., 1612. nov., 1615. szept., 1616. okt., 1618. okt., 1619. máj., 1620. ápr.
Ebeni László	1649. jan.
Ebeni Zsigmond	1614. szept., 1624. jún.
Fekete Boldizsár	1614. febr.
Golopi Farkas	1608. jún.
Gyerőffy Gáspár	1620. ápr., 1622. máj., 1624. jún., 1628. ápr.
Gyerőffy János	1639. máj.
Haczoky Ferenc	1606. júl., 1608. szept., 1609. ápr., 1614. febr., 1618. okt., 1622. máj.

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Hajósy István	1611. ápr., 1612. ápr., 1614. ápr., 1615. máj., szept., 1618. okt., 1619. máj., 1618. ápr., 1619.
Havaselyi István	1637. márc., 1639. márc., 1647. márc., 1651. febr., 1652. febr., 1657. szept.
Havaselyi Péter	1607. febr., jún, szept., 1610. szept., 1613. máj.
Kabos Gáspár	1657. szept.
Kabos Gáspár, id.	1641. márc.
Kabos Mihály	1641. febr., szept.
Kamuthy Balázs	1611. ápr.
Kassay István	1610. szept., 1611. ápr.
Kávási Nagy Gergely	1657. szept.
Keczeli István	1647. márc., 1649. jan., 1651. febr., 1652. febr., 1657. szept.
Komáromi Márton	1635. máj., 1639. máj.
Macskási Mihály	1607. márc., jún.
Mahuly Gáspár	1610. szept., 1616. okt.
Mahuly János	1635. máj.
Mikó Miklós	1657. szept., 1658. jan.
Nyilas Márton	1637. márc., 1657. szept.
Ombozy Miklós	1606. ápr., 1607. márc., jún., 1609. szept., 1610. szept., 1614. szept., 1615. máj., szept.
Petrichevich-Horváth György	1608. szept., 1611. ápr., 1614. ápr., szept., 1616. ápr., okt., 1618. okt., 1619. máj., 1620. ápr., 1622. máj., 1624. jún., 1628. ápr.
Radó Kristóf	1606. júl., 1607. márc., szept., 1608. szept., 1610. szept., 1613. máj., 1614. febr., ápr., szept., 1615. máj., 1618. okt., 1619. máj., 1620. ápr., 1624. jún.
Sombori Sándor	1651. febr.
Somlyai Gáspár	1635. máj., 1637. márc., 1641. ápr., 1647. márc.
Suky Benedek	1616. ápr., okt., 1618. okt., 1620. ápr.
Suky Pál	1606. júl., 1607. febr., márc., jún., szept., 1608. szept., 1609. ápr., 1610. szept., 1612. ápr., nov., 1614. febr., ápr., 1615. szept.
Székely György	1658. jan.
Szentpáli András	1616. okt., 1619. máj., 1620. ápr., 1624. jún.
Szentpáli János	1616. ápr., 1622. máj.
Szikszay György	1609. ápr., 1611. ápr., 1612. ápr., 1615. máj., szept., 1616. ápr., 1622. máj.
Szilágyi Tamás	1649. jan., 1652. febr.
Szilvásy Péter	1606. ápr., 1607. febr., márc., jún., szept., 1608. szept.
Szucsáki István	1657. szept.
Tamásfalvy Imre	1612. nov, 1622. máj.
Tamásfalvy László	1635. márc., 1637. máj.

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Tholdalagi György	1606. ápr., júl., 1607. márc.
Tholdalagi János	1606. ápr., 1607. febr., jún., 1609. ápr.
Thordai Ferenc	1649. jan.
Vajda György	1641. ápr.
Varsoczi István	1635. máj., 1637. márc., 1639. máj.
Vayda Ferenc	1615. szept., 1619. máj., 1628. ápr.
Vayda István	1628. ápr.
Veres István	1647. febr.
Zádory Nagy Ferenc	1606. ápr., 1607. febr., 1608. szept., 1609. ápr., 1611. ápr., 1612. ápr., 1613. máj., 1614. febr., szept., 1615. máj., szept., 1616. ápr.
Zámbó György	1657. szept.

Torda vármegye követei

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Biki/Büki János	1616. ápr.
Bodoni György	1655. febr.
Damokos János	1657. szept.
Gáspár János	1607. jún., szept.
Gazdag Sándor	1657. jan., szept.
Gerendi Márton	1607. szept., 1609. ápr., 1616. ápr., 1620. ápr.
Hercegh András	1655. febr.
Huszár István	1607. jún.
Irsay Mihály	1607. szept., 1609. ápr.
Járai Mihály	1653. jan.
Kállay Gergely	1620. ápr.
Keresztúri György deák	1609. ápr.
Koncz Pál	1607. jún., szept., 1609. ápr., 1616. ápr.
Kovács Mihály	1656. febr., 1657. szept.
Krajnik László	1607. jún., szept., 1609. ápr., 1616. ápr., 1620. ápr.
Pápay György	1657. jan., szept.
Péterlaki István deák	1607. szept.
Sárpataki Márton	1651. febr.
Somogyi András	1609. ápr.
Szakmáry János	1607. jún.
Székelly István	1656. febr., 1657. jún., szept.
Szilvásy András	1607. jún., 1609. ápr., 1616. ápr.
Szindi János	1657. szept.
Szucsáki Balázs	1609. ápr.

A követ neve	Országgyűlési részvétel
Thoroczkay Mihály	1616. ápr., 1620. ápr.
Thúri János	1607. jún., szept.
Tordai Imre deák	1654. jan.
Torma Pál	1651. febr., 1653. jan., 1654. jan.
Trauzner István, ifj.	1655. febr, 1656. febr.
Trauzner Zsigmond	1651. febr., 1653. jan., 1655. febr., 1656. febr., 1657. jan., jún., szept.
Zoltay Ferenc	1651. febr., 1654. jan.
Zoltay Miklós	1607. jún., szept.

PÁLFFY GÉZA

A GRÓFI CÍM A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

BEVEZETÉS:

A MAGYAR TÁRSADALOM- ÉS POLITIKATÖRTÉNET EGY RÉGEN KUTATOTT, ALAPVETŐ KÉRDÉSKÖRÉRŐL

Altorjai Apor Péter (1676–1752) nevezetes művéből, a *Metamorphosis Transylvaniae*ből (1736) sokszor citálták már a főnemesi (bárói és grófi) címek 18. század eleji erdélyi gyors elterjedéséről papírra vetett mondatait: „*Gyermekkoromban penig úgy megfogyott vala az nagyságos név Erdélyben, hogy gróf több nem vala keresztszegi Csáky Lászlónál [...]. Legelsőbben azért Leopoldus császár érdemre adá az római szent birodalombéli grófi titulust széki Teleki Mihálynak [...]. Azután gróffá lőn Pekri Lőrinc, azután rátóthi Gyulaffi László [...]. Azután két esztendővel grófokká lőnek losonczi Bánfi György, az gubernátor, és az Bethlen-ház; ugyanakkor Bethlen Miklós, az erdélyi főkancellárius szerzette meg híre nélkül altorjai Apor Istvánnak az grófságot; ismét grófokká lőnek köröspataki Kálnoki Sámuel és zabolai Mikes Mihály, Petki Dávid [...]. És ezek voltak az grófok és bárók az Rákóczi fejedelem mótusáig; [majd következnek a legismertebb sorok:] azon mótus után mennyi báró, mennyi gróf lett, hosszú volna leírni, mert teli vélek az ország; azt az egyet írom csak, hogy amennyin vagyunk grófok és bárók, hogy ha úgy viselnők az grófságot és báróságot, mint az régi magyarok viselték, egész Erdély elég nem volna, hogy titulusunknak megfelelőhennék.*”¹

Ezen ismert sorokkal szemben ritkábban idézik a szöveg közeli folytatását, Apor történeti visszatekintését a grófi címre: „Gróf vala hajdan Zápolyai János, de negyven kővára vala az magyar korona alatt; gróf vala Homonnai Bálint, de fel mer vala tenni hadakozásból az erdélyi fejedelemmel; grófok valának az Báthoriak, de egész táborokat állítanak vala fel; gróf vala Rhédei Ferenc, aki az máramarosi dominiumot bírta, mert egy szolgájának száz ház jobbágyot ajándékozott – de most olyan grófok is vagynak némelyek Erdélyben, hogy ha száz ház jobbágyot elajándékozna, alig maradna ötven magának [...]. Régenten az grófok és bárók az igen régi famíliákból voltak; szégyenlem az nevit leírni, akinek az

¹ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* (1736). (Olcsó könyvtár) Bp., 1987. 8–9.: „Második cikkely: Az titulusokról”.

apja vagy nagyapja az eke szarvát fogta, és robotára az földesurának bejárt, mert olyan bárónk is vagyunk.”²

Bár hihetetlennek tűnhet, a híres erdélyi történétíró e visszatekintését tudomásom szerint még sohasem vonták szisztematikus elemzés alá. Azaz nem vizsgálták meg részletesen, hogy a fenti szövegben a grófok mintapéldáiként emlegetett Szapolyai János, Homonnai Drugeth Bálint, a Báthoryak vagy Rhédey Ferenc valóban viselt-e grófi címet vagy milyen grófi címet viselt, illetve általában a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben miféle grófi címek léteztek. E téren kivételt pusztán a méltatlanul elfeledett, rövid életű jogtörténész, Schiller Bódog (1877–1914) immár 112 esztendeje megjelent monográfiája,³ valamint Péter Katalin és arisztokrata-kutatócsoportja értékes újabb vizsgálata jelent.⁴

Mindez azért meglepő, mert aligha vitatható, hogy a téma a kora újkori magyar társadalom- és politikatörténet egyik alapvető kérdéskörének tartható. Egyrészt: miként Apor is joggal állapította meg, egyes időszakokban a grófok adták a magyar rendi társadalom (világi) elitjének csúcsát, hiszen – mint rögtön megjegyezhető: a német, osztrák és cseh területekkel ellentétben – a hercegi cím a kora újkorban nem vált a magyar főnemesi rangok szerves részévé.⁵ Másrészt: a grófi cím a 18. századtól valóban egyre szélesebb körben terjedt el, sőt olyannyira meghonosodott a Magyar Korona országaiban, hogy egészen a 20. század közepéig, a nemesi címeket megszüntető 1947. évi IV. törvényig fennmaradt – azaz a magyar társadalom elitjének szerkezetére hosszú távon maradandó hatást gyakorolt.⁶ Végül pedig, miként ezt már Schiller részben tisztázta, az örökletes grófi és bárói cím döntő szereppel bírt az örökös főrendiségnek kialakulásában és a magyar diéta felsőházának 16–17. századi megszilárdulásában⁷ – ez pedig a korai újkori Magyarország egész politikai élete szempontjából meghatározó fejleménynek tartható.

Tanulmányom ezt a számottevő hiányt igyekszik – a terjedelmi korlátokból is adódóan – áttekintő jelleggel, elsősorban az Apor által számba vett családokra

² Uo. 9–10.

³ Schiller Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Bp., 1900.

⁴ Péter Katalin: *Az örökös főrendiség létrejötte*. = *Rubicon*, 1994. 10. sz. 16–19., ill. „A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században” című OTKA-projekt eredményeit lásd <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (a letöltés ideje 2012. február 27.)

⁵ Vö. újabban Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. 2. jav. kiad. Keszthely, 2010. 48–49.: **. jegyzet.

⁶ Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. köt. Bp., 1990–1999., ill. javított CD-ROM kiadása azonos címmel az Arcanum Adatbázis Kft. és Heraldika Kiadó gondozásában. Bp., 2005.

⁷ Schiller, 1900. 262–273.; Péter, 1994.; ill. vö. még Tatjana Guszarova: *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői*. = *Levéltári Közlemények*, 2005. 2. sz. 93–148.

(mint kiemelkedő példákra) építve pótolni, egy a témáról tervezett monográfia egyfajta első kutatási beszámolójaként, avagy előzetes publikációjaként.

A SZAPOLYAIK, HOMONNAIAK ÉS BÁTHORYAK: GRÓFOK ÉS GRÓFI CÍMEK A 16. SZÁZADBAN

Apor Péter az 1526 utáni közel egy évszázad kapcsán a grófok közül csak Szapolyai Jánost, Homonnai Drugeth Bálintot és a Báthoryakat emelte ki. Azt viszont a neves történétíró nem tudta, pontosabban alapos forráskutatások hiányában nem is nagyon tudhatta, hogy a három neves arisztokrata család esetében nem ugyanazon „grófi címről” volt szó, még ha azokat a kortársak egymással nagyjából egyenrangúaknak tekintették is. Ám a 16. századi grófi címek palettája még az Apor által bemutatottnál is színesebb volt, annak ellenére, hogy – ez tüstént kiemelendő – a 20. századig fennmaradt, német mintájú magyar grófi cím ekkor még nem is létezett.

A 16. századi grófi címek e sokszínűsége jól jelzi, hogy egy 1574-ben a kor jelentősebb uralkodóiról, a Habsburg Monarchia, Spanyolország és Itália előkelőiről készült összeállítás a *Barones et magnates moderni in Hungaria* első három helyén a következő grófokat szerepeltette (korántsem ismerve persze megfelelő alapossággal a magyarországi viszonyokat):⁸ „*Comes de Bathor, Comes de Zrinio, Comes a Salmis*” – akik alatt Báthory Miklós országbíró (1568–1584), Zrínyi György tárnokmester (1563–1603) és a magyar nemességgel 1563-tól rendelkező Eck Graf zu Salm und Neuburg győri főkapitány (1560–1574) értendő.⁹ Majd egy évtizeddel később, az 1583 tavaszi pozsonyi magyar diéta gondosan számba vett meghívottai között ugyanakkor Báthory országbíró és Zrínyi tárnokmester mellett grófi címmel szerepeltek még a következő személyek is: az ifjú Nádasdy II. Ferenc (a későbbi híres Fekete Bég) és Zrínyi VI. Miklós (a költő és hadvezér fiatal édesapja), Julius Graf zu Salm und Neuburg (a fent említett győri generális öccse), Báthory István (Miklós országbíró fia, majd utódja), Erdődy III. Péter és II. Tamás (Erdődy II. Péter horvát-szlavón bán fiai), valamint a magyar indigenátussal ugyancsak 1563-tól bíró Scipio Graf von Arco is.¹⁰

⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Handschriftensammlung Cod. 8862. fol. 35.

⁹ Az említett személyekre vö. Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország föméltségai 1526–1848*. Bp., 1988. és Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História könyvtár: Monográfiák 27.) Bp. 2010. Reprint: Bp., 2011. passim.

¹⁰ *Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel*. I–XII. köt. (1526–1606). Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád (Monumenta Hungariae Historica III/A Monumenta Comititalia / Magyar Történelmi Emlékek III/A Országgyűlési emlékek I–XII.), Bp., 1874–1917. (továbbiakban MOE) VII. köt. 137.: Nr II.; ill. az említett 16. századi magyar indigenákra lásd Pálffy, 2010. 295–296.: 25. táblázat.

A felsorolt grófok címeit alaposabban megvizsgálva, a Mohács utáni Magyarország és Erdélyben friss kutatásaim szerint jelenleg legalább *ötféle grófi cím*et vagy a kortársak által ezzel egyenrangúnak tekintett társadalmi rangot rekonstruálhatunk:

1. Egy vármegyénél többnyire kisebb terület birtoklásával összefüggésbe hozható, mondhatnánk ún. *területi grófi cím* (avagy örökölhető „területi ispánsági” titulus). Ilyennel 1526 után a század közepére kihalt régi grófi család, a Szentgyörgyi-Bazini grófok¹¹ mellett az Apor által elsőként kiemelt Szapolyai János rendelkezett. Az ő felmenői közül 1465. május 22. és július 30. között még Imre szerezte meg a *perpetuus et liber comes terrae Scepusiensis*, azaz a Szepes vármegye örökös ispánságával (*comes perpetuus comitatus Scepusiensis*) együtt járó „Szepesföld örökös grófja” örökölhető titulust, feltehetően boszniai kormányzósága és dalmát–horvát–szlavón bánsága elvesztésének egyfajta kárpótlásaként.¹² Ezt családjából utolsóként valóban az ország egyik legnagyobb birtokosa, a tucatnyi „kövérral” és uradalommal bíró erdélyi vajda, a későbbi I. János király (1526–1540) bírta. Ehhez hasonló titulussal a 15. század második felében többek között a „Besztercei kerület örökös grófja” (*perpetuus et liber comes districtus Bistriciensis*) címet – a kormányzóságából való távozása miatt úgyszintén egyfajta kárpótlásként – elnyert Hunyadi János 1453. január 30-tól, majd őt követve Szilágyi Mihály 1459-től rendelkezett.¹³ Utóbb azonban e címmel már nem ruházták fel a magyar uralkodók híveiket.

Mivel Szapolyai és Hunyadi örökletes területi grófi címadományai a magyar kancellária formuláskönyveibe is bekerültek,¹⁴ így nem csodálkozhatunk azon, hogy ilyen titulust még 1526 után is képes volt több újonnan felemelkedő család szerezni. Egyrészt a későbbi nádor (1554–1562), Nádasdy Tamás – Majláth Istvánval és Szalay Jánossal együtt – 1541. február 1-jén I. Ferdinándtól a „Fogarasz várának/földjének örökös grófja és szabad ura” (*liber dominus et comes perpe-*

¹¹ Vö. Moriz Wertner: *Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Genealogische Studie*. Wien, 1891.

¹² Miként ezt újabban Horváth Richárd kollégám feltárta és pontosította. Richárd Horváth: *Hodnostári Spišskej župy v neskorom stredoveku (1459–1526)*. In: *Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči*, XIX. ročník. Zostavil Ivan Chalupický, Levoča, 2012. [Sajtó alatt]

¹³ Hunyadi: Magyar Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban MOL); Diplomatikai Levéltár (továbbiakban DL) 37618 és 14605., kiadása: Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–XII. köt. *Oklevéltár*. Pest, 1853–1857. X. köt. 347–356.: Nr. CLXXIV., ill. Szilágyira Uo. 637.: Nr. CCCXIV., vö. még Schiller, 1900. 234–239.

¹⁴ Bár általában csupán dátum nélküli változatokkal: Martinus Georgius Kovachich: *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati...* Pest, 1799. XLI.: Nr. VI/28. (Hunyadi), XLV.: Nr. VI/65. (Szapolyai), LXXIII.: Nr. VII/207. (Hunyadi) és Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest (továbbiakban OSzK Kt.); Fol. Lat. 2238. [Illésházy-féle formuláskönyv] fol. 86r–88v. (Hunyadi, közel egykorúan odaírt, ám téves 1448-as évszámmal), fol. 88v–90r (Szapolyai).

tuus castris/terrae Fogaras) címet kapta.¹⁵ Másrészt 1565. október 11-én a ténylegesen már török fennhatóság alatt álló „Monoszló örökös grófja” (*comes perpetuus Montis Claudii*) címet Erdődy II. Péter horvát–szlavón bán (1556–1567) nyerte el.¹⁶ Nádasdy és Erdődy utódai – 1583-ból már említett fiaikat követve – később évszázadokon át viselték e grófi címeiket, sőt az Erdődyek 1945 után nyugatra került ága még napjainkban is használja ezt.¹⁷ Mindeközben a bethlenfalvi Thurzó családnak a Szepes vármegye örökös ispánságát 1531-től viselő és emiatt többnyire a lőcsei Szent Jakab-templomba temetkező tagjai – a Szapolyaiakat követve – család fiágon történt kihalásáig (1636) még a 17. század első évtizedeiben is gyakran használták a „Szepesföld örökös grófja” (*comes perpetuus terrae Scepusiensis*, németül *Erbgraf zu Zips*) címet.¹⁸

2. A szlavóniai származású Erdődyek címszerzésében meghatározó szerepet játszhatott, hogy az ez idő tájt egyesülni kezdő¹⁹ horvát–szlavón területeken környezetükben számos *horvát előkelőnek hasonló jellegű területi grófi címe* volt, amelyet örökletes jelleggel általában egy-egy kisebb horvát ispánság vagy vár után még a középkor folyamán kaptak.²⁰ A fent említett *comites perpetui de Zrinio*, azaz a Gróf Zrínyiek mellett a korszak elején kihalt Korbáviaiakat (másként Karlovicokat),²¹ a Krajnába távozó, hamisított grófsággal rendelkező Blagayokat és a több ágra (szluini/slunji, cetini, ozalji, brinjei, modrusi és vegliai, tržaci/tersati)

¹⁵ MOL E 148, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta (továbbiakban NRA) Fasc. 623. Nr. 1. (1541. febr. 1., Bécsújhely)

¹⁶ Slovenský národný archív, Bratislava; Ústredný archív rodu Erdődy Lad. 2. Fasc. 9. Nr. 1. (hiteles másolat az eredetiről a 19. századból); Österreichisches Staatsarchiv, Wien (továbbiakban ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban HHStA), Familienarchiv Erdődy (Depositum) (továbbiakban FA Erdődy) D 11300. (későbbi másolat) és Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei*. 2. köt. 1092–1600. (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II.: Címereslevelek 2.) Bp., 1923. 152–157.: Nr. 213. (későbbi másolat)

¹⁷ Elképzelhető, hogy grófi diplomájuk eredeti példánya mind a mai napig a család birtokában van, hiszen az előző jegyzetben idézett példányok mind csak későbbi másolatok, maga az oklevél pedig a 19. században még biztosan a familia birtokában volt.

¹⁸ Számos példa sírköveik kapcsán: Ludiková, Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerai (1530–1700). = *Művészettörténeti Értesítő*, 2006. 2. sz. 327–410.: passim.

¹⁹ Vö. Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a 16–17 századi Magyar Királyságban. = *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)*, 2002. 1–3. sz. 107–121.

²⁰ Schiller, 1900. 214–228.

²¹ Újabbán vö. Varga Szabolcs: Adalékok a Zrínyi család felemelkedéséhez. A Karlovics-örökség. In: *Zrínyi Miklós élete és öröksége. A 2008. november 7–8-án Zrínyi Miklós születésének 500. évfordulója alkalmából Szigetváron rendezett konferencia előadásainak szerkesztett szövege*. Szerk. Varga Zoltán, Szigetvár, 2010. 4–27.

oszló Frangepánokat, horvátosan Frankapanokat emelhetjük ki.²² Az utóbbiak esetében a 16. századtól a Frangepán családnév használata helyett gyakran ezen ágakra utaló grófi címük került előtérbe, ami a magyar történetírásban sokszor okozza rossz azonosításukat. Így a magyarosan „*Szlúny Anna*”-ként emlegetett személy alatt Frangepán Annát, horvátosan Anna (Slunjska) Frankapant,²³ a 17. század elején Gróf Erdődy II. Tamás bánnal „*Wolffgangh Comes a Tersaz*” aláírással levelező nagyrúrat alatt Frangepán II. Farkas Kristóf (Vuk Krst[o] Frankapan) tržaci grófot,²⁴ végül az 1527-ben Varasd ostrománál elhunyt „*Christophorus Groff de Frangepanibus*” alatt Gróf Frangepán Kristófot, horvátosan Krst(o) Frankapant kell értenünk.²⁵

3. A Magyar Királyságban megforduló, német birodalmi grófi cím (*Reichsgrafentitel*) birtokában lévő, illetve azt örökletesen viselő személyek esetében többnyire hasonló gyakorlat érvényesült. A 16. század közepi magyar nyelvű forrásokban, így Tinódi Sebestyén nevezetes verseiben is szereplő „*Gróf Mikola/Miklós*” vagy „*Gróf Eck*” alatt II. vagy III. Niklas Graf zu Salm (und Neuburg),²⁶ illetve az előbbi fia és az utóbbi testvére, a már említett Eck Graf zu Salm győri főkapitány értendő. Az 1551 nyarán felbukkanó „*gróff Pirro Ark, az ki elvevé Széchy Margitot*” (mint a bécsi udvarnok, gersei Pethő János írta)²⁷ pedig nem volt más, mint a tirolai származású Pyrcho Graf von Arco.²⁸ A török háborúk idején ugyanis jelentősebb számú, német grófi címmel rendelkező katonatiszt, a magyar uralkodó-koronázások idején pedig a bécsi Habsburg-udvarban szolgáló német és osztrák főnemes érkezett Magyarországra – elegendő az előbbiekre kapcsán a Graf von Arco, Hardegg, Mansfeld, Nogarol, Salm és Trautmannsdorff család tagjaira gondolnunk. A közülük magyar nemességet, sőt gyakran magyar feleséget szerzők, mint az Arco és a Salm famíliák említett kép-

²² *A Blagay-család oklevéltára. Bevezető tanulmányul a család történetéhez.* Szerk. Thallóczy Lajos – Barabás Samu (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 28.) Bp., 1897. és Schiller Bódog: Mikor keletkezett a Blagayak hamis grófsági levele? = *Turul*, 1908. 75–81., ill. a Frangepánokra részletesebben lásd *Hrvatski biografski leksikon*. Ured. Trpimir Macan, 4. köt. E – Gm. Zagreb, 1998. 387–427.

²³ Vö. pl. Géza Pálffy – Miljenko Pandžić – Felix Tobler: *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert / Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*. Eisenstadt/Željezno, 1999. 191.: Nr. 119. (1571. március 1., Lánzsér)

²⁴ Lásd pl. ÖStA HHStA FA Erdődy Lad. 101. Fasc. ohne sign. a/1. 1613. febr. 25. vagy Uo. Lad. 101. Fasc. ohne sign. a/4. 1616. márc. 8.

²⁵ Vö. ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten Fasc. 7. Konv. C. 1527 s. d. fol. 38. (1527. aug. 27.)

²⁶ *Tinódi Sebestyén: Krónika.* Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt Szakály Ferenc írta (Bibliotheca Historica), Bp., 1984. passim (ad indicem).

²⁷ Komáromy András: Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. = *Történelmi Tár*, 1904. 268.: Nr. 2. (1551. június 8., Eger)

²⁸ Magyar kapcsolatrendszerére újabban lásd Pálffy, 2010. 130–132.

viselői a magyar politikai elit és egyúttal a magyar arisztokrácia tagjaivá is váltak – miként ezt a külföldi szemtanúk mellett a bécsi Magyar Udvari Kancellária is regisztrálta a már említett országgyűlési meghívókban.

Kiemelten hangsúlyozandó, hogy e kétségkívül idegen eredetű grófi címeket a magyar arisztokrácia ugyanúgy elfogadta, mint a horvát előkelőket, vagy fordítva a Habsburg-udvartartás tagjai és a német, osztrák, cseh–morva nemesek a különféle magyarországi grófi címeket – például Majláth István fia, az Olmützben 1577-ben elhunyt Gábor fogarasi grófságát az alsó-ausztriai vagy a morva nemesség.²⁹ Sőt, magyar főnemesek elvileg német birodalmi grófságot is szerezhettek, bár erre – elmentésben a birodalmi bárói címmel (*Reichsfreiherrntitel*), amelyet még Mohács előtt több család (Korlátkövy, Sárkány, Széchy, Székely és Thurzó) nyert el³⁰ – a 16. században eddigi ismereteink szerint nem, ám a következőben is kevés példa akad. Ezek közé tartozott az Apor által is említett Teleki család – jöllehet „*az római szent birodalombéli grófi titulust*” ténylegesen nem maga Teleki Mihály (mint a történetíró Apor vélte), hanem öt fia kapta 1697. április 20-án Bécsben.³¹

4. A negyedik csoportba az általam *a méltóság gróffjainak* titulált ecsedi Báthoryak tartoznak. Ők ugyanis az eddigi feltárt adatok szerint sohasem nyertek sem magyar vagy horvát, sem külföldi, sem területi, sem egyéb grófi címet. Ennek ellenére őket már a 16. században is grófnak tekintették – miként utóbb ezt Apor is tudta, az említett külföldi szemtanú 1574-ben nevezte, vagy mint Báthory István országbíró (1586–1605) egyik 1595. évi levelében a konstantinápolyi angol követ, Edward Barton ugyancsak ekként titulálta: „*Earl Stephen Bathori*”.³² Mindez jelenlegi ismereteink szerint azzal állt összefüggésben, hogy egyrészt a család tagjai a késő középkortól szinte folyamatos megszakítással, csaknem örökletesen viselték Somogy vármegye ispáni tisztét (*comes comitatus*

²⁹ Majláth Béla: A Majláth család nemzedékrendje. = *Turul*, 1888. 7–8.: „*Gabriel Maylad, hrabě a dědičný pán země Fogarš(ské)*”

³⁰ Korlátkövy, 1515: Neumann Tibor: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5.) Győr, 2007. 58.; Sárkány, 1510: Kubinyi András. Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt. Ákosházi Sárkány Ambrus. In. *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Pamer Nóra, Bp., 1994. 272.; Széchy, 1516: Iványi Béla: *Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban*. (Körmendi Füzetek, Sorozaton kívüli A.) Veszprém, 1943. 16.; Székely, 1490: Schiller, 1900. 278–279. (A család 15–16. századi történetét újabban Péterfi Bence vizsgálja.); Thurzó, 1517: Erdélyi Gabriella: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In. *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter, Bp., 1998. 132.: 98. jegyzet.

³¹ *A római szent birodalmi Széki Gróf Teleki család gyömrői levéltára* (*Archivum Gyömrőense gentis Comitum Teleki de Szék*). Írta és összeállította Iványi Béla, Szeged, 1931. 275.: Nr. 757.; vö. még Kóczy T. László: A Telekiek. = *Rubicon*, 1990. 3. sz. 24–25.

³² Várkonyi Gábor: A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában. Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból. = *Aetas*, 2000. 4. sz. 120.: 67. jegyzet. (1595. november 10.)

Simigiensis),³³ valamint Szatmárét és utóbb még Szabolcsét is. Másrészt többen közülük a Magyar Királyság országbírái is voltak (sőt 1554-től 1605-ig két esztendő kivételével mindig ők töltötték be ezt a posztot),³⁴ e főméltóságoknak pedig – mint középkorász kollégáimtól tudom³⁵ – a 14. század eleje tájától hagyományosan kijárt a *comes* titulus.

A 16. századtól ráadásul ezt a *comes* címet a Báthoryak egyre inkább ugyanúgy nevük elé helyezve használták, mint ugyanekkor a különféle grófok a latin *comes*, a német *Graf* vagy a magyar *Gróf* elnevezést, amint ezt az előbbieken már számos példán láthattuk.³⁶ Az 1566. október elején elhunyt Báthory András országbíró (1554–1566) máriavölgyi sírkövén például mind a mai napig a következő felirat olvasható:³⁷ „*SPECTAB[ILIS] ET MAGNIF[ICUS] D[OMI]NVS COMES ANDREAS DE BATHOR IVDEX CVRIAE MAXIMILIANI II AC COMITATVVM SIMIGIEN[SIS], SZATHMARIEN[SIS] ET DE SZAPOLCZ COMES...*”. Ám hasonló áll az utolsó ecsedi Báthory-családtagnak, a már említett István országbíró nyírbátori tombáján is: „*SPECTABILI ET MAGNIFICO DOMINO, DOMINO COMITI STEPHANO DE BATHOR COMITATVVM SIMIGIEN[SIS], ZATHMARIEN[SIS] ET DE ZABOLCH PERPETVO COMITI...*”.³⁸ Mivel pedig a latin *comes* – a bevett megyésispán jelentés mellett – a magyar *gróf* és a német *Graf* megfelelője is volt, így a Báthoryak bő fél évszázad alatt nemcsak folyamatosan betöltött országos főméltóságaikkal és különféle vármegyei ispánságaikkal maradtak meg a politikai elit és a magyar arisztokrácia csúcán, valamint voltak regionális befolyásuknak köszönhetően a Magyar Királyság tiszántúli oszlopai, hanem hagyományosan viselt méltóságaik és ezzel járó *comes* titulusaik révén úgymond a grófok sorába is beléptek.

5. Végül az utolsó, egészen speciális grófi csoportot azok a családok, illetve személyek alkotják, akiknek úgymond *vélt, virtuális vagy igény-grófi címe* mindenekelőtt a grófi titulussal latinul megegyező *comes*, azaz vármegyei ispáni tisztségeikkel áll összefüggésben. Közülük ehelyütt három érdekes példa emelhető ki:

- a) Bár a Perényiek tudtunkkal sohasem nyertek grófi címet, hiszen a 17. században is csupán bárók voltak,³⁹ Perényi Imre királyi étekfogómeister által

³³ Vö. MOL DL 22844. II. Lajos király Báthory György somogyi ispánnak és testvérének, István temesi ispánnak adja élete tartamára a somogyi ispánságot, 1516. december 21., Buda. (A dokumentum ismeretét a Báthory-oklevéltáron dolgozó C. Tóth Norbertnek köszönöm.)

³⁴ Fallenbüchl, 1988. 72.

³⁵ Horváth Richárd szíves közlése a sajnos szisztematikusan feltáratlan kérdéskörrel.

³⁶ Vö. még Szily Kálmán: A mágnás-czím a magyarban. = *Magyar Nyelv*, 1905. 2. sz. 52–54.

³⁷ A sírfeliratot saját fényképem alapján közlöm. A szerény irodalomból vö. Gerecse Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In. *Magyarország műemlékei*. II. Szerk. Forster Gyula, Bp., 1906. 661.

³⁸ *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. II. Szerk. Entz Géza, Bp. 1987. 147–148.

³⁹ Vö. Komáromy András: A báró Perényi család levéltárából. = *Történelmi Tár*, 1885. 506–523., 677–699. és 1896. 63–84., 436–457., 689–717.

1504. február 6-án szerzett Abaúj vármegyei örökös ispáni címüknek (*comes perpetuus comitatus Abaujvariensis*)⁴⁰ köszönhetően a tárgyalt korszakban olykor őket is a grófok közé sorolták. Nem tévedés: még a császári-királyi uralkodói udvarban is, mint például 1606 tavaszán Prágában⁴¹ – ahol persze az idegen titkos tanácsosok a magyar beadványok információt nemigen tudták ellenőrizni. A Perényiek előkelőségét – 16. századi jelentős országos befolyásuk mellett – az is erősíthette, hogy az említett Perényi Imre már nádorként (1504–1519) 1517 szeptemberének végén I. Miksa császártól birodalmi hercegi címet kapott.⁴²

- b) Jelenlegi ismereteink szerint hasonlóan csupán igény-grófi címmel bírt az Apor Péter által ugyancsak kiemelt Homonnai Drugeth Bálint, aki Bocskai István 1606. decemberi halála után valóban több ízben próbálkozott az erdélyi fejedelmi trón megszerzésével.⁴³ Noha családja tagjai ekkor már régóta Ung vármegye szinte örökletes ispánjai voltak, ő 1599-től 1609. novemberi haláláig Zemplén vármegye ispáni címét viselte.⁴⁴ A *comes* titlust azonban – talán a rokon Báthoryakat is követve – eddigi ismereteink szerint már 1607 elejétől rendszeresen neve elé helyezte (február 28-án például „*Comes Valentinus de Homonna*”-ként írta alá nevét).⁴⁵ Ugyanezt, azaz grófi ambícióit jól mutatta az is, hogy miután Rákóczi Zsigmond 1607 februárjában elnyerte az erdélyi trónt, júniusban Homonnait ezért és Bocskai nála lévő török koronájáért – jelentős birtokok mellett – a „*comitis de Homonna Graff nuncupati honor*”-ral akarták a Habsburg-udvar-

⁴⁰ Az oklevélre és az Oláh Miklós-féle formuláskönyvben való fennmaradására újabban részletesen lásd *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 44.), Bp., 2008. 342–343.: Nr. 709.

⁴¹ ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (továbbiakban AVA), Finanz- und Hofkammerarchiv (továbbiakban FHKA), Hofkammerarchiv (továbbiakban HKA), Hoffinanz Ungarn (továbbiakban HFU) rote Nr. 90. 1606. März fol. 46–47. (1606. ápr. 10. előtt, Prága)

⁴² *A Perényi család levéltára*, 390–391.: Nr. 798. Érdemes megjegyezni, hogy ez az oklevél is bekerült utóbb a kancelláriai formuláskönyvekbe – lásd pl. OSzK Kt. Fol. Lat. 2238. [Illésházy-féle formuláskönyv] fol. 98v–100r. (1517. szeptember 27., hely nélkül)

⁴³ Papp Sándor: Homonnai Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököseként. In: *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Szerk. Balla Péter et al. (Studia Caroliniensis 7/1.), Bp., 2006. 133–152. és Uő: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. = *Századok*, 2008. 4. sz. 807–848.

⁴⁴ Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Bp., 1994. 113.

⁴⁵ Mikó Imre: *Erdélyi történelmi adatok*. I–IV. köt. Kolozsvár, 1855–1862. I. köt. 217. (1607. febr. 28., Ungvár), számos további példa 1607-ből: Komáromy András: Rákóczy Zsigmond és Homonnay Bálint versengése történetéhez. = *Történelmi Tár*, 1899. 273–298.: passim.

ban kárpótolni,⁴⁶ ami egyáltalán nem zárható ki, hogy az ő ötlete vagy igénye volt. Ezt a német mintájú magyar grófi címet – amelyhez a számára szinte „tálcán kínálkozó” példáról mindjárt szólok – eddigi ismereteink szerint azonban sohasem nyerte el, illet csak rokonai, az ifjú Homonnai Drugeth János kapott az Ung vármegyei örökös főispánsággal egybekötve 1622-ben.⁴⁷ Ennek ellenére Homonnai mégis elérte célját: egyrészt élete végén, az 1608 őszi pozsonyi diétán néhány hónapra országbíró lett,⁴⁸ így a *comes* címet úgymond már legalísan, de legalábbis hagyományosan a neve elé helyezhette, másrészt őt mind élete végén, mind a 18. század elején a grófok között tartották számon. Temetési meghívóját özvegye 1610 januárjában magyarul „az néhai megnevezett Gróf Drugeth Homonnai Bálint uramnak meghagyott keserves özvegye, Palocsay Krisztina” alakban írta alá,⁴⁹ Apor Péter pedig ugyancsak a legbefolyásosabb grófok közé sorolta.

- c) Végül ehelyütt csak utalásszerűen szólhatok az itáliai generális, Giorgio Basta különleges huszti grófi címéről (lat. *comes in Hust/Hustensis*, ném. *Graf zu Hust*, ol. *conte di Hust*), amelyet Huszt várával és a hozzá tartozó mezővárosokkal-falvakkal, valamint Máramaros vármegye főispáni címével (*supremus comes comitatus Maramarosiensis*) a tizenöt éves háború (1591–1606) alatt, 1603 októberében nyert el.⁵⁰ Mivel azonban egyrészt az ehhez nélkülözhetetlen magyar indigenátust a nagy hadakozás közepette nem sikerült megszereznie, másrészt 1604 őszén a Bocskai-felkelés idején Husztról örökre távozni kényszerült, magyarországi grófi címe valójában csak virtuális volt, noha kiadványain rendszeresen használta ezt, és őt központi kormánysszervek is *Graf*-nak titulálták. E címe hamarosan mégis valóssá vált. II. Rudolf császár ugyanis 1605. szeptember 4-én, Prágában katonai érdemeiért német birodalmi grófi címet (lat. *Sacri Romani Imperii comes*, ném. *Reichsgraf*) adományozott neki, mégpedig névleges huszti grófi címe (*comes in Hust*) megtartásával.⁵¹ Hasonlóra a Thurzók kapcsán is-

⁴⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. köt. 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor (Monumenta Hungariae Historica III/B.: Monumenta Comititalia / Magyar Történelmi Emlékek III/B.: Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI.), Bp., 1875–1898. V. köt. 1601–1607. Bp., 1879. 342.: 1. jegyzet.

⁴⁷ MOL A 35, Magyar Kancelláriai Levéltár, Conceptus expeditonum 1622: No. 292. és Hajnik Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben.* (Értekezések a történelmi tudományok köréből XII/10.) Bp., 1888. 85.

⁴⁸ Fallenbüchl, 1988. 72.

⁴⁹ *Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709.* Közli: Deák Farkas (Magyar Leveles Tár II.), Bp., 1879. 209.: Nr. 248.

⁵⁰ Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607).* I–II. köt. 1597–1607. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak XXXIV., XXXVII.), Bp., 1909–1913. II. köt. 315–316.: Nr. 1406., 317.: Nr. 1409., 348.: Nr. 1458., 468–470.: Nr. 1604. stb.

⁵¹ Uo. 719–724.: Nr. 1998.

merünk példát, akiknek osztrák–német ágából 1550 áprilisában Thurzó I. Bernát (Bernhard) bécsi udvarnok I. Ferdinándtól *Freiherr zu Boinitz/Woinitz* (Bajmóc bárója) elnevezéssel német birodalmi bárói címet (*Reichsfreiherr*) kapott.⁵² A család osztrák ágának gyors kihalta után ezt a címet Magyarországon élő leszármazottaik egészen a Thurzó família 1636. évi fiági kihalásáig előszeretettel viselték és használták.

**RHÉDEY FERENC ERDÉLYI FEJEDELEM
GRÓFI CÍMÉNEK GYÖKEREI:
A NÉMET JELLEGŰ MAGYAR GRÓFI CÍM MEGHONOSÍTÁSA
1606-BAN**

Az Apor Péter által említett keresztszegi Csáky László és a 17–18. század fordulóján gróffokká emelt erdélyi arisztokraták, sőt a fejedelmi trónt ugyan csupán két hónapig (1657. nov.–1658. jan.) betöltő Rhédey Ferenc máramarosi ispán (1648–1667) közül azonban egyikjük sem az eddig számba vett grófi címek valamelyikével, hanem a német mintára Magyarországon meghonosított, birtokoktól és tisztségektől utóbb már egyre inkább független magyar grófi címmel rendelkezett. Ilyen titulust elsőként bethlenfalvi Thurzó György, a későbbi nádor (1609–1616) nyert Magyarországon, amikor őt Rudolf magyar király 1606. április 10-én, Prágában, a Magyar Udvari Kancellária által kiállított, hosszú adománylevelével „*ex ordine et numero regni Hungariae Magnatum et Baronum... ad gradum et ordinem liberorum maiorum ac perpetuorum regni Hungariae regnorumque et partium ei subiectarum Comitum a Germanis Graf vocatorum*”, azaz a Magyar Királyság bárói/mágnásai közül a grófok rendjébe emelte – mégpedig az Árva vármegye örökös főispánja (*supremus et perpetuus comes comitatus Arvensis*) cím adományozásával együtt.⁵³ (E forrás és a vele kapcsolatban keletkezett különleges missilis-anyag adta egyébként számomra az ötletet e kevésbé kutatott téma feltérképezésére.⁵⁴) Így tehát Homonnai Drugeth Bálint 1607 nya-

⁵² „den titl unnd namen N. Turczo von Bethlehemstorf, Freyherrn zu Boynicz”. MOL E 148 NRA Fasc. 252. No. 32. (1550. ápr. 14.), ill. újabban Pálffy Géza: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon. = *Történelmi Szemle*, 2011. 1. sz. 77.

⁵³ MOL E 148 NRA Fasc. 828. No. 16. (eredeti); MOL A 57, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (a továbbiakban A 57 Libri regii) Vol. 5. pp. 738–743. (másolat); ÖStA AVA FHKA HKA Familienakten D–T 143. fol. 54–56. (fogalmazvány) – a grófi diplomát a jövőben az említett monográfiában kritikai kiadásban teszem közzé. Az árvai főispánságra vö. még Hajnik, 1888. 45., ill. az árvai uradalom birtoklására a régebbi irodalomból mind a mai napig alapvető: Kubinyi Miklós: *Árva vára. Történelmi tanulmány*. 2. jav. kiad. Bp., 1890. főként 86–123.

⁵⁴ Vö. Štátny archív v Bytči; Oravský komposesorat, Thurzovská korešpondencia (továbbiakban ŠA Bytča, OK TK) Inv. č. passim.

rán nem mást, mint Thurzó Györgyöt kívánta követni, vagy őt – a biccesei nagyúrhoz hasonlóan – így kívánták a Habsburg-udvarban kárpótolni és a királyság elitjének csúcsára emelni.

Thurzó címszerzését elsősorban rendkívüli hatalmi ambíciói motiválták. Bár a 16. századi Magyar Királyságban – mint láthattuk – többféle grófi cím létezett, ezeket alig egy tucatnyi család tagjai viselték. Ám általában ők adták a magyar állam ekkori főméltóságait, a nádort (ha a tisztséget betöltötték), az országbíró, a horvát–szlavón bánt és a tárnokmester, sőt gyakran a közös Habsburg-udvar kialakulásával névlegessé vált, ám fontos belpolitikai pozíciót jelentő magyar királyi udvari méltóságokat is – a század végén mindenekelőtt a Báthory, Erdődy, Zrínyi és Nádasdy családok már említett tagjai. Míg a négy országos főméltóság rangsorrendje ekkorra szilárdra vált, az udvari méltóságok esetében ez nem volt így.⁵⁵ Azaz amennyiben egy gróf nyert el ilyen pozíciót, a csupán bárói címmel rendelkezőket – akiknek száma a század folyamán egyre gyarapodott⁵⁶ – mind a méltóságsorban, mind a Magyar Tanácsbeli és az országgyűlési ülésrendben megelőzte. Ezzel magyarázható az a különleges jelenség, amelyet a magyar történetírás eddig nem tudott megmagyarázni, nevezetesen, hogy a késő középkorral ellentétben miért változott állandóan a méltóságsor.

Az 1599. július 10-én egyszerre magyar bárói/mágnási címet (*Titulus Magnificentiae*) és országos főméltóságot (pohárnokmesterséget) szerző,⁵⁷ azaz az arisztokráciában családja helyét tartósan biztosító Thurzó György a grófokkal szembeni lemaradását a századfordulón folyvást megtapasztalhatta. A nagy török háború alatt 1600 és 1606 között évente tartott pozsonyi diétákon ugyanis – Draskovics Jánost bánt és a főméltóságukat nála régebben betöltő bárókat kivéve – mindig csakis Báthory, Erdődy, Frangepán, Nádasdy és Zrínyi grófok ültek nála előkelőbb helyen.⁵⁸ Ezt a rendkívül ambiciózus nagyúr nehezen viselte, noha Gróf Zrínyi György és Gróf Nádasdy Ferenc halála, illetve Illésházy István királyi udvarmester kényszerű emigrációja miatt 1604 elejétől már az 5. helyre került a világi elitben.⁵⁹ Neki azonban ez nem volt elég, címben is az elit csúcsára kívánt kerülni. Ehhez az utat egy új, örökölhető magyar grófi cím meghonosításában találta meg, amelyhez külföldi mintára könnyen lelhetett, hiszen 1584-től Ernő főherceg bécsi udvartartásában éveken át szolgálván gyakran találkozott német grófokkal.

⁵⁵ Pálffy, 2010. 107–108., 267–280.

⁵⁶ Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente (Speculum Historiae Debreceniense 4.), Debrecen, 2009. 9–23.

⁵⁷ Pálffy, 2011. 77–78.

⁵⁸ MOE IX., 486.: Nr. II. (1601); MOE X., 83.: Nr. X. (1602), 199.: Nr. X. (1603), 430.: Nr. X. (1604); MOE XI., 78.: Nr. 15. (1605); MOE XII., 722.: Nr. 127. (1606).

⁵⁹ Pálffy, 2011. 70.: 1. táblázat.

A rendkívüli újtásnak a Habsburg-udvarban persze megkérték az árát. Az evangélikus Thurzónak ugyanakkor kifejezetten kedvezett, hogy a dinasztia és az uralkodó iránti lojalitását a Bocskai-felkelés idején a hajdúcsapatok ellen fegyveresen küzdve, politikusi tehetségét pedig 1605–1606-ban a Habsburg Monarchia szempontjából döntő jelentőségű bécsi béke előkészítésében bizonyíthatta. A legfőbb békepontokban történt előzetes megegyezést követően, 1606 márciusában így a monarchia legfőbb döntéshozó szerve, a Titkos Tanács elfogadta Thurzó új grófi címét – miként a tárgyalások során fogalmaztak hasonló *Titel perpetui comitis* adományozását és használatát, mint amelyet korábban „a Báthoryak, a Szentgyörgyi és Bazini ispánok, a Perényiek, a Hunyadiak, a Szluiniak [értsd: a Frangepánok szluini ága], a Zrínyiek és mások kaptak”.⁶⁰ Ez a felsorolás nyilvánvalóan nem a titkos tanácsosoktól, hanem véleményem szerint a riválisait ily módon is számba vevő Thurzótól származhatott, hiszen az idegen tanácsadók ilyen mélységig a magyar ügyekben egyáltalán nem voltak járatosak.

Rudolf király végül 1606. április 10-én hagyta jóvá Thurzó címét, amelynek megszerzésén a nagyúr bizalmasa (Hosszútóthy István, aki két év múlva részben az ő segítségével lett báró⁶¹) és familiárisai (mindenekelőtt Topos Bálint) Prágában hónapokon át a legkülönbébb eszközökkel dolgozott.⁶² Az oklevelet Dömölky Gergely kancelláriai jegyző írta füzet formában, Prágában kötötték vörös bársonyba, Forgách Ferenc kancellár Bécsben írta alá, hosszú latin szövegét pedig a kérelmező előzetes beadványa alapján – amely Thurzó talán legteljesebb addigi életrajzát adja számunkra – Tiburtius Himelreich magyar királyi titkár öntötte végleges formába. Ez azonban nem volt könnyű feladat, hiszen komoly gondot okozott az új formula kitalálása, hiába nézte át ugyanis Himelreich a Királyi könyveket és a kancelláriai formulákat, azokban nem talált, ám természetesen nem is találhatott követendő példát.⁶³ Thurzó újonnan szövegezett grófi diplomája viszont a 17. században hamar bekerült a Magyar Udvari Kancellária egyik régóta használatos, a fentiekben már többször idézett formuláskönyvébe,⁶⁴ így gyorsan egyfajta mintává válhatott.

⁶⁰ „daz dergleichen dem Bathorej, dem Span von St. Geörgen unnd Pößing, dem Perjni, dem Huniad, dem Zlunj, dem von Serin und anndern mehr bewilligt...” ÖStA AVA FHKA HKA HFU rote Nr. 90. 1606. März fol. 46–47. (1606. ápr. 10. előtt, Prága)

⁶¹ Pálffy, 2009. 15.

⁶² ŠA Bytča, OK TK Inv. č. 233. Hosszútóthy István levelei, ill. Inv. č. 617. Topos Bálint levelei.

⁶³ Mint magának Thurzó Györgynek írta: „*Sciat Illustrissima Dominatio Vestra, me nihil novi fingere, sed hic est genuinus et antiquus Cancellariae Hungaricae stylus, qui ideo videtur insolitus, quod a tempore Wladislai regis tale privilegium hucusque non fuerit emanatum...*” ŠA Bytča, OK TK Inv. č. 216. Tiburtius Himelreich, 1606. jún. 10., Prága.

⁶⁴ OSzK Kt. Fol. Lat. 2238. [Illésházy-féle formuláskönyv] fol. 145v–148r. (1606. április 10., Prága) és Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei*. 3. köt. 1601–1657. (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II.: Címereslevelek 3.) Bp., 1937. 23–26.: Nr. 45.

Thurzó György tehát egy *idegen* jellegű újítással hosszú távon megerősítette maga és családja *magyarországi* pozícióját. Egyrészt kiemelkedett a magyar arisztokrácia mágnási középrétegéből, másrészt előrelépett a főméltóságok hierarchiájában is.⁶⁵ Grófi címét és 1607 nyarán nyert császári sasos címerét pedig pecsétjeire is rögtön odahelyeztette, így azokon ettől kezdve már a *C[omes] G[eor-gius] T[hurzó] C[omes] P[erpetuus] D[e] A[rva]* monogram díszelgett.⁶⁶ Sőt ezzel egyidejűleg a neves Aegidius Sadelerrel Prágában portrét is készíttetett magáról, amelyen hosszú titulátúrája legelején ugyancsak Árva várára utaló grófi titulusa állt: „*ILL[USTRISSIMUS] GEORGIVS THVRZO DE BETTLEMFFALVA, COMES DE ARWA EIVSDEM[UE] COMITATVS SVPREM[US] AC PERPETV[US] COMES...*”.⁶⁷ Így Thurzó 1606-ban már minden örökölhető cím és tisztség birtokosa lett a Magyar Királyságban. Mindezek után már csak egyetlen célja, a ná dorság elnyerése maradt, ami végül 1609-ben sikerült.⁶⁸

KITEKINTÉS: MAGYAR GRÓFI CÍM JELENTŐSÉGÉRŐL

Thurzó György 1606. évi magyar grófi címszerzése Magyarországon hosszú tá von is maradandónak bizonyult, sőt még nemzetközi viszonylatban is figyelmet érdemel. *Egyrészt* az eddigi kutatások szerint ezzel mintegy másfél évtizeddel megelőzte a cseh grófi cím bevezetését, amelyre csak a fehérhegyi csata után, az 1620-as évek elején (1622/23) került sor.⁶⁹ *Másrészt* követendő mintát kínált a 17. században a magyarországi arisztokrácia első vonalába tartozni kívánó főne mesi családok számára. Aki valóban ebbe az elitkörbe vágott, az a következő bő fél évszázadban mind elnyerte a címet, amint ezt a következő lista jelzi: Bánffy (1622), Homonnai Drugeth (1622), Esterházy (1626), Batthyány (1630), Illés-

⁶⁵ Pálffy, 2011. 70.: 1. táblázat.

⁶⁶ Frederik Federmayer: Juraj Thurzo (1567–1616) (Sfragistický pohľad na biografii uhorského magnáta). In: *Pečate a ich používatelia*. Ed. Júlia Ragačová, Bratislava, 2007. 155–156.: 10–11. pecsét.

⁶⁷ *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27. I–II. [Katalógus.] Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3–4.), Bp. 2008. I. köt. 284.: Nr. X-22.; *Renesancia. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Katalóg výstavy. Slovenská národná galéria v Bratislave 17. december 2009–28. marec 2010.* Ed. Zuzana Ludíková, Bratislava, 2009. 109–110.: Nr. III.4.4.*

⁶⁸ Károlyi Árpád: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. = *Századok*, 1919–1920. 1–33., 124–163. és Jozef Kočí: Palatinát Juraja Thurzu 1609–1616. = *Slovenská archivistika*, 1992. 1. sz. 83–93.

⁶⁹ Petr Mařa: *Svět české aristokracie (1500–1700)*. (Edice Česká historie 12.) Praha, 2004. 60–66. és a szerző írásbeli szíves közlése.

házy (1631), Nyáry (1632), Pálffy (1634), Draskovics (1635), Csáky (1638/ 39), Forgách (1640), Széchy (1645), Wesselényi (1646), Konszky (1647), Pázmány (1650), Czobor (1652), Balassi (1653), Kéry (1654), Thököly (1654), Liszthy (1655), Rhédey (1659), Rákóczi (1664), Pethő család (1666).⁷⁰ A magyar arisztokrácia régi és új legelőkelőbb „főszereplői” között tehát ott szerepelt az Apor által említett keresztszegi Csáky família is, amely – Szepes várának és a Szepes vármegye örökös főispánságnak a megszerzése (1638) után⁷¹ – valamikor 1638–1639 fordulóján kaphatta grófi címét, noha az erre vonatkozó diploma eddig sajnos nem került elő.⁷²

Harmadrészt a grófi cím még a nagypolitika eszközévé is vált, hiszen a 17. században az erdélyi fejedelmi trónért való versengésben elbukott Habsburg-pártfogoltakat ezzel is próbálták kárpótolni. Így például 1607-ben a már többször emlegetett Homonnai Drugeth Bálintot, 1622-ben a Bethlen Gábor királysági hadjárásainak köszönhetően igen sokat vesztett Homonnai Drugeth György fiát, a már szintén említett Jánost, vagy 1659. június 13-án, Bécsben kelt adománylevelével I. Lipót király kisérei Rhédey Ferencet,⁷³ az 1658. január elején csupán néhány hónapnyi kormányzást követően lemondott fejedelmet, Máramaros vármegye nagyhatalmú főispánját, akit visszaemlékezésében Apor is oly lelkesen emelt ki. *Negyedrész*t a századvégen Erdélynek a Magyar Korona alá való tényleges visszakerülését követően a legbefolyásosabb erdélyi familiák számára sem létezett már más út, ha továbbra is önálló tartományukban a királyság legelőkelőbb arisztokrataival legalább címben egyenrangúakká kívántak válni – még ha Apor Péter idézett felsorolását a jövőbeli kutatásoknak több helyen kell majd pontosítaniuk.⁷⁴ Így a magyarországi és az erdélyi politikai elit egyre szélesedő legfelső rétegét – a cím 1711 utáni, Apor által érzékletesen bemutatott – fokozatos inflálódása és birtokoktól független, pusztá címmé válása ellenére még igen hosszú ideig elsősorban a Thurzó György 1606. évi újítását élvező arisztokrata családok tagjai adták.

⁷⁰ Saját kutatásaim mellett lásd a 4. jegyzetben idézett internetes adatbázist.

⁷¹ *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I. köt. 2. rész. *Oklevelek 1500–1818-ig*. (A Köröszegi és Adorjáni gróf Csáky család története I.) Bp., 1919. 698–715., 720–726., ill. Fallenbüchl, 1994. 99.

⁷² *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, 702–704.

⁷³ MOL A 57 Libri regii Vol. 12. 225–228.

⁷⁴ Az erre vonatkozó eredményeket majd a már többször említett, készülő kötetben fogom részletesen közölni.

PAPP KLÁRA

ÚTKERESŐ CSÁKYAK AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN ÉS A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Erdély központi kormányzatát elemezve Trócsányi Zsolt sommásan úgy vélekedett, hogy „Csáky Mihály nagy *egyházi-világi* karrierjének része van abban, hogy a későbbiekben néhány Csáky szerepet visz Erdélyben (Csáky István kb. 2 évre főszerepet), de a Csákyak fő működési területe mégsem Erdély, s Csáky Mihály karrierje is csak epizód a család történetében.”¹

Az utóbbi megállapítás teljes mértékben igazolható, ugyanis a mihályi ágból származó Csáky Mihály családjából valóban nem épített senki karriert a fejedelemségben.² Nem írja azonban le teljesen a megállapítás a valóságot a Csáky család erdélyi szerepvállalásával, s működési területének Magyar Királyságba helyezésével kapcsolatban. Egyrészt, mert a körösszegi Csáky ág tagjai Bihar vármegyében kapták első jelentős adományaikat, s már a 14. század végétől vállaltak feladatokat a vajdaságban, másrészt, mert a formálódó Erdélyi Fejedelemség első fél évszázadában több jelentős tisztséget viseltek, s harmadrészt, mert magyarországi és erdélyi szerepvállalásuk – a 17. század második felében –, a tárnokmester gyermekeinek és leszármazottainak idején, jelentősen módosult.

A körösszegi Csákyak a 16. század során tekintélyüket nemcsak visszaállították, hanem meg is erősítették. A század második felében ott találjuk őket a for-

* A tanulmány a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat támogatásával készült. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg. A tanulmány elkészítéséhez hozzájárult az OTKA 83521 számú pályázata. *A Csákyak erdélyi ágával foglalkozó kutatásaimhoz hosszú éveken át igen sok segítséget kaptam Kiss Andrástól, amelyet ezúton is nagyon köszönök.*

¹ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 39. (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

² Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In. Uő. *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 1997. 91–97. (továbbiakban Jakó, 1997.) Az erdélyi mihályi Csáky család a 17. század elején halt ki. Uo. 95. A kancellár szerepéről részletek és a tevékenység értékelése olvasható alapos szakirodalommal Horn Ildikó: Mihályi Csáky Mihály (1492?–1572) In. Uő. *Tündérország útvesztői*. Bp., 2005. 23–32. (továbbiakban Horn, 2005.)

málódó erdélyi állam tisztségviselői között. Nem értek ugyan el olyan hatalomközeli állapotot, mint a királyságból átköltözött mihályi Csáky Mihály az Erdélyi Fejedelemség kancellárjaként, de a család politikai felemelkedését a fejedelemséghez kötötték. Csáky Miklós, majd a tanácsúr és Közép-Szolnok vármegyei ispán, Csáky Dénes az erdélyi politikusok élvonalába került.

A leggyorsabb és a család további sorsára nézve a leginkább meghatározó karriert a 17. század elején Csáky László fia, István futotta be. Nagyanyja a lengyel király testvére, Báthory Zsófia volt, nagyapja Csáky Demeter. Anyja Balassa Zsófia, Bebek Anna lánya, s éppen az ő révén sikerült a családnak megszereznie a későbbi családi birtok meghatározó elemét, Almás várát és tartozékait.³ Nagybátyja, Csáky Dénes a leendő fejedelem gyámja lehetett. Apja unokatestvére maga a fejedelem, Báthory Zsigmond, aki nagy lehetőségeket kínált udvarában mindössze két évvel fiatalabb unokaöccse számára. A nagy reményekre jogosító harminc éves Csáky István 1600-ban, az 1587-ben Lengyelországból hazaköltözött Wesselényi Ferenc (meghalt 1595-ben) Anna nevű (1584–1649), akkor 16 éves lányát kérte, s vette el feleségül.⁴ A fiatalasszony családja is a Báthoryakhoz kötötte, hiszen annak apja a lengyel király bizalmas híve volt, aki tőle bárói rangot nyert, s az adományba kapott krakkói házát és a környékbeli birtokot megőrizte családja számára.⁵

Csáky István volt az, aki a jelentős erdélyi birtokszerzések mellett kétszer viselte a főkapitányi tisztelet (egyszer Bocskai ellenfeleként, s birtokai és személye ellehetetlenítőjeként, másodszor éppen a fejedelem megbízásából). Kortársai először őt emlegették úgy, mint az erdélyi főhatalomhoz a családból a legközelebb álló személyt. Ugyancsak ő volt az, aki a 17. század elején a felvidéki kiköltözést, birtokszerzést elindította azzal, hogy 1603-ban erdélyi birtokainak jó részét elzálogosítva magyarországi zálogbirtokot – Sárostat és Szádvárt tartozékaival – szerzett. Egyik legutóbbi munkájában Pálffy Géza is róla közölte, hogy 1605

³ A Báthory-rokonságra lásd a leszármazási táblát G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. Bp., 2006. 42. Balassa Zsófia Némethy Ferenctől, első férjének fiától vette meg a nagyalmási birtokot. *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)*. Írta: Málnási Ödön, Kalocsa, 1933. 23.

⁴ Wesselényi Anna anyja Sárkándi Anna volt, Bekes Gáspár első felesége, Sárkándi Pál és Nyáry Krisztina lánya. Idősebb testvére volt István, a későbbi nádor, Wesselényi Ferenc apja, s volt még egy húga Erzsébet (meghalt 1615-ben), s egy öccse, Pál is. *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (sz. 1584. †1649) életrajza és levelezése* írta Deák Farkas, Bp., 1875. 5–6. (továbbiakban Deák, 1875.) A fiatalasszony 21 évesen lett „árva”, azaz özvegy, s egész életét gyermekei, majd unokái boldogulásának szolgálatába állította. Jó kapcsolatteremtő képességét is a család érdekében használta fel.

⁵ Uo. 6.

előtt anyagi és politikai indokok alapján bárói rangemelésben részesült.⁶ Ezért, s főleg mivel később a fiai (István és László) bécsi illetve grazi taníttatásával özege is követte férje irányvonalát, úgy gondolom, a Csáky István–Wesselényi Anna házaspár hosszú távú döntése volt a Magyarországra költözés és az ottani politizálás, karrierépítés, amit sikeresen fiaik (a grófi címet megszerző Csáky István tárnokmester illetve Csáky László, az országbíró) valósítottak meg. Mindenképpen jelentős eredmény, hogy a két testvér viszonylag gyorsan képes volt a Magyar Királyságban megfelelő családi és politikai kapcsolatokat kiépíteni, s országos főmértőséghez jutni.

Politikai pályafutásuk első éveiben úgy tűnt, a két Csáky fivér közül az egyik inkább az erdélyi, míg a másik a magyarországi közélet aktív szereplőjévé válhat. 1612-ben Wesselényi Anna még fontosabbnak tartotta tízéves idősebb fia számára a tanulást, mint a fejedelem elé, az országgyűlésre bocsájtást, mivel „az efféle sétálás mind idegeníti elméjét”.⁷ 1625-ben azonban az ifjabb Csáky István, miután néhány hónapja, erdélyi arisztokrataként elvette az elhalt nádor lányát, Forgách Évát, 23 évesen megkapta Kolozs vármegye főispáni tisztét. Az ifjú főispán az egyik legjelentősebb erdélyi birtokközpontba, Almásra tette lakhelyét, a téli időszakot pedig feleségével az anyja által átépített gyulafehérvári házban töltötte.⁸ Egészen bizonyos, hogy a fejedelmi udvarhoz közeli ház megvásárlása a család törekvéseinek is kifejezője, amely a fejedelmi hatalom közelében, a családi érdekek és ambíciók egyértelmű központja lehetett.⁹

Bethlen Gábor halála után az új fejedelem nem értékelte Csákynek Brandenburgi Katalinhoz fűződő kapcsolatát, s túlzott hatalmi ambícióit büntetni kívánta. I. Rákóczi György 1631-ben egyenesen számadástételre szólította fel, országgyűlés elé citáltatta, majd amikor azon nem jelent meg, utasítást adott birtokai összeíratására és lefoglalására. A fejedelem csak mintegy két éves huzavona után, kifejezetten a bécsi udvar közbelépésére egyezett bele, hogy az eperjesi megállapodás (1633. szeptember 28.) alapján Csáky családja visszakapja az erdélyi birtokokat. A megegyezés feltételei között azonban szerepelt, hogy Csáky István nem térhet vissza Erdélybe. A család tagjainak is előírták: „Az mi birodalmunkban

⁶ Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 15.

⁷ Deák, 1875. 12.

⁸ Wesselényi Anna 1622. július 20-án, Vécsről küldött levele a fehérvári házhoz felhasznált fák feljegyzésével. A 2. lábjegyzetben Csáky István tartózkodásáról Deák, 1875. 75–76.

⁹ A házat végül I. Rákóczi György idején, 1647-ben adták tovább. Lásd. „Csáki urak házának utolsó aestimatioja Fejérvárat” MOL F. 17. Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Cista Comitatum, Comitatus Albensis I–II. Az iratra Jakó Klára hívta fel a figyelmemet, amelyeket köszönök. A ház elhelyezkedéséről és 1649. évi becsűjéről Kovács András: „Egy kőhajításnyira kollégiumunktól és templomunktól...” Néhai Csáki (VII) István gyulafehérvári házáról (1649) = *Erdélyi Múzeum*, 2011. 3–4 sz. 1–10.

lévő jószágiból, váraiból is maga, anyja, tisztviselői, szolgálai senkivel ellenünk való dologból nem practicálnak, hamis híreket nem irogatnak, sem nekünk ártalmasokat még csak nem is forgatnak, senki levelét ki nem igtatják, be is senkiét hasonlóképpen, kik nekünk méltóságunk, becsületünk, országunk ellen volnának, kárunkra néznének.”¹⁰ A fellépés egyértelműen az ellen szólt, hogy a Csákyak a maguk oltalmára igyekeztek tájékoztatni erdélyi kortársaikat. Ahogyan Wesselényi Anna 1631 augusztusában „szerelmes fiának” írta: „az odaki való állapotról jó volna tudósítani idebe az embereket, hogy nem Erdély ellen leszen..., hogy az ország fiai hihetnék el, nem az pápistaságért vagyon, sem Erdély ellen, hanem csak öfelsége (Brandenburgi Katalin) méltóságának oltalmára.”¹¹

A lemondott és a tokaji uradalomba költözött fejedelemasszony az első években adományokkal jutalmazta szolgálatait, így került hozzá Tarcál, majd Tokaj és Keresztúr is.¹² Ezt követően azonban nem segítette, sőt intrikáival és panaszaival csak nehezítette az Erdélyből kiköltözött család lehetőségeit. Csáky István 1634. szeptember 22-én Tarcál kivételével a tőle kapott adományokat – még a Forgách Évának adott ajándék ékszereket is – visszaadta, de a pénz visszafizetésével adós maradt, ezért Esterházy nádor kötelezte Csákyt a tartozás megfizetésére.¹³

Csáky István viszonylag gyorsan királyságbeli pozícióhoz jutott, hiszen 1632-ben szendrői főkapitány, sőt megbízatása idejére 1633-tól a várhoz tartozó uradalomnak is zálogbirtokosa lett.¹⁴ A család Thurzó Mihály halála után jutott jelentős adománybirtokhoz, mivel Csáky feleségének, Forgách Évának Thurzó Zsuzsanna, az elhalt utolsó férfitrokon nővére volt az édesanyja. 1638-ban alapos előkészítés után kapták meg III. Ferdinándtól Szepes várát a hozzá tartozó 123 településsel együtt, bár a birtok – benne Gönc mezőváros – elfoglalására már a Thurzó-rokon halálának évében, 1636-ban sor került.¹⁵

¹⁰ Deák Farkas: *Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza*. Bp., 1888. (továbbiakban Deák, 1888.) 89–90.

¹¹ Wesselényi Anna levele Csáky Istvánhoz Almásról 1631. augusztus 19-én. Deák, 1875. 97.

¹² Részletesebben lásd Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 273. Kolozsvár, 2011. 41–42. (továbbiakban Papp, 2011.)

¹³ I. Rákóczi György is tett a fejedelemasszonynak egy kötelezettségvállalást 1636-ban, ám fizetésről nincsen tudomásunk.

¹⁴ A szepesi kamarához tartozó, s a vár ellátását szolgáló uradalom Szendrő városával együtt 1633-tól 16 000 rajnai forintért került Csáky István birtokába. Hornyák Gyula: *Galvács (Fejezetek a falu történetéből)* Miskolc, 1998. 17.

¹⁵ *Gönc. Száz magyar falu könyvesháza*. írta: Marjanucz László, szerk. Blazovich László sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Gonc/pages/017_urak_perek.htm Wesselényi Anna 1636-ban a nádor közbenjárásának fontosságára hívta fel fia figyelmét, s Csáky István 1637-ben valóban hosszabb időt Pozsonyban, Bécsben, Nagyszombatban töltött, ahol anyjával együtt járt el a birtokok megszerzéséért. Deák, 1875. 52.

Szepes vára, amelyet Forgách Éva révén szerzett Csáky tárnokmester¹⁶

Mindkét Csáky fivér az Esterházy nádor környezetéhez tartozó főnemesek közé számított, s valóban igen gyors királyságbeli karriert futott be. Ebben a folyamatban a két fivér szándékain, képességein és kapcsolatain túl bizonyosan komoly szerepet kapott anyjuk és nővérük, a pozsonyi apáca, Anna szervezőkészsége is. A tragikusan fiatalon elhunyt erdélyi főkapitány, Csáky István árván maradt felesége ugyanis nem adott túl a lengyelországi birtokon, sőt néhányszor maga is oda utazott. Különféle árukat is hozott magával, ugyanakkor a folyamatos kapcsolat miatt lehetett a birtok az alapja fia, Csáky István diplomáciai szerepvállalásának, s nyújthatott menedéket a család számára I. Rákóczi György magyarországi hadjárata idején. Az özvegyasszony levelezéséből tudjuk, hogy a rokonság érdekeinek képviselőjeként Pozsonyban, sőt Bécsben is többször megfordult.¹⁷ Wesselényi Anna (1584–1649) jó kapcsolatban volt a nádor feleségével, Nyáry Krisztinával, s Csáky István és László is rendszeres levelezésben állt a náddal.¹⁸ Péter Katalin kutatásai alapján ismert, hogy Esterházy nem egyszerűen vele rokonszenvező főúri személyeknek tekintette őket, hanem bizalmi em-

¹⁶ mek.oszk.hu/04700/04735/html/img/bunyitai-04-195.jpg

¹⁷ 1628-ban pld. kisebbik fiával Szádvár ügyében utazott Bécsbe. Deák, 1875. 27.

¹⁸ Csáky Lászlót név szerint említi Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.” Szerk. Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok* 19. Bp., 1996. 124. (továbbiakban Fejes, 1996.)

bereinek. Mindketten fontos megbízatásokat kaptak tőle. Csáky feltehetően az udvarnak tett szolgálatok ellenértékeként nyerte el a grófi címet, s 1645-ben lett az uralkodó tárnokmestere.¹⁹

Öccse, a Grazban tanult László 1629. február 5-én, Rohoncon vette feleségül a nemrégien elhunyt Batthyány Ferenc királyi főlovászmester és Lobkovitz Poppel Éva legidősebb lányát, Magdolnát, aki révén erősíthette az udvarhoz fűződő kapcsolatait.²⁰ A fiatalabbik fivér maga is sokat tett jó hírnevéért, hiszen anyja szerint „... sok költséggel él Bécsben”, s 1635. november elején felesége ott szülte meg Ferdinánd György nevű kisfiát, akinek a király lett a keresztaja.²¹ 1636-ban Csáky László is ott volt a regensburgi birodalmi gyűlésen, ahová 500 főből álló, saját költségén kiállított bandériummal érkezett meg.²²

Csáky László törekvéseit végül siker koronázta, hiszen királyi tanácsos, kamarás, Komárom és Zólyom megyék főispánja lett, s Léva megszerzése után a Dunántúlon telepedett le.²³ II. Ferdinánd 1649-ben – Pálffy Pál nádorrá választása után – Csáky Lászlót nevezte ki a nádori utáni egyik legjelentősebb országos

¹⁹ A grófi cím elnyeréséről lásd Pálffy Géza kötetben található tanulmányát.

²⁰ Batthyány Ferenc 1625. szeptember 13-án hunyt el. A Bocskai felkelés idején is császárhű maradt, s bár 1620-ban Bethlen oldalára állt át, 1622-ben már Thurzó Szaniszló, Esterházy Miklós és Erdődy Tamás mellett ott szerepelt neve az országgyűlésre előterjesztett négy nádorjelölt között. A házasság kiváltotta az akkor 19 éves Batthyány Ádám ellenkezését, mert húga hozományként kapta a szentgotthárdi apátságot, amelyet Poppel Éva zálogosított magának. Batthyány Ádám 1629 júliusára a nádor támogatásával vehette át apai öröksége egy részét, többek között Rohoncot is, amely birtokának központja lett. Batthyány Magdolna (1611?–1658) anyósa, Wesselényi Anna, katolikus imádságos könyvecske küldésével próbálta oldani az 1629 szeptemberében katolikus hitre tért fiatalember ellenszenvét. A két testvér konfliktusai azonban egész életüket végigkísérték. Csáky László és Batthyány Magdolna felnőttkort megért gyermekei: Borbála, László, Pál, Péter, és Zsigmond. *„Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644.* Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta Kincses Katalin, Régi magyar történeti források III. Bp., 1993. 27. (továbbiakban Kincses, 1993.) Lobkowitz Poppel Éva tevékenységéről Koltai András: Egy nagyasszony özvegyen: Batthyányiné Lobkowitz Poppel Éva és udvara. In. *Nők a modernizálódó magyar társadalomban* (szerk. Gyáni Gábor, Nagy Beáta) Debrecen, én. 57–84. (továbbiakban Koltai, én.)

²¹ A gyermek hamar meghalt, Wesselényi Anna 1635. november 17-én, Pozsonyból keltezett levele szerint már nem élt. Vadas Gábor praefectusnak már azt is megírta a nagyasszony „Attul félek, az gyermek halála után el kél az komaság”. Deák, 1875. 125–126.

²² Várkonyi Gábor: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In. *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára.* Szerk. Horn Ildikó, Bp., 1993. 187–214. Csáky Lászlót Bécsig elkísérte felesége és anyósa is, mivel Batthyány Magdolnán „eret köll ott az doktorokkal vágatni ...”, s majd az anyja kísérte vissza lányát a birtokra. Kincses, 1993. 177. Deák Farkas úgy tudta, hogy a bandériumban „jó nemes családból való” ifjakat vitt magával. Deák, 1888. 127.

²³ Poppel Éva is jó véleménnyel volt Csákyról, aki gondoskodott róla, de szívesen vette volna anyósa áttérését is. Az özvegyasszony azonban hajthatatlannak bizonyult, gyermekei viszont valamennyien rekatolizáltak.

méltóságra, az országbírói tisztségre.²⁴ A tisztséget azonban nem viselte sokáig, mivel 1654 októberében rejtélyes körülmények között meghalt.²⁵

A Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokából ismerjük a tárnokmester és első feleségének egész alakos olajképét, amellyel a családi történet két meghatározó személyiségének képe áll rendelkezésünkre.²⁶

*Forgách Éva (1610–1639), Csáky István tárnokmester felesége
(a Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisából)*

²⁴ Az 1649. évi országgyűlés nyitásán nem tudott jelen lenni, mert – anyja levele szerint – a Komáromban szülő felesége mellett akart tartózkodni. Viselkedése nem minden főúrnál volt a korban általános. Wesselényi Anna levele Csáky Istvánnak 1649. február 27-én. Deák, 1875. 215. Csáky László anyja menyje első szülésénél is mellette volt Bécsben, 1635 őszén. Wesselényi Anna levele Vadas Gábornak 1635. november 4. Uo. 125. Idézi Péter Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996. (továbbiakban Péter K., 1996.) 24–25.

²⁵ Az 1655-ben III. Ferdinánd által engedélyezett vizsgálat feltételezett mérgezést, amellyel egy János nevű szolgáját gyanúsították, de Forgách Ádám német titkárát, Christophorus Greinert és egy Martin Steiner nevű cipésmestert is elfogtak, majd elengedtek. Toma Katalin: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez. In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter, Bp., 2007. (Digitális kiadvány) 113–114. Temetésére 1654. december végén, vagy az 1655. év elején sor kerülhetett, mert özvegye, Batthyány Magdolna 1654. december 20-án, Lippayhoz írott levelében a temetés idejének közeledtét utalt. Uo.

²⁶ A nádor lányának egészalakos képe a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnokában található, s egy évvel 1639-ben bekövetkezett halála előtt készült.

Cennerné Wilhelmb Gizella felhívja a figyelmet, hogy a házaspár feltehetően Szepes várának elnyerése megünnepléseként készítette a két egész alakos képet, amelyek közül a színvonalasabb Bécsben készült, s a feleséget ábrázolja, hiszen a férj „elsőrendű udvari művész műhelyében rendelte meg, „Justus Susterman követőjénél”.²⁷ A Forgách Évát ábrázoló festményen a kor divatjának megfelelő előkelő öltözet jelzi az arisztokrata hölgy rangját: feltűnő a háromsoros gyöngysor, az ún. „nyakbavető” mellett a gazdag díszítésű álló csipkegallér, amelyhez a tűzpiros selyemszövetből varrott díszruhán csipkével és gyönggyel hímzett díszítés tartozott, s azt egy szintén gyönggyel hímzett kötényke, a „derékfodor” is kiemésztette.²⁸

*Wesselényi Anna (1586–1649), Csáky István tárnokmester anyja
(a Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisából)*

²⁷ Forgách Éva 1638-ban éppen Bécsben volt, hogy Szepesvár megszerzésén munkálkodjon. Cennerné Wilhelmb Gizella: A portré és a magyar nemesi társadalom. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása*. Magyar Nemzeti Galéria, 1988. március-augusztus. Katalógus és tanulmánykötet (továbbiakban *Főúri ősgalériák*), Budapest, 29. és 86–87.

²⁸ László Emőke: A magyar nemzeti viselet a családi arcképek tükrében. In: *Főúri ősgalériák*. 39.

A család tagjainak megörökítése a későbbi években is tovább folytatódott, hiszen 1640-ben készült el a tárnokmester anyjának, Wesselényi Annának (1586–1649) szintén egész alakos képe, aki a Magyar Királyságba átköltöző országos főkapitány özvegyeként ekkor már több évtizede meghatározta a família kapcsolatépítését. A stílusjegyek alapján a művészettörténész Szepes várát jelölte meg a kép valószínűsíthető elkészülési helyeként.²⁹ Egészen bizonyos, hogy a tárnokmesternek egy családi képgaléria kialakítása volt a célkitűzése.

Egyetértek Péter Katalin véleményével, aki szerint az „ösgalériák képekbe foglalt családtörténetek... Az urak családjuk múltjára ébredt érdeklődése a legteljesebb öntudatból eredt.”³⁰

1650-ből a két fivérrel, valamint Csáky István legidősebb fiáról, Ferencről egyaránt fennmaradt egy-egy portré, amelyet Bécsben készített róluk Elias Wideman rézmetsző, több magyar főúrral egyetemben.³¹ A ránk maradt ábrázolások megengedik annak feltételezését, hogy a Csáky család egymást követő generációi a 17. századi tárnokmesternek tulajdonítottak különösen kiemelkedő szerepet a család történetében.

Ezt látszik igazolni, hogy a tárnokmester metszetére nagyon hasonló beállításban készült egy olajkép is, amelyet ma a lőcsei múzeum őriz. Feltehető, hogy egy magyar mester készítette a metszet alapján, s talán a szepesi várban, vagy a Thurzóktól örökölt lőcsei házban volt látható.

Ugyancsak feltételezésünket látszik igazolni a metszet és az olajkép után az a teljesen véletlenül előkerült ceruzarajz is, amely a tárnokmesterről (feltehetően az olajkép alapján) készülhetett, vélhetően valamikor a 19. század elején, s a Kolozsvári Állami Levéltárban, Gyulay Lajos gyűjteményében maradt az utókorra. Mindenképpen arra utalhat, hogy a tárnokmester emlékéét Erdélyben még a késői korokban is őrizte a családi hagyomány.³²

²⁹ Uo. 86. Külön kiemeli az asztalon álló ún. „keresztóra” ábrázolását. A jobb alsó sarokba festett felirat utólagos.

³⁰ Péter Katalin: A főúri nagy portrék és az ösgalériák kezdetei. In: Főúri ösgalériák, 20.

³¹ Elias Wideman 1650-ben, Bécsben készített metszetei a Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisában megtalálhatóak, közli Papp, 2011. 18.

³² A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), (továbbiakban ROL KmIg) 1163. cs. Gyulay Lajos arcképgyűjteménye (Colecția de portrete Gyulay Lajos) 4. kötet

*A Wideman metszetről készített olajkép
a lőcsei múzeumban
(a szerző felvétele)*

*A tárnokmesterről
ismeretlen alkotó által készített
ceruzarajz
(a szerző felvétele)*

Csáky István első felesége, Forgách Éva 1628-ban, Almáson szülte fél évet élt fiát (Istvánt), majd a nagyobbik felnőtt kort megért fiát, Ferencet (1630–1670), s már a Magyarországra költözés után, Szendrőn kedvenc középső fiát, Istvánt (1635–1699).³³ Ferencet és Istvánt kezdetben nagyanyjuk, Wesselényi Anna nevelte, majd Pápán, Pozsonyban és Nagyszombaton tanultak.³⁴ Ahogyan az özvegyasszony két fia, az unokák is neveltetésük során szerezték meg megalapozó első kapcsolataikat a Magyar Királyság későbbi politikusi gárdájához.³⁵

Csáky István 1639 májusában őszinte szomorúsággal írta be a családi zöld könyvbe, hogy április 24-én „délután egy és két óra között holt meg nappal az én szegény szerelmes társom Forgách Éva, akiért egész hónapig szüntelen való betegségben sinlek, Szepes várában ... Együtt lakásunknak 14-dik esztendeje, mely ... ez jelen való esztendőben levő júniusban tölt volna ki, keresztelő Szent János nap előtt való harmad nappal”. A harminchat éves Csáky 1640. június 3-án, vasárnap kötött újabb házasságot Perényi (Prényi) Máriával, akivel a szentháromság-napi lakodalmat Szepes várában tartották. „Öreg Prényi György” lánya lett harmadik fiának, László anyja, ám gyermekének születése (1641. március 2.) után fél évvel (1641. szeptember 3.) „három hétig való rettenetes forráságban és ezen kívül való nyughatatlan hagymabeli betegségben” meghalt.³⁶ Csáky harmadik feleségéül Mindszenti Krisztinát, Erdélyi István özvegyét választotta, akivel végül a gyermeket felnevelték.³⁷ A három asszony közül a nádor lánya hozta a

³³ Az első, István nevű gyermeket Almásvárbán temették el. Deák, 1888. 31.

³⁴ Ferencet, azaz Ferkót nehezen nevelhető gyermeknek tartotta a nagyanyja, aki „jól megcsapdosa mindenik dajkáját, azt pedig jobb és balkézre valóban jól tudja”. Wesselényi Anna 1632. január 25-én kelt levele Almásról Forgách Évának. Deák, 1875. 111. 1635-ben ő volt az, aki a fiú tanítatásának fontosságát hangsúlyozta, „... jó vóna immár egy jó emberséges inas melléje, akitől több jót is tanulhatna. Talán jó fiam Isten megengedi, hamar eszedbe veszed, mi legyen eféle tanítás és gyermekire való gondviselés.” Wesselényi Anna levele 1635. június 19-én Kismártonból Csáky Istvánnak. Deák, 1875. 122. 1636-ban még határozottabban fogalmazott, amikor azt írta Kassáról, a március 17-én küldött levelének utóiratában Csáky Istvánnak „Ferkót immár iskolába kell kommandálni jó fiam”. Deák, 1875. 129. Nagyanyjuk még 1643-ban is a tanítatás fontosságát erősítette fiában „Az érsek (Lippai) mondja, kár volna a fiúkat tanulásuktól elszakasztani, dicsérte őket s említette, hogy Istók még a comediában is milyen jól viselte magát.” Deák, 1875. 60.

³⁵ A középső fiú, Csáky István később is olvasni szerető, könyvgyűjtő ember volt. Szepesvári könyvtárának 1671. évi leltárát lásd. MOL P. 71. Fasc. 40. No. 5. Közölve: *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* Szerk. Monok István, Szeged, 1992. 58–65. A könyvtárát elemezve Monok egyértelműen „a XVII. század második felében élt főúri generációk tagjai közül az egyik legműveltebbnek” tekinti. Monok István: *A művelt arisztokrata.* Bp.–Eger, 2012. 259. (továbbiakban Monok, 2012.)

³⁶ MOL P. 71. 1. cs. No. 21.

³⁷ Wesselényi Anna 1642. július 28-án kelt levelében felsorolta, s jellemezte a fiának ajánlható, szóba jöhető feleség-jelölteket: Bánffy Franciskát, Forgách Máriát és Széchy Máriát (ez utóbbit

legnagyobb vagyont és befolyást, s a legkevesebbet Mindszenti Krisztinától kapta. Nem tudjuk pontosan okát választásának, talán a család erdélyi gyökerei miatt hozta onnan házastársát, akivel végül csaknem húsz évet élt együtt. Bizonyosan az ambíciók nélküli harmadik asszony végtelen türelme is kellett ahhoz, hogy hosszú házasságban társa lehessen az egyre több – időnként saját gyermekeit is érintő – konfliktusba keveredő, igen nehéz természetű tárnokmesternek.

A Csáky fiúk apjuk halála (1662) után valamennyien olyan álláspontot foglaltak el, amely élesen különbözött apjuk politikai örökségétől: a legifjabbik fiú, László Erdélyben élt és politizált, Ferenc és István pedig a Zrínyi által képviselt politika követőjévé vált, karrierjük is 1662 után teljesedhetett ki.³⁸

Csáky Ferenc a felső-magyarországi főkapitányi tisztségben érte meg a rendi felkelést, s halt meg 1670-ben úgy, hogy még nem lehetett tudomása arról: birtokai egy részét az udvar elkobozza. Öccse, István (1635–1699) 1658-ban lett Szepes vármegye főispánja, s Várad eleste után vállalta el Szatmár várának főkapitányi tisztségét.³⁹ Az 1680-as években játszott szerepére alapozva nevezte ki I. Lipót 1687-ben országbíróvá.

Csáky István idősebb fiának egy Homonnai kisasszonyt, Katalint szánta feleségül, s mivel az ellenkezett az apai akarattal, még börtönbe is vetette, ahonnan a fiatalember csak szökéssel menekült meg. Nagybátyját, Wesselényi Ferencet kellett döntőbíróul hívnia, hogy ellenszegüléséért apja ki ne tagadja az örökségből.⁴⁰ A családi genealógia szerint a tárnokmester legidősebb fia kétszer házasodott, de első feleségéről, Jakusits Kláráról nem sikerült feljegyzést találni.⁴¹ Csáky Ferenc 1661. február 13-án, Trencsénben Czobor Erzsébetet vette el második asszonyául, akitől egy István nevű fia született. Úgy látszik a Csáky rokonok egy irányba érdeklődtek, mert Pál (megh. 1655.) zólyomi főispán, lévai Csáky László fia is Czobor lányt vett feleségül, gr. Czobor Máriát, aki Erzsébet testvére volt.

fivére, Csáky László támogatta volna, ismeretes, hogy végül Wesselényi Ferenchez ment hozzá). A középső, 16 éves leányzó tetszett Csáknak, de mivel annak anyja húzódozott a döntéstől, a házasságból nem lett semmi. Végül az ajánlás az utolsó özvegyasszonyról csak annyit jegyzett meg „ide toldom az Erdélyinét is, alázatos együgyűséggel...”, akiről ugyanakkor úgy vélekedett: „...ez földig többször ki nem öltöznék a feketéből holtod után.” Deák, 1875. 150–151.

³⁸ A két Csáky fivér, Ferenc és István karrier-lehetőségéről hasonló álláspontot fogalmazott meg Horn Ildikó is. Horn Ildikó: *Nemesi Árvák*. In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzáunk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin, Társadalom és művelődéstörténet tanulmányok 19. Bp., 1996. (továbbiakban Horn, 1996.) 82.

³⁹ A középső Csáky fiú előbb Lónyai Margitot vette feleségül (1654 januárjában), majd Melith Klárát (1671 novemberében), s végül Barkóczy Máriával Kassán kötött házasságot (1678 novembere). archivum.piar.hu/arisztokrata/genbox/gbweb257.htm

⁴⁰ Deák, 1988. 181–182., ill. 201–202.

⁴¹ genealogy.euweb.cz/hung/csaky2.html A második feleséget Czoborszentmihályi Czobor Erzsébetnek írja.

Mindketten Czobor Imre és Apponyi Éva lányai voltak, s a házasságkötésükre is ugyanabban az évben került sor.⁴² A Czobor család ekkor már bekerült az arisztokraták közé, s Thurzó György nádor felesége is Czobor Erzsébet volt, aki a lányok nagyapjának, Czobor Mihálynak nővére.⁴³

*Elias Wideman metszete Csáky Ferencről
(a Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisából)*

Egy 1671-ben készült tanúvallomási jegyzőkönyv adalékokat közöl az elhunyt felső-magyarországi főkapitány vagyoni állapotáról.⁴⁴ A vallomástevők azt igazolták, hogy Csáky Ferenc nem sok segítséget kapott az atyai házból. Termé-

⁴² Málnási, 1933. genealógiai táblája, valamint genealogy.euweb.cz/hung/czobor.html 2011. máj. 27. Az apa, Czobor Imre Czobor Mihály két fia (János, meghalt 1628-ban, s Imre, meghalt 1677-ben) közül a fiatalabb fia volt. Csáky László fia, Pál 1661. február 10-én, Sassinban kötött házasságot.

⁴³ Zsák I. Adolf: Czobor Mihály, a Chariclia első magyar fordítója. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1901. 1. füzet. 54. Czobor Mihály felesége is Thurzó lány volt, Zsuzsanna. Czobor Mihály apja, Czobor Imre nádori helytartó (1567–1577) volt. Monok, 2012. 186.

⁴⁴ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a ROL Kmlg kezelésében, Jósika család hitbizományi levéltára (továbbiakban Jósika hitb. lt.), No. 629.

szetesen a megkérdezettek valamennyien tudatában lehettek, hogy az özvegy és gyermeke számára az jelenthet nagyobb biztonságot, ha a feleség családjának anyagi támogatásáról szolgáltatnak adatokat. Ezt bizonyítja, hogy a vallomások alapján derült ki: jelentős összeg került Csáky Ferenchez felesége anyjának, Czobor Imrénének halálakor is, ami hozzásegítette – hiszen ezer körmőci aranyat az asszony pénzéből használt fel –, hogy rokonától Csáky Páltól megvegye a bihari adorjáni uradalmat.⁴⁵ Ez jó érvek bizonyult amellett, hogy a bihari birtok maradjon meg a Csáky utódok kezén.

Bizonyos, hogy nem a legidősebb, hanem a középső fiú, István élvezte apja teljes bizalmát, tehát ő juthatott hozzá a vagyonból származó jövedelemhez nagyobb arányban, mint testvérei.

Az öreg tárnokmester végrendeletének végrehajtásakor azonban a két idősebb fiú tudott jó egyezséget kötni a legfiatalabbik rovására, így a magyarországi apai örökséget gyakorlatilag egymás között osztották meg.⁴⁶

Csáky István tárnokmester kedvelt középső fia, István is háromszor nősült. Az első házasság dokumentáltan az apai akaratnak megfelelően történt „1654. esztendőben házasodott meg István fiam *az én akaratomból*, és vette feleségül néhai Telegdy István relicáját, nemzetes és nagyságos Lónyay Margit asszonyt, ment végben lakodalmok 6-a januarii az bélteki kastélyban.”⁴⁷ 1667. június 18-án született „az palotában Szakmárt” Borbála nevű lánya.⁴⁸ Jó viszonyban maradt Zrínyi Miklós öccsével, Péterrel is, hiszen az 1669. április 23-án, Szepesvárbán született István nevű fiának ő lett a keresztapja.⁴⁹ 1670. július 27-én azonban Lónyai Margit gyermekszülésben meghalt, s Csáky 1671-ben Csegődön már a református Melith Klárával kötött szűk körben megtartott szertartáson házasságot, aki azonban hamarosan katolizált.⁵⁰ Az új asszony – aki Zólyomi Miklósnak, Zaránd vármegye főispánjának volt a második felesége, ám férje 1670-ben meghalt⁵¹ – nagy gyermekáldásnak örvendett: 1672-ben Imre, 1673-ban Klára és György, 1675-ben Tamás, 1676 januárjában Krisztina, 1676 októberének végén Mihály, 1677-ben György, 1678-ban László fia született. Az 1673-ban született

⁴⁵ Uo. Pothornyai állította, hogy Csáky Páltól vette az adorjáni uradalmat.

⁴⁶ Papp, 2011. 58–59.

⁴⁷ A „Zöld könyv” bejegyzése *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. Kiad. Bártfai Szabó László, I. k. 2. rész, Bp., 1919. 611–612. valamint MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21.

⁴⁸ MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21. Endre Péter jezsuitával azonnal meg is keresztelték.

⁴⁹ Uo. A gyermek este 5 és 6 óra között született, s „hirtelen nyavajája miatt ... csak az kis aranyas házban kellett Istvánnak kereszteltetnünk, akkor mellette lakó pater barát Szegedi Márton által”. valamint Csáky oklevéltár I/2. 614.

⁵⁰ Melith Klára (1643–1685), meghalt 1685 előtt, Szepesvárbán. A kassai múzeumban tudtak 1685-ből származó „vörösréz koporsójáról”. genealogy.euweb.cz/hung/csaky2.html 2011. júl. 20.

⁵¹ Az albisi Zólyomiak leszármazási táblája szerint lásd. genealogy.euweb.cz/hung/zolyomi.html 2011. jún. 1.

György 1675. július 2-án meghalt, ezért adták az 1677. október 27-én született kisleányának ismét a György nevet. Az 1676. október 29-én született Mihály, Szaniszlónak Lubomirsky herceg lett a keresztaapja.

A Zrínyi Miklós szellemi környezetéhez tartozó Csáky Istvánra az ország belső állapotának változása igen nagy hatással volt. Mértéktartó, taktikázó magatartásának sikerét mutatja, hogy kassai főkapitány bátyjától eltérően az ő birtokait nem érintették a Wesselényi felkelés bukását követő birtokelkobzások, sőt az évek során sikerült az elvesztett birtokokból is visszaszereznie. Óvatossá, a hetvenes években visszahúzódná vált,⁵² majd irányváltást hajtott végre, s országbíró nagybátyjához hasonlóan fokozatosan közeledett a bécsi udvarhoz. Több látogatást tett a császárvárosban (1666-ban, majd 1674-ben),⁵³ s a katolikus egyház mellett egyértelműen kiálló főúrként megkedveltette magát, amely 1682-ben felső-magyarországi főkapitányi, majd 1687-ben országbírói kinevezését eredményezte. Politikai nézeteinek változása a további házasságkötésben és keresztelésekben is megmutatkozott. 1689 augusztusában ugyanis harmadszor is megházasodott, s Barkóczy Ferenc generális Mária nevű lányát vette feleségül.⁵⁴ Az országbíró Fenessy György egri püspök eskette, s 1691-ben ő keresztelte meg a kassai Szent Erzsébet székesegyházban Ádám nevű fiát is. A kapcsolatok változása mutatkozott meg abban is, hogy további gyermekeit (Zsuzsannát, Zsófiát, Erzsébetet, Jánost, Ferencet és végül 1698-ban Miklóst) is igyekezett méltóan, új környezetének megfelelően kereszteltetni. Az 1693-ban Kassán született Erzsébetnek például Nigrelli generális és annak nagyobbik lánya voltak a keresztszülei.⁵⁵

Csáky István házasságai kedvezően befolyásolták karrierjét. Házasságainak azonban volt egy, a család további történetére nézve negatív vonása is. Ami az utódok számára teljes mértékben kedvezőtlen volt, az éppen az, hogy a három házasságból tizenegyen megérték a felnőttkort, s ezek közül heten fiúk voltak. Ezért a birtokok osztódtak, s bár több családtag lett főispán (István pl. Ugocsa, majd Bereg vármegyében),⁵⁶ ketten a papi pályára léptek (Imre és Miklós), Mihály és Tamás katonai karriert épített, csak Zsigmond tudott eljutni a tárnokmesteri tiszt-

⁵² 1671-ben nevezték ki beregi főispánnak. Papp, 2011. 67.

⁵³ Utiköltségeinek és bevásárlásainak jegyzéke, közli Deák Farkas = *Történelmi Tár*, 1883. 584–594.

⁵⁴ Szalai Barkóczy István 1668–1680-ig Szabolcs vármegye főispánja volt. Szabolcs vármegye főispánjai. Közli: Kandra Kabos = *Történelmi Tár*, 1893. 717. Apja, Barkóczy Ferenc 1682–1697 között felső-magyarországi főkapitány-helyettes (vicegenerális) volt, 1686-ban Zemplén vármegye főispánja. Pálffy, 1997. 274. Anyja Zichy Júlia.

⁵⁵ MOL P. 71. Fasc. 1. No. 21. Erzsébet azonban „nemsokára Kluknón nátha hurutban meghalván, temettük szepesvári kápolnában”. János is meghalt a vár alatti udvarházban, és „az majoron kívül való kápolnában temették”.

⁵⁶ Csatóry György: *Ugocsa vármegye II. Rákóczi Ferenc államában 1703–1711*. Ungvár–Beregszász, 2008. 14. 1697–1698 között volt Ugocsa főispánja, 1702–1711 között Bereg vármegye főispáni tisztét is betöltötte. A szatmári békét követően kérvényeznie kellett, s 1713 és 1725 között ismét Bereg vármegye főispánjává nevezték ki.

ségig.⁵⁷ Az országbíró halála után a testvérek között mutatkozó birtokéhség volt az oka annak is, hogy 1742 (az erdélyi fiúág kihalta) után, a 18. század közepén hosszú, csaknem egy évszázados pert kezdtek az ág birtokvagyonának megszerzéséért, ám a törekvésnek csak nagyon elhanyagolható eredménye lett.

A 17. század közepéig egyértelműen a Magyar Királyságban kiépített karrierrek történetében azonban fordulat érlelődött. A tárnokmester legifjabb fia, László ugyanis szembefordult az apai akarattal s 1658-ban Erdélybe szökött.⁵⁸ Apja nem véletlenül nevezte őt „nemzete árulójának”, hiszen politikai ellenfelének, II. Rákóczi Györgynek támogatását vette igénybe, s önkényesen elfoglalta a család almási várát és uradalmát.

Az ifjú Csáky László (1641–1698) 1660-ban vette feleségül Kálnoky Katát. Az asszony az 1659-ben meghalt szatmári főkapitánynak és szatmári főispánnak, rozsályi Kún Istvánnak volt a harmadik felesége, özvegye.⁵⁹ Az ifjú házaspár élete első éveit még Szepes várában töltötte, ahová az apa végül 1661-ben, Kemény János erdélyi fejedelem közbenjárására visszafogadta renitens fiát, s itt született meg legidősebb fiúk, Gábor (1662). Az öreg tárnokmester halála után azonban a Perényi Máriától született harmadik fiú, Csáky László a fejedelemségben igyekezett karriert építeni, ő és családja lett az ún. erdélyi ág megalapítója.

Csáky László erdélyi mozgásterét alapvetően befolyásolták azok a családok, ahonnan feleségeit választotta. Második felesége az 1647-ben született bethleni Bethlen Éva volt, akinek szintén ez volt a második házassága. Első férjével, hallerkői Haller Györggyel – aki Haller Sámuel és Károlyi Éva fia volt – 1667-ben kötött házasságot.⁶⁰ Ezt követően Csáky László felesége lett. Mivel tudjuk, hogy első házasságából két fia született, férje halálára s utána az újabb házasságra csak az 1670-es évek elején kerülhetett sor.⁶¹

⁵⁷ Az utódokra Papp Klára: Csáky Tamás és leszármazottai, a homonnai uradalom megszerzése a 18. században. In: *Emlékkönyv Ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László, Debrecen, 2010. 173–185.

⁵⁸ MOL P. 71. Fasc. 28. No. 67. és 68. A tárnokmester legkisebb fiát, Lászlót a harmadik feleséggel, Mindszenti Krisztinával nevelte fel, de legidősebb fiához, Ferenchez hasonlóan vele is rossz kapcsolata alakult ki.

⁵⁹ Köröspataki Kálnoky Kata a későbbi erdélyi kancellár (1694) és háromszéki főkirálybíró, Kálnoky Sámuel testvére volt. Katalinnak volt még egy húga, aki zabolai Mikes Kelemen felesége lett. genealogy.euweb.cz/hung/kalnoky2.html 2011. aug. 15. Kálnoki Sámuelről Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp. 1988. 235. (továbbiakban Trócsányi, 1988.)

⁶⁰ Lukinich Imre: *A bethleni Bethlen család története* Bp., 1927. 173. (továbbiakban Lukinich, 1927.)

⁶¹ A genealógiák Haller György halálának éveként 1711-et tüntetnek fel, ami nyilvánvalóan hibás. A jelzett év az ifjabb Haller György halálának éve lehet, ugyanis Bethlen Évának nem volt válópere, tehát csak férjének halála után mehetett hozzá id. Csáky Lászlóhoz.

*Bethlen Éva, mint Haller Györgyné,
aki erdélyi Csáky László második felesége lett.⁶²*

Harmadik felesége az egykori erdélyi kancellár, branyicskai Jósika István unokájának, Jósika Gábornak lánya, Judit előbb Koncz Gábor asszonya volt, majd annak halála után ment feleségül öreg Csáky Lászlóhoz. Bátyja, Gábor marosszéki főkirálybíró (1698-tól bárói címet szerzett), egyik öccse, István pedig dévai kapitány volt.⁶³

⁶² Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp., 1927. 157. A Haller család nemzetségekönyvéből (ott színes kép)

⁶³ genealogy.euweb.cz/hung/josika1.html 2011-08-15

1698-ban már bizonyosan megtörtént az esküvő, mert ekkor Szurdok uradalmát Csáky László feleségére hagyta, ennek azonban legidősebb fia, István ellent mondott.⁶⁴

Csáky házasságai azt a kapcsolati kört jelzik, amelybe a II. Rákóczi Györgyhöz szökött fiatalember – Erdélybe ismét visszakerülve – belekerült. Bár tekintélyes birtokai voltak, nyilván fiatal kora miatt is alárendelt szerepet játszott, nem jutott meghatározó arisztokrata pozícióhoz. Tárnokmester apja, Csáky István a lengyel diplomáciában játszott szerepéért a Magyar Királyságban megerősítette pozícióját, ám ezt csak két idősebb testvére, Ferenc, a felső-magyarországi főkapitány és István, a későbbi országbíró volt képes igazán kamatoztatni. Pedig Erdélyben ő volt az, akinek családja már eljutott a grófi rangig, akinek még jelentős fejedelemségbeli birtokai is voltak. Ahogyan Apor Péter feljegyezte: „Gyermekkoromban penig úgy megfogott vala az nagyságos név Erdélyben, hogy gróf több nem vala Keresztszegi Csáky Lászlónál...”⁶⁵

Erdélyi Csáky László politikai pályája igen egyenetlenül alakult, az 1660-as évektől induló kapcsolatkeresései nem alakultak sikeresen. Felmerült ugyan annak lehetősége, hogy a család almási vára (az egeresivel együtt) végvárként kerül megerősítésre, a fejedelmi tanács vizsgálói, Béldi Pál és Ebeni István elvetették az ötletet. Így a Csákyak meghatározó birtokközpontja nem kapott szerepet a török elleni védelemben.⁶⁶ A várhegy jelentősége csökkent, a család kúriáját a várhegy alatt építette ki.

A békés hétköznapiakat azonban összekuszálta a politika. Csáky László ugyanis összetűzésbe került az Erdélybe menekült bujdosók felett hatalmi túlsúlya miatt meghatározó szerepet játszó Bánffy Dénessel. A személyes konfliktus a fiatal politikust a főgenerális, Béldi Pál és Bethlen János pártjába vitte, akikkel 1674. november 15-én részt vett a Bánffy elleni fegyveres akcióban.⁶⁷ Mivel nem tudta helyesen megválasztani szövetségeseit, a Béldi összeesküvésben vállalt szerepe miatt el kellett hagynia Erdélyt. Az eredménytelenség miatt a család erdélyi birtokai is veszélybe kerültek. Apafi Mihály az összeesküvésben vállalt szerepéért Csáky László birtokait konfiskáltatta, s neki magának török földre kellett menekülnie.

⁶⁴ *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. Írták: Tagányi Károly, Dr. Réthy László és Pokoly József, Dés, 1901. VI. kötet, Tündérkert, Erdélyi emlékezet Arcanum-CD (továbbiakban Tündérkert, Arcanum-CD) A vármegye községeinek részletes története. Szurdok falunál, Jósika Judit harmadszor is férjhez ment, Károlyi Istvánhoz.

⁶⁵ 1736-ban írott munkájában így írta le Apor Pétert: *Metamorphosis Transylvaniae* magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xviii/appe1001.htm, 2012. júl. 18-i állapot

⁶⁶ Trócsányi, 1980. 71. A tanácsurak azt jelentik, hogy az átépítés „nem járna haszonnal”.

⁶⁷ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig)* Bp., 1972. 157–158. (továbbiakban Trócsányi, 1972.) Bethlen Miklós ekkor írta azt Bánffynak: „...egész ország van el- lened, jobb a dolgot könyörgésre fogni, édes anya Erdély magát megalázó, engedelmes fiának meg tud kegyelmezni.”

Az almási kúria romjai (Kolozs vm.)

Almás várának romjai (Kolozs vm.)

Béldi és társai végül a Jedikulába kerültek, ahonnan az összeesküvés vezetője nem is jutott ki többé. Csáky Lászlóért viszont váltságdíjat fizettek, úgy került szabadlábra. A bihari Berekböszörmény lakói évtizedek múlva is felemlegették a család képviselőinek, hogy az ő segítségükkel váltottak ki egy családtagot a töröktől, feltételezésünk szerint ez csak a Béldi összeesküvébe keveredett Csáky László lehetett.⁶⁸ Egy évtizedekkel későbbi tanúvallomási jegyzőkönyv is úgy tudja, hogy a Béldivel Törökországba ment Csáky László „onnan három-négy esztendő múlva megszabadulván ment Bécsbe, és circiter anno 1683, 84, talán tovább is lehetett Bécsben...”⁶⁹ Bethlen Miklós Önéletírása viszont két helyen is azt írta, hogy szabadulása után előbb Lengyelországban volt dolga. Ott azt híresztelte, hogy a törökök Erdélyt – bizonyos feltételek mellett – a lengyeleknek engedték át, s ez ugyan Bethlen szerint „elme és hűt felett való dolog, de Csákinak magyar regimentet, colonellus nevet, fizetést szerzett”.⁷⁰

⁶⁸ A berekböszörményiek a helység jobb státuszba kerülését érték el a segítséggel. Egy 1699-ből fennmaradt levélmásolat szerint Csáky László apja saját lakosainak adta Berekböszörményt 4400 ft-ért árendába, amit fia újabb 1000 ft ígérete mellett továbbra is náluk hagyott. Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Fasc. 83. No. 5. (1699) A Csáky család szepesmindszenti levéltárának anyaga

⁶⁹ „Onnan a felséges császártul, mint generális úgy jött be Erdélybe, a németekkel együtt, hogy őfelsége számára foglalja el az országot.” Jósika hitb. lt. No. 541. 258. számú irat. 1754. január 12-én.

⁷⁰ Bethlen Miklós Önéletírása I-II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva, Bp., 1955. (továbbiakban Bethlen, Önéletírása I.) 304. azt is gyanította, hogy a Jedikulában Csákinak is része lehetett Béldi „megétetésében”. A 334. oldalon újra a Lengyelországba ment Csákyról olvashatunk.

Apafi Csáky László birtokait elvette ugyan, de meghagyta a *buzai udvarházat és tartozékait*, mert azok első feleségének fiaira maradtak, illetve a *bezdedi kúriát és tartozékait*, mert az a második feleség, Bethlen Éva tulajdona volt.⁷¹

Csáky újabb erdélyi szerepvállalása a 17. század végének nagy törökellenes háborújában folytatódott, amikor Habsburg oldalon, Scherffenberg tábornok erdélyi hadműveleteiben vállalt szerepet, s ennek révén tért vissza Erdélybe.⁷² Az erdélyiek azonban kifejezetten ellenszenvesnek, „trónkövetelő-gyanús arisztokratának” tartották a császári seregek élén hazaérkező Csákyt, különösen miután a jezsuita Dunoddal – az udvar diplomatájával – Teleki Mihály ellen intrikált. Amikor 1687-ben Apafi és Lotharingiai Károly küldöttei Küküllőváran tanácskoztak, Teleki olyan titkos utasítást adott Alvinczi Péternek és Bánffy Györgynek, hogy a Balázsfalván aláírandó megegyezés alapján inkább hajlandók többet fizetni, de „Csáki László Erdélyben ne légyen.”⁷³ A távoltartási kísérlet azonban sikertelen maradt, a gróf nemcsak visszatérhetett birtokaira, hanem fokozatosan tekintélyt szerzett magának, s hamarosan Doboka megye főispánja, guberniumi tanácsos lett.

Erdélyi Csáky Lászlónak Kálnoky Katától két fia született, Gábor és István. Az idősebb fiú Gyulaffy Zsófiát vette feleségül, lányát, Zsuzsannát viszont szárhegyi Lázár Ferenchez adta. A Lázár családhoz kötődő hozzátartozók alkották így az erdélyi Csákyak első leány-ágát.

Az ifjabb Csáky István viszont az erdélyi arisztokráciához számító Mikola Ágnest vette nőül (idejét nem ismerjük, de egy 1693. március 7-én kelt irat már „Csákiné asszonyomnak” írta), akinek ősei (Mikola III. Ferenc) a 16. században, még 1571-ben Miksától kapták meg a bárói rangot, s adományba a bilaki birtokot is.⁷⁴ A feleség apja, szamosfalvi Mikola Zsigmond Apafi titkos tanácsosa, 1656. április 5-től volt Torda vármegye főispánja volt, aki 1657-től megjárta a tatár fogságot is.⁷⁵ Ágnes testvére, Mikola László katolikus főúr, aki 1697-től az

⁷¹ Az 1678. június 7-én, Gyulafehérvárott kelt iratot Bihar megye közgyűlése 1788. április 25-én hiteles formában adta ki, feltehetően a családi pereskedés részeként. Csáky oklevéltár I/2. 758.

⁷² Trócsányi, 1980. 69. valamint 154., 175. Szerinte Csáky 1685–1686-ban tűnt fel Erdély határán, 1686-ban már úgy foglalt állást róla a fejedelmi tanács, hogy mivel „Erdély és Apafi romlására tört, s most is ebben jár, még akkor is gondoskodni kellene róla, hogy többet ne ártsen, ha visszatérne Erdélybe.”

⁷³ Bethlen, Önéletírása, I. 371. II. 291.

⁷⁴ 1742-ben halt ki a Mikola család, Mikola László (1665–1742) halálával, ekkor Jósika Imre örökölte (felesége Bornemissza Annamária), a későbbiekben Jósika Imre unokájáé, a regényíró Jósika Miklósé lett. Mivel Id. Jósika Miklós felesége, Lázár Eleonóra 28 évesen meghalt, öt kiskorú gyermekét nagyanyjuk, Bornemissza Annamária a bilaki kastélyban nevelte fel. A Mikola örökség része Sajókeresztúr is Szolnok-Doboka vármegyében. mek.niif.hu/04700/04755/html/379.html

⁷⁵ Mikola Zsigmond 1679. augusztus 10-én halt meg, felesége Kamuthy Zsuzsanna volt. A családi genealógia szerint Torda vármegye főispánja, s még két gyermekük volt, Farkas és Sándor, akik mindketten 1673 előtt haltak meg. genealogy.euweb.cz/hung/mikola2. html

erdélyi kancelláriánál dolgozott, majd királyi táblai ülnök is volt. 1687-ből ismerünk egy olyan kimutatást, amelyet Mikola Zsigmondné halála után készítettek, s a két testvérnek anyjuktól maradt javait sorolja fel.⁷⁶ Mivel 1688-ban a két Mikola testvér között birtokosztásra került sor, a feleség birtokvagyonára kellően növelhette a férj apjának kegyvesztettsége miatt megcsappant birtokok számát.⁷⁷ A tényleges birtokba kerülésre azonban néhány évet várnia kellett, mivel csak 1693 márciusából maradt forrás arról, hogy az asszony jelentős birtokot „vöt egészen kezéhez”: Szentlászló és Bilak egész falukat, udvarházaival, valamint hasonlóan Kisfenest, Szentmihálytelkit, Serlinget, a mótsi udvarház és falu felét, a közfalvi, petei, szükeréki és szentandrászi portiókat. A birtokrész 136 „szolgáló jobbággal,” azoknak 167 fiával és 460 ökrével jelentősen gyarapította a Csáky házaspár vagyonát.⁷⁸

Csáky Istvánnak és feleségének, Mikola Ágnesnek viszonya két fiúk születése (Zsigmond 1696, Imre 1700) után megromlott. A Gubernium levéltárában 1701-ben már „különélő feleségként” említik, 1703-ban „különváltként”. Csáky István nem adta könnyen az asszony járandóságát, jobbágyságát visszatartotta, „Kabos Pál (nevű) szolgáját fegyveresen az asszony szentlászlói birtokára küldte”, ahol sértegették, szidalmazták. 1703 májusában a Gubernium már arról rendelkezett, hogy a Torda megyei birtokait, akár fegyverek használatával is, haladéktalanul adják át neki.⁷⁹

1711-ben Csáky István feleségét udvarházuknál meggyilkolták, de a kortársak szerint nem a férj kuruc-volta, hanem az asszony saját keménysége miatt. „Mikola László testvérhúgát a maga jobbágyságai bilaki házában éjszaka kegyetlenül megölik, s darabra vagdalják. Mivel nyavalyás felette keményen bánt a jobbágyságai, saccoltatta, kínoztatta őket, tovább nem állhatták. Példa lehet minden nemesembernek, ne bánják úgy jobbágyságaival, mint a barmokkal.” – írta a krónikás Cserei Mihály, aki maga fogatta meg a grófnő gyilkosait, s küldte őket Besztercére.⁸⁰ Azt azonban a leírás ellenére sem tudjuk igazolni, hogy a grófnő, aki következetesen visszakövetelte férjétől az örökölt birtokot és annak jobbágynépét, valóban saját kegyetlenségével váltotta volna ki a gyilkossághoz vezető indulatokat.

⁷⁶ Jósika hitb. lt. No. 541. 1687. július 27.

⁷⁷ Trócsányi, 1980. 163.

⁷⁸ Jósika hitb. lt. No. 541. 1693. márc. 7. Mikola László ekkor vette át Oláhfenest, Sztolna, Borhát egész falut, valamint Léta, Sajókeresztúr, Fellak, Kajla, Sárvár, Középfalu portiókat és a mótsi portio felét az udvarházzal. Az asszonynak jutott arany- és ezüstneműek, ruhák és kárpitok felsorolásával.

⁷⁹ MOL F. 43 – Gubernium Transilvanicum in Politicis Libri conceptuum Regii Hungarici et Latini II. k. Az iratokra Dáné Veronka hívta fel a figyelmemet, akinek kollegiális segítségét köszönöm.

⁸⁰ Cserei Mihály: *Erdély története [1661–1711]* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. (továbbiakban Cserei, 1983.) 473. és 476.

Csáky László családjában csaknem megismétlődött apja ifjúkori története. Míg ugyanis az apa Bécsbe menekült, s majdan császárpárti politikusként folytatta erdélyi útkeresését, fia, Csáky István 1683 januárjában Thököly Imre udvari familiárisai közé tartozott.⁸¹ A török háború nyomán kialakult politikai változások azonban őt is óvatosabb szerepvállalásra készítették. Ennek a váltásnak eredménye lett, hiszen egy 1699. szeptember 5-én kelt lipóti oklevél Kolozs vármegye főispánjává tette, s ezt a tisztségét a Rákóczi szabadságharc után is megőrizte.⁸²

Erdélyi Csáky László második házasságából született László nevű fia. Bethlen Éva a férje birtok-visszaszerzése érdekében első férje családjától vett kölcsön, hogy azt segítségül felajánlja. Amikor 1698-ban az idősebb Csáky meghalt, fia, ifjabb László kötött megállapodást anyja és a maga nevében a 30 ezer forint visszafizetéséről. A megállapodást a néhainak mondott Haller Györgynek első feleségétől, Bánffy Annától született fiaival,⁸³ Haller Sámuellel és Györggyel kötötték, s ifjabb Csáky László apja özvegyével, Jósika Judittal együtt vállalta az adósságok visszafizetését.

A Rákóczi szabadságharcban mindkét fiú a fejedelem híveként vett részt. Csáky László azonban 1708-ban meghalt, így vagyona, birtokai egyaránt fivérére, Csáky Istvánra és annak két fiára maradtak.

1711 után Csáky István kolozsi főispán második felesége, a gyermektelen Haller Borbála mellett politikát is váltott. Már az 1712. évi erdélyi országgyűlésen jelölt volt a guberniumi tanácsosi címre, ahol a katolikus jelöltek között Haller György után a második legtöbb szavazatot kapta.⁸⁴ A tanácsossággal Csáky István a legjelentősebb erdélyi arisztokraták közé került.

A guberniumi tanácsos az új feleség kiválasztásával elindította a családon belül a legtekintélyesebb Haller családhoz való közeledést. Fia, Zsigmond is onnan nősült, Haller Katát vette nőül, Haller Borbála húgát s idősebb leányuknak,

⁸¹ Thököly udvartartása 1683. Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékeztetői. 2. Közli Thaly Kálmán, In: *Monumenta Historiae Historica* 24., Bp., 1873. 66. Az udvartartás jegyzéke szerint angliai posztót és 300 forintot kapott, s tíz lovára, nyolc szolgájára adták ellátmányát. Angliai posztót 7 uln (rőf) mennyiségűt kapott. A felső-magyarországi végvidéki főkapitány, Csáky István unokaöccsét, erdélyi Csáky Istvánt Varga J. János is a meggyőződésből Thököly mellé állt főurak közé sorolta. Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Bp., 2007. 130.

⁸² MOL P. 71. Fasc. 195. No. 5., valamint Jósika hitb. lt. No. 541. 258. sz. irat. A 65 éves palatkai Mojzes János vallomása szerint 1699-ben „installáltatott Kolozsvár megyei főispánságra”.

⁸³ Nagy Iván leszármazási táblája szerint. Magyarország családai, Arcanum-CD

⁸⁴ Trócsányi, 1988. 316–317, 319–320. A gubernátori tisztségre is – Haller György (129) és Mikes Mihály (122) után – a harmadik legtöbb szavazatot (102) szerezte meg, ami jellemzően mutatta a rendiségen belüli tekintélyét. Másokkal együtt az ország generálisának posztjára is jelölték, ezt azonban az 1715 októberében összeült Ministerialkonferenz – mint felesleges tisztséget – nem töltötte be.

Csáky Borbálának is a Szebenből elszármazott család adott férjet, Haller György (1738–1766) személyében.

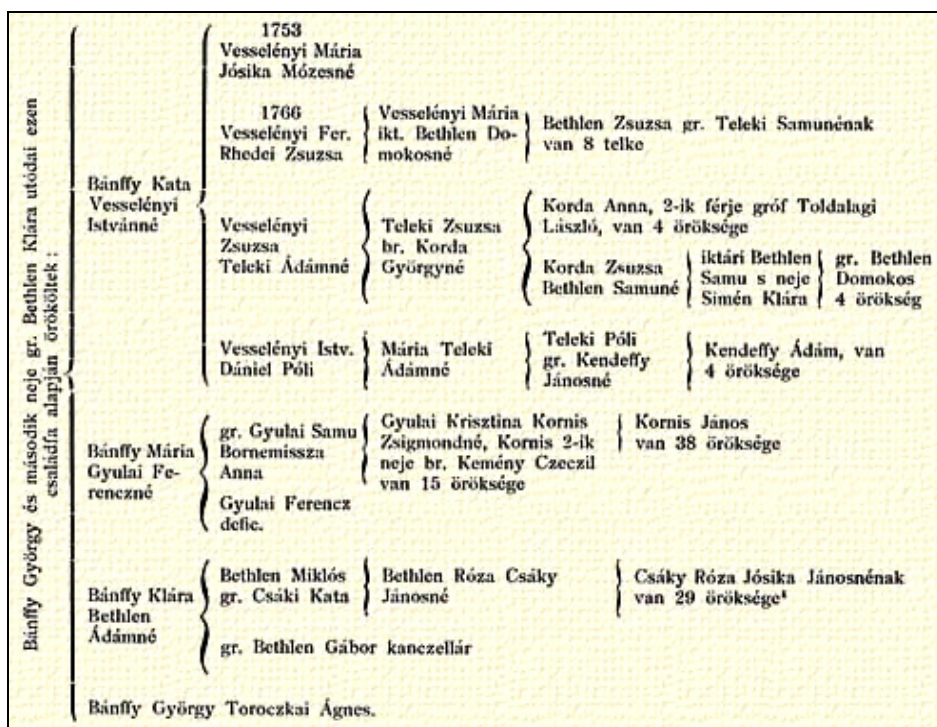
Haller Borbála Csáky István 1720-ban bekövetkezett halála után 1727-ben ismét férjhez ment Bornemissza János Józsefhez, aki Bécsben teljesített szolgálatot. Birtokait, amelyeket özvegyi tartásul kapott, az újabb házasságkötés után a Csáky fiúk elfoglalták. Látszólag egy konfliktus keletkezett, amely valóban fennállott, a Bornemissza családhoz való jó viszony azonban a következő évek meghatározó törekvésévé vált. Mostohájuk új házastársa, Bornemissza alkancellár volt az, aki már 1723-ban Haller János javára mondott le a csík-gyergyókászsónszéki főkirálybíróságáról, 1734-ben pedig ugyancsak ő segítette hozzá a gubernátorsághoz, így a házasságkötés a politikai szándékot és együttműködést jól erősítette.⁸⁵

*Haller János, Erdély gubernátora
(a Nemzeti Portrétár Alapítvány portréadatbázisából)*

⁸⁵ Uo. 105. 326. valamint Uő.: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739) = *Századok*, 1983. 5. sz.

Haller Borbála házassága is követendő példát adott a családban, hiszen Csáky Zsigmond fiatalabbik lánya, Csáky Kata első férje Bornemissza János József fia, Bornemissza János Ferenc generális lett, akivel a fiatalasszony Itáliába utazott.⁸⁶ A házasságkötések jól mutatják az erdélyi katolikus elit összetartását és a dinasztikus kapcsolatokkal támogatott politizálását.⁸⁷ Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a Csákyak közeledtek a hatalomból jelentősen részesedő Bornemissza-Haller érdeksoporthoz, majd Csáky Zsigmond 1735-ben bekövetkezett hirtelen halála, Csáky Imre meggyilkolása, s ezzel az erdélyi fiúág kihalt (1742) után a bethleni Bethlenekhez és a Jósikákhoz. Csáky Zsigmond lányának, Katának második házassága Bethlen Gábor öccsével, a későbbi erdélyi kincstartó Bethlen Miklóssal, első házasságából származó lányának, Annamáriának házassága Jósika Imrével egyértelműen jelzik az irányt. Csáky Kata Bethlen Miklóssal kötött házassága a Bánffyakkal is rokoni kapcsolatot eredményezett, amit a család Bánffy György gubernátorsága idején igyekezett is kamatoztatni.

A Bánffy rokonság leszármazási táblája Szolnok-Doboka vármegye monográfiájából⁸⁸

⁸⁶ Meghalt 1747-ben.

⁸⁷ Trócsányi, 1988. 114–115. A főispáni tisztségek váltogatását hasonlóan magyarázza.

⁸⁸ Tündérkert, Arcanum–CD, Szolnok-Doboka vármegye monográfiája

Az erdélyi fiúág kihalta után a Csáky név megőrzését szolgálja a Bethlen házaspár lányának, Bethlen Rozáliának első házassága a magyarországi ághoz tartozó Csáky Jánossal, akinek Kolozs vármegye főispáni tisztét is megszerezték. A házaspár három gyereke közül a legidősebb (Katalin) meghalt, Rozália az akkori kolozsi főispán, Jósika Antal fiához, Jánoshoz ment férjhez, a reményekre jogosító fiúutód, Csáky József pedig Rhédey Teréziát vette feleségül.

A házassági politika mellett a fennmaradt családi levelezések is erős katolikus összetartást mutatnak. Málnási Ödön munkájának genealógiai táblája egyenesen úgy tudja, hogy Csáky Zsigmondnak két lánya mellett volt egy Ferenc nevű fia is, aki azonban trinitarius szerzetes lett.⁸⁹ Tevékenységéről, hatásáról nem tud a történeti szakirodalom.⁹⁰

Kornis Zsigmond – 1712–1731 között Erdély gubernátora, 1712-től gróf – édesanyja Csáky Mária volt, a felvidéki ághoz tartozó Csáky István országbíró első feleségétől (Lónyai Máriától) született lánya, így Kornis erdélyi gubernátorként különösen szíven viselte rokonai sorsát. A házasságkötés azért is tanulságos, mert arra utal – amit Csáky János házassága is megerősít –, hogy a felvidéken karriert építő család nem tett le egészen az erdélyi kapcsolattartásról, sőt a házastársi állapotot éppen a befolyás lehetőségének értékelte.⁹¹

A Csáky család a 18. századra egyértelműen beépült Erdély kiemelkedő arisztokratáinak sorába. A Csáky leányág tagjai a meglévő családi szálakat azzal tették élővé, hogy egyértelműen szoros kapcsolatokat igyekeztek ápolni a Gubernium vezetésével, sőt bizonyos bécsi udvari körökkel is, hogy ügyeik megoldásához mindig találjanak támogatókat. Ezt az egyre bővülő kapcsolati hálót mutatja Csáky Kata grófnő általam feltárt és kiadott levelezése, lányának, Bethlen Rozáliának, s különösen az igen művelt unokának, Csáky Rozáliának sűrű levélváltása is. Az izgalmas anyag egy részét már feldolgoztam, illetve soron következő tanulmányokban tervezem azt.⁹²

⁸⁹ Málnási szerint hosszú életet élt, meghalt 1769 körül.

⁹⁰ Nagy Iván leszármazási táblája szerint viszont Csáky Zsigmond Ferenc nevű fia kiskorában halt meg. Magyarország családai, Arcanum–CD

⁹¹ 1731. december 15-én halt meg, s végakarata szerint a ferencesek kolozsvári templomába temették. Fia, Ferenc Küküllő vármegye főispánja lett. Kornis Zsigmond gubernátor végrendelete 1731-ből. Közli: Thorma Károly = *Történelmi Tár*, 1892. 173–185.

⁹² „Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, Debrecen, 2006., valamint Papp Klára: Az erdélyi Csákyak birtokviszonyai és családi stratégiája. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. Szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 57–81., Papp Klára: Jósika János és Csáky Rozália házasságának első éve a családi levelezés tükrében. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zoltán és Püski Levente, Debrecen, 2010. 243–257.

BALOGH JUDIT

A SZÉKELY ELIT VÁLTOZÁSAI A 17. SZÁZADBAN

Az utóbbi években megélénkült elitkutatás eredményei¹ a székely társadalom történetének a kutatását is jelentős mértékben megkönnyítették, és egyúttal ösztönzően hatottak összehasonlító vizsgálatok elvégzésére, hiszen a székely társadalom esetében az olyan kategóriák, mint arisztokrácia, teljességgel irrelevánsak. Ezért, amennyiben azzal a céllal közelítünk a székely társadalom történetének a kutatásához, hogy azt megpróbáljuk elhelyezni bármilyen európai kontextusban, szükségesnek látszik olyan kategóriák meghatározása, amelyek nem ragadnak meg az archaikus primor-lőfő-közszekely hármasságban, hanem lehetővé tesznek egyéb jellegű vizsgálatokat is. Itt meg kell említenünk Imreh István azóta is követő nélkül maradt úttörő kezdeményezését, amelyben az európai szabad paraszti társadalmakkal kívánta összefüggésbe hozni a székelységet, ezáltal hozzáférhetővé tenni egy addig túlzottan is egyedinek tűnő jelenséget.²

Az elitnek számos definíciója létezik. Az elit szociológiai megfogalmazása a társadalmi hierarchia csúcsán helyet foglaló kollektívum vagy azok együttese, akiket a társadalom más, lejjebb elhelyezkedő csoportjaival szemben erőfölény jellemez. Erőfölényét a politikai akarat monopolizálására valamint az erőforrások feletti rendelkezésre használja fel.

¹ Pálffy Géza: Egy horvát-magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében*. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor, Bp., 2007. 39–65.; Uő: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György, Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) 307–331.; Uő: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In: *Pálffyok a novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003. Red. Anna Fundárková – Géza Pálffy, Bratislava–Bp., 2003. [2004] 17–36.; Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban: Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659) = *Korall*, 2002 szeptember 55–78.; Horn Ildikó: *Hit és hatalom*. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Bp., 2011.; Papp Klára: Két Csáky karrier Felső-Magyarországon a 17. század második felében. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely – Száraz Orsolya, Debrecen, 2011. 658–667.; Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár, 2011. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 273.)

² Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983.

A székely társadalmi elit körülhatárolása a középkorra vonatkozóan egyszerűbb, mint a kora újkorban, úgy tűnik ugyanis, hogy azt az alapvetően két társadalmi rétegre oszló székelység maga is megtette. A székely társadalomban ugyanis a 13–14. században két réteget különíthetünk el.³ A felső az úgynevezett tisztviselői réteg volt, akik őrizték a szerviensek jogait és kiváltságait. Nem véletlen, hogy a székely falu alapegysége is az úgynevezett lófő-birtok volt.⁴

A székely társadalom második, nagy rétege az a pedites vagy közszékely néven emlegetett csoport volt, akik gyalogosan katonáskodtak és egyes történészek szerint még az is felvethető velük kapcsolatban, hogy etnikai értelemben is különböztek a lófőktől.⁵ A középkor során a székely székek társadalmában a lófők közül kiemelkedett néhány család, akiket a közösség „elsőként” emlegettek, akiknek a vezető szerepe hosszú ideig elsősorban a hadjáratokban, a katonai szolgálatban lehetett a legjelentősebb és ennek a révén szerezhettek egyre nagyobb tekintélyt a közösségben, minthogy a székelység kiváltságainak a forrása a katonáskodás volt.⁶

Az elit tehát kezdetben minden bizonnyal katonai elit lehetett, és tagjai közül néhányan később, éppen katonai kiválóságuknak köszönhetően szereztek újabb lehetőségeket a többiek közül való kiemelkedésre. Ilyen volt a katonai sikerek következtében megszerzett, Székelyföldön kívüli birtok, ami már közelítette a székely katonai elitet a feudális társadalom vármegyei nemességéhez, ezáltal pedig a székelységre jellemző kollektív nemességen belüli katonai hierarchia tovább differenciálódhatott.⁷ Ugyancsak fontos változás és újabb adalék volt az elit minél nagyobb mértékű kiemelkedéséhez a széki tisztségeknek egy-egy széki család kezébe kerülése a korábban az egyenlőséget hangsúlyozó rotációs rendszerű tisztségviselési rend helyett. Így lassan a székely primori családok közül a többi fölé tudott emelkedni néhány család, akik a széki tisztségek viselése révén monopolizálták a maguk számára a közös ügyekben a döntéshozatalt, így elkezdődött a székely székek politikai elitjének a formálódása is. Különösen érdemes ebből a szempontból két külön szék ekkor kiemelkedő két családját megemlíte-

³ Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzeti szervezetről. = *Történelmi Szemle*, 1983. 2. sz. 281–305.

⁴ Garda Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós, 1994.

⁵ Bodor, 1983. 288.; Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata*. Kolozsvár, 2005. 23.

⁶ Egyed Ákos: Székely századok. A székelyek rövid története 1848-ig. In: *Adalékok Barót történetéhez*. Szerk. Demeter László, Barót, 1999.

⁷ Balogh, 2005. 33.

nünk. Az anyaszékként számon tartott Udvarhelyszékben a homoródszentpáli Kornisok, Csíkszékben pedig a Lázárok szerezték meg a széki bírói tisztséget.⁸

A két család példája rámutat arra is, hogy az a székely társadalom, amit általában egy egységes egészként kezelt a történetírás, amelynek egységes jellemzői voltak a különböző századok folyamán, valójában székenként nagyon is különböző sajátosságokat mutatott, és célszerű a különböző székeket és azok társadalmát külön mikroközösségekként is megvizsgálni, mert azoknak saját belső mozgásaik és fejlődési ívük is kimutatható.

Így éppen az említett két család kiemelkedése mutatja meg ezeket a különbségeket. A primorokkal kapcsolatos általánosnak nevezhető történeti tézis az volt, hogy ezek a családok mind ősi, székely eredetű családok voltak.⁹ Ehhez kapcsolódott az a másik fontos tétel, miszerint a Székelyföld a 16. század közepéig alapvetően zárt volt a betelepülők előtt és a székelyek erőteljesen ellenálltak a betelepülésnek.¹⁰ A Kornis család karrierje ellentmond mindennek.¹¹ A nem székely Kornisok ugyanis nemcsak betelepültek Udvarhelyszék területére, de már a 15. század végén a primorok között említettek, sőt a tisztségviselés monopóliumát is megszerezték. Amennyiben pedig Udvarhelyszék középkor végi elitjét vizsgáljuk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy az ekkorra a katonai és a politikai elitbe emelkedő családok többsége nem székely származású volt, mint a dersi Petkyek,¹² vagy a fiatfalvi Gerébek.¹³ Határozottan úgy tűnik, hogy néhány, valamikor a 14–15. század folyamán betelepült család a székely hagyományokhoz képest újnak számító karrierstratégiák használatával sikeresen emelkedett a 16. század közepére az ősinek számító széki primori famíliák fölé, ezáltal egyébiránt új mintákat is adva ezeknek a családoknak, akik, főképpen a vargyasi Danielek valamint az ábrámfalvi Ugronok csak később vették át ezeket a mintákat és elitbe emelkedésük inkább a 17. századra tehető.¹⁴

⁸ Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Bp., 1938. 26.

⁹ Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 52–63.

¹⁰ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly, Bukarest, 1979. 24–26.

¹¹ Balogh Judit – Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai. A homoródszentpáli Kornis család története. = *Századok*, 2008. 4. sz. 849–896.

¹² Balogh Judit: *Székelyföldi karrierrek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Bp., 2011. 203–222.

¹³ Balogh, 2011. 193–202.; Benkő Elek – Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Bp., 2008. 93–100.

¹⁴ Balogh Judit: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján. = *Történelmi Szemle*, 2009. 3. sz. 333–354.

Az udvarhelyszéki változások egyedinek mondhatóak a Székelyföld egészét tekintve, ám ez nem jelenti azt, hogy a többi székely szék teljesen hasonló fejlődési mutatókkal rendelkezne. Amennyiben ugyanis a székely elit esetében megkísérlünk egy kritériumrendszert felállítani, hogy mely családokat tekintünk ide tartozóknak, és a kora újkorra vonatkozóan a katonai vezető szerepek mellett a széki vezető tisztségek viselésében való részvételt valamint az átlagot meghaladó vagyont, birtok és jobbágyszámot is a kritériumok között említjük, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a 16. század végére már számottevőnek tekinthető udvarhelyszéki elithez képest marosszéki elit jóformán nem is létezett. Az 1614. évi bőséges adatismenységet felsorakoztató lustrajegyzék¹⁵ információi szerint Marosszék társadalma őrizte meg a legtovább a vagyonegyenlőséget és a szabad paraszti társadalmak jellemzőit, olyannyira, hogy a szék szintén nyitottá vált, ám nem elsősorban a vármegyei területekről érkezők, hanem a más székekben birtokos családok előtt. Így 1614-re már jelentős birtokokkal rendelkezett itt a Kornis család, a szintén udvarhelyszéki Balássyak vagy a Lázár család. Érdekeltségei voltak itt továbbá a háromszéki Mikó és Daczó családoknak is. Mindezek mellett is fontos megállapítani, hogy a marosszéki primorok leggazdagabbika, Dersi János kevesebb, mint harmad annyi jobbágyot birtokolt 1614-ben, mint az Udvarhelyszéki elit élén álló, ám ekkorra jelentős presztízsvesztést elszenvedett Kornis család feje, a fiatal Ferenc. Így, noha a marosszéki társadalom legnagyobb jobbágytartói viseltek széki tisztségeket, ezeket felváltva viselték a gazdagabb lófő családokkal, ezáltal nem tudták monopolizálni a széki politika irányítását, és ugyancsak nem emelkedtek az ismertebb székely katonai vezetők közé sem.

Így megállapítható, hogy a korábban felállított székely elit kategóriába a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben nem került be marosszéki család. A helyzet a fejedelemség fennállása alatt lényegét tekintve nem változott, ráadásul egyre erőteljesebbé vált Marosvásárhely városának a kiválása a székely jogok és kiváltságok, kötelezettségek rendszeréből, és egyre erőteljesebben kapcsolódott az erdélyi városokhoz, mint a székely társadalomhoz.

Háromszék társadalma az előbb bemutatott két székhez képest más utat járt be. Itt megmaradtak a társadalom élén az ősinek tekintett székely családok, sőt sikerült olyan stratégiákat is használniuk, amelyek révén, igaz, hogy Udvarhelyszékhez képest pár évtized késéssel, de elkezdték a családi karrierek építését. Az itt felemelkedő családok között voltak a Basák, akik elsősorban a katonáskodás valamint a széki tisztségek valamint hatalmaskodásuk révén emelkedtek föl, a Mikesek, a Kálnokiak, a Mikók valamint a Béliak. A jobbágyszámokat mutató táblázatok azonban jól érzékeltetik, hogy Basa Pétert és Mikes Benedeket kivéve a többi család még nagyjából ugyanolyan körülmények között élt, mint a

¹⁵ Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Udvarhelyszék Levéltára, Székely Láda, Fond 16. 56. sz. VIII. 1. az 1614-es conscriptio.

marosszéki primorok és lófők. A háromszéki családok azonban éppen a 17. század első évtizedeiben kezdték el karrierjük építését, aminek nagy lökést adott a Bethlen Gábor fejedelemsége alatti fejedelmi támogatás, nagy arányú részvételük az erdélyi török diplomáciában, valamint a fejedelmi udvarban megszerzett pozícióik. A háromszéki családok felemelkedése éppen ekkor vette kezdetét, és a század közepére már politikai, katonai és gazdasági szerepvállalásaikat tekintve is megelőzték az addig a székely társadalom élén elhelyezkedő udvarhelyszéki elitet. Az ambiciózus Béli Kelemen hatalomgyarapítását fia, a fejedelmi scholában nevelődött Béli Pál tette teljessé,¹⁶ aki az elsősorban a katonai elitben pozíciókat szerző, és ezáltal a gazdasági elit felé is lépéseket tevő apa után már valóban bekerült nemcsak a székely, de az erdélyi gazdasági elitbe is.

A század második felében a Béliék mellett a Mikesek, a Petkyek és a Kálnokiak is bekerültek az elitbe, a legnagyobb karriert azonban a szegény árva rokonként királyhalmi Petky István gyámfiaként annak udvarában nevelkedett Apor István futotta be.¹⁷ Apor a székely hagyományokkal gyökeresen ellentétes módon, elsősorban a gazdasági erő megszerzésére építette saját hatalma gyarapítását, és elsősorban a gazdasági elitben elfoglalt pozíciója tette, immár nem csak és nem elsősorban a székely, de az erdélyi elit egyik legbefolyásosabb tagjává.

A nagy kiterjedésű, de kis népsűrűségű Csíkszékben a 16. század közepéig egyetlen család szinte nyomasztó tekintéllyel rendelkezett. A szárhegyi Lázárok úgy lettek a szék szinte mindenható vezetői, hogy alig birtokoltak jobbágyságokat, sőt saját birtokaik mérete is viszonylag kicsi volt. Mégis képesek voltak monopolizálni a széki tisztségeket és így a széki politikát is az ellenőrzésük alá vonni egyfajta védelem nyújtása által. Ennek ellenére nem törekedtek sem vármegyei birtokok szerzésére, sem a közös földek kisajátítására, sem pedig nagyobb mértékű jobbágyszerzésre. Jobbágyaik számát tekintve az összes széki elithez képest az utolsó helyre szorultak 1614-ben. Így ekkor még Csíkszék is az elit, sőt izmosabb primori réteg nélküli székek közé sorolhatjuk. Itt azonban komoly lehetőségek mutatkoztak a birtok- és jobbágyszerzésre, ezért a 17. század folyamán elsősorban a háromszéki primori családok igyekeztek áttérjeszkedni ennek a széknek a területére is. Így megjelentek itt a Béliék, valamint a Petky család is.

A 17. század második felében királyhalmi Petky Istvánnak sikerült is teljesen a hatalmába kerítenie a széket, és katonai érdemeinek köszönhetően már I. Rákóczi György uralma alatt csíki főkapitány lett, II. Rákóczi György fejedelemsége idején viszont már a kancellári tisztséget is megszerezte. Családja azonban nem tudta tartósan megtartani a csíki hatalmat, a Lázár család, bár jelentős vagyon híján, még a 17. század végén is birtokolta a széki királybírói tiszteletet.

¹⁶ Deák Farkas: *Uzoni Béli Pál 1621–1679*. Bp., 1887.

¹⁷ Bíró Vencel: *Altörzsi gróf Apor István és kora*. Kolozsvár, 1935.

Áttekintve székenként a székely elit kora újkori változásait, egyértelműen látható, hogy az elit összetétele és a széki elitek egymáshoz képest elfoglalt helye folyamatosan változott. A fejedelemség létrejöttét követően az 1562-es segesvári végzések alapjukban alakították át a székely társadalom struktúráját.¹⁸ A változásokra elsőként az udvarhelyszéki elit reagált, akik a felbomló keretekben megláták az új lehetőségeket és képesek voltak új stratégiákat is alkalmazni. Talán éppen nem székely eredetük tette őket alkalmasabbá az új helyzethez való alkalmazkodásra, a közös földek kisajátítására és a korábban nem látott mértékű jobbágy megszerzésére. Így már a század utolsó évtizedére kiformalódott egy széles körű kliensi rendszert működtető, egész Erdélyre kiterjedő kapcsolati hálóval rendelkező széki elit, akik képesek voltak kitörni nemcsak a szék, de az egész Székelyföld keretei közül, és ennek a hatalmi hálózatnak szinte minden fontosabb tagjának a karrierje kiterjedt valamilyen formában egész Erdélyre. Elmondható ez az egész hálózat fejről, Kornis Farkasról,¹⁹ aki személyes jó barátságot ápolt Kovacsóczy Farkassal és számos erdélyi nemessel, valamint a hálózat legjelesebb tagjairól is, hiszen egyik veje, dersi Petky János előbb székely főkapitány, majd pedig erdélyi kancellár lett, csakúgy, mint másik veje, a szombatosság tudós propagálója, Péchy Simon. Harmadik veje, Székely Mózes nemcsak egészen kivételes katona, vakmerő és hősies hadvezér volt, egy egészen rövid ideig pedig erdélyi fejedelem is. A Kornis-klán a 17. század elejére a többi székre is kiterjedő befolyással bírt, ami lehetővé tette azt, hogy dersi Petky János az egész székelységet a felkelő Bocskai István mellé állítsa, ezzel pedig voltaképpen hozzásegítve őt az erdélyi fejedelemséghez. A Bocskai nevében Erdélyt irányító Rákóczi Zsigmond jobbkezévé vált azáltal, hogy a székelység egészét mozgatni volt képes.

Rákóczi Zsigmond, aki nem ismerte az erdélyi elit belső viszonyait, Petky Jánost támogatva kívánta maga mellé állítani a székelységet. A nagyobb katonai vállalkozásokban nem gondolkodó, idősödő Rákóczi fejedelemként, bár megtartotta a Báthory Zsigmond, majd pedig Bocskai által is visszaadott és megerősített ősi kiváltságokat, rendelkezéseivel elsősorban Petky érdekkörét és az eddig felemelkedett székely elit további erősödését támogatta.

A Rákóczi Zsigmond által követett székelypolitikával gyökeresen ellentétes irányt választott utódja, a fiatal és hadjáratokra készülő Báthory Gábor. A Rákóczi Zsigmondhoz hűséges és vele lojális udvarhelyi elitet, mint rá és a politikájára veszélyes hatalomkoncentrációt igyekezett félreállítani, a súlyát minden eszközzel csökkenteni. Ebben a segítségére volt Kornis Farkas majd minden fiúgyermekének a halála, ezáltal a befolyásuk természetes csökkenése. Báthory fejedelemsége ilyen módon fordulópont volt a székely elit összetételét tekintve.

¹⁸ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE) II. köt. (1556–1576) Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1876. 223–224.

¹⁹ Vö. Balogh – Horn, 2008.

Míg ugyanis addig fél évszázadon át mind a jobbágyok számát, mind a birtokok nagyságát, mind pedig az országos politikában elfoglalt helyet tekintve Udvarhelyszék nemességének a súlya sokszorosán felülmúlta az összes többi szék nemességét, ez az állapot a 17. század 20-as éveire megváltozott. Bár Báthory sikeresen törte meg az udvarhelyi elitet, az új székely elit kiépülése Bethlen Gábor uralmának az időszakára esett.

1614 Marosszék

Jobbágytartók	Jobbágyok
1. Dersi János	76
2. Vajai János deák	65
3. Lázár János	63
4. Kun János	58
5. Kornis Ferenc	54
6. Tóth Mihály	44
7. Ozdi György	28
8. Bakó István	25
9. Komáromi István	23
10. Kovács Máté	20

1614 Udvarhelyszék

Jobbágytartók	Jobbágyok
1. Kornis Ferenc	252
2. Balássy Ferenc	180
3. Geréb András	108
4. Petki Jánosné	100
5. Ugron Pál	58
6. Péchi Simon	57
7. Dániel Mihály	53
8. Bögözi András	44
9. Balássi Mihály	40
10. Alia Farkas	34

1614 Háromszék

Jobbágytartók	Jobbágyok
1. Basa Péter	132
2. Mikes Benedek	94
3. Kálnaki János	69
4. Imecz István	57
5. Toldalagi István	53
6. Mikes Zsigmond	47
7. Béldi Kelemen	44
8. Mikó György	38
9. Daczó László	36
10. Donáth György	36

1614 Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék

Jobbágytartók	Jobbágyok
1. Lázár István	54
2. Béldi Kelemen	38
3. Petki Farkasné	29
4. Komáromi István	28
5. Kelemen Mihály	26
6. Mattys János	22
7. Apor Lázár	21
8. Hadnagy András	15
9. Pokai árvái	15
10. Lázár János	12

Bethlen Gábor rendkívül tudatosan politizált, a székelységgel kapcsolatosan is határozott tervei voltak. Bocskai Istvánt követte abban a tekintetben, hogy a hadi vállalkozásaiban nagyon célirányosan használta őket. Bethlen nem a székelység egészét, és nem elsősorban az ekkorra harcértékét tekintve megfogyatkozott könnyűlovasságot használta a harmincéves háború során, hanem a hadügyi forradalom reformjához jobban igazodó, professzionális és állandóan fegyverben tartott kék darabontokat. A fejedelem a székely társadalom többi részének a „hasznosítását” is szem előtt tartotta, és elődeinél is tudatosabban, nagyobb számban vonta be őket a követi munkákba. A diplomáciában alkalmazott székelek döntő többsége a török követségeket bonyolította, ezzel szabályosan beleta-

nulva a külügyi szolgálatba.²⁰ Emellett az addig alkalmanként vagy csak egy-egy székely nemes számára elérhető udvari karrier is megnyílt a székely elit tagjai számára, Bethlen fejedelemségétől kezdve ugyanis mindig voltak székely tagjai is a fejedelmi tanácsnak.²¹ Bethlen, aki szívesen hangoztatta azt, hogy ő megtartani igyekszik a székely haderőt, Bocskait követve és az európai hadi változásokat követve már elsősorban az ütőképes székely sereg fenntartásában volt érdekelt, és nem a tradicionális székely hadviselés megőrzésében.²²

A Bethlen által megkezdett székelypolitika számos elemét továbbvitte I. Rákóczi György. Ilyen volt a székelyek megtartása a fejedelmi tanácsban valamint viszonylag nagy számú székely nemes alkalmazása a török követségekben és egyéb diplomáciai szolgálatokban.²³ A reformáció elterjedése által megteremtődött tanulási lehetőségek sok székelynek adtak módot akár külföldi peregrinációra is, ami megnövelte esélyeiket a kancelláriára vagy valamely hivatalnoki tisztségbe való bekerülésre.

Az „öreg” Rákóczi György székelypolitikája mindazonáltal nem volt annyira kidolgozott és minden részletében kimunkált, mint elődjéé. A hadsereg európai színvonalra emelésének nyomai például nem láthatók a politikájában, ezzel kapcsolatos tevékenysége egyértelmű visszalépés volt. A székelyeket jelentős számban foglalkoztatta a hadseregében, ám újra előtérbe került a könnyűlovasság szerepeltetése.²⁴

I. Rákóczi György uralma alatt tovább emelkedtek azok a családok, akik Bethlen alatt kezdték meg a karrierjük építését. Udvarhelyszék elitjének korábbi tekintélye már nem állt helyre. A Kornis család Ferenc halálával fiúágon kihalt, csakúgy, mint a később felemelkedett Geréb András vagy a Balássy család. Helyettük a szék fölötti befolyást két család igyekezett megszerezni, a már a Kornisok alatt is szerepet játszó vargyasi Danielek valamint az ábrámfalvi Ugronok. Az ő súlyuk azonban nem érte el sem a Kornisok régi, sem az újonnan izmosodni kezdett háromszéki és csíkszéki elit frissen megszerzett hatalmát.

A 17. század folyamán változott a széki tisztségviselők kiválasztásának a módja. A segesvári végzések kivették a szék legfőbb tisztjei, a kapitány és a főkirálybíró választásának jogát a székely székek kezéből,²⁵ amit azok csak a 17.

²⁰ Szádeczky, 1927. 173–179.

²¹ Horn Ildikó: *Tündérország útvesztői*. Bp., 2005. 252–253.

²² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. (1621–1629)* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1882. 541.

²³ Szádeczky, 1927. 181.

²⁴ Székely Oklevéltár Új sorozat. V. Székely népesség-összeírások 1635. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Demény Lajos, Kolozsvár, 1999. 5–12.

²⁵ EOE II. 223–224.

század elején szereztek vissza.²⁶ A székeket irányító két tisztség közül mindig is a kapitányé volt a tekintélyesebb, ő ugyanis a katonai ügyek mellett az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban is részt vett, nevét is a főkirálybíróé előtt említették. A széki tisztségek között őt követte a főkirálybíró, aki a szék belső ügyeiért volt felelős, a perekben döntött és az adók beszédésében is részt vett. A 17. század folyamán, noha a törvény szerint a szék választhatta újra a főtisztjeit, valójában a kinevezésekbe egyre jobban beleszóltak a fejedelmek. Nemcsak a széki főemberek közül kívánták ők kiválasztani a nekik megfelelő jelöltet, hanem egyre inkább gyakorlattá vált elsősorban Udvarhelyszék és Marosszék esetében, hogy a főkapitányi posztot nem székely főnemesekkel töltötték be, afféle adományként megszerezhető stallumnak használva a két szék főkapitányságait. Jól mutatja ezt I. Rákóczi György kisebbik fiának, Zsigmondnak az udvarhelyszéki kapitányi címe. A kívülről érkezett főkapitányok természetesen koránt sem tartózkodtak annyit a székben, mint széki birtokos társaik, ezért ezekben a székekben az őket helyettesítő alkapitányok egyre nagyobb befolyásra tettek szert, pozíciójuk pedig ugródeszka lett a számukra a főkirálybírói tisztség megszerzéséhez.

A széki főtisztségek megszerzése jelentős állomása lehetett a feltörekvő székely nemeseknek, a fejedelmek pedig a választásba való folyamatos beleszólásuk révén befolyásolni tudták a székely elit kialakulását és lekötözték mindezzel a székely vezető réteget.

II. Rákóczi György uralma alatt újra nagyobb hangsúlyt kapott a katonai elitbe kerülés valamint a katonai szolgálat révén szerzett karrier, hiszen fejedelemségének ideje alatt több alkalommal vezetett hadjáratokat, amelyeknek a vezetésében azok a főleg háromszéki és csíki székelyek kaptak szerepet, akik már apja hadjárataiban is szolgálatot vállaltak. Így tovább emelkedett a Mikes, a Basa valamint a Petky család is, csakúgy, mint az a Béldi Pál, aki ekkor még a fiatalabb generációhoz tartozott.

1660 után az addig hatalmat szerzett székely családok töretlenül vagy kisebb töréssel építették tovább a hatalmukat. Apafi Mihály még II. Rákóczi Györgyhez képest is kevésbé kívánt beavatkozni a székely politikába, ez a magatartása minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Béldi Pál hatalma az egész Székelyföldre kiterjedt és az erdélyi elit addigi egyensúlyát fenyegette. A Béldi-összeesküvés nem rengette meg alapjaiban a korábban kialakult elit szerkezetét, csupán a Béldi család esett ki belőle, és ennek az összeesküvésnek, illetve az ekkori szerepének köszönhetően nagy ívű karrierjének indulását az az Apor István, aki a század végére az egész Erdély egyik leghatalmasabb ura lett.

A lipóti Diplomát követő években a megváltozott hatalmi viszonyok közepette a székely elit újabb alkalmazkodásra kényszerült. Az eddig felemelkedett há-

²⁶ Székely oklevéltár Új sorozat VIII. 1680–1692 közötti székely népesség-összeírások. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi Demény Lajos. Marosvásárhely, 2006. 351–352.

romszéki családok továbbra is tartani tudták korábbi pozícióikat, sőt a Kálnokiak és az Aporok még jelentősebb hatalomra tettek szert. Az elitbe kerülés új útja most már nem elsősorban a széki tisztségek viselése volt, hanem a Habsburg kormányzati hivatalokban vállalt szerepek, jogi tanulmányok folytatása révén lehetett fölemelkedni. A Rákóczi szabadságharc majd' egy évtizede ugyan rövid időre visszahozta a katonai szolgálat révén történő előmenetel lehetőségét, minden bizonnyal nem véletlen, hogy az ekkorra második vonalba szorult udvarhelyszéki elit tagjai közül a vargyasi Danielek ugyanúgy részt vettek benne, mint az Apor István és a Kálnokiak előre törésével kissé hátrébb került Mikesek.²⁷

1711 után a korábbi székely elit tagjai már nem a széki társadalmon belül keresték az érvényesülés útját, azaz már nem a „székely elitbe” igyekeztek bekerülni a korábbi módokat felhasználva, hanem magasabb szinten, már a „guberniumi” elitben igyekeztek megtalálni a helyüket, és a birodalmi nemesi kritériumoknak kívántak megfelelni, ezáltal a korábban jelentős széki főtisztségek szerepe is átértékelődött.

A székely elit változásainak a vizsgálata során további esettanulmányok, mélyfúrás jellegű kutatás alapján nyerhetőek olyan, korábban nem ismert információk a székely társadalom belső mozgásairól, amelyek pontosíthatják, sőt esetenként átírhatják a székelység történetéről meglévő eddigi ismereteinket. Ez az áttekintés a székely társadalom belső folyamatairól az eddig elvégzett forrásfeltáró munka eredménye, amelynek elsődleges tárgya és célja a korábban alig, vagy egyáltalán nem használt székelyföldi periratok alapos, több szempontú elemzése volt.

²⁷ Balogh Judit: Székely nemesi karrierlehetőségek II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején. In: *II. Rákóczi Ferenc, az államfőrfi, Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2008. 243–250.

Kapcsolatok, kötődések

JAKÓ KLÁRA

A 16. ÉS 17. SZÁZADI MOLDAI ÉS HAVASALFÖLDI VAJDÁK ÉS FŐTISZTSÉGVISELŐK MAGYAR NYELVŰ LEVELEINEK NYELVI SAJÁTOSSÁGAIRÓL¹

„Továbbá ezenis kérem te felségedet, mint kegyelmes uramat, hogy mikor te felséged énnekem levelet ír tehát magyar nyelven írassa felséged, mert deák írást az ki jól tud it nálunk igen szűk” írta Arszlán budai pasa 1575-ben Miksa császárnak.² Mintegy száz évvel később, 1664-ben pedig Grigore Ghica havasalföldi vajda így fordult Johann Rottalhoz: „Írjon nagyságod magyarul, amikor ír, mert könnyebben értjük, ne írjon deákul”.³ Előttünk áll tehát két levélrészlet két különböző időszakból, különböző levélírótól különböző címzettnek, s mégis mondanivalójuk szinte szó szerint azonos, mindkettő a magyar nyelvű írásbeliség egy-egy különleges ágára, a magyarnak egy fajta diplomáciai nyelvként való használatára utal.

A magyar történettudomány régóta számon tartja a hódoltság korabeli törökök magyar nyelvű levelezését, mint írásbeliségünk sajátos ágát.⁴ Emellett kevesebb figyelem irányult arra, hogy az előbbivel egyidejűleg román társadalmi közegekben is kialakult a magyar írásbeliségnek egy külön hajtása. A moldvai és havasalföldi román oklevél kibocsátók, elsősorban vajdák és országos főméltóságok 16–17. századi magyar nyelvű missilisei a sok évszázados magyar–román kapcsolatoknak olyan emlékei, melyek nem katonai hódítás következtében, ha-

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

² *A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1533–1589.* Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915. 17.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), P 507 Nádasdy család nádasdladányi levéltára (továbbiakban P 507 Nádasdy lvt.) fasc. 17.

⁴ Pl. Illésházy István török levelezése. 1607–1609. Kiadja: Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1879. 63–95.; Pálffy Miklós levelezése a törökkel és tatárral a béke felől, 1599 őszén. Kiadja: Szádeczky Lajos = *Történelmi Tár*, 1895. 566–573.; Mehmed budai pasa levelezése Eszterházy Miklós nádorral 1641–1642. Kiadja: Merényi Lajos = *Történelmi Tár*, 1901. 305–316.; *A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1533–1589.* Kiadja: Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp., 1915.; Izsépy Edit: Végvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helyiségekkel. 1660–1682. = *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai*. 17. sz. Bp., 1962.; Bayerle, Gustav: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda. 1590–1593.* Bloomington, Indiana University. 1972.; Uő.: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda. 1604–1616.* Bp., 1991.

nem többnyire békés egymás mellett élés eredményeként születtek. Ezek a levelek, a bennük foglalt történelmi információkon kívül a magyar írásbeliség és a román művelődés történetének is különleges emlékei. Úgy vélem, segítségükkel a magyar és román kapcsolattörténet eddig feltáratlan rétegei is megismerhetők.

Írásbeliségünk e sajátos ágának vizsgálata természetesen elválaszthatatlan az egész magyar nyelvű írásosság, s kiváltképpen annak az erdélyi fejedelemségbeli fejlődésétől. Köztudomású, hogy a mindennapi, gyakorlati életben történő magyar nyelvű íráshasználat legdinamikusabban fejlődő ága a kommunikációt szolgáló levelezés volt. A magyar nyelv írásban való használatának gyors terjedését a reformációnak az anyanyelvet az egyházi életben preferáló művelődési politikája, valamint az mozdította elő, hogy a megalakult erdélyi fejedelemségben a gyakorlat a közélet és az igazságszolgáltatás nyelvává az országgyűléstől kezdve a helyi közigazgatásig az anyanyelvet tette szinte kizárólagossá. Így állt elő az a különös helyzet, hogy amíg a királyi Magyarországon a latin írásnyelv uralma a közéletben szinte változatlan maradt, addig az erdélyi fejedelemség gyakorlatában a latin a jogügyek és a bíraskodás területére szorult vissza. A kormányzat központi szerveiben, a megyék és a székely székek gyakorlatában pedig a magyar, a szász székekben és városokban pedig a német nyelv szorította ki többnyire a latint az írásbeliségnek mind a magán, mind pedig a közéleti ágából.

A hódoltságbeli török hatóságok a bécsi udvarral, sőt néha a lengyel királyokkal is a 16. század közepétől fogva magyar nyelven kívántak levelezni.⁵ A magyar írásbeliségnek ez a sajátos ága sokban hasonlít a két román fejedelemség kancelláriájának magyar nyelvű írásos gyakorlatára: mindkét esetben idegen államhatalom hasznosítja a magyar írást a térség kommunikációs eszközeként. A funkció azonossága kétségtelen hasonlóságokat eredményezett a török és a román hatóságok magyar írásgyakorlatában. A törökök magyar íródeákjainak és a román fejedelmek magyar secretariusának társadalmi helyzete, műveltsége, politikai szerepe közötti különbségek azonban arra figyelmeztetnek, hogy nem tehetünk egyenlőségelet a magyar írásosság török és Kárpátokon túli, román ága közé.

Köztudomású, hogy Moldova és Havasalfölde kialakulásától fogva a cirill betűs írás birodalmához tartozott. Európa nyugati kereszténységhez tartozó részeivel való kapcsolataiban azonban rákényszerült a latin betűs írás használatára is. A két Kárpátokon túli vajdaság latin betűs írásgyakorlata tehát a külkapcsolatok szolgálatában fejlődött ki, és legfőbb alakítója is mindvégig ez maradt. Feltételezhetően a két vajdai kancellária 15. század eleji létrejöttét követő időszaktól kezdve, alkalmazottaik között szükség volt latinul tudó személyre is. A kezdetben alkalmilag foglalkoztatott írnokokat később felváltották az állandó munkakörrel rendelkező secretariusok. A magyar és emellett Moldvában a lengyel kapcsolatok

⁵ Takáts Sándor: A magyar és török íródeákok. In. Uő. *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán, Bp., 1961. 167.

megszilárdulását követően jöhetett létre mindkét kancelláriában a latin betűs írásos feladatokat ellátó részleg. Ennek tagjai a vajdák latin, majd később a magyar és lengyel secretariusai voltak. Főként kezdetben, nem is ritkán, a latin nyelvű levelezést szintén a lengyel vagy a magyar titkár, tehát azonos személy látta el. Nyilvánvaló, hogy a Kárpátokon túli írásgyakorlatba a magyar nyelvű írásosság is a latin betűs részleg keretei között kapcsolódott be.

A Kárpátokon túli vajdaságok levéltári anyagának nagy méretű pusztulása következtében a moldvai és havasalföldi vajdai kancelláriák működésére vonatkozóan viszonylag szegényes a szakirodalom. Ezért elég nehéz tisztázni, hogy a fentebb említett idegen nyelvű részleg miként is tagozódott a kancelláriák működési rendjébe. Szinte kizárólag Nicolae Grămadă⁶ és Dumitru Ciurea⁷ régebbi eredményeire és főképpen moldvai adatokra vagyunk kénytelenek alapozni. A viszonylag kis létszámú kancelláriákban úgy tűnik, hogy a nem cirill betűs írásos tevékenységben foglalkoztatott latin, lengyel és magyar secretarius inkább a vajda személyi titkáráként, nem egyszer követeként, mint a *logofăt* (kancellár) irányítása alatt álló kancelláriai alkalmazottként végezte munkáját. A török hatóságok magyar írásosságától eltérően, ahol általában foglyokat, önként vagy kényszerből mohamedánná lett és török iskolázottságú magyarokat vagy ezek eltörökösödött gyermekeit alkalmazták magyar íródeákokként, a román vajdák általában kancelláriai gyakorlattal rendelkező, iskolázott erdélyieket fogadtak fel titkárnak vagy íródeáknak. Sok esetben – amint arra a megmaradt források utalnak – ugyanis, a szomszédos uralkodók az erdélyi fejedelem vagy kancellárja ajánlása alapján megfelelő kancelláriai gyakorlattal rendelkező személyek közül választhattak maguknak magyar secretariumot.⁸ Úgy tűnik, a moldvai és havasalföldi értelmiségi szolgálat vonzóereje a 16. században volt a legnagyobb. Ekkor általában a legjobban képzett erdélyiek közül verbuválódtak a román vajdák magyar secretariusai. Ezek származásukra nézve is előkelőbbek és tehetősebbek voltak, mint 17. századi utódaik. Többnyire nemesek vagy jómódú városiak soraiból kerültek ki. Ennek következtében nagyobb ívű karriereket futottak be, mint egyszerűbb származású, alacsonyabb képzettségű társaik.

Ezek a hosszabb-rövidebb időre Moldvába vagy Havasalföldre átkerült, korszerű deákos műveltségű írástudók az egész magyar nyelvterületen stabilizálódott általános formai, helyesírási, nyelvi szabályokhoz igazodva végezték kancelláriai feladataikat.

⁶ Grămadă, Nicolae: Căminaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat. = *Codrul Cosminului*, 1935. 9. sz. 129–231.

⁷ Ciurea, Dumitru: Diplomatica latină în Țările Române. Noi contribuții. = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol Iași*, 1971. nr. 8. 1–24.

⁸ Kitűnő példa erre Petru Cercel havasalföldi vajda (1583. július – 1585. április 6.) Kovácsóczy Farkas erdélyi kancellárnak írt, 1584. január 23-án, Târgoviște-n kelt levele, melyben kancelláriája számára egy jól képzett, latinul és magyarul egyaránt kitűnően tudó írnokot kér. Kovácsóczy Farkas levelei I. Kiadja: Szádeczky Lajos = *Történelmi Tár*, 1892. 694.

láriai munkájukat. Sokuknak az ismeretlenség homályába vész a neve, de kézírásuk alapján legalábbis tevékenységük időbeli határai azonosíthatók. Életpályáikat vizsgálva megállapítható, hogy az iskolázottság, az írástudás elindítója lehetett a társadalmi felemelkedésnek, a vagyonosodásnak, politikai szerephez jutásnak.⁹ Az is biztos, hogy a Kárpátokon túli szolgálat, az ottani ismeretségek, összeköttetések előnyösen befolyásolták a régi környezetébe hazatérő személy erdélyi érvényesülését. Kitűnő példa erre Szalánczy János, Nápolyi Péter vagy Budai Péter pályafutása.¹⁰

A Kárpátokon túli kancelláriákban a magyar nyelvű írás használata a 16. század közepe táján bukkant fel és a Habsburgok erdélyi berendezkedéséig tartott. Ebből az időszakból eddig több mint ezerötyszáz magyar nyelvű missilist sikerült összegyűjtenem. A következőkben ezek nyelvi sajátosságait, főképpen a nyelvi kölcsönhatások kérdését kívánom röviden elemezni.

Köztudomású, hogy a 16. században véglegesen teret nyert a magyar nyelv írásbeli használata. Az írástudás elterjesztésében és gyakorlatában igen fontos szerepet játszott az a többé-kevésbé hozzáértő réteg, a deákoké, amelynek Moldvában és Havasalföldén tevékenykedő tagjairól éppen jelen kutatásaim során igyekszem minél több információt összegyűjteni. Ők voltak azok, akik a magyar nyelvű írásbeliséget képviselték a Kárpátokon túli területeken. Az elmúlt évtizedek nyelvészeti kutatásai többé-kevésbé tisztázták a magyar írásnyelv 16. századi fejlődésének alapvető jellemzőit. Ebben a reformáció oktatáspolitikájának hatása mellett igen fontos tényező volt az elnyomó oszmán hatalommal szembeni védekezés, hiszen az mohamedán kultúra teljességgel idegen volt a magyartól. Ezek következtében a 16. század második felére az írnokok és a „deákos kultúrájú” személyek többnyire spontán módon hozzájárultak egy olyan írásforma kialakulásához, mely immár nem a különböző tájszólásokhoz kötődött, hanem azok felett állt. A század végére tehát megszületett az a nyelvezet, amely kiegyensúlyozottnak tekinthető mind hangtani, mind pedig helyesírási szempontból, mely egyaránt használható volt szóban és írásban is. A moldvai és havasalföldi magyar nyelvű levelek vizsgálata alátámasztja a nyelvészek azon megállapítását, miszerint a 16. század folyamán kialakultak az írott magyar nyelv alapvető egységes normái, melyhez nagy vonalakban alkalmazkodtak mindazok, akik magyarul ír-

⁹ Jakó Klára: A társadalmi felemelkedés lehetősége a moldvai és havasalföldi magyar secretariusok körében. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente, Debrecen, 2009. 25–39.

¹⁰ Vö. Jakó Klára: A Szalánczyak. (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből.) In: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, 1999. 199–210.; Uő. Petru Nápolyi, secretarul voievozilor Movilești. In: *Tentația istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*. Coord.: Nicolae Bocșan – Ovidiu Ghitta – Doru Radosav, Cluj, 2003. 335–347.; Uő. Budai Péter: egy újszerű értelmiségi pálya előfutára a hanyatló erdélyi fejedelemségben. In: *Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv*. Szerk. Pál Judit – Rüszt-Fogarasi Enikő, Cluj-Napoca/Kolozsvár, 2002. 132–138.

tak, akár a királyi Magyarországon, akár a török hódoltsági területeken vagy Erdélyben, illetve Moldvában és Havasalföldén.¹¹

A Kárpátokon túli magyar nyelvű iratok helyi sajátosságai inkább a deákok tanulmányától, műveltségétől, nyelvi kultúrájának szintjétől függött. A 16. századi, többnyire igényes munkájú magyar vajdai secretariusok után a 17. század közepe táján viszonylag szép számmal találhatók kevésbé képzett, felületes műveltséggel rendelkező magyar írnokok is a Kárpátokon túl tevékenykedők között. Az általános nyelvi és helyesírási szabályoktól való eltérés esetükben tudatlanságukból fakad.

Mielőtt rátérek a moldvai és havasalföldi vajdák magyar nyelvű levelezésében előforduló nyelvi kölcsönhatások elemzésére, röviden megvizsgálom ennek a jelenségnek a gyökereit. A középkori társadalmakban, miként az köztudomású, az írástudás egy kis számú elit privilégiuma volt, s a tömegek később is, egészen a 19. századig analfabétaként vagy fél-analfabétaként élték le életüket. Nem volt ez másként sem Erdélyben, de Moldvában és Havasalföldén sem. Az utóbbiak esetében az írásbeliség mellett még a szóbeliség is igen fontos szerephez jutott, éppen ezért fontosnak véljük néhány erre vonatkozó adat közlését, melyek tovább árnyalhatják a bemutatott képet. Feltételezhető, hogy a Kárpátokon túli vajdák melletti magyar secretariusi státust betöltőknek az esetek többségében tudniuk kellett románul, hiszen kenyéradó gazdáik magyar vagy esetleg latin nyelvtudását kevésbé tartjuk valószínűnek. Az írnokoknak, akik sokszor tolmácskodtak is, feladatuk ellátásához elengedhetetlen volt a pontos kommunikáció, különösen, ahogy azt már említettem, hogy ez a vajda melletti bizalmi állásnak számított. A magyar és román lakosság együttélésének köszönhetően az erdélyi fél előnyösebb helyzetben volt, ami a románul tudó személyeket illeti, mint például a moldvai és munténiai diplomácia, ahol a helybéliek nem tudtak magyarul. Mégis akadt köztük ilyen is, például valószínűleg tudott magyarul az a Pavel Pythar, akit 1552-ben Mircea Ciobanul¹² vajda Erdélybe küldött, mivel tolmács nélkül magyarul tárgyalt Castaldo megbízottjával, Haller Péter szebeni polgármesterrel.¹³ Az erdélyi keleti diplomácia vezetői gyakran beszéltek románul. Például az e téren tevékenykedő Szalánczy családban több generáción keresztül találunk olyanokat, akik tudtak románul.¹⁴ Gyulaffy Lászlóról maga Ieremia

¹¹ Vö. Papp László: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában.* = *Nyelvtudományi Értekezések*, 25. sz. Bp., 1961.; Uő. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században.* = *Nyelvtudományi Értekezések*, 44. sz. Bp. 1964.; *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Kósa László, Bp., 1998. 186. (A hivatkozott rész szerzője Tóth István György.)

¹² Mircea Ciobanul havasalföldi vajda (1545–1552; 1553–1554; 1558–1559.)

¹³ Erdély történetére vonatkozó regeszták. III–VI. Közli: Barabás Samu = *Történelmi Tár*, 1892. 276–277.

¹⁴ *Levelek és acták I. Rákóczy György és a Porta diplomáciai összeköttetései történetéhez.* Kiadja: Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1883. (továbbiakban Szilágyi, 1883) 454, 718.; *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1883. 38.

Movilă vajda jelentette ki, hogy „az mi nyelvünket is jól tudja”.¹⁵ Arról is tudomásunk van, hogy Kemény János és Barsay Ákos fejedelmek, valamint Bethlen Miklós kancellár is a diplomáciai tárgyalásokhoz szükséges szinten ismerték a román nyelvet.¹⁶ Azt azonban mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az idegen nyelv ismerete ekkoriban legtöbbször nem társult annak írásbeli alkalmazásával. A román nyelv esetében ez fokozottan érvényes, hiszen más betűrendszert, a cirillt használták.

Visszatérve a Kárpátokon túli vajdai kancelláriák világába, természetesen felvetődik a kérdés, hogy a román nyelvi környezetben dolgozó írnokok nyelvezetén mennyire vehető észre ennek a közegnek a hatása. Az írnokok java részének (mármint azoknak, akiknek, kézírásuk ismeretén kívül, életéről is tudunk valamit), tudnia kellett románul. Iskolázottságuk azonban magyar volt, még ha némelyikük román származású is lehetett (mint például a récsei Boérok vagy Mundrai János). Az erdélyi magyarok közül kikerülők is többnyire vegyes lakosságú vidékekről származtak (hogy csak egyik legismertebbjükre utaljak: Budai Péter gyulafehérvári volt). Az iskolázottságnak a kancelláriai munka menetének szempontjából van jelentősége. Erre vonatkozóan ugyan nincsenek pontos információink, de néhány elszórt adatból, s abból a tényből kiindulva, hogy a *secretarius hungaricus* többnyire egyedül végezte munkáját, a vajdák maguk pedig nem tudtak magyarul és az esetek túlnyomó részében latinul sem, feltételezhetjük, hogy kommunikációs eszközük a román nyelv lehetett. Az ismét csak feltételezés a részemről, hogy a vajda románul diktálhatta a levelek szövegét vagy annak tartalmát a deáknak. Ezt látszik igazolni az, hogy erre az egyik levélben konkrét utalás történik, egy másik missilisben bennmaradt egy igen hétköznapi román mondat-töredék fonetikus átírásban, oldalt az írnok magyar fordításával.¹⁷ A Mihály vajda nevében különböző írnokok által írt levelekben tükröződő észjárás, a kifejezés mód hasonlósága is erre utal.¹⁸ A *secretarius* aztán az erdélyi fejedelmi kancelláriában használatos elvárások szerint formába öntötte, letisztázta a szöveget, s az így került a vajdához aláírásra. Ennél a pontnál hangsúlyoznunk kell a megbízhatóság fontosságát, hiszen a szöveg tartalmát sem a vajda, sem a logofát (aki a vajdai pecsét őrzője volt), nem tudhatta leellenőrizni. Érdemes itt megállnunk egy pillanatra, s emlékeztetnünk a vajdai udvarokban uralkodó bizalmatlansági légkörre, melyet a gyakori erőszakos uralkodóváltások is jeleztek, s melyre egy

¹⁵ MOL 1526 utáni gyűjtemény, Erdélyre vonatkozó gyűjtemények R 298 Erdélyi iratok, (továbbiakban R 298 Erdélyi iratok) fasc. 12. art. 8.

¹⁶ Andea, Susana: *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în secolul al XVII-lea*. Cluj-Napoca, 1997. 48–50, 70–71.; Bethlen Miklós: *Önéletírás I*. Sajtó alá rend. és jegyz. V. Windisch Éva, Bp., 1955. 152.

¹⁷ MOL P 507 Nádasdy Ivt., fasc. 17.

¹⁸ Pl. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ungarische Akten (továbbiakban: HHStA, UA), fasc. 131. 1598. május 16., Targoviște, Rác János *secretarius* írása; HHStA, UA, fasc. 132., 1598. június 30., Datcu, Brassai Lukács *secretarius* írása.

diplomáciai szerepet vállaló francia jogász, Pierre Lescapier is utalt a havasalföldi udvarban tett látogatása kapcsán. Kihallgatásakor ugyanis a vajda tolmácsán kívül mindenkit hallótávolságon kívül parancsolt a fejedelmi palota fogadótermében.¹⁹ Talán éppen ebből a bizalmi helyzetből fakadt a magyar, lengyel secretariusok különlegesnek mondható státusa is. Sajnos a Kárpátokon túli levéltári anyag nagyméretű pusztulása miatt nem tudjuk, hogy léteztek-e ott is hűségeskük, miként pl. a fejedelemség portai követei, tolmácsai esetében, amelyek a bizalom zálogául szolgálhattak volna.

Nem csoda tehát, ha a magyar secretariusok által papírra vetett szövegekben előfordulnak román szavak is, fonetikusan leírva, ezek legnagyobb része a két vajdaság sajátos gazdasági-társadalmi-politikai jelenségeit jelöli. Ilyenek pl. a különböző főméltóságok, egyházi vezetők megnevezései: *vornik* (országbíró),²⁰ *szpatar* (fegyverhordozó),²¹ *logofet* (kancellár),²² *posztelnik* (udvarmester),²³ *sztolnik* (étékfogó),²⁴ *visztér* (kincstartó),²⁵ *vladika* (püspök),²⁶ *sztaroszte* (várnagy),²⁷ *kaluger* (szerzetes).²⁸ Természetesen a román katonai „szakkifejezéseket” is megtaláljuk a levelekben, mint a *kalarás* (lovaskatona),²⁹ *armas* (poroszló)³⁰ vagy a vajdai udvarban tevékenykedő *kurtány* (udaronc, udvari katona),³¹ *piszár* (írnok)³² is. Külön csoportot képeznek a helynevek. Használatuk nem egységes. Abban az esetben, ha volt magyar megfelelőjük, az is előfordul (Jászvásár, Hoszszúmező) a román név fonetikusan leírt, a magyarban szintén ismert változata mellett (Bukurest, Tergovistia, Jás, Szuchva), ha pedig nem volt magyar használatban elterjedt neve, akkor a latin betűkkel leírt román alakot alkalmazták. A kevésbé igényes deákok által kiállított iratokban nem egyszer pontos magyar megfelelővel rendelkező román kifejezéseket is találunk pl.: *dusmány* (ellenség),³³

¹⁹ Pierre Lescapier utazása Erdélybe (1574). Szerk. Benda Kálmán – Tardy Lajos, Bp., 1982. 60–61.

²⁰ Pl. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României. Direcția Județeană Cluj) (továbbiakban: ROL KmIg) Beszterce város lvt., 16401.

²¹ pl. MOL P 507 Nádasdy-lvt., fasc. 17.

²² pl. MOL P 1239 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Apafi Mihály-gyűjtemény 1. dob.

²³ pl. ROLKmIg Beszterce város lvt. 17014.

²⁴ Uo.

²⁵ pl. MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma E 190 Archivum familiae Rákóczy. (továbbiakban E 190 Rákóczy lvt.) 8153.

²⁶ Uo.

²⁷ pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 8845.

²⁸ pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 8994.

²⁹ pl. MOL R 298 Erdélyi iratok, 12. cs. 8.

³⁰ pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 8833.

³¹ pl. ROL KmIg Beszterce város lvt., 15926.

³² pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 9019.

³³ pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 8932-8933.

kraczon (karácsony),³⁴ zapisz (oklevél),³⁵ önágyaságok *cununálták*³⁶ (eskették meg, azaz násznagyoskodtak értelemben) az új házasságokat, *eltokmálja*³⁷ (megalkuszik, megegyezik) stb. Magyar szövegbe ágyazott – latin betűkkel, a magyar kiejtés szerint fonetikusán leírt – román mondattörödékre eddig csupán egyre akadtam a vizsgált anyagban: „...de care mulzamesz marje tale” (ennek magyar fordítását az írnok a margón feltüntette: melyet köszönök nagyságodnak).³⁸ Érdekességként megállapíthatjuk, hogy néha román közmondásokat is fellelhetünk a szövegben. Idézhetjük e vonatkozásban Gheorghe Ștefan³⁹ levelét, melyben Vasile Lupu⁴⁰ vonatkozóan a következőt állítja: „az mint nálunk szokták mondani, hogy a farkas megváltoztatja a szőrit, de a természetit nem”⁴¹ (lupul își schimbă părul dar nă-ravul ba), melynek magyar megfelelője „a kutyából nem lesz szalonna”. Ezúttal ráadásul az írnok szellemességéről is tanúbizonyságot tesz, egyfajta szójátékot alkalmaz, hiszen a vajda neve: Lupu, románul farkast jelent. Mindent összevetve azonban az átvizsgált anyagban elenyésző a román szavak használata.

A moldvai és havasalföldi magyar nyelvű missiliseknek írásbeliségünk általános fejlődésébe való beilleszkedése, a helyi sajátosságok szinte teljes hiánya érthető, ha a magyar secretariusok életpályáira gondolunk. Az volna a meglepő, ha ezek a kor színvonalán álló műveltségű deákok, akik Erdélyben és a királyi Magyarországon tanultak, tevékenységük során nem alkalmazkodtak volna az általános és viszonylag stabil szabályokhoz hosszabb–rövidebb ideig tartó moldvai, havasalföldi tevékenységük során.

A Kárpátokon túli területek magyar nyelvű hivatalos írásbelisége tehát leginkább az erdélyi fejedelemség írásbeliségét követve fejlődött. Erre utal például Constantin Șerban⁴² havasalföldi vajda levele, amelyben szabadkozik, és csodálja, hogy előző írása miért nem nyerte el a fejedelem tetszését, noha azt is a megadott minta szerint készítette: „Dikul uram részről való kézírásunk hogy nem tetszik nagyságodnak, mi csodáljuk, mert az nagyságod adta compositio szerint van az is, mi mindazonáltal azon tenor szerint magyarul iratjuk le ...”⁴³ A levelek írásképet tekintve a legtöbb esetben érthető módon az erdélyi fejedelmi kancellá-

³⁴ pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 8937.

³⁵ pl. MOL E 190 Rákóczy lvt., 8839.

³⁶ Szilágyi, 1883. 717.

³⁷ *I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok.* Szerk. Beke Antal – Barabás Samu, Bp., 1888. 788.

³⁸ MOL P 507 Nádasdy lvt., fasc. 17.

³⁹ Gheorghe Ștefan moldvai vajda (1653–1658)

⁴⁰ Vasile Lupu moldvai vajda (1634–1653)

⁴¹ *Erdély és az északkeleti háború. II.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1891. (továbbiakban Szilágyi, 1891.) 79.

⁴² Constantin Șerban havasalföldi vajda (1654–1658)

⁴³ MOL MKLvt E 190 Rákóczy lvt., 8861.

ria írásgyakorlatának hatása első ránézésre megállapítható és ugyanez mondható el a formulás részek használatára, a levelek szerkezetére vonatkozóan is. Maga a jelenség az ezen országok közötti szoros politikai és gazdasági kapcsolatoknak tulajdoníthatóan alakult ki és fejlődött mindaddig, amíg Erdélyben a hivatalos nyelv a magyar volt. Abban az ütemben, ahogyan Erdélyben előretört a Habsburg hatalom, az újonnan kialakult rendszer ismét a latint tette az udvari és vidéki szervek közti érintkezés hivatalos nyelvévé, a magyar nyelvű írásbeliség pedig visszaszorult a megyék és a székely székek közigazgatásába. Természetesen ezzel párhuzamosan a magyar nyelv kiszorult az Erdély, illetve Moldva és Havasalfölde közötti hivatalos írásbeli kapcsolattartásból. E jelenségnek magától értetődően negatív kihatásai voltak a magánszféra magyar nyelvhasználatára, ám a Kárpátokon túli társadalmi vezetőréteg családjai még a 18. században is, igaz ugyan, hogy kisebb mértékben, de írtak magyar nyelvű leveleket.⁴⁴ E missilisek szerzői azonban leggyakrabban a Moldvában és Havasalföldön szerencsét próbáló magyar értelmiségiek, mesteremberek vagy kereskedők lehettek. E levelek nyelvvezete, formája, az írás minősége igen változó írója műveltségének függvényében, de általánosságban véve megállapítható, hogy összehasonlítva az előző időszakokkal, sokkal több latin fordulatot találunk bennük. Eltűnt tehát az a hozzáértő deákréteg, amelyik kis létszáma ellenére, az államgépezetben elfoglalt helyének köszönhetően a magyar nyelvű írásosság hivatalos képviselője volt, annak általános szabályaihoz igazodott és feladatait többé-kevésbé szakszerűen látta el.

Végezetül a magyar nyelvű írásbeliség e sajátos ágához kapcsolódó néhány érdekességre hívom fel a figyelmet. Az erdélyi fejedelmi udvarban nem okozott gondot az alkalomadtán cirill betűkkel írt román levelek elolvasása, mert kéznél volt a hivatalos román tolmács. Ennek tudatában küldte fordítás nélkül Gheorghe Ștefan vajda, sürgős esetekben II. Rákóczy Györgynek a Portáról érkezett bizalmas jelentéseket, a következő megjegyzéssel: „Nagyságod az oláh levelekből is megértheti”.⁴⁵ Máskülönben a fontosabb politikai megállapodásokat két nyelven, magyarul és románul is kiállították.⁴⁶ A kétnyelvűség tehát korlátozások nélkül érvényesülhetett a szóbeli kapcsolatok szintjén. A hivatalos írásbeli nyelv Erdélyben azonban, belső használatban, a vizsgált korszakban mindvégig a latin és a magyar volt. Ezzel a fél évszázada meggyökerezett szokással magyarázható, hogy amikor 1600-ban Mihály vajda mindezt figyelmen kívül hagyta és megpróbálta az iratokat szerbül (azaz cirill betűkkel) és románul kiállíttatni, az országgyűlés olyan határozatot hozott, melynek értelmében a nemesekhez címzett leveleket vagy magyarul vagy latinul kellett írni. Azt is elrendelték, hogy aki ennek ellenére mégis

⁴⁴ pl. MOL A Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltárai, Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, G 15 Emigrációba vitt rész Caps. D. fasc. 94/71.; MOL P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Neo-regestrata acta 2216 a/1–2.

⁴⁵ MOL E 190 Rákóczy lvt., 9194.

⁴⁶ Szilágyi, 1883. 704.

megpróbál szerb vagy román nyelvű levelekkel eljárni, azt fogják meg és vigyék Mihály vajda elé a levéllel együtt.⁴⁷ Feltehetően ennek a stabil írásgyakorlatnak is köszönhetően vehette át a magyar nyelv a latin szerepét az államközi kapcsolatokban. Mindehhez hozzájárult természetesen az is, hogy a Kárpátokon túliak latin ismeretei általában igen gyengék voltak, ha egyáltalán voltak.⁴⁸

Hasonlóképpen sajátos megoldásokra utal Gheorghe Ștefan vajda kijelentése, mely az 1656-ban II. Rákóczi Györgynek küldött levelében található: „Igen nagy nehézséginkre esett, el nem tudván a nagyságod levelit magyar deákunk jelen nem léte miatt olvasni [...] nehezen magyaráztattuk meg, egészen meg sem lehetett. Kérjük nagyságodat [...] elkésett bojérunk míg megjő nagyságodtól, oláh írással az nagyságod becsületes leveleivel, a nagyságod bötűivel legyen iratva.”⁴⁹ Az tehát a moldvai vajda kérése, hogy amíg nincsen jelen a magyar secretarius, írják a leveleket románul, de latin betűkkel. A kérés érthető, hiszen a cirill betűs írással Erdélyben, a latin betűssel pedig a Kárpátokon túl boldogultak nehezebben, de a latin betűs román nyelvű szöveget a román címzettek már kibogozhatták.

A két különböző nyelv és írásrendszer ötvözésének érdekes gyakorlatát hasznosították a titkosírások alkalmazásánál is. Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakított egy olyan titkosírás-rendszert, amely a cirill betűket használta fel, de a Kárpátokon túli területeken a titkosírás alapját szintén a megváltoztatott hangértékű cirill betűk, illetve a számok képezték, és ezek kombinációjával írták a magyar nyelvű szövegeket.⁵⁰ A cirill és latin betűk egymással határos sajátos világára, a román–magyar írásbeliség 16–17. századi történetére vonatkozóan sokatmondó annak a havasalföldi vajdai secretariusnak a feljegyzése, aki a Johann Rottalhoz intézett rejtjeles levelezést bonyolította: „Ezt magyar szóra írtam ugyan azon bötűkre, csakhogy magyarul vagyon írva. Nagyságod is úgy írjon magyarul, mert deákul nem igen értjük.”⁵¹

A fentebb bemutatott missilisek a magyar és román nép közötti sok évszázados, igen változatos művelődési kapcsolatok sajátos relikviái. Ugyanakkor az európai latin (nyugati) és bizánci–cirill (keleti) kultúrkörök kapcsolatának egyik sajátos változatával állunk szemben, melynek kutatása, feltárása legalább olyan fontos kell hogy legyen történetírásunk számára, mint a hódoltság korabeli törökök magyar nyelvű levelezéséé.

⁴⁷ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. (1597–1601) Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1878. 526.

⁴⁸ Gáldi László: *XVIII. századi humanizmusunk és a románság*. Bp., 1940. 12–13.

⁴⁹ Szilágyi, 1891. 77.

⁵⁰ Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: *A latin írás története*. Bp., 1987. 203–204.

⁵¹ MOL P 507 Nádasdy lvt., fasc. 17.

VARGA J. JÁNOS

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG ÉS FELSZŐ-MAGYARORSZÁG KAPCSOLATA A 17. SZÁZADBAN

Az Oszmán Birodalom magyarországi terjeszkedése során különös figyelmet kapott Felső-Magyarország. A szóban forgó 13 vármegye – nyugatról keletre: Heves, Gömör, Borsod, Torna, Szepes, Abaúj, Sáros, Zemplén, Szabolcs, Ung, Szatmár, Ugocsa és Bereg – a Garam menti bányavárosoktól az Erdélyi Fejedelemség észak-nyugati határvidékéig, a Vereckei-hágó – Huszt – Nagybánya – Kővár – Kereki – Debrecen vonalig terjedt. Jóllehet a Porta katonai és politikai vezetői Bécsset jelölték meg a nyugati irányú terjeszkedés elsődleges céljául, és második helyre sorolták a Máramarosi-havasokig terjedő Magyar Királyság fokozatos alávetését, nem zárták ki a fordított sorrendet sem. Negyedik lehetőségként felmerült a két feladat egyidejű végrehajtása. Geopolitikai és stratégiai elgondolásuk megvalósításakor szóba került a Királyságnak Bécsről legtávolabb, Erdélyhez legközelebb eső része, Felső-Magyarország, mint a nyugati irányú hódítás „ugródeszka”-ja. Koncepciójukat a 16. század végétől Kara Musztafa pasa, nagyvezír 1683-as Bécs elleni vállalkozásáig, száz esztendőn át lépésről lépésre, mindenkor az adott politikai és katonai lehetőségekhez igazodva igyekeztek megvalósítani. Céljuk, hogy egy-egy vazallus uralkodójelölt vagy a Habsburg ellenes rendi, vallási mozgalmak élére álló és az országegyesítésre törekedő, szintén vazallus erdélyi fejedelem fel- és kihasználásával, újabb területeket szakítsanak le a Habsburg országrészről. Az oszmánok részéről megnyilvánuló „tudatosság,” „módszeresség,” „tervszerűség,” nem hosszú távra kimódolt, megváltoztathatatlan területszerző politikát feltételez, hanem többé-kevésbe állandó gondolati panelekből építkező konstrukciót, amelyet mindenkor a lehetőségekhez igazodó cselekvéssorral töltöttek ki. Kedvező alkalommal – akár évtizedekkel később – megismételték az eljárást, szükség esetén kicserélték valamelyik állandónak szánt elemét, a konkrét eljárás sort pedig feltétlenül újra tervezték.

Báthori Zsigmond fejedelem 1593 szeptemberében, mielőtt csatlakozott a tizenöt éves háborút megvívó keresztény koalícióhoz, feladatot kapott a Portától: Szinán pasa nagyvezír felszólította, hogy ne kedvezzen a „német pártnak,” induljon meg csapataival a Tiszántúlra, és foglalja el Kállót és Kisvárdát.¹ Később

¹ Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár Litt. Turc. Fol. Hung. 934. 23 r.

egyres fejedelmi ahdnámék visszatérő fordulata lett a megengedett, olykor szabályozott területszerzés. Bocskai István 1605 júliusában kelt portai hitlevele lehetővé tette a fejedelemnek, hogy meghódítsa a Magyar Királyságot, sőt a szomszédos tartományokat is: „az Erdélyi Fejedelemséget és a Magyar Királyságot teljes auctoritással mindenképpen tinéktek és utánad fiaidnak adtuk, és azokhoz valamely országoknak és tartományoknak akarajtok leszen, hogy mi hatalmasságunk hűsége alá meghajoljanak, azok is megengedettek” – jelentette ki I. Ahmed szultán (1603–1617). A „Bécs felé” eső területet azonban nem leendő vazallus tartománynak, hanem az Oszmán Birodalom részének tekintette, és elvárta átadását.²

A Bocskait követő fejedelmek ahdnáméja rendre biztosította – Báthori Gábor 1608. évi hitlevelének szófordulatával élve – a „Magyarországon való fejedelmeskedés”-t³, azaz az önkéntes vagy fegyverrel kikényszerített hódoltatást. A 17. század első felében a Porta megőrizte ugyan az 1606-ban aláírt zsitvatoroki békét, de az erdélyi fejedelmek – oszmán támogatással – évekig elhúzódó fegyveres harcot folytattak a Habsburgok ellen a rendi jogokért és a vallásszabadságért, miközben kiterjesztették hatalmukat a Magyar Királyság északkeleti területeire. Bocskai István és Bethlen Gábor – Isztambul hozzájárulásával – a Magyarország fejedelme címet is megszerezte, amely Bocskai uralkodása idején négy (Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa), Bethlen korában hét felső-magyarországi vármegye (az előzőek, továbbá Abaúj, Borsod, Zemplén) életfogytig tartó birtoklását jelentette. A Kassa központtal Erdélyhez csatolt és a Fejedelemség révén vazallusi függésbe került „tartomány”-ért évi adót fizetett a fejedelem a Portának. A Bécs-től távoli országrész nemességének a szultán által biztosított jogok jelentették a vonzerőt az erdélyi állapot elfogadásához. Ezt foglalja össze az 1619 végén II. Oszmán (1618–1622) kancelláriáján készült ahdnáme, amelyet a Bethlen Gábor Erdélyéhez csatlakozni készülő felső-magyarországi rendek kértek a Portától. A szultáni oklevél bevezetője I. Szulejmán (1520–1566) idejére és „Bocskai király” uralkodásának esztendeire hivatkozik, amikor a felső-magyarországi urak a törökhöz álltak, majd Bethlen Gábor fellépésére emlékeztet, aki a szulejmáni szerződéslevelél szellemének megfelelő írást kért. II. Oszmán ugyanakkor megesküszik Mohamed hitére és törvényére, hogy „míg az említett bégek és kapitányaik [...] őszintén [...] hódolnak [...], s az említett Bethlen Gáborral egyesülve, bárhonnan jön az ellenség Erdélyország ellen, annak elűzéséről gondoskodnak,” és megfizetik adójukat, megvédi őket az ellenségtől, tiszteletben tartja „törvényeiket, vallásukat és szokásaikat,” hogy „nyugodtan éljenek.”⁴ Szinte felért (volna) a Habsburgokkal szemben fegyverrel védett rendi alkotmánnyal, ha nem mutatta volna meg időnként másik arcát a Porta. Mint 1647 kora tavaszán, amikor I. Rá-

² *Erdélyi Történelmi Adatok* II. Szerk. Mikó Imre – Szabó Károly, Kolozsvár, 1856. 321–328.

³ Uo. 331–335., 340–341.

⁴ *Török-magyar Oklevéltár 1533–1789*. Ford. Karácson Imre, Szerk. Thallóczy Lajos – Kracsma-rik János – Szekfü Gyula, Bp., 1914. 198–199.

kóczi György fejedelem késlekedett az adófizetéssel. Száli pasa nagyvezír félelmetesen udvarias levele nem hagyott kétséget a felől, hogy roppant erőket szabadít magára Erdély, ha nem engedelmeskedik: „Erdél országa felségtulajdon, melyet örökségül hagytak kiváló atyái és magas rangú elődei ő Felsége [ti. Ibrahim szultán (1640–1648)] számára” – írja a nagyvezír –, „Erdélország népe is az ő rájája, melyet ugyanúgy kell oltalmaznia, mint más országok rájait, akik az ő védelme alatt állnak. És a valóságban ti is ugyanolyan szolgálai vagytok, mint a többiek. Az ő magas parancsainak engedelmeskedni örömteli kell, hogy legyen számotokra. Felséges szolgálataiban lelketeket és fejeteket kell feláldoznotok, valamint minden erőtetket és képességeteket, hogy a béke és nyugalom tökéjét megszerezzétek magatoknak. Akár a pénz fizetése, akár bármilyen [más] szolgálat van rád bízva tökéletesen és a lehető leggyorsabban kell teljesítened. Egyetlen kötelességet van, kimutatni őszinteségeteket és odaadástokat.”⁵

Bethlen Gábor halála (1629. november 15.) után csaknem másfél év telt el, mire a Magyar Királyság fegyveresen kierőszakolta a nikolsburgi békében átengedett hét vármegye visszaadását. Az erdélyi fejedelem azonban nem tekinthette véglegesnek az 1631. április 3-án aláírt megállapodást, mert Felső-Magyarország egyik leghatalmasabb főuraként éppen a visszaengedett Felső-Tisza-vidéki vármegyékben feküdtek birtokai, de frissen megszerzett hatalmának megszilárdítása, dinasztíája jövőjének megalapozása és a Fejedelemség területi növelésének a szándéka is arra ösztönözte, hogy a csaknem másfél évtizede zajló nagy európai küzdelemben, a harminc éves háborúba a számára kedvező pillanatban bekapcsolódjék. És harmadik tényezőként megjelent a Porta, amelynek érdeke azt kívánta, hogy Erdély úgynevezett országgyesítő törekvéseinek felhasználásával új területeket vonjon el a Magyar Királyságtól. Rákóczi György tudta, hogy nem indíthatja el hadait Isztambul jóváhagyása nélkül, hogy nem képes megtartani az elfoglalt területet oszmán segítség híján, s hogy minden visszavett vármegyéért adót kell majd fizetnie a Nagyúrnak. Megszerezte hát az engedélyt 1643 őszén, csatlakozott a Habsburg ellenes koalícióhoz, majd a következő évben visszaszerelte a hét vármegyet, sőt csapatai előrenyomultak a Garam vonaláig, immár kiterjesztve a fejedelem fennhatóságát 13 vármegyére. A területnövekedéssel arányosan megemelt portai adót azonban késlekedett megfizetni, ráadásul küszöbön állt az Oszmán Birodalom kandiai háborúja, amely békességet kívánt III. Ferdinánddal: előbb a Porta hosszabbította meg a fegyvernyugvást Béccsel, majd ugyanerre szorították a fejedelmet. Az 1645. évi linzi béke értelmében a hét északkeleti vármegye visszakerült Rákóczi Györgyhez. Közülük Szabolcsot és

⁵ Blaskovics József: Az „orta Madzsar” (Orta Macar) és Erdély történetére vonatkozó török okiratok I. Rákóczi György fejedelem korából. = *Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve*, VI. [Miskolc], 1990. 290., 301. (továbbiakban Blaskovics, 1990.)

Szatmárt utóda is megtarthatta, a többi magát uralhatta haláláig.⁶ Isztambul megnyugvással fogadta a megállapodás hírért, egyrészt az esetleges nyugati konfliktus elkerülése miatt, másrészt, mert felfogása szerint a szóban forgó terület Bocskai és Bethlen „jogán” Erdélyhez tartozott.⁷ Ugyanakkor sajnálta a felső-magyarországi „csendes” területszerzés félben maradását. Erre utal a fejedelem portai követének, Serédy Istvánnak 1645 szeptemberében urához intézett levele, amelyből kitűnik, hogy az oszmánok nemcsak Magyarország immár száz esztendeje tartó területi és politikai megosztásában szántak szerepet Erdélynek, hanem a Habsburg országrész észak-északkeleti vármegyéinek meghódításában is: „nem jól tetszik nekik az Nagyságod békessége a némettel” – írja Serédy –, „mert ők, kegyelmes uram, nagy kereskedést reméltek ebből, hogy mind Nagyságodon, mind [a] német császáron vonhatnak, kiváltképpen várakat.”⁸

A hét vármegye megnövekedett szerepét mutatja, hogy az 1630–1640-es évektől egyre határozottabb területi egységként, „Orta Maçar” („Közép-Magyarország”) néven említik az oszmán források. A névadás kétségtől földrajzi alapon jött létre, mert az Alsó-Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közé beékelődött területet jelentette.⁹ Ugyanakkor az ott élő lakosságot („orta maçarok”) is értették rajta.¹⁰ Státuszát tekintve „Janus arcú” volt, két irányba tekintett és kötődött. Pénzügyek vonatkozásában és a közigazgatás alsó szintjén Erdélyhez tartozott, egyébként a Királyság része maradt. Az „Orta Maçar” mágnásai, vármegyéinek és városainak követői a Habsburg uralkodó országgyűlésére jártak, az országbírói méltóságot a hét vármegye előkelőinek egyike viselte, főispánját is a király nevezte ki, és ő adományozta a katolikus egyházi javadalmakat. Ellenben a terület gazdasági hasznát a fejedelem élvezte. A hét vármegyének az erdélyinél fejlettebb gazdasága, bor- és szarvasmarha kereskedelmének vámjövedelme, koronabirtokai és adói jelentősen hozzájárultak Bethlen Gábor és I. Rákóczi György évi mintegy 500–700 ezer forintra rúgó állami bevételeéhez. A fejedelmi hatalom

⁶ *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig.* Szerk. Makkai László – Szász Zoltán, Bp., 1986. 705., 707–708.

⁷ Blaskovics, 1990. 266–267., Uo. Forrásközlés II. 272., III. 275–276; *I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok.* Szerk. Beke Antal – Barabás Samu, Bp., 1888. (továbbiakban *I. Rákóczy György és a Porta*) 711.

⁸ *I. Rákóczy György és a Porta*, 779.

⁹ Blaskovics, 1990. 260.; Vojtech Kopčan: Zur historischen und geographischen Abgrenzung der osmanischen Bezeichnung „Orta Macar” (Mittelungarn). = *Asian and African Studies* 27. Bratislava – London, 1981. 87–89. (továbbiakban Kopčan, 1981.); Vojtech Kopčan: K osmanskému pomenovaniu Thökölyho kniežatstva „Stredné Uhorsko” (Orta Madžar). = *Nové obzory* 27. Košice – Prešov, 1985. 161.; Fekete Lajos: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. I. közl. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1930. 1–2. sz. 4–5., 8.; Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár. Ms. 4943. Páris. Svédország. Törökország, Thököly hódolása. 2–3.

¹⁰ *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645.* Red. Fekete, Ludwig, Bp., 1932. XLIX., 449.; Kopčan, 1981. 90–91.

nélkülözöte ugyan a Habsburg uralkodóra figyelő nagybirtokosok támogatását, de komoly társadalmi bázist jelentett a kálvinista köznemesség, valamint a hajdú- és mezővárosok lakossága. Éppen ez a középréteg rendelkezett hagyományosan erdélyi támogatást kereső, oszmán orientációjú, következésképpen Habsburg ellenes politikai indíttatással, amelyhez Isztambul hozzákapcsolta a maga érdekeit. Sok jel arra mutat, hogy a 17. század első felében a közép-kelet-európai régióban tért hódító lengyel mintájú „nemesi köztársaság” eszméje éppen az ország észak-keleti vármegyéiben rendelkezett mély társadalmi gyökerekkel. Az irányzat egyik vezéralakja Bocskai István zempléni főispán – a század eleji Bocskai fejedelem rokona – volt, akit a források a kelet-magyarországi konspiráció „directora”-ként emlegetnek.¹¹ A köréje tömörülő kálvinista nemesség a saját képére formált köztársasági államformában látta boldogulásának útját, amelyre a „libera electio” elvének érvényesítésével léphet. A „szabad választás” az egykorú szóhasználatban király- vagy kormányzóválasztást jelentett, amely ősi módon „mezőben” vagy „táborban” zajlik le az „ország” tagjainak részvételével. A „libera electio” egyfajta biztosítéknak tűnt a nemesség szemében, hogy a szavazatukkal uralomra segített király vagy gubernátor engedelmes eszközük lesz a hatalom gyakorlásában, s hogy az új politikai rendszerben a súlypont nem a „koroná”-ra, hanem az „ország”-ra, mint a nemesség egészére esik. A mozgalom külpolitikai irányultságát a következőképpen fogalmazták meg Zemplén megyei vezető nemesek: „inkább a török alá adjuk magunkat, semmint a német uralkodjék rajtunk”, mert a török Erdély módjára „inkább megtart minket igazságunkban.”¹²

A felhalmozódott gyűanyagnak Köprülü Ahmed nagyvezír kívánt határozott irányt adni 1663-ban, amikor az „Orta Maçar” nemcsak földrajzilag, hanem politikai programját tekintve is körvonalazódott, és alkalmassá vált Isztambul célkitűzéseinek megvalósítására. Ahmed pasa az 1663-1664-es hadjárat idején a Portának adót fizető, úgynevezett „protestáns köztársaság” létrehozását tervezte, élén a korábban francia szimpátiájáról ismert, az elégedetlen nemességtől támogatott Károly Lajos pfalzi választófejedelemmel (1648–1680). A jelölt azonban elutasította az ajánlatot,¹³ ezért a nagyvezír újragondolt tervében I. Apafi Mihály

¹¹ Pach Zsigmond Pál: Európa a 16–17. században. = *Történelmi Szemle*, 1979. 2. sz. 327.; *Teleki Mihály levelezése IV. 1667–1669*. Szerk. Gergely Sámuel, Bp., 1908. 90.

¹² A „nemesi köztársaság” és a „libera electio” eszméjére l. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Hung. Spec. Fasc. 291/D. Fol. 77–102. Punkt 39. Fol. 242–257., Fasc. 292/A. Fol. 25–30. Punkt 6. Fol. 49–59. Punkt 6.; A török orientációra vonatkozó vallo-mátrészletek árvai, honti, turóci és zólyomi nemesek részéről hangzottak el 1671-ben a turóci konvent előtt. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Magyar Kamara Archivuma E 148 Neo-Registrata Acta No. 517/8.

¹³ A tervről Karl Caraffa a pápa bécsi nunciusa számolt be 1663. október 20-án kelt jelentésében. Artur Levinson: *Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I.* (1657, Februar bis 1669, Dezember) = *Archiv für österreichische Geschichte*, 103. Bd. II. Hälfte. Wien, 1913. 578–579.; *A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683*. Összegejtötte, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta: Vanyó Tihamér Aladár, Pannonhalma, 1935. 15.

erdélyi fejedelemre osztotta a főszerepet. Apafi vonakodott a nem kívánt feladattól, vazallushoz illően mégis megjelent Ahmed pasa érsekújvári táborában. Az észak-északkeleti országrész meghódoltatásának terve végül a következő évben Szentgotthárdnál elbukott, ahol Raimondo Montecuccoli tábornok meghátrálásra kényszerítette a Bécs irányában előrenyomuló nagyvezírt.

A Porta csaknem 20 évet várt, hogy Köprülü Ahmed kudarca után ismét megkísérelje létrehozni a Habsburg-Magyarország testéről leszakított hűbéres államalakulatot. A hét vármegye akkor már jó ideje magában hordozta a hatalmi elkülönülés, az önálló állami létbe fejlődés jó néhány tendenciáját. Ráadásul II. Rákóczi György halála (1660) óta hatalmi vákuum alakult ki a térségben; kiderült, hogy a Habsburgok nem, vagy csak nagy nehézségek árán képesek igazgatni, a meggyengült Erdély pedig képtelen hatalmi körébe vonni. Ebben a helyzetben ígéretesnek tűnt a Porta számára a fiatal, ambiciózus, Apafi fejedelemnél vállalkozóbb szellemű és tehetséges Thököly Imre fellépése, és sikeres Habsburg ellenes küzdelme a „senki földjén.” A tárgyi és személyi feltételek ilyen „szerencsés” egybeesése alighanem figyelemre méltó a Thököly-problematika helyes értelmezéséhez. Ugyanis az immár 100 esztendeje érlelődő, az oszmán hatalom számára kedvező történelmi pillanat létrejöttéről van itt szó, tudniillik a mobilizált felső-magyarországi vármegyék és az 1680-as évekre leáldozóban levő ország egyesítő koncepció folytatására felesküdt, a hatalomhoz ragaszkodó, jobb sorsra érdemes személyiség találkozásáról.

Thököly Imre beváltotta a hozzá fűzött portai reményeket, mert megszerezte az I. Rákóczi György halála után a Habsburg uralkodónak visszaadott öt vármegyét, sőt továbbiakra is kiterjesztette fennhatóságát. Amikor IV. Mehmed szultán (1648–1687) 1682 szeptemberében kinevezte őt az „Orta Maçar királyának” – ő fejedelemnek mondta magát –, a Vág és a Garam forrásvidékéig terjedő 13 felső-magyarországi vármegye tartozott ellenőrzése alá, ugyanakkor továbbiak várományosa lett, mert az ahdnâme nem jelölte ki fejedelemségének határát, következésképpen lehetővé tette a nyugati irányú előrenyomulást a királyi országrész rovására. Magyarország negyedik darabjára hullott szét. A függő helyzetű tartomány központja – Bocskai István fejedelem óta immár negyedszer – Kassa lett, és évi 40 ezer tallér adót fizetett a Portának.¹⁴

¹⁴ Thomas Mack Barker: *Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Turkish Siege and its Historical Setting*. Albany – New York, 1967. 139., 411.; Kopčan, 1981. 92.; Nicolae Jorga: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. Nach den Quellen dargestellt IV. Bd. (bis 1774.) Gotha, 1911. 187.; Orel Géza: *Thököly diplomatiája 1681. júniustól 1686-ig*. Bp., 1906. 22–23. – Az északkeleti vármegyék három alkalommal Erdély részeként, egyszer attól függetlenül, különálló fejedelemségként kerültek portai függésbe. Bocskai István idejében négy vármegye (1605. április 20. – 1606. december 29.), Bethlen Gábor uralkodásakor hét vármegye (1619. szeptember 21. – 1629. november 24.), I. Rákóczi György regnálásakor hét vármegye (1644. március 12. – 1648. október 11.), Thököly Imre éveiben 13 vármegye (1682. szeptember 16. – 1685. október 15.).

Bécs második oszmán ostromának esztendejében Thököly Imre fejedelemsége óhajtott székhelyének, Pozsonynak a megszerzésén fáradozott. A koronázó várost ugyan nem tudta elfoglalni, de az alsó-magyarországi tíz vármegye (Árva, Liptó, Zólyom, Nógrád, Turóc, Hont, Trencsén, Bars, Nyitra, Pozsony) a nyár közepén a kezére került.¹⁵ A Felföld egészének megszerzésével az „Orta Maçar” elvesztette eredeti jelentését és eszköz szerepét, a hódítás immár túlmutatott „Közép-Magyarország” határán. A megfenyegetett és ígéretekkel érdekeltté tett dunántúli urak átállása a Magyar Királyság utolsó hét vármegyéjének (Komárom, Veszprém, Zala, Győr, Moson, Sopron, Vas) „elestét” hozta. Thököly csapatai, meg a mellé adott török-tatár segélyerők, azután már az ausztriai örökös tartományok kapuit döngették, sőt szándékuk a Murán túli horvátországi területek ellen is irányult.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy 1683 nyarán már nem az eredeti „Orta Maçar” megszilárdítása állt az oszmán törekvések középpontjában, hanem egy területileg lényegesen kiterjedtebb, de földrajzilag változatlanul a Német-római és az Oszmán Birodalom közé ékelt országrész, egy „új Közép-Magyarország” létrehozása, amelynek státusa egyelőre bizonytalan volt. Legalább is 1683. szeptember 12-ig a Bécset felmentő kahlenbergi csata napjáig. Azután minden megváltozott.

De addig a történelem eljátszatta a leghálátlanabb szerepet a darabjaira szét-esett Magyarországgal. Amíg a nyugati országrész megvívta harcát az oszmánok ellen a Habsburgok oldalán, addig Erdély a Porta önös érdektől vezérelt politikai közegében védte a rendi és vallási jogokat, és fenntartotta a magyar állam folytonosságát. Az „Orta Maçar” viszont – sajátos oszmán „találmány”-ként – segítette előkészíteni a teljes behódolást. A Porta törekvése egy a magyar koronához tartozó, azaz a Habsburg uralkodó által eredetileg „de jure” bírt terület megszerzésére irányult, amelyet I. Szulejmán szultán óta – sajátos logikával – a Habs-

¹⁵ Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVIII. (1683–1686). Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1895. 130–133.; Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. 2. rész. Bp., 1889. (Magyar történeti életrajzok 15.) 58.; Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. = *Magyar Történelmi Tár*, 1860. 91.

¹⁶ Esterházy Ferenc 1683. július 17-én írta Esterházy Pál nádornak Lánzsér várából: „[a] nagy barom török erőnek az a szándékja, hogy Bécset magáévá tévén avval meg nem elégszik, hanem mégyen igyenesen Styriára, onnan Horvátországra, mindenikét magáévá kívánván tenni.” EOE, XVIII. 134.; Posch, Fritz: Christoph Graf Batthyány von Güssing und die Steiermark im Türkenjahr 1683. In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. Burgenländische Forschungen. Sonderband VII. Eisenstadt, 1984. 291–292.; MOL Az Esterházy család hercegi ágának levéltára P 125 Pál nádor iratai 16. cs. 3988. sz.; A Porta már 1682 decemberében érdeklődött Gyerőffi György erdélyi követnél Horvátország igazgatása, az országrész és a nádor kapcsolata felől. *Török-magyarkori történelmi emlékek. Török-magyarkori állam okmánytár* VI. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor, Pest, 1871. 300–301.; 1683 júniusában hírek keringtek, hogy a töröknek „legkiváltképpen vagyon szándéka Horvátország felé, melyet Zerinyi Ilona asszonnak meg is ígért hódoltatni s kezében adni.” MOL A herceg Batthyány család levéltára P 1314 Missiles 14.035. sz. Czere Mátyás bicskei főbíró levele Festetics Pálnak, Bicske, 1683. június 13.

burgoknak adófizetés ellenében átengedett területként, vagyis sajátjaként tartott számon, és magyarországi (vagy erdélyi) közreműködéssel kiterjeszhetőnek vélt a Királyság egészére. Thököly a két küzdő fél között „de facto” megszerezte, ám „de jure” is bírni akarta a magyar király ellenében, továbbá adót fizetett érte Isztambulnak, és remélte, hogy megőrizheti vele kapcsolatos vazallus státusát. Noha a beolvasztás veszélye Damoklész kardjaként lebegett a feje felett. A konstrukció egyszerre volt eszköz-cél rendszer és csapda. Thököly Imre csapdája, amelyben a Porta eszközeként működhetett a magyar állam egyfajta (időleges) fenntartásáért.

Levéltár, egyház, művelődés

LUPESCU MAKÓ MÁRIA

DOMONKOS RENDI OBSZERVÁNS TÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON

Ha a Domonkos Renden belül végbement obszerváns mozgalmat szeretnénk bemutatni, mindenképpen a rend alapításakor megfogalmazott célkitűzésekhez kell visszatérnünk. Ezek pedig, amint még az alapító, a kasztíliai Szent Domonkos megfogalmazta a 13. század elején, nagyon világosak és konkrétak voltak: az eretnekséget prédikációk útján győzni le, s ezt az apostoli élet ősi egyszerűsége támassza alá. Lehet, hogy III. Ince pápa hívta fel arra a figyelmét, hogy csak úgy szegülhet szembe sikerrel az eretnekekkel, ha saját maga is az apostoli szegénységet gyakorolja. Annyi bizonyos, hogy nála és társainál a tulajdon nélkülség, a kétkézi munkából és koldulásból tengetett élet, az önkéntes szegénység nem a legfőbb életcél volt, mint az éppen ebben az időben fellépő másik nagy koldulórendi alapítónál, Assisi Szent Ferencnél, hanem a hatékony eretnekellenes prédikáció nélkülözhetetlen kelléke. A szegénység Domonkos számára tehát csak az érintkezés egyik csatornáját jelentette. Így nem véletlen, hogy az ágostoni szabályzat legkorábbi követői fő indítékukat a gyakorlati evangelizáló tevékenység és a *vita apostolica* eszményének megvalósításában látták. A kor szemléletében az apostoli szegénység gondolata a világot elutasító, az embert és a természetet pesszimistán szemlélő aszkézis szülötte volt. Domonkos a prédikálást jelölte meg tehát központi feladatként. Minden egyéb – a szervezés, a tanulás, a szabályok a liturgiáról és magáról a szegénységről is – ennek az egyetlen célnak voltak alárendelve. A rend fennmaradása szempontjából nagyon fontos szerepet játszott a rivalizálás a másik kolduló renddel, vagyis a ferencesekkel, ugyanis nagymértékben vettek át tőlük olyan elemeket, amelyek megmaradásukhoz és növekedésükhöz nélkülözhetetlenek voltak. A domonkosok számára nagyon fontos volt, példának okáért, hogy átvették a ferenceseknek a szegénységgel kapcsolatos állásfoglalását, ami városi megerősödésüket jelentősen elősegítette.

Városba költözésük szükségszerűen következett életmódjukból. Egy ilyen közösségnek, bármilyen kicsi is, ahhoz, hogy fennmaradjon, elég nagy népességre van szüksége, mégpedig olyanra, amely nem a nyomor szélén áll. Mivel fő megélhetési forrásuk az esetenként kapott alamizsna volt, a barátok az erős gazdasági potenciált hordozó városokba igyekeztek, mert ott megtalálhatták azokat az embereket, akiktől létfenntartásuk függött, akik számára mondanivalójuk volt, és akik közül első tagjaikat toborozták. Egész életmódjuk a várossal való kapcsol-

latuktól függött, és ez meghatározta további fejlődésük irányát. A városokban egy embercsoport remélheti, hogy alamiznából megél, de még egy városban sem lehet úgy élni, hogy az embernek semmilyen tulajdona ne legyen. Ez problémát jelent mindenki számára, aki a szegények közé akar tartozni. Senki, és főleg semmilyen közösség nem tud sokáig tökéletesen szegény maradni. A régebbi szerzetesrendek úgy oldották meg a kérdést, hogy ideálként az egyéni szegénységet fogadták el a testületi tulajdonon belül. Nyilvánvaló azonban, hogy a valódi szegénységgel szemben ez a fajta szerzetesi szegénység tulajdonképpen gazdagság, csak más néven.¹ A domonkosok számára, akik előtt eszményképként nem annyira Krisztus szegénységének, mint a *vita apostolicának* a követése lebegett, a probléma kevésbé volt súlyos. Végül a két rend kölcsönös egymásra hatása kompromisszumra vezetett. 1475-ben a rendfőnök kérésére a pápa megengedte, hogy a koldulás szokását eltöröljék és birtokolják a munkájukhoz szükséges épületet vagy felszerelést, de jövedelmet hozó vagyonuk ne legyen. Földjük sem lehetett több mint amennyi megélhetésükhöz kell. Amíg tehát IV. Jenő óta egy kolostor csak rendfőnöki hozzájárulással fogadhatott el birtokot, most az abszolút jogot a pápa biztosította.² Az engedélyt a fejlődés elkerülhetetlen velejárójaként értékelhetjük. Ugyanakkor e vagyonkorlátozás hatását erősen csökkentette az, hogy meghatározott évi alamizsnát fogadtak el, amelyeket nem lehetett megkülönböztetni egy rendszeres járadéktól. Ennek ellenére nagy maradt a különbség a koldulórendek és a korábbi szerzetesrendek között vagyon kérdésében. Jövedelmük zöme kis pénzbeli vagy természetbeni ajándékokból eredt, örökségek-ből, temetések és gyászmisék díjából.

A barátok megélhetésének fő forrására elsődlegesen a késő középkor századaiból fennmaradt végrendeleti adományok világítanak rá. Szinte nem találunk e korból olyan testamentumot, amelyben a végrendelkező ne emlékezne meg a koldulórendek valamelyikéről (általánosabbnak az tekinthető, amikor a domonkosokra és a ferencesekre egyaránt testáltak javakat). Ezek az ajándékok, összehasonlítva a monostoralapító adományokkal, nagyon kis értéket képviseltek, de megvolt az az előnyük, hogy nagy számban és a társadalom szélesebb rétegeiből érkeztek. Az adományozók és az adományok széles skáláját jól tükrözik az erdélyi domonkos rendi kolostorok feljegyzései. A jötevők listáján a királytól a kevésbé tehetős polgárokig mindenkit megtalálunk. Idősebb Vizaknai Miklós erdélyi alvajda 1465-ben többek között széki kúriáját és halastavát hagyta a kolozsvári domonkosokra.³ 1471-ben Katarina Reich, Lukácsi Márton kolozsvári ötvös

¹ R. W. Southern: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Bp., 1987. 355.

² Angelus Maria Walz: *Compendium historiae ordinis Praedicatorum*. Romae, 1930. 67.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), Diplomatikai levéltár 36393. p. 153–157; Karl Fabritius: *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orden*. Hermannstadt, 1875. 64–66. (továbbiakban: Fabritius: *Urkundenbuch*); *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbü-*

felesége végakaratóban szintén megemlékezett a helybéli domonkos barátokról, és 4 forintot hagyott rájuk.⁴ 1455-ben V. László király a segesvári Szűz Mária-kolostor szerzeteseinek egy, a várban fekvő házat adományozott telkével és tartozékaival együtt.⁵ Bethlen Miklós 1498-ban ugyancsak a segesvári domonkosoknak velencei bíborpalástot ajándékozott. Ugyanő a templom Szent Keresztoltárának 1498-ban ezüst kelyhet, keresztet és antependiumot adott kegyes adományként. Egy évvel később szintén a segesvári domonkos szerzeteseknek három telket és ugyanannyi tóhelyet adományozott Hétúrbán. Igaz, ennek fejében a kolostor kötelezettséget vállalt, hogy imádkoznak Bethlen Miklós és néhai Mátyás király lelki üdvéért a kért módon.⁶ Míg Kőhalmi Máté plébános teológia és egyházi jogi könyveit hagyta a segesvári domonkosokra 1502-ben,⁷ addig mások különböző pénzüsségeket hagyományoztak jól meghatározott célra. Simon Sartor özvegye pénzt hagyott a szerzetesekre dalmatica vásárlása céljából 1519-ben,⁸ Stephan Pistor özvegye graduálé és antiphonarium vásárlására hagyott egy meghatározott összeget 1511-ben.⁹ A barátok tehát ideális alanyok voltak a kisebb adományok elfogadása szempontjából, szerényebb ajándékokat is használni tudtak, és apró, de értékes kedvezéseket tudtak nyújtani, hogy megkönnyítsék a mennyország felé vezető utat. Természetesen és majdnem szükségszerűen ott volt a helyük a végső jótékonyági cselekedeteket tartalmazó listán. Ahogy a társadalmi ranglétrán feljebb megyünk, az összegek nagyobbak lesznek, a lelki üd-

gen (továbbiakban: *Ub*). I. Band. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner, II–III. Band. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller, IV–VI. Band. Hrsg. Gustav Gündisch, VII. Band. Hrsg. Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad Gündisch – Gernot Nussbächer. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest, 1892–1991. VI. 218–220; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* (továbbiakban: *KmJkv*). I–II. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Budapest, 1990. I. 1676. sz.

⁴ *Ub* VI. 503–504; *KmJkv* I. 2029. sz.

⁵ *Ub* V. 480–481; Fabritius: *Urkundenbuch*. 60.; Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. 438–439. (továbbiakban: Entz: *Erdély építészete*)

⁶ Az adománylevélben ezt a következőképpen szabályozták: minden kedden Mátyás királyért hálotti misét, minden pénteken Bethlenért Krisztus szenvedéséről, szombatoként pedig Szűz Mária tiszteletére mondanak misét. Mátyás apostol napján (február 25-én) és a következő napon az egész konvent tartozik vigiliájának kilenc *lectio*ját énekelni misével együtt, Szent Márton napján (november 11-én) pedig ugyanezzel a szolgálattal tartoznak Bethlen lelki üdvéért. Neveiket minden vasárnap megemlékik a szószékről, a hívekkel együttesen is imádkoznak mind Mátyás királyért, mind Bethlen Miklósért, hogy ha a purgatóriumban lennének, szabadítsa ki őket onnan az irgalmas Isten. Fabritius: *Urkundenbuch*. 118–120.; *KmJkv* II. 3094. sz.

⁷ Dl. 21091; Karl Fabritius: Das Testament des Schönberger Plebans Mattheus von Reys aus dem Jahre 1502. = *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1874. 12. Band. 2. Heft. 375–376.

⁸ K[arl] Fabritius: Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg. = *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, 1861. 5. Band. 1. Heft. 18. (továbbiakban: Fabritius: Zwei Funde)

⁹ Fabritius: Zwei Funde. 15–16.

vösségért mondott misék száma növekszik, a bőkezűség területe kiszélesedik, de az alapelemek majdnem mindig megtalálhatók. Egy városi közösség jótékonyságának spektrumában a barátok széles középső sávot jelentettek. Bizonyos fókig kielégítettek minden általános vallási szükségletet: szegények voltak, és segélyre szorultak, temetkezőhelyet biztosítottak a hatalmasoknak, helyet a megemlékezésre a kevésbé hatalmasoknak, miséket mondtak halottakért, és feloldozták a haldoklókat.

Természetesen, mint minden intézmény, a koldulórendek is hamarosan kitermelték az életmódjukból fakadó „bűnöket”. Így a barátok szegénysége és intézményes kéregetése azt eredményezte, hogy örökségek és díjazások után kutattak, és könnyen hajlottak arra, hogy elnéző bánásmódot sejtessenek olyan bűnbánókkal, akik egyúttal jótevők is voltak. Ez a barátok életének körülményeiből és természetéből oly nyilvánvalóan adódó gyakorlat nagyon elterjedt volt, de a legrosszabb esetben sem tudatos gondatlanságból eredtek. Az életmód megerősítő volt, ám soha nem fenyegetett az a veszély, hogy a barátok kolostorai kényelemben élők zárt testületévé válnának.

OBSZERVANCIA – KOLOSTORREFORM

A rendi reform egyetemes rendi jelenség volt, amely a ferencesek körében kezdődött, és csak példájukra, őket utánózva léptek hasonló útra a domonkosok. A törekvés célja a szabályok szigorú betartása volt. Innen eredt az irányzat neve is: *strictioris observantiae*, egyszerűen: obszerváns mozgalom. A 14. század végén a koldulórendeken belül elinduló reform lényegében tehát a regulák különböző értelmezési lehetőségeinek következménye volt. A megújulást hirdetők az eredeti regulák betartása mellett kardoskodva tulajdonképpen a szerzetesség alappilléreit jelentő szegénység, szüzesség és engedelmesség átélését/megélését várták el tonzúrák kollégáiktól. Tudatosan és tervszerűen törekedtek a rendek szellemiségének átalakítására, kirobbantva a lappangó ellentéteket. A nézeteltérések azonban nem egyszerűen a szegénység értelmezése körül forogtak, vajon szabad-e egy kolostornak fekvősséggel rendelkeznie, elfogadhat-e évenkénti rendszeres támogatást világiaktól vagy kezeltetheti-e birtokait oly módon, hogy egy konfrá-terre bizza azokat, aki azután a jövedelmet visszaszármaztatja, így biztosítva a formális vagyontalanságot, – vagy pedig a naponta összekéregetett alamizsnából kell-e élnie?¹⁰ A „konventuális” szó az, amelyik sokkal jobban kifejezi az ellentét lényegét. Arra utal, hogy a régibb irányzat hívei kezdték elveszíteni mozgékonyukat, életük egyre jobban ugyanazon kolostorhoz kötődött, aminek következtében a köztük és a régi, főleg monasztikus rendek közti különbség foko-

¹⁰ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971. 291. (továbbiakban: Mályusz: *Egyházi társadalom*)

zatosan elmosódott. A konventuálisok ugyanakkor nem hittek a változás szükségességében, és úgy gondolták, hogy az alapításuk óta eltelt mintegy másfél évszázad alatt megszerzett kiváltságaik és született szokásaik nem állnak ellentétben a rend szellemiségével és szerzetesi fogadalmuk megtartásával. Velük szemben az obszervánsok az el nem kényelmesedett, küzdelemre minden percben kész szerzetest képviselték, akik előjáróiknak feltétlen engedelmességgel tartoztak. Emellett ők voltak azok, akik a közösségi élet iránt kevésbé fogékony szerzetestársaikon számon kérték a közös miséken és étkezéseken való részvételt vagy akár a szerzetesi ruha viseletét, olyan tételeket, melyeket máskülönben a regulák kötelező módon előírtak. Bizonyára abban is igazuk volt a reform híveinek, hogy a szerzetesek egyéni tulajdonjogának felszámolásában és a klauzúra szigorú megtartásában olyan bevett gyakorlatot láttak, mely eltér a régi rendi normáktól.¹¹ Így aztán nem véletlen, hogy a jelszó, amit az obszervánsok láthatatlan lobogójukra tűztek, az *ad regulam* lett.

A nézeteltérések sokasodása lassan kibékíthetetlen ellentétekké váltak a konventuálisok és obszervánsok között. Természetes, hogy egy ilyen nagyméretű, a koldulórendek egészét átható mozgalmról lévén szó, a Szentszék figyelmét és cselekvőképességét is igénybe vette. Ha a 15. század elejéig a Szentszék többnyire passzív magatartást tanúsított ez irányban, a század második felében a római álláspont jelentős változáson esett át a pápaság és az obszerváns mozgalmak kapcsolatát illetően. Kezdetben Róma érdekelt volt a koldulórendek reformjában. A hozzá mindvégig hű szerzetesrendeket bármikor bevethette céljai elérésére, szolgálataikat privilégiumokkal honorálta. Sok más tényező mellett, a kiváltságok is hozzájárultak térhódításukhoz, független kongregációk kialakulásához, melyhez azonban a helyi világi hatóságoknak és az egyházi hierarchia rendek feletti befolyásának növekedése párosult. Ezen a ponton változott meg Róma álláspontja, a további reformok támogatása ugyanis veszélyeztette volna a rendek egységét. Így aztán nem meglepő, hogy II. Pál pontifikátusával (1464–1471) kezdődően a rendi privilégiumok védelme érdekében a Szentszék megtiltotta az obszervánsoknak, hogy a konventuálisok kolostorait elfoglalják úgy, hogy né-

¹¹ Az alábbiakban a következő alapos elemzésekre támaszkodom: Bert Roest: *Observant reform in religious orders*. In: *Christianity in Western Europe c. 1100 – c. 1500*. Vol. 4. Eds. Miri Rubin – Walter Simons, Cambridge, 2009. 446–457.; Duncan Nimmo: *The genesis of the Observance*. In: *Il rinnovamento del francescanesimo: l'Osservanza. Atti del XI convegno internazionale – Assisi 20-22 ottobre 1983*. Ed. Società internazionale di studi francescani, Perugia – Assisi, 1985. 109–147.; James D. Mixson: *Poverty's Proprietors: Ownership and Mortal Sin at the Origins of the Observant Movement*. Leiden, 2009., valamint Kaspar Elm: *Verfall und Erneuerung des Ordenswesens im Spätmittelalter. Forschungen und Forschungsaufgaben*. In: *Untersuchungen von Kloster und Stift*. Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 68. Studien zur Germania Sacra 14. Göttingen, 1980. 188–238. A témára később tanulmánykötet formájában is visszatértek: *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*. Hrsg. von Kaspar Elm, Berliner Historische Studien 14. Ordensstudien VI. Berlin, 1989. 3–400.

melykor még a laikusok támogatását is élvezték.¹² Mindez Róma védekezési stratégiájának részét képezte, melyhez más elemeket is hozzácsatoltak, mint például a konventuálisok privilégiumainak megerősítését és a pápaság koldulórendek feletti közvetlen joghatóságának hangsúlyozását.¹³ A 16. század elején ismét a változás szele köszöntött be Rómában. A konventuálisok és obszervánsok közötti kolostor átvételeket követő pereskedések, melyek nemegyszer fegyveres összecsapásokkal értek véget, minden mást szolgáltak ugyan, csak éppen az eredeti célkitűzést nem. Így a Szentszék, a rendi generálisokkal karöltve, hamar rájött arra, hogy az egyház amúgy is megtépzott tekintélyét inkább a konventuálisok önreformjának támogatásával érheti el.

A pápai kúria igyekezett tehát az obszerváns kolostorreformmal járó botrányokat elkerülni és a kedélyeket lecsillapítani, bár ez nem igazán produkált látványos eredményeket. A sikertelenség okát ezúttal nem a pápai politikában kell keresnünk, sokkal inkább a külső tényezőkben. Elég, ha a kánoni jogviszonyok és a reform gyakorlata közötti feszültségre utalunk. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a közvetlen pápai joghatóságot élvező koldulórendi kolostorok reformja az obszervanciát támogató helyi, egyházi és világi tényezőktől függött. Az obszervancia támogatásának vagy elvetésének jogi döntése a pápa kezében volt ugyan, de ez csak abban az esetben járt sikerrel, ha helyi szinten a pápai óhaj egybeesett a lokális erősebb „párt” érdekeivel. Így Rómának többnyire be kellett érnie a hatalom gyakorlásának látszatával.¹⁴ Ilyen szemszögből vizsgálva az obszervanciát nem véletlen, hogy akadtak, akik a rendi reformot a szentek kanonizációs eljárásához hasonlították, a centrum és a periféria közötti egyezkedési folyamat eredményeként értelmezve azt.¹⁵ Mindenképpen fontos leszögeznünk, hogy a világi hatóságok részvétele a kolostorreformban az uralomgyakorlás szimbolikus eszközöként szolgált. Ebbe a kontextusba illeszthetjük bele a Hunyadiak azon lépé-

¹² Erre jó hazai példát kínál Erdélyi Gabriella, aki a körmendi kolostor „obszerváns” reformja köré csoportosuló eseményeket dolgozta fel mikrotörténeti elemzésbe ágyazva. Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38. Bp., 2005. (továbbiakban: Erdélyi: *Egy kolostorper*)

¹³ Katherine Walsh: Papsttum und Ordensreform im Spätmittelalter und Renaissance: Zur Wechselwirkung von Zentralgewalt und lokaler Initiative. In: *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen*. 411–431. A 15. század közepén benyújtott magyarországi obszerváns reformkérelmekre adott pápai engedélyek is ezt az általános tendenciát tükrözik. Lásd Erdélyi: *Egy kolostorper* 35.

¹⁴ Erdélyi szerint a késő középkori pápaság, a békesség megőrzését hangoztató retorikájával tulajdonképpen a helyi hatalmi tényezőkkel szembeni gyengeségét leplezte. Erdélyi: *Egy kolostorper* 41.

¹⁵ Peter Burke: How to be a Counter-Reformation Saint. In: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Ed. Peter Burke, Cambridge, 1987. 48–62. A magyar szakirodalomban az obszervancia bevezetésének ilyen megközelítésére a leg-sikeresebb példa Erdélyi említett esettanulmánya. Erdélyi: *Egy kolostorper* passim.

seit is, melyek során egyrészt a népszerűségüket veszítő monasztikus rendek gazdag kolostorait a társadalmi elvárásokra érzékenyebben reagáló koldulórendek vagy pálos remeték kezére adták, másrészt a már meglévő domonkos és ferences kolostorokban a reform átültetésére törekedtek.¹⁶

A késő középkori kolostorreform összetettségével magyarázható a német kutatás azon irányzata is, mely hagyományosan a szerzetesrendek obszerváns mozgalmát a reformáció előzményeként vizsgálja.¹⁷ A kontinuitást a két mozgalom között több szálon igyekeznek alátámasztani. A legnyilvánvalóbb kapocs természetesen Luther személye, az obszervancia radikális ágának képviselőjéből lett hitújító, és rendje, az ágostonos remetéké. Ezzel az irányzattal szoros szellemi közösséget képviselnek az obszerváns szerzetesekből protestáns reformátorokká vált, tipikusnak tekintett életpályákat feldolgozó kutatók munkái. Ugyanakkor olyan vélemények is elhangzottak, melyek az obszerváns és az evangéliumi mozgalom (azaz a reformáció kezdeti szakasza) közötti kontinuitást a mindkét szellemi mozgalomra jellemző közös tulajdonságokkal magyarázzák (mindenkinek szóló, egyszerűbb teológia és lelkiesség).¹⁸ Ebből a konstrukcióból nem mellőzhetjük azt az új lelkiiséget (*devotio moderna*), amely világiakat és egyháziakat egyaránt megérintve, a misztika helyett a vallásos élet, az evangéliumi előírásoknak megfelelő erényes élet felé fordult. Ezen a ponton találkozott össze az obszervanciával, mely a regulákra alapozva, szintén a hivatásuk minél tökéletesebb megvalósítására szólította fel a rendi reformokat követő szerzeteseket. A későbbiekben reformátorokká vált szerzetesek így akár az obszervancia, akár a vele rokon jegyeket felmutató *devotio moderna* képviselői lehettek, akik az erények gyakorlatát tekintették alapvetőnek, mely egyaránt jó kereszténnyé és jó szerzetessé tette őket.¹⁹ A 14. században hódító útjára induló kolostorreform tehát, az

¹⁶ Kubinyi András: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. I–II. Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996. I. 538–544.

¹⁷ A gazdag szakirodalomból lásd Dieter Stievermann: Die württembergische Klosterreformen des 15. Jahrhunderts. Ein bedeutendes landeskirchliches Strukturelement des Spätmittelalters und ein Kontinuitätsstrang zum ausgebildeten Landeskirchentum der Frühneuzeit. = *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte*, 1985. 44. Band 65–121.; Walter Ziegler: Reformation und Klostersauflösung. Ein ordensgeschichtlicher Vergleich. In: *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen*. 585–614.

¹⁸ Berndt Hamm: Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation: der Prozess normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland. = *Archiv für Reformationsgeschichte*, 1993. 84. Band 7–41.; Robert Sauzet: *Mendians et Réformes. Les réguliers mendians acteurs du changement religieux dans le royaume de France (1480–1560)*. Tours, 1994.

¹⁹ Klaus Schreiner: Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfasstheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter. In: *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter: Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*. Hrsg. von Klaus Schreiner, München, 1992. 1–78.; Johannes Schilling: *Gewesene Mönche. Lebensgeschichten in der Reformation*. München, 1992.

obszerváns jelzővel kiegészülve, nyilvánvalóan hozzájárult a reformáció születéséhez és sikeréhez.

Kimondottan a domonkos obszervanciára fordítva figyelmünket, első fontos megállapításunk, hogy a Prédikáló Testvérek Rendje ferences példára, azt követve próbált megújulni a 14. század utolsó évtizedében Raimondo delle Vigne da Capua (1380–1399) rendfőnök buzgólkodására, aki Sienai Szent Katalin gyóntatója volt. Érdeemes figyelembe venni azt is, hogy a rendi reform az egyház életének egyik válságosnak nevezhető időszakában következett be. Ezidőtájt történt az egyház két részre szakadása, s ez, amint a későbbiekben kiderül, a Domonkos Rendre is hatással volt, ugyanis ott is megtörtént a szakadás. A római pápához, VI. Orbánhoz hű provinciák, köztük Magyarország, új rendfőnököt volt kénytelen választani magának a már említett Raimondo delle Vigne da Capua személyében, miután az addigi rendi generális Avignonhoz csatlakozott. A frissen megválasztott rendfőnök az 1380-as évek végén indította el reformáló tevékenységét, elsődleges célkitűzésként a rendi szabályok szigorú betartását jelölve meg. Ha jól belegondolunk, Raimondo da Capua ezen cél hangoztatása által tulajdonképpen semmi újat nem mondott, s talán éppen emiatt és ebben rejlik a kezdeti botladozások után a mozgalom nagy sikere. A tette kész rendfőnök a renden belüli reform megvalósítására tervet dolgozott ki. Elképzelése szerint az obszervanciát *önként* követő szerzeteseket egy-egy kolostorban összegyűjtve kineveli őket a reform véghezvitelére, majd ezeket az obszerváns szellemben felnőtt szerzeteseket később kihelyezi más rendházakba, hogy életvitelükön és tanításaikon keresztül hassanak. Amint a kiemelésből is látható, nem szándékozott mindenkit a reform elfogadására és a szigorúbb életmód követelésére kényszeríteni, eredményt inkább a meggyőzéstől várt. A reform érdekében egy ún. Reform-dekrétumot is kiadott 1390-ben, amelyben elrendelte, hogy minden provinciában legyen legalább egy kolostor azon szerzetesek számára, akik a regulát, a szabályokat a legpontosabban, legszigorúbban megtartják, betartják, vagyis az obszervánsok számára. A domonkosok reform tevékenységét a pápaság is támogatta, ezt látszik ugyanis alátámasztani IX. Bonifác reform-dekrétum megerősítése a következő évben.²⁰ Sajnos, a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból nem tudjuk megállapítani, hogy ennek a reform-dekrétumnak érvényt szereztek-e a Magyar Rendtartományban, vagyis felállítottak-e olyan kolostort, amelyből kiindulva utólag a provincia többi kolostorának megreformálását végre lehetett volna hajtani. Így az állapítható meg a legbiztosabban, hogy Raimondo da Capua kezdeményezése főleg Németországban és Itáliában talált visszhangra, de döntő sikereket itt sem könyvelhetett el. Ezek utódai alatt következnek majd be, részben az ő rendelkezéseinek az újbóli gyakorlatba ültetésével. Raimondo da Capua utódai

²⁰ Annette Barthelmé: *La Réforme dominicaine au XVe siècle en Alsace et dans l'ensemble de la province de Teutonie*. Strasbourg, 1930. 53–54. (továbbiakban: Barthelmé: *La Réforme dominicaine*)

közül Bartholomaeus Texier (1426–1449) nevét kell mindenképpen kiemelnünk, aki erőteljesen vette kézbe ennek a mozgalomnak az irányítását, és terjesztését tervszerűen folytatta egész hivatalnoksága alatt. Ebből a szemszögből nézve nem véletlen tehát, hogy az ő kormányzásának idejére esik a rendi reform Magyarországon való megindítása.

Mint minden reformáló célzatú tevékenységnek, a domonkosok körében elindítottak is voltak ellenzői, akik hol erősebben, hol halkabban hallatták hangjukat. A 14. század végén úgy tűnt, a reformot hangoztatók táborá győzedelmeskedik, ekkor ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a Szentszék is az obszervancia támogatójává avanszált. Ezt látszik tükrözni a domonkos reform 1397-es végleges pápai megerősítése. IX. Bonifác pápa *His quae pro religionis* kezdetű bullájában az obszervanciát akadályozó szerzeteseknek kiközösítést helyezett kilátásba, ami azt jelentette, hogy a nyílt ellenállást – hacsak nem akart valaki egyenesen szembekeverülni a Szentszékkal – meg kellett szüntetni.²¹

Az ellentétek a Domonkos Rend két irányzata között azonban sohasem éleződtek ki annyira, mint a ferenceseknél. Így a rend egységét sikerült megőrizni, és nem alakultak ki külön ágai. A renden belül, az obszervanciának tudható újítások tulajdonképpen a rend szerkezeti felépítésében eredményeztek apróbb változásokat. A rend továbbra is egy rendfőnök vezetése alatt állt, de úgy, hogy az obszervánsok élére külön vikáriusok kerültek, míg a konventuálisok feje tartományonként a provinciális maradt.²² Lombardiában például 1418-ban külön kongregáció alakult a reformált kolostorok számára.²³

Talán azt is fontos lenne kiemelni, hogy a reformok bevezetésének szükségességét nemcsak maguk az érintettek, vagyis a szerzetesrendek érezték igazán, hanem a világiak is. E tekintetben érdemes egy magyarországi példát idézni, Zsigmond király egyik szupplikációját, melyet 1433-as római látogatása alkalmával fogalmazott meg és nyújtott át a pápának. Ebben a király felhatalmazást kért a pápától, hogy a kolostorokban a szerzetesi szabályok megtartása felett őrködhessék.²⁴ Ami arra enged következtetni, hogy a szerzetesi szabályok betartása nem lehetett különösebb erőssége a magyarországi kolostoroknak. Zsigmond

²¹ William A. Hinnebusch: *Brève histoire de l'Ordre dominicain*. Paris, 1990. 151–153.; Barthelmé: *La Réforme dominicaine*. 52–54.

²² Eltérések adódhattak aszerint is, hogy egy-egy tartományban melyik irányzat képviselői kerültek túlsúlyba. Például 1475-ben a dél-német Teutonia tartományban az obszervánsok kerültek többségbe, így ők választották a provinciális, míg a konventuálisoknak be kellett érniük egy vikáriussal. Gustav Krüger: *Handbuch der Kirchengeschichte für Studierende*. I–IV. Tübingen, 1923–1931. II. 276.

²³ Harsányi András: *A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. 32. (továbbiakban: Harsányi: *A Domonkos rend*); Hinnebusch: *Brève histoire*. 152–153.

²⁴ Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-székkal a konstancai zsinattól a mohácsi vészig*. I–III. Bp., 1901–1903. II. 19.

szupplikációját kétféleképpen is lehetne értelmezni: akár úgy, mint önkényes beavatkozást az egyház életébe, dolgaiba, de úgy is, mint az ország megerősítését célzó lépést. A török veszedelemmel és a hit egységét megbontani szándékszó huszitákkal szemben „állami” érdek volt az ország főleg lelki megerősítése. Erre pedig igen alkalmasnak látszottak a már korábban is bizonyító koldulórendek, természetesen, ha eredeti hivatásuk gyakorlására tesznek erőfeszítéseket.

DOMONKOS OBSZERVANCIA MAGYARORSZÁGON

Az obszerváns domonkos mozgalom kezdete nálunk az 1440-es évek elejére tehető, párhuzamosan a szigorúbb irányzatú ferencesek térfoglalásával. Talán IV. Jenő pápaságát (1431–1447) jelölhetnénk meg az obszervánsok térnyerésének korszakaként. 1444. április 7-én ugyanis kiadta a *Prospicientes ex apice* kezdetű bulláját, amely a magyar domonkos reform szempontjából különös jelentőséggel és döntő hatással bír.²⁵ Már a címzettek tekintélyes sora utal a helyzet komolyságára. Bulláját a pápa az összes egyházi és világi előljáróhoz és minden keresztény hívőhöz intézi. A pápai oklevél szerint károk és nagymértékű pusztítás érte Magyarországot, de különösen Erdélyt, főleg a törökök kegyetlenkedései miatt. Fogságba hurcoltak papokat és szerzeteseket, kolostorokat és templomokat romboltak le és égettek fel, aminek következtében sok helyütt az istentisztelet teljesen megszűnt.²⁶ Annak érdekében, hogy ezek a helyek Isten dicsőségének és a hívek lelki üdvösségének munkálására ismét felépüljenek, és újra tarthassanak istentiszteletet, IV. Jenő pápa a bázeli Jakob Richer obszerváns domonkost rendeli ki néhány társával együtt az erdélyi területbe vikárius gyanánt. A közvetlen ok a török pusztítása volt, amelynek következtében több rendház lehanyatlott, az igazi cél azonban a kolostorok obszerváns szellemű átszervezése. Richer feladatául ugyanis nemcsak az ígehirdetést, az elpusztult kolostoroknak a hívek segítségével történő újbóli felállítását jelölte ki, hanem „*observantiam regularem in illis domibus, et monasteriis plantare, et a Regula et institutionibus dicti Ordinis devia reformare.*”²⁷ A pápa arra is felhívja a címzettek figyelmét, hogy segíteniük kell Richerék munkáját. Ez főleg abbéli gondoskodásukban kell megnyilvánuljon, hogy a szerzeteseknek biztosítják rendi privilégiumaik érvényesítését,

²⁵ Ub V. 2482. sz.; Fabritius: *Urkundenbuch* 54; *XV. századi pápák oklevelei*. Olaszországi magyar oklevéltár 2. I–II. Szerk. Lukcsics Pál, Bp., 1931–1938. II. 813. sz. (továbbiakban: Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*)

²⁶ “...ex quibus fideles utriusque sexus sacerdotes ac viri religiosi capti fuerunt et in miserabilem infidelium servitutem pervenerunt et quod infelicius est, domus, monasteria ac ecclesiae et alia pia loca ab ipsis infidelibus combusta et diruta exstiterunt, unde in nonnullis locis illarum partium divinus cultus omnino cessavit in aliquibus vero maxime diminutus exstitit in magnum christianae religionis opprobrium.” Ub V. 2482. sz.

²⁷ Fabritius: *Urkundenbuch* 54.

valgyis szabadon gyóntathatnak, temethetnek. Munkájuk elvégzését alamizsnával honorálhatják, ugyanakkor vámmentes közlekedést kell biztosítanak a messziről jött szerzetesek számára.²⁸ Külön is megparancsolja a kolozsmonostori és kerci apátnak, hogy az erdélyi domonkos és ferences kolostorokra felügyeljenek.²⁹ A nagy távolság Bazel és Erdély között arra enged következtetni, hogy bár a pápa nevezte ki Richert erdélyi vikáriusnak, a rend vezetősége, pontosabban Bartholomaeus Texier rendfőnök volt az, aki az akciót kezdeményezte és az egész munkát a pápa tekintélyével akarta hatékonyabbá tenni. Ez a bulla minden esetre egyfelől az obszervancia bevezetését jelentette az újonnan épített kolostorokba, másfelől pedig a régi konventuálisok megreformálásának szándékát is magába foglalta.

Egy hónappal később, május 13-án az erdélyi Domonkos és Ferences Rend közös szupplikációban kérte a pápát, hogy búcsút engedélyezzen a konventjeiket meglátogatóknak, név szerint a Gyulafehérváron, Szászvárosban, Szászsebesen és Szebenben levő rendházaiknak.³⁰ Három nap múlva, korábbi szupplikációjuk kiegészítéseként, az erdélyi Domonkos és Ferences Rend képviselői kérték, hogy a búcsút ne csak a gyulafehérvári, szászvárosi, alvinci, szászsebesi és szebeni kolostorainak adják, hanem az vonatkozzon a Besztercén levő Szűz Mária- és Szent Erzsébet-konventekre is.³¹ Ez utóbbi szupplikáció nemcsak a besztercei kolostorok iránti kérelemmel bővült, hanem ezúttal a nagy valószínűséggel az első szupplikáció szövegéből kimaradt alvinci (domonkos) kolostort is bevették (az első szupplikációban ugyanis öt kolostorról tesznek említést, de csak négyet sorolnak fel). IV. Jenő pápa kis változtatással született válasza rövid időn belül megérkezett. 1444. május 26-án IV. Jenő pápa búcsúban részesítette a második szupplikációban felsorolt helységekben található domonkos és ferences erdélyi konventeket, közöttük a besztercei Szűz Mária- és Szent Kereszt-kolostorokat meglátogató híveket.³² Amint látható, a besztercei kolostoroknak nyújtott búcsú ügyében történt változás. Besztercén a középkor folyamán mind a ferencesek, mind a domonkosok megvetették lábukat, de egyikük patrocíniuma sem volt Szent Erzsébet (tudunk viszont egy Szent Erzsébet-ispotályról). Lévéen, hogy amint a szupplikáció szövege is kihangsúlyozza, a Domonkos és Ferences Rend közös kérelme ez, nagy valószínűséggel elírás történt, és a válasz azt korrigálta. Így a búcsú a ferences Szűz Mária- és a domonkos Szent Kereszt-kolostorokra vonatkozott. A név szerint említett, törökök által lerombolt vagy megrongált kolostorok közül domonkosnak tekinthetők Gyulafehérvár, Szászsebes, Alvinc, Szeben és Beszterce Szent Kereszt-kolostora.³³ Ha elfogadjuk azt a hipotézist, hogy e bulla kiadása is Richer küldetésével

²⁸ Uo. 55.; Ub V. 2487. sz.

²⁹ Ub V. 132–134.

³⁰ Ub V. 2488. sz.; Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 814. sz.

³¹ Ub V. 2489. sz.; Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 815. sz.

³² Ub V. 2495. sz.; Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 817. sz.

³³ Harsányi: *A Domonkos rend* 36.

volt kapcsolatos, akkor nagy valószínűséggel e felsorolásban az obszervancia megnyerésére szánt kolostorok listáját kell látnunk.

Az említett rendházak közül a szebeni az, amelyet biztosan sikerült a szigorú rend híveinek megnyerniük. A következő évben, 1445-ben Szeben városának bírója és a Hét Szék esküdtjei a pápához fordultak a városfalon kívüli Szent Kereszt-domonkos kolostor lebontása ügyében, kérve a szentatya közbenjárását. A szerintük a már hét éve, a törökök által megrongált kolostort ugyanis egy esetleges újabb támadás esetén a támadók kihasználhatnák a város ellen. A lebontásból származó kőanyagot felhasználnák a város falainak megerősítésénél. Az is kiderül, hogy a bontásra szánt kolostor két toronnyal és más kőfallakkal erősített épület volt. A pápa közbenjárására azért is volt szükség, mert a jelek szerint Antal plébános akadékoskodott, amikor a kolostor falakon belüli építése került szóba.³⁴ IV. Jenő pápa 1445. szilveszter napján kelt válaszában jóváhagyta a kérést (a bontást és az újjáépítést), a bontási munkálatok irányítójának a kerci apátot nevezve ki.³⁵ 1447-ben a domonkosok még mindig nem építették fel új kolostorukat, sőt mi több, még telkük sem volt. V. Miklós pápa ezért parancsolta meg a szebeni dékánátus káptalanjának a közbenjárást, hogy a domonkosok végre telkekhez jussanak új kolostoruk felépítéséhez a város falain belül. A pápa utalt a domonkos barátok kérésére, miszerint, mivel a város falain kívül levő konventjüket a város védelme miatt lerombolták, a kövekkel a városfalat erősítve meg a törökök ellen, most újra fel szeretnék építeni konventjüket, de már a városfalon belül, a szebeni plébános azonban ez ellen határozottan tiltakozik. A Rómából érkező utasítás kategorikus: amennyiben a szebeni polgárok valóban konventet kívánnak a domonkosoknak építeni, azt a pápa nevében engedélyezzék, és a plébános ne mondjon ellent. Ha a konvent felépül, a fent említett obszerváns szerzeteseknek megengedi, hogy azt elfoglalják és mindazon privilégiumoknak, immunitásoknak, amelyekben első helyükön részük volt, itt is élvezhessék, természetesen a plébános és mások jogainak megsértése nélkül. Fontos, hogy a pápa a szebeni dékánáságnak írva, a „*prior et conventus sanctae Crucis de Cibinio Strigoniensis diocesis, ordinis praedicatorum de observantia regulari*”-ről emlékezik meg, ami azt jelenti, hogy erre az időpontra a reformirányzatnak a szebeni kolostor is híve lett.³⁶ Kö-

³⁴ Ub V. 159–160.

³⁵ Ub V. 160–161; Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 878. sz.

³⁶ Ub V. 201–202; Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 960. sz. A városfalon belülré költözés még három évtized múlva is problémaként merül fel a városi tanácsban. 1474-ben a domonkosok Várba való beköltözését a perjel és a szerzetesek nagy részének szász származásához kötik. Ez derül ki a Domonkos Rend magyarországi provinciájának Székesfehérváron megtartott káptalani rendelkezéseiből, amely jóváhagyta a szebeni tanács határozatait: a városfalakon kívüli domonkosoknak a falakon belüli telepítését, feltételül szabva viszont a konvent nemzetiség szerinti összetételét. A domonkosok városfalon kívül épült első kolostora mára eltűnt, épületei a mai Szent Kereszt-kápolna helyén álltak, a város északkeleti kapujának közelében. Egyes információk szerint a domonkosok által elhagyott épületben leprások számára rendeztek be ispo-

vetkezésképpen a szebeni kolostor valamikor az 1444 és 1447 közötti időszakban vált az obszerváns irányzat követőjévé. Nem tudjuk pontosan, hogy erre konventjük lerombolása előtt vagy után került sor és, bár konkrét információnk erre vonatkozóan nincsenek, nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az erdélyi domonkos kerület vikáriusává kinevezett bázeli Jakob Richer nagymértékben hozzájárult az obszerváns irányzat meghonosításához Szebenben.

A Domonkos Rend keretein belül végbement obszerváns mozgalom kezdeteit boncolgatva szólnunk kell még Kolozsvár esetéről. A szakirodalom³⁷ az első hullámban megreformált kolostorok kategóriájába sorolja a kolozsvári rendházat is, bár ez nem szerepel az 1446. májusi megrongált kolostorok listáján. A kolozsvári domonkos kolostor obszerváns jellegét tulajdonképpen a rendház 16. század elején kelt inventáriuma feltételezi. Az 1509-ben kelt leltár bejegyzése szerint a kolozsvári konvent volt az összes erdélyi kolostor között az első reformált. Az innen obszerváns szellemmel felvértezett és kikerülő szerzetesek később élén álltak az erdélyi konventeknek, sőt magának a provinciának is.³⁸

Egy köztes mérleg megvonása a magyarországi domonkos obszerváns mozgalom kezdeteit illetően igen érdekes dolgokra vet fényt. A több hullámban zajló reformmozgalom az 1440-es évek derekán érte el a Magyar Provinciát Bazel közvetítésével. Feltűnő, hogy a távoli megreformált kolostorból ide delegált Richer nem a Magyar Rendtartomány központját, a budai konventet célozta meg elsőként az obszervanciának megnyerendő kolostorok közül, hanem az erdélyi kerülethez tartozó Szebent vagy Kolozsvárt. A magyarázat talán IV. Jenő pápa 1444. évi májusi bullájában keresendő, amely tételesen felsorolva a különböző okokból kárt szenvedett domonkos és ferences kolostorokat, tulajdonképpen a „célkolostorok” listáját állította össze. Ha azonban ezt a hipotézist elfogadjuk, akkor megkérdőjelezhető Richer szinte három éves (1444–1447) erdélyi tartózkodásának összegzése/eredménye. A listán szereplő Gyulafehérvár, Szászsebes, Alvinc, Szeben és Beszterce Szent Kereszt-kolostora közül ugyanis csak a szebeni konventről, illetve az itt nem szereplő kolozsváriról állíthatjuk feltételesen, hogy az obszerváns mozgalom híve lett. A későbbiekben sem találunk adatot arra nézve, hogy a felsorolt kolostorok közül valamelyik csatlakozott volna az obszervanciához. Tény azonban, hogy ennek az ellenkezője sem állítható. A moz-

tályt, mások szerint a lebontott épület kőanyagát a város erődítésénél hasznosították. 1474-ben költöztek be a Felsővárosba, ahol a keleti várfal mellett kaptak telket. Az új templom a 15. század vége felé épült.

³⁷ Harsányi: *A Domonkos rend* 38.; Mályusz: *Egyházi társadalom* 294.

³⁸ Eszterházy János: A kolozsvári Boldog-Asszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leírása. = *Magyar Sion*, 1866. 4. sz. 567. Erdemes figyelemni az obszerváns mozgalom terjesztése és a tanulmányok megszervezése közötti eljárás hasonlóságára. Amint voltak *studium generale*-k, ahonnan a tudósok kikerültek, ugyanúgy kellett a kiválasztott konventekben kinevelődniük olyan szerzeteseknek, akik a tiszta szerzetesi életesményt állították maguk elé.

galom lefolyását illetően pedig megállapíthatjuk, hogy a lehetséges forgatókönyvek közül jelen esetben csak az egyház, szűkebb értelemben a Szentszék és a Domonkos Rend emberállományát és ennek eszköztárát felhasználva – a világi hatalmak segítségét vagy beavatkozását kikerülve – valósították meg reformáló terveiket. Ha azt vesszük figyelembe, hogy első lépésben öt kolostort szándékoztak megnyerni az obszervanciának és kettő sikerült, akkor arányaiban az eredmény nem is olyan elkésérítő, a jelöltek majdnem fele obszerváns lett. Még az arányoknál is fontosabb talán az a tény, hogy az erdélyi kerület két igen jelentős kolostora volt az, amelyik a Magyar Rendtartományon belül elsőként csatlakozott a rendi reformhoz.

HUNYADI JÁNOS ÉS A DOMONKOS OBSZERVANCIA

Jakob Richer 1447 nyarán történt távozása után, úgy tűnik, a Magyar Rendtartományban a reformmozgalom megtorpant. Az 1450-es évek elejéig nincs nyoma annak, hogy újabb konvent gyarapította volna a reformáltak sorát. Ekkor azonban felgyorsulnak az események, és talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy valószínű diplomáciai hadjárat indult az obszervancia felélesztésére. Akárcsak korábban, a domonkosok „megreformálása” most is kéz a kézben haladt a másik tekintélyes koldulórendével, a ferencesekével. Eltérően azonban a korábbi helyzettől, a magyarországi obszerváns mozgalom második szakaszának már volt egy igen tekintélyes hazai világi patrónusa, aki aktívan részt vett a reformmunkában: Hunyadi János. A kormányzót (és nemcsak őt) már korábban megnyerte a pápai politika a ferences obszervancia támogatójának. Szécsi Dénes esztergomi érsek, majd Mátyás király, a Jagelló-korban pedig Bakócz Tamás tüntetően az obszerváns ferencesek pártfogói voltak. A 15. század közepén több, a kolostorokat reformáló itáliai származású legátus tevékenységéről van tudomásunk. A törökellenes háború szervezésére IV. Jenő pápa által küldött pápai követ, Giuliano Cesarini bíboros 1443–1444 során a konventuális ferencesek három jelentős kolostorát, a budait, a pestit és a marosvásárhelyit is sikerrel reformáltatta, miközben Szegeden az obszerváns kezdeményezés ellenére a konventuálisoknak sikerült megőrizni kolostorukat.³⁹ 1448-ban pedig Juan de Carvajal bíboros-legátus Hunyadi János kormányzó és a magyar rendek kérésére rendelte el több egyházi, illetve világi földesúr kezén lévő város (Győr, Lippa, Debrecen, Szatmárnémeti)

³⁹ MOL, Diplomatikai fénypéldagyűjtemény 275632.; Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp., 1922–1924. I. 70. (továbbiakban: Karácsonyi: *Szt. Ferencz rendjének története*) A magyarországi ferencesek konventuális és obszerváns ágának késő középkori történetéről jó összefoglalót nyújt F. Romhányi Beatrix: *Ferencesek a késő középkori Magyarországon*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. Szerk. Öze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert, Piliscsaba – Bp., 2005. I. 116–121.; Stanko Andrić: *Kapisztrán Szent János csodái*. Bp., 2009. 17–28.

ferences kolostorának reformját.⁴⁰ Végül azonban az obszervánsok csupán a reformot támogató érsek székvárosában jártak sikerrel, a többi esetben az átadást a konventuálisoknak (például Szeged) vagy a földesúrnak (például Debrecen) sikerült megakadályozni.⁴¹ Az átadás lényegében az érsek felszólítását jelentette a szerzetesek számára az obszerváns szabályok elfogadására, ellenkező esetben a távozást helyezve kilátásba. Másfelől, a 15. század folyamán több olyan kolduló-rendi kolostor reformját indítványozó folyamodvány érkezett Rómába Magyarországról, ahol a kérelmező a kolostort befogadó mezőváros földesura és kegyura volt. Példának okáért 1451-ben Újlaki Miklós erdélyi vajda egyenesen V. Miklós pápától kért engedélyt arra, hogy a szerémségi Újlakon (Ilok), a család ősi birtokán épült konventuális ferences kolostort, mivel az ott élők hivatásukat elhanyagolták, az obszervánsoknak adhassa.⁴² A tényleges átvételre azonban csak 1455-ben került sor, akkor is Kapisztránói János személyes közbenjárásának eredményeként.⁴³ Nem csoda, hogy ilyen előkelő pártfogók támogatásával az obszerváns ferencesek egyre több kolostort szereztek vagy alapítottak. Amint látni fogjuk, hasonló eredményeket tudhat majd magáénak a Domonkos Rend is.

A Hunyadi János által újraindított domonkos obszerváns mozgalom kiindulópontja és helye nagy valószínűséggel Bécshez köthető. Akárcsak korábban a szebeni kolostor esetében, a bécsi konvent reformálása is Bázeltől és Nürnbergből indult ki 1434-ben.⁴⁴ Harsányi szerint az itt aratott sikerek indították fellépésre a magyar országnagyokat, élükön Hunyadi kormányzóval, hogy Magyarországon is komolyabb lépéseket tegyenek az obszervancia ügyében.⁴⁵ Bár az 1452. február végi – március eleji bécsi tartózkodásának nem a domonkos obszervancia ügye volt az oka, hanem V. László kiszabadítása,⁴⁶ az alkalom adott volt az előbbit is napirendre tűzni. A szakirodalom szerint ugyanis, úgy tűnik, Lászlóén kívül még valami „kisebb ügy” is szóba jött a magyar rendek küldöttsége és az

⁴⁰ Küldetésére lásd Fraknói Vilmos: *Carvajal János bibornok magyarországi követségei 1448–1461*. Bp., 1889.

⁴¹ Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Humanizmus és reformáció 5. Bp., 1975. 27–28.; Karácsonyi: *Szt. Ferencz rendjének története* I. 58–59, 156, 331.

⁴² Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 1250. sz.; Karácsonyi: *Szt. Ferencz rendjének története*. II. 175.

⁴³ Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 33–34. Úgy tűnik, azonban ezt a tettét Kapisztránói rendtársai nem nézték jó szemmel. Johannes Hofer: *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*. I–II. Heidelberg, 1964–1965. II. 413.; Andrić: *Kapisztrán Szent János csodái*. 42–43.

⁴⁴ Georg Boner: *Das Predigerkloster in Basel von der Gründung bis zur Klosterreform 1233–1429*. = *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 1935. 34. Band 215.; Barthelmé: *La Réforme dominicaine* 77.

⁴⁵ Harsányi: *A Domonkos rend* 36–41.

⁴⁶ Engel Pál: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). = *Századok*, 1984. 5. sz. 986.

osztrák rendek tanácskozásán.⁴⁷ Megkockáztathatjuk, ezen „kisebb ügy” alatt magát a magyarországi domonkos obszervancia ügyét kell érteni. Április 4-e előtt kelt szupplikációjában Hunyadi János kormányzó a főpapokkal és a bárókkal egyetemben arra kérte V. Miklós pápát, hogy a domonkos rendfőnökkel küldessen vikáriust a Magyar Rendtartomány megreformálására. Kihangsúlyozza, hogy olyan, a reguláris obszervanciát követő szerzetesre van szükség, aki a rend romlását képes helyrehozni és a szerzeteseket az igazi obszervancia útjára visszavezetni.⁴⁸ Hunyadi külön is írt a pápának, erélyesebb hangon kérve, hogy a jelenlegi tartományfőnököt mentesse fel, s olyat küldessen vikáriusnak, természetesen a tartományfőnöknek kijáró hatalommal felruházva, aki az obszervancia híve. Zágrábi Ágoston fráternek szóban kellett tájékoztatnia a pápát azon személy kilétéről, akit a kormányzó a Domonkos Rend magyarországi vikáriusaként képzelt el.⁴⁹ Hunyadi János azonban nemcsak a legmagasabb szinten, vagyis a Szentszéknél járt közben az obszervancia ügyében, hanem alacsonyabb, helyi szinten is elindította az obszervancia befogadásának, egyengetésének útját. Ágoston győri püspökben látta meg a lehetséges szövetségest. Hozzá intézett levelében arra kérte, hogy amennyiben be szeretne kapcsolódni a Domonkos Rend megreformálásának ügyébe, írjon a rendfőnöknek, s ha úgy látja jónak, a rend bíbornokának is, hogy járjanak közbe ez ügyben a Szentszéknél.⁵⁰ Hunyadi János nem véletlenül szemelte ki Ágoston győri püspököt a rendi reform előmozdítására. Salánki Ágoston 1446–1465 között volt győri püspök,⁵¹ egyházi pályafutásának korábbi állomásai azonban Erdélyhez kötöttek. Kolozsi főesperesként és erdélyi kanonokként⁵² jogi tanulmányokat folytatott Bolognában, ahol kánonjogi doktori címet is szerzett.⁵³ Az erdélyi viszonyok ismerete, a jó külföldi kapcsolatok és politikai szerepvállalása egyaránt magyarázhatja, hogy miért őt választotta Hu-

⁴⁷ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–IV. Budapest, 1936. II. 445.

⁴⁸ Harsányi: *A Domonkos rend* 41.

⁴⁹ Daniel-Antonin Mortier: *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs*. I–V. Paris, 1903–1911. IV. 462. (továbbiakban: Mortier: *Histoire des maîtres généraux*); Harsányi: *A Domonkos rend* 41–42.

⁵⁰ Harsányi: *A Domonkos rend* 42. A rendek bíboros-protektorainak szerepéről lásd Katherine Walsh: *Papal Policy and Local Reform*. = *Römische Historische Mitteilungen*, 1980. 22. Band. 105–145.; Philipp Hofmeister: *Die Kardinalprotektoren der Ordensleute*. = *Theologische Quartalschrift*, 1962. 142. Band. 425–464.

⁵¹ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. I. 71.

⁵² Vekov Károly: *Locul de adeverire din Alba Iulia (secolele XIII–XVI)*. Cluj-Napoca, 2003. 7. táblázat.

⁵³ Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök. = *Történelmi Szemle*, 1965. 4. sz. 486–491. Származásáról és életének a győri püspökké való kinevezéséig eltelt időszakáról lásd Nemes Gábor: Salánki Ágoston. A királynéi kancelláriától a győri püspöki székhelyig. = *Levéltári Szemle*, 2009. 1. sz. 3–29.

nyadi az obszervancia további terjesztésére.⁵⁴ A későbbi események Hunyadit igazolták, ugyanis a püspök közbenjárásának látható eredményei lettek. Salánki Ágoston első lépésként Szécsi Dénes esztergomi érseket kérte fel az ügy hivatalos elindítására, ami tulajdonképpen a Magyar Provincia főnöke hozzájárulásának megszerzését jelentette.⁵⁵ Ugyanakkor javasolta, hogy a bécsi konvent közvetítésével induljon újra meg a magyarországi obszervancia ügye. Elsőként székvárosa, Győr kolostorát akarta reformáltatni, s mindjárt fel is vetette annak a nevét, akit a munka elvégzésére a legalkalmasabbnak tartott. Leonardus a Valle Brixinensi, vagyis Leonhard Huntpichler, a bécsi egyetem tanára, a teológiai kar többszörös dékánja volt a kiválasztott személy.⁵⁶ A további események azt mutatják, hogy az obszervancia bevezetésének kérdése e ponton András tartományfőnök kezében volt. Így nem véletlen, hogy Szécsi Dénes érsek április elején és maga Ágoston győri püspök is levélben fordult András tartományfőnökhöz, kérve, adja hozzájárulását a bécsi testvérek reformáló akciójához, melynek elsődleges célpontja a győri konvent lenne, de, amennyiben mód van rá, máshol is próbálkoznának a reformirányzat meghonosításával.⁵⁷

Hunyadi János és Ágoston győri püspök erélyes fellépésére András tartományfőnök, akit a kormányzó el akart mozdíttatni, beleegyezését adta az obszervancia elindításához. 1452. április 13-án kelt levelében hozzájárult Huntpichler meghívásához és felhatalmazta előbb a budai és a győri konventek, majd a többi megreformálására. Ha nem volna elég szerzetes mindkét konventben a szigorúbb irányzat meghonosítására, előbb Budán kellett volna eljárnia, „mert ez az ország feje és szíve”. Április végére azonban a pápához benyújtott szupplikáció is meghozta a maga eredményét. V. Miklós pápa ugyanis Szécsi Dénes bíboros, esztergomi érseket a magyarországi egyházi személyek, főleg a szerzetesek életmódjának megreformálására szólította fel.⁵⁸ Ekkor már András provinciális is nagyobb

⁵⁴ Politikai szerepvállalására és örökös ispáni címére vonatkozóan lásd: Horváth Richárd: *Győr megye hatóságának oklevelei 1328–1525*. Győr, 2005. 24–25.

⁵⁵ Szécsi Dénes bíboros primás bevonása a reformmozgalomba nemcsak szükségszerű, de eredményekkel kecsegtető lépés is volt. Az energikus jogász-érsek „saját háztáján” már bizonyított: igyekezett a székeskáptalanba megfelelő képzettségű kanonokokat kinevezni, de még ennél is fontosabbnak tartotta az egyházi fegyelem helyreállítását. Vizitátorokat küldött ki, példának okáért 1447 végén Brassóba és Szebenbe is, egyházmegyei zsinatokat hívott össze és féltékenyen őrködött az egyház jogain és kiváltságain. A kánonjogász primásról részletesebben lásd Kubinyi András: Szécsi Dénes bíboros primás. In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásszosság a középkori Magyarországon*. Bp., 1999. 139–145.

⁵⁶ Harsányi: *A Domonkos rend* 43. Részletesen ír pályafutásáról Isnard Wilhelm Frank: Leonhard Huntpichler O. P. (+ 1478). Theologieprofessor und Ordensreformer in Wien. = *Archivum Fratrum Predicatorum*, 1966. 36. Tom. 313–388.; *Uő: Der antikonkiliaristische Dominikaner Leonhard Huntpichler*. Archiv für österreichische Geschichte 131. Wien, 1976.

⁵⁷ Mortier: *Histoire des maitres généraux* IV. 462; Harsányi: *A Domonkos rend* 43–44.

⁵⁸ Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei* II. 1263. sz.

hajlandóságot mutatott az obszervancia bevezetésére. A kezdeti szerény eredmények mégis azt sugallják, hogy különösebben vagy netalán lelkesebben nem igazán támogatta ezt az ügyet.

Ha András tartományfőnöknek a reform támogatásának irányába tett lépéseiről csak sejtéseink vannak, annál többet mondhatnunk a már említett Zágrábi Ágostonról, a későbbi lektorról. Az ügyben folytatott levelezésből az derül ki, hogy ő kezdettől fogva a mozgalom lelkes híve volt, akiben mind Hunyadi János mind Ágoston győri püspök olyannyira megbízott, hogy a különösen fontosnak tartott információk átadását az ő szóbeli továbbítására bízták. Ő volt az, aki az obszervancia ügyét szívéen viselve, Aeneas Silvius Piccolominitól, a későbbi II. Pius pápától kért és kapott ajánlóleveleket a pápához és a rend vezetőihez. A nagy humanista, aki 1453-ban szegényes ültetvényeknek (*plantationes pauperculae*) mondta a reform eredményeit, sikerrel járt közben a magyar obszerváns mozgalom ügyének felkarolásában és a következő évben már Magyarországon találjuk a bécsi kolostor szerzeteseit. Mielőtt az események menetét tovább göngyöltetnénk, időzzünk el egy pillanatra az ekkor a sienai püspöki széket betöltő Piccolomininek Martialis Auribelli domonkos rendfőnökhöz 1453 novemberében kelt levelénél. Amikor a rendfőnök figyelmébe ajánlja a bécsi szerzeteseket, mint a legkiválóbbakat, akik képesek lennének az obszervancia bevezetésére a Magyar Provinciában, a sienai püspök utal a „Magyarországon nemrég bevezetett, igen nyomorúságos plántálások”-ra. Hasonlóképpen fogalmaz az V. Miklós pápához írt levelében is.⁵⁹ Piccolomini levelei tehát az obszervancia bevezetésének korábbi kísérletéről, illetve annak eredményeiről tanúskodnak. Feltételezhetjük, hogy ez alatt a szerény eredményeket felmutató, az obszervanciát bevezetni szándékozó, tapogatózó kísérlet alatt az 1440-es évek erdélyi obszerváns mozgalmat kell értenünk, amelynek eredményeként, mint már említettük, bizonyosan Szeben és talán Kolozsvár domonkos kolostorai váltak a szigorúbb irányzat követőivé.

Huntpichler végül csaknem két év után, 1454-ben érkezett Magyarországra társaival. Még ugyanennek az évnek a közepén Kassa város vezetőinek kérésére a helyi Szűz Mária tiszteletére szentelt domonkos kolostor megreformálását indította el. Arra nézve nincs konkrét adatunk, hogy a budai kolostor mikor lett obszervánssá, de ha figyelembe vesszük András provinciális nyomatékos kérését, mely szerint a budai kolostorral kell indítani/újraindítani a rendházak megreformálását, feltételezhetjük, hogy erre a lépésre 1454 júniusa előtt kerülhetett sor vagy Huntpichler segítségével vagy anélkül, még megérkezése előtt.⁶⁰ Azt sem tartjuk kizártnak, hogy Huntpichler kassai jelenléte tulajdonképpen András tartományfőnök véleményét tükrözi a reform szükségességét illetően. Hunt-

⁵⁹ Harsányi: *A Domonkos rend* 47–49.

⁶⁰ Az is feltételezhető, hogy a Piccolomini által említett magyarországi nyomorúságos plántálások a budai és a győri kolostorokra értendők, melyek obszerváns megnyerésére valamikor az 1452. év vége vagy az 1453. év elején kerülhetett sor. Harsányi: *A Domonkos rend* 49.

pichler végül is nem a tartományfőnök meghívására érkezett a Magyar Rendtartományba, hanem a kassai városi tanács kérésére. Ezért – az eredeti tervektől eltérően – már nem kerül szóba a budai vagy győri kolostornak az obszervancia számára való megnyerése. Úgy tűnik, András tartományfőnök, ha nyíltan nem is, de burkoltan továbbra sem nézte jó szemmel az obszervánsok tevékenységét, ezért amennyire lehetett, húzta-halasztotta Huntpichler meghívását. Azt, hogy végül két év után és Kassán láthatott hozzá Huntpichler a reformmunkájához, nem pedig a provincia központi konventjében, az obszerváns törekvéseket enyhén szólva szabotáló András tartományfőnök bizonyára szerény győzelemként könyvelhette el.

Huntpichler további tevékenységéről keveset tudunk. Bizonyos, ha eddig hivatalosan nem is volt a magyarországi domonkos reformmozgalom vezetője, 1455-ben a rend generálisa *de iure* is Huntpichlert nevezi ki a magyarországi domonkos obszervánsok vikáriusává.⁶¹ Távozásakor, 1457-ben, a már korábban is az erdélyi kolostorok megreformálásán munkálkodó Jakob Richer lépett helyébe, aki mint „vicarius generalis conventuum reformatorum Hungariae” mindaddig működött, amíg el nem nyerte a havasalföldi püspökséget, a missziós tevékenységgel összekapcsolt méltóságok egyikét.⁶² Huntpichler magyarországi jelenléte nemcsak az obszervanciának megnyert kolostor(ok) miatt jelentős, hanem azért is, mert eléggé gazdagnak mondható levelezése régi konventjének, a bécsi-nek a tagjaival, illetve a rend generálisával a reformálás általános módjára is rávilágít. Úgy tűnik, hogy egyfelől a rend megreformálásához szükség volt a király és az esztergomi érsek beleegyezésére, másfelől a rendi generális hagyta jóvá a mozgalom elindítását. Nem volt életbevágó fontosságú, de mindenképpen hasznosnak bizonyult, ha a reformátorok megszerezték a tartományfőnök hozzájárulását is. András magyar provinciális példája jól rávilágít arra, hogy adott esetben egy ilyen nyílt és következetes támogatás hiánya mennyire késleltetheti, illetve nehezítheti meg az obszervancia térnyerését. Másfelől tévedés lenne azt hinni, hogy ilyen magas rangú támogatókkal a háttérben a reformmunka zökkenőmentes lett volna. Az obszerváns szerzeteseket érthető módon nem igazán látták szívesen a konventuálisok, másrészt a világi papság is akadályokat gördített munkájuk elé. A világi papsággal már korábban is, az obszervancia megjelenése előtt voltak súrlódások, de intenzitásában most nőttek meg. A jelenség szoros összefüggésben állt azzal, hogy a rendi reform különös hangsúlyt fektetett a regula szigorú betartására, többek között a prédikálásra, ami viszont a lelki gondozástól

⁶¹ Mortier: *Histoire des maitres généraux* IV. 469–470. A levél magyar fordítását közli Harsányi: *A Domonkos rend* 51–52.

⁶² *Ub* V. 129.; *Ub* VI. 239; Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei* II. 813. sz. A koldulórendek havasalföldi jelenlétére újabban Alexandru Ciocîltan: *Prope Turcos et inter Scismaticos. Conventurile ordinelor mendicante din Țara Românească (secolele XIV–XVI) = Historia Urbana*, 2009. Vol. 17. 3–24.

volt elválaszthatatlan. Talán nem véletlen, hogy a 15. század második felében, az obszerváns mozgalom virágkorában sokasodnak meg a panaszok a szerzetesek és a világi papság képviselői között.⁶³

Mielőtt következtetéseinket megfogalmaznánk, érdemes még röviden elidőznünk a domonkosok erdélyi kerületének két kolostoránál. 1447-ben, amikor Richer távozott Erdélyből, a szebeni és talán a kolozsvári kolostorok számítottak obszervánsnak.⁶⁴ 1455-ben a források már obszervánsként emlegetik a brassói és segesvári kolostorokat egyaránt.⁶⁵ Nagy valószínűséggel az obszervanciának korábban megnyert szebeni konvent szerzetesei voltak azok, akik kirajzva, meghonosították a rendi reformot a másik két szász város kolostorában is valamikor 1447–1454 között. Úgy tűnik, ebben az akcióban élvezték Hunyadi János támogatását. Feltételezéseink szerint 1455-ben, amikor a kormányzó a Szent Márton napi censusból 10 márka ezüstöt adott a brassói domonkosok Szent Péter és Pál kolostorának, tulajdonképpen az áttérést rekompenzálta. Hajlunk továbbá arra, hogy a kolozsvári konvent obszervánsná válását is a Hunyadi névvel fémjelzett második hullámhoz csatoljuk. A már idézett 1509-es inventárium bejegyzését, miszerint a helyi konvent lenne az első a reformáltak sorában, egyetlen más adat sem támasztja alá. Maga az inventárium készítője is megelégszik a kijelentés tényével, anélkül, hogy azt akár pontosabban behatárolta volna.⁶⁶ Sokkal elfogadhatóbbnak tűnik számunkra az a hipotézis, hogy Hunyadinak a kolozsvári Szűz Mária és Szent Antal-domonkos kolostor újjáépítésére és a barátok szükségeire évenként 50 forintot érő sóadománya a széki sóaknából⁶⁷ tulajdonképpen az obszerváns jelző megszerzésének a díjazása. Feltűnő ugyanis, hogy Hunyadi János, és majd nyomában a fia, Mátyás király az obszerváns – legyenek azok domonkos vagy ferences – kolostorokat részesítette évi állandó és biztos anyagi juttatásban.⁶⁸ A konventek ezt nagymértékben ki is aknázták, mert szinte mindenik nagy felújításoknak, átépítéseknek lett néha ma is álló tanúja.⁶⁹

⁶³ Példaként Kolozsvár esetét hozhatjuk fel, ahol az 1460-as években komoly nézeteltérések adódtak a helyi plébános és a domonkos testvérület között a temetkezést illetően. Részletesebben lásd Lupescu Makó Mária: Egy konfliktus margójára: a világi papság és a domonkosok kapcsolatai a középkori Kolozsváron. In: *Orașe și orășeni. Városok és városalakók*. Szerk. Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rűsz-Fogarasi Enikő, Cluj-Napoca, 2006. 404–416.

⁶⁴ *Ub* V. 202.

⁶⁵ *Ub* V. 509; Fabritius: *Urkundenbuch* 60.

⁶⁶ Eszterházy: A kolozsvári Boldog-Asszonyról címzett domonkosok. 567.

⁶⁷ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I–III. Buda, 1870. I. 191.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. XI/1. 218–219; Entz: *Erdély építészete* 343.; *Ub* V. 2999. sz.

⁶⁸ A kolozsvári domonkosok javára, az apja által tett adományt Mátyás király két rendben, 1462-ben és 1467-ben is megerősítette. *Ub* VI. 3276., 3530. sz. 1462-ben felemelte két márkával az apja által tett évi tíz márka ezüstöt kitevő adományt a brassói domonkos konvent számára. *Ub* VI. 126–127. A Hunyadiak szerzetesi reformot támogató tevékenységére lásd Varga Imre

KÖVETKEZTETÉS

Az egész 15. századot végigkísérő Domonkos-rendi reform több hullámban ment végbe és eredményeként mélyreható változások jelentkeztek a rend szervezeti, lelki és szellemi életében egyaránt. Az obszervánsnak nevezett reform Magyarországon az 1440-es években vette kezdetét, és két – az obszervanciának megnyert – konvent, a bázeli és a bécsi kolostorok tagjai indították el. Fontos, hogy e fázisban még kívülről jött az igény a rendi reform bevezetésére. Az obszervancia nagy támogatója, IV. Jenő pápa volt az, aki – külső okokra hivatkozva ugyan –, de megindította a reformmozgalmat a Magyar Királyság területén. A Magyar Rendtartományban elsőként az erdélyi kerületben vetették meg lábukat a szigorúbb irányzat hívei. Jelentősebb sikereket akkor könyvelhettek el, amikor a rendi reformtörekvések megvalósításába az egyháziak mellett a világi hatalom képviselői is bekapcsolódtak. Ez az a szakasz a domonkos obszerváns mozgalom magyarországi történetében, amely Hunyadi János nevéhez köthető. A kormányzó azonban ennél többet is tett, mert – amint láthattuk –, hatékonyan közbenjárt a belföldi és külföldi egyházi vezetőknél, hogy a „nyomorúságos plántálások” ki- virágozzanak. A mozgalom térnyerését jelzi, hogy az 1474–1525 közötti periódusban a tartományfőnökök az obszervánsok közül kerültek ki, ami nyilvánvaló jele a szigorúbb irányzatot követők túlsúlyba kerülésének. Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a rendi reform második szakaszában a külföldiek mellett a hazai, már obszervánssá vált konventek lakóit is megtaláljuk. Hunyadi János tekintélye és hatalma ugyanakkor nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a 15. század közepére az obszervancia már egy visszafordíthatatlan folyamattá váljék,

Kapisztrán: Mátyás király és az obszerváns ferencesek. In. *Hunyadi Mátyás, a király. Hagymány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk. Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András, Bp., 2008. 401–404.; Lupescu Makó Mária: „*Miles Christi – patronus observantiae*.” Johannes Hunyadi und die observanten Bestrebungen des Dominikanerordens in Ungarn. In. *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time*. Eds. Ana Dumitran – Loránd Mádly – Alexandru Simon, Cluj-Napoca, 2009. 99–114.

⁶⁹ A 15. század végén és a 16. század elején zajló építkezési munkálatokra lásd: Beszterce: Mihaela Sanda Salontai: Despre arhitectura unui monument dispărut. Conventul dominican din Bistrița = *Revista Bistriței*, 2000. 14. 409–423; Kolozsvár: Buzás Gergely: A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a későgótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. In. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. Szerk. Kiss Imola, Szőcs Péter Levente, Satu Mare, 1999. 135–162., és Mihaela Sanda Salontai: O restaurare în spiritul doctrinei unității de stil. Claustrul mănăstirii dominicane din Cluj. In. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. 121–134.; Segesvár: Mihaela Sanda Salontai: Unele observații privind arhitectura mănăstirii din Sighișoara = *Acta Musei Napocensis*, 1999. 35–36/II. 347–357., és Angel Istrate: Biserica mănăstirii dominicane din Sighișoara. Observații arheologice. In. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. Szerk. Szőcs Péter Levente – Adrian Andrei Rusu, Satu Mare, 2007. 131–144.

amely a rákövetkező évtizedekben jelentős mértékben átrajzolta a Magyar Provincia rendi térképét. Az elkezdett munkát fia, Mátyás király és részben unokája, Corvin János folytatták, akiket szintén az obszervancia elkötelezettjeiként tarthattunk számon.⁷⁰ Mindez igazolni látszik azt a feltevést, hogy az obszervancia sikeres bevezetéséhez a szentszéki és rendi beleegyezés mellett szükség volt a helyi, világi és egyházi hatalom támogatására.

⁷⁰ Papp Szilárd: Mátyás egyházpolitikájának építészeti emlékei. In. *Hunyadi Mátyás, a király*. 408–411.; Lupescu Makó Mária: King Matthias and the Mendicant Orders in Transylvania. In. *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Eds. Attila Bárány – Attila Györkös, Debrecen, 2009. 323–338.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

KIK OLVASTÁK A KORA ÚJKORI ERDÉLYBEN KÁLVIN JÁNOS FŐMŰVÉT?

Kálvin magyarországi hatásának mértéke máig vitatéma az egyháztörténetészek között. Egyesek egyházunk minden életnyilvánulását a genfi reformátorra vezetik vissza, és gyakorlatilag egyenlőségjelet tesznek a *magyar református* és *magyar kálvinista* kifejezés közé. Mások a különutas magyar reformáció mellett teszik le a voksukat, amelyre a kálvini eszmék csak a 17. században, közvetett módon, pfalzi, de még inkább németalföldi közvetítéssel hatottak. A 2009-es Kálvin emlékévkben több vita zajlott ebben a kérdésben. Ezek közül talán a legélesebb Jan-Andrea Bernhard és Csepregi András Kálvin 1559 előtti magyarországi hatását tárgyaló polémiája volt.¹ A vitázók egyaránt hangsúlyozták azt, amit Hörcsik Richárd 2009-es tanulmányában is megfogalmaz: Ahhoz, hogy világosabban tessen érthessük Kálvinnak a magyar református teológiára, egyházszervezetre és társadalomra gyakorolt hatását, nem elég a meglévő források analízise, hanem szintézis-jellegű alapkutatásokra van szükség.²

A mai Magyarországon fellelhető, koraújkori Kálvin-kiadások kutatása az 1995-ben Balatonszárszón tartott Kálvin konferenciához kapcsolódik. Itt három előadás hangzott el a debreceni, sárospataki és pápai református kollégiumok könyvtáraiban őrzött Kálvin kötetekről.³ Rodolphe Peter és Jean-Francois Gilmont 1991 és 2000 között három kötetben *Bibliotheca Calviniana* címmel adták ki

¹ Jan-Andrea Bernhard: Calvins wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551. In: *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen*. Reformationgeschichtliche Studien und Texte. Band 155. Aschendorff Verlag, Münster 2010. 25–56. Uő. Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt. = *Református Szemle*, 2009. 6. sz. 723–746. Vele vitázik: Csepregi Zoltán: Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt? = *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 1. sz. 154–169.

² Hörcsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Szerk. Fazakas Sándor, Bp., 2009. 13–37. (továbbiakban Hörcsik, 2009)

³ *Honnan hová? Kálvin konferencia Balatonfüred 1995. április 4–6.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=7> A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kálvin köteteit Fekete Csaba, a Sárospatakiakat Tanászi Árpád, a pápaiakat Köntös László ismertette.

Kálvin 16. században megjelent műveinek katalógusát.⁴ Mindmáig ez a legteljesebb és legalaposabb ilyen jellegű munka. A kötetek részletes leírásán túl közli a művek fontosabb lelőhelyeit is. Kutatásuk során öt erdélyi (Kolozsvár – Akadémiai Könyvtár, Egyetemi Könyvtár, Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Nagyenyed – Bethlen Kollégium Könyvtára, Nagyszeben – Bruckenthal Múzeum) és két magyarországi (Országos Széchényi Könyvtár, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára) könyvtár anyagát is megvizsgálták. A *Bibliotheca Calviniana*-ban szereplő adatokat Jean-Francois Gilmont tovább bővítette, és ezek a világhálón hozzáférhetők.⁵

2009 telén abban a reményben láttunk neki az Erdélyben és a Partium Romániához csatolt részében őrzött korai Kálvin-kiadások vizsgálatának, hogy kutatási eredményeink talán segítenek az alábbi kérdések megválaszolásában: Kik olvasták a korai Kálvin Erdélyben és Partiumban Kálvin munkáit? Hol és mikor szerezték be az erdélyi értelmiségiek Kálvin műveit? Mely művek fordulnak elő leggyakrabban az emléktárgyakban? Kálvin olvasása vagy birtoklása feltétlenül kálvinizmust jelentett-e? Más, 16. századi reformátorokhoz viszonyítva milyen mennyiségben és arányban vannak jelen a Kálvin kötetek az erdélyi emléktárgyakban? Összesen 35 gyűjteményt vizsgáltunk át,⁶ amelyekben, illetve két magángyűjtőnél, Kálvin János 353 művét találtuk meg, 289 kötetben. Kutatá-

⁴ Rodolphe Peter – Jean-Francois Gilmont: *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*. I. 1532–1554. II. 1555–1564. III. 1565–1600. Genève, 1991–2000. (A továbbiakban: BiblCalv) A kötet egyetlen hazai gyűjteményben sem található meg, Sipos Dávidnak köszönöm, hogy külföldi tanulmányútja során lefényképezte, és így használhattam.

⁵ <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/>.

⁶ Bihar Megyei Könyvtár, a Brassói Evangélikus Gimnázium, a Brassó-Feketetemplomi Egyházközség (Honterusgemeinde), a bukaresti Román Nemzeti Könyvtár, a Román Tudományos Akadémia Könyvtára (Bukarest), a bukaresti Központi Egyetemi Könyvtár, a Fogarasi Református Egyházközség, a galaci Vasile Urechia Könyvtár, a gyulafehérvári Batthyaneum, a gyulafehérvári Római Katolikus Hittudományi Főiskola, a Kézdivásárhelyi Református Egyházközség, a Kolozsvári Református Kollégium, a Kolozsvári Királyi Lyceum, a Kolozsvári Unitárius Kollégium, a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, a Máramaroszi Református Egyházközség, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár, a Medgyesi Evangélikus Gimnázium, a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, a nagyszebeni Bruckenthal Múzeum, a Nagyszebeni Református Egyházközség, a Szeben Megyei Könyvtár, a nagyszebeni Teutsch Haus, a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára, a Szatmár Megyei Könyvtár, a Szatmári Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum dokumentációs könyvtára, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium, a Székely Nemzeti Múzeum, a temesvári Egyetemi Könyvtár, a Zăgoni Református Egyházközség és a Zilahai Református Kollégium. Ezúton is köszönöm a gyűjtemények őreinek és gondozóinak, hogy lehetővé tették az anyag kutatását, Buzogány Dezsőnek és Sipos Gábornak a szakmai mentorálást, Fejér Tamásnak, Tóth Leventének és Dienes Dénesnek az egyes könyvtulajdonosok biográfiájára vonatkozó adatokat. Külön köszönöm az Erdélyi Református Egyházkerületnek a kutatás dologi költségeinek hordozását.

sunk másik fontos forráscsoportját azok a 16–18. századi könyvjegyzékek alkoták, amelyeket a szegedi művelődéstörténészek csoportja tárt fel és tett közzé.⁷ Célunk nem csupán a kötetek feltárása és katalógusba rendezése volt, hanem – a rendelkezésünkre álló forráslehetőségekhez mérten – rekonstruálni szerettük volna a Kálvin olvasó erdélyi és partiumi értelmiségi köröket. Nem elégedtünk meg tehát azzal, hogy a katalógusban közöltük a possessor bejegyzéseket, hanem megpróbáltuk azonosítani a könyvek tulajdonosait. A fellelt 353 művet négy nagy tematikus csoportba soroltuk: 1. Intitúciók – 107 kötet. 2. Bibliai kommentárok – 152 kötet. 3. Kisebb munkák, gyűjteményes kötetek – 78 kötet. 4. Magyar fordítások – 16 kötet.

Jelen tanulmányban ennek a kutatásnak egyetlen szegmensét, Kálvin fő művének, az *Intitúciónak* erdélyi és partiumi elterjedését kívánjuk vizsgálni a feltárt emléktanyag, illetve a ránk maradt könyvjegyzékek alapján.

Kálvin János *Intitutio Religionis Christianae* című művének első kiadása Baselben jelent meg, 1536-ban.⁸ Később a reformátor többször átdolgozta, kibővítette, így 1559-re nyerte el végső formáját, amelyet ma *Nagy Intitúciónak* nevezünk.⁹

Vizsgálódásunk során 104 latin nyelvű Intitúció-kiadást találtunk: Az 1559-es végleges, ún. Nagy Intitúció megjelenése előtt hét latin nyelvű kiadás (1536, 1539, 1543, 1545, 1550, 1553, 1554) ismert, ebből mindössze négyből (1543, 1550, 1553, 1554) találni meg. Az 1559-et követő időszakban megjelent tizenhárom latin kiadás (1559, 1561 – 2, 1568, 1569, 1576 – 2, 1577, 1585 – 2, 1590, 1592 – 2) közül mindössze kettőből (1585, 1592) nem találtunk példányt a vizsgált gyűjteményekben.¹⁰ A 17. századi tizenöt kiadásból (1602, 1606, 1607, 1609, 1612, 1618 – 2, 1637, 1654 – 6, 1667)¹¹ viszont tizenegyet találtunk meg, a hat 1654-es amszterdami kiadás közül négyből nem lelhető fel példány Erdélyben. Ezen kívül találtunk egy 1572-es német és két (1564 és 1566) francia nyelvű Intitúció példányt is.

A magyarországi és erdélyi Kálvin-recepció egyik mérföldköve Szenci Molnár Albert 1624-es Intitúció-fordítása, ám megjelenése nem hatott a latin nyelvű példányok könyvpiaci forgalmára. Kálvin főműve már jóval 1624 előtt bekerült a hazai könyvforgalomba, és Szenci magyarítását követően is több latin példányt

⁷ *Erdélyi könyvesházak* I–IV. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 16/1–4. Szeged, 1991–2004.

⁸ *BiblCalv* I. 36/1. 35–39.

⁹ *Uo.* II. 59/4. 706–712.

¹⁰ *Uo.* III. 643.

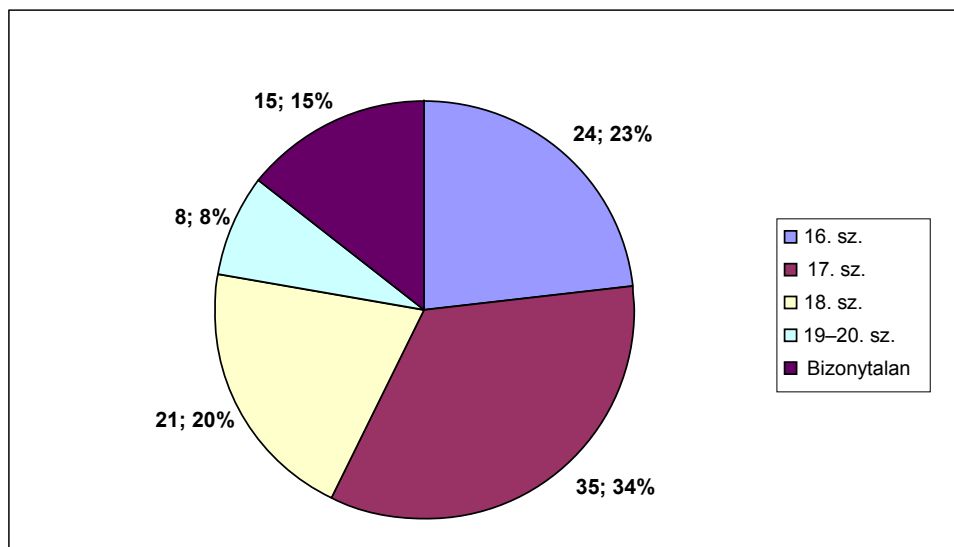
¹¹ Alfredus Erichson: *Bibliographia Calviniana. Catalogus chronologicus operum Calvinii*. Nieuwkoop 1979. 42–50. (továbbiakban: Erichson, 1979.)

adtak-vettek a Kárpát-medencében, mint magyart. Az 1624-es magyar kiadás kissé „különutasnak” számít a latinokhoz képest, a fellelt példányok elemzése túllépné jelen tanulmány kereteit.

Először azt vizsgáljuk, hogy a fennmaradt 107 Intitúció mikor került a történelmi Magyarországra? Jelen statisztika készítésekor kizárólag a dátált possessorbejegyzéseket, az azonosított könyvtulajdonosokat, illetve a feloldott monogramokat tekintettük mérvadónak. Ettől az elvtől akkor sem tértünk el, ha csupán a második vagy harmadik, 17. századi tulajdonost sikerült azonosítani, és róla tudjuk, hogy nem peregrinált külföldön. Következésképpen Intitúcióját itthon vásárolhatta, így valószínűleg az előző, nem azonosított, 16. századi tulajdonos is hazai. Valószínűleg a törölt, kivakart, olvashatatlanságig átsátozott tulajdonosjegyek között is van hazai 16. századi. Statisztikánkat tehát nem tekintjük abszolút értékűnek, ám reményeink szerint arányaiban tükrözi a realitást. Eszerint a 107 kötet közül huszonnégy a 16., harminchat a 17., huszonhárom a 18., hét a 19. és egy a 20. században került Magyarországra, tizenhat kötet „beszerzési” ideje pedig bizonytalan. (1. ábra)

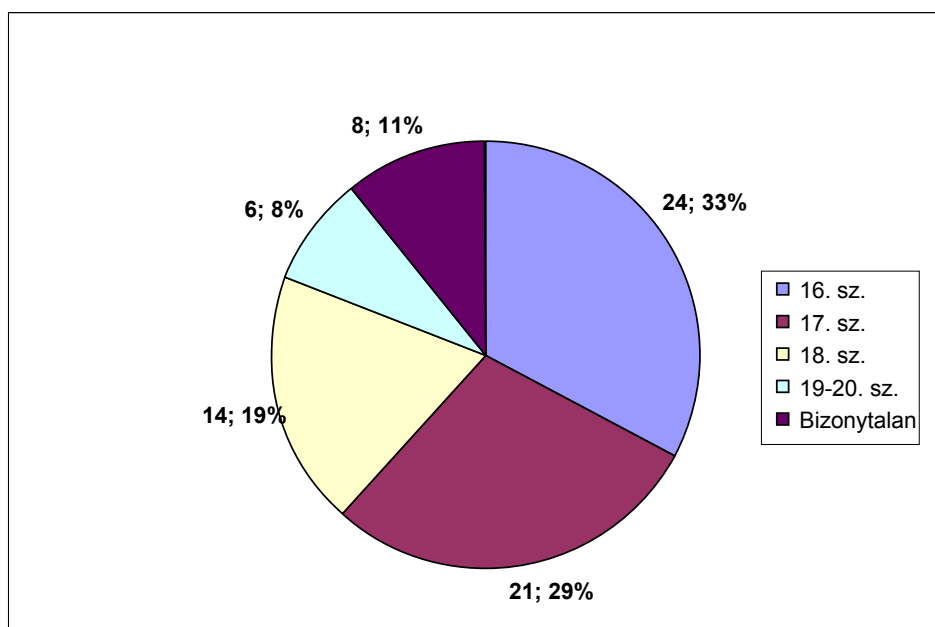
1. ábra.

Az Intitúció-kiadások Magyarországra kerülése

Ez első látásra igazolja Révész Imre felvetését, miszerint a 16. századi magyar reformátorok munkásságában Kálvin hatása másodlagos, és csupán a 17. század második felétől válik meghatározóvá református egyházunkban.¹² Ahhoz, hogy tisztábban lássunk, külön kell vizsgálnunk a 16. és a 17. századi kiadásokat. Így már lényegesen változnak az arányok. A mai emléktanyagban fellelhető hetvenhárom 16. században napvilágot látott *Institúció* harmada, szám szerint huszonegy példány, már a reformáció századában Magyarországon volt. Huszonegy érkezett a 17., tizennégy a 18., és hat a 19. században, nyolc kötet útját pedig nem sikerült felderíteni. (2. ábra).

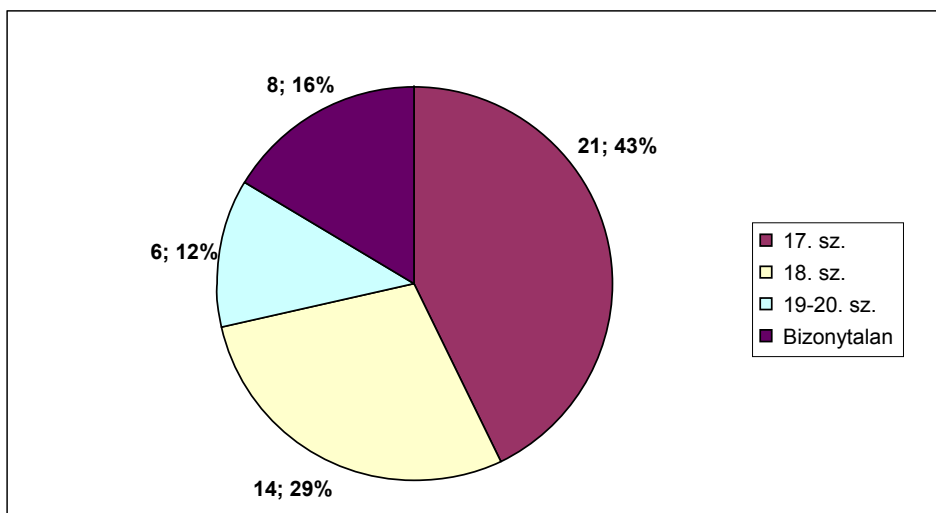
2. ábra.
16. századi *Institúció*-kiadások Magyarországra
kerülése

A vizsgált harminc 17. században megjelent *Institúció* fele, 15 megjelenése századában, kilenc a 18., egy-egy a 19. és a 20. században került Magyarországra. Nyolc kötet provenienciájáról nem tudunk semmit. (3. ábra)

¹² Hörcsik, 2009. 14.

3. ábra.
17. századi Institúció-kiadások Magyarországra
kerülése

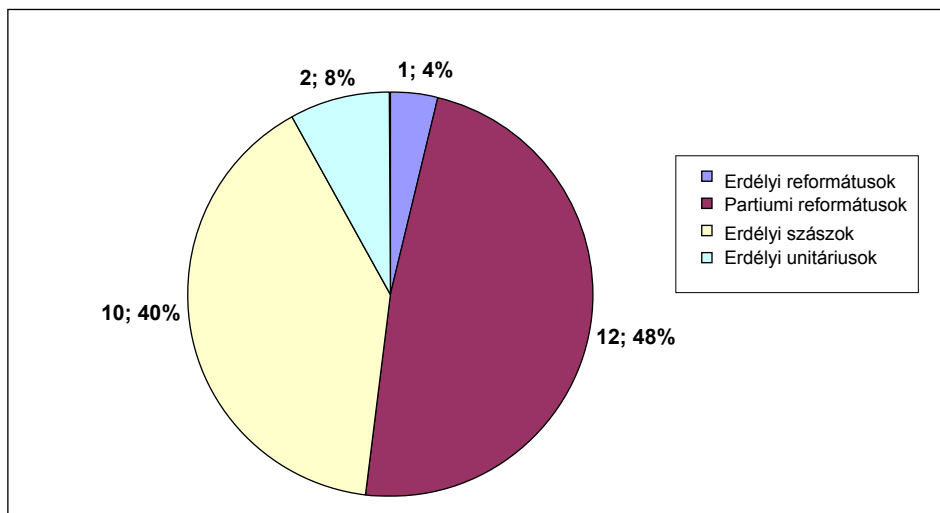
A fent bemutatott számadatokból kiderül, hogy a szép számmal akadtak Kálvint olvasó egyházi értelmiségiek a 16. századi Erdélyben és Partiumban, ám a könyvek közmondásos sorsa számos királyi Magyarországon lakó Kálvin-olvasót is elének hozott.

Vizsgáljuk meg közelebbről azokat, akik az elmúlt évszázadokban bizonyíthatóan birtokolták Kálvin főművét. A könyvtörténészek között olykor éles polémiára ad okot, hogy a könyv tulajdonosát lehet-e olvasónak tekinteni? A kérdésre valószínűleg sohasem születik megnyugtató válasz, így mi sem kívánunk ítélni. Elsősorban tulajdonosokat vizsgálunk. Olvasóról csak ott beszélünk, ahol ezt a könyv kéziratos bejegyzései egyértelműen alátámasztják.

A tulajdonosokat felekezeti, nemzetiségi, képzettségi, státus- és időbeli határok mentén igyekeztünk csoportosítani.

A 16. században két jól elkülönülő tulajdonos-csoport jelenik meg. Mindkettő Wittenberghez köthető: az egyik az ott tanuló erdélyi szászoké, a másik a stúdiumaikat ugyanott folytató partiumi és felvidéki magyaroké. (4. ábra)

4. ábra.
*Institúciót birtokló személyek felekezeti megoszlása
 a 16. században*

A legtöbb 16. századi tulajdonosjegyzés hordozója nem a papír. Az első tulajdonos nevének beírása helyett névbetűit nyomatta a frissen bekötött könyv külső táblájára. Megfelelő adatbázis hiányában a monogramok nagy részét csupán feltételesen sikerült feloldani.

Az egyre teljesebb és pontosabb peregrinus-adattárak alapján ma már szám-szerű adatokkal is alátámasztható az a feltevés, hogy a reformáció századának második felében a peregrináló hazai diákok közül a legtöbben Luther Márton egyetemét látogatták. Szögi László legújabb munkája szerint 1550 és 1600 között 1040 magyarországi diák írta alá a Leucorea törvényeit.¹³ Nem csoda tehát, hogy a wittenbergi diákok közül kerültek ki Kálvin első hazai olvasói is. Három Institúció-példányról tudjuk biztosan, hogy már a 16. században erdélyi szász lelkipásztor birtokolta, további hét kötet supralibrosának monogramja mögött sejtünk szász értelmiségieket.

A kolozsvári piarista könyvtárban őrzött, 1561-es Institúció¹⁴ supralibrosa (S M / 1563) mögött valószínűleg Simeon Massa (1536–1605) barcarozsnyói, majd brassói lelkipásztor rejtőzik. Massáról, akit elsősorban krónikaíróként ismert a

¹³ Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Bp., 2011. 12. (továbbiakban Szögi, 2011.)

¹⁴ A kolozsvári római katolikus Lyceum Könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára (továbbiakban KvAkadKvt) kezelésében, C 57791. (továbbiakban KvLyc)

történeti közvélemény,¹⁵ Dankanits Ádám tudni véli, hogy kriptokálvinista volt.¹⁶ Kálvin főművének birtoklása megerősíti a könyvtörténész hipotézisét. A kötet következő tulajdonosa Herczeg Ferenc, Szikszai Fabricius Balázs kolozsvári, majd sárospataki tanítványa, aki később a Szepesi Kamara írnoka lett.¹⁷ Nevét egy helyen *Herczeigh*-ként jegyezte a kötetbe, ami német származást vagy valamiféle német kapcsolatot sejtet. Herczeg amúgy gyermekei születését is bejegyezte a könyvbe.

S H M / 1567 feliratot olvasunk a szintén 1561-es, Medgyesen őrzött Intitúció-kiadás első tábláján.¹⁸ Tulajdonosa Simeon Herman Mediensis, aki 1586-tól 1590-ig szülővárosában volt lelkipásztor.¹⁹ Mivel más tulajdonosbejegyzést nem találtunk benne, valószínűleg hagyatékából került eklézsiaja könyvtárába. A kötet további érdekessége, hogy Johannes Brenz *Augustanae Confessionis, eiusque apologiae* ... című munkájával kötötték egybe valamelyik németországi városban – talán éppen Wittenbergben. Ebből is látszik, hogy a 16. század hatvanas éveinek Európájában milyen képlékeny a reformatori felekezetek közti határ.

Lukas Ungler szász püspök (1526–1600) hagyatékából 1603-ban a szebeni gimnázium könyvtárába került egy 1561-es kiadás.²⁰ A kötet mindenképpen a 16. század második felében került Erdélybe. Ungler 1561-ben a szebeni iskola lektora volt, amikor egyháza a lipcsei, wittenbergi, odera-frankfurti és rostocki teológiai fakultásokra küldte, hogy az ottani professzorok úrvacsora-tannal kapcsolatos véleményét kikérje. Küldetése egyik eredménye az volt, hogy a helvét és a lutheri úrvacsorátant vallók között egyre jobban megmerevedtek a frontvonalak.²¹ Talán erről az útvjáról hozhatta magával az Intitúció említett példányát. Fontos megjegyezni, hogy az Ungler püspöksége idején zajlottak azok a zsinatok, amelyeken az erdélyi szászok egyháza végérvényesen letette voksát a lutheránus ortodoxia mellett, és leszámoltak a kálvinizmussal kacérkodó lelkipásztorokkal.²²

¹⁵ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szeged, 1992. 245. (2469. sz.)

¹⁶ Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974. 45.

¹⁷ Szabó András: Herczeg Ferenc – Szikszai Fabricius Balázs tanítványa Sárospatakon. = *Acta historiae litterarum hungaricarum*, Tom. XXV. Szeged, 1988. 145–146.

¹⁸ A medgyesi Evangélikus Gimnázium Könyvtára, a Medgyesi Ágostai Hitvallást követő Evangélikus Egyházközség őrzésében 690. (továbbiakban MedgyesEv)

¹⁹ Ernst Wagner: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Köln–Weimar–Wien, 1998. 72. (továbbiakban Wagner, 1998.)

²⁰ Brukenthal Múzeum Könyvtára (Biblioteca Muzeului Național Brukenthal), Nagyszeben, V. III. 60. (továbbiakban SzebenBruk)

²¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás. Budapest 1977. 666. (továbbiakban Zoványi, 1977.)

²² Erről a korszakról részletesen ír Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp., 1977. 57–100.

Az 1570-es években újabb százsz könyvtulajdonosok tűnnek fel. 1575-ben a Brassói Gimnázium könyvjegyzékében már megtalálható az Institúció.²³ A tulajdonosok azonosításakor továbbra is a feltételes monogram-feloldásokra támaszkodunk: a berethalmi Paul Pauli 1572-ben 1569-es,²⁴ a brassói Paul Melas 1574-ben 1568-as,²⁵ a szintén brassói Peter Schirfer 1578-ban 1576-os kiadást²⁶ vásárolt. A Medgyesen őrzött 1568-as Institúció I G B / 1574-es subralibrosa valószínűleg a beszercei származású Johann Graun beszercei prédikátor, majd nagydemeteri lelképásztör²⁷ névbetűit rejt. Graun könyvtáráról még annyit tudunk, hogy 1580-ban Christoph Pezelius kötetét ajándékozta Lukas Ungler püspöknek.²⁸

Michael Bütner szászújfalvi lelképásztör (mh. 1593) valószínűleg 1580-ban kezdődő wittenbergi peregrinációja alatt szerezhette be az Institúció 1577-es kiadását.²⁹ Szintén Wittenbergben tanult az a Daniel Klein Martianus, akit az 1585-ös kiadás D K M / 1589 suralibros gazdájával azonosíthatunk.³⁰ A berethalmi származású Franciscus Saliceus pedig 1595-ben, talán odera-frankfurti tanulmányai alatt vásárolta az 1561-es Institúciót.³¹

További két erdélyi százsz polgár végrendeletében is szerepel Kálvin főműve: Georg Urischer Wittenbergben (1574) peregrinált beszercei polgár 1590-ben, a szintén Wittenberget (1583) megjárt Paul Andreae 1600 körül hagyott Institúciót örököseire.³²

1596-ban a brassói Laurentius Saphar Szentmarjai Mártonnak ajándékozott 1554-es Institúciót. Saphart nem sikerült közvetlenül azonosítani, Tatrosy György krónikájában szerepel viszont bizonyos Sáfár István, aki 1604-ben írta alá a brassói gimnázium törvényeit, 1609 és 1611 között pedig Tatrosyt is tanította a bras-

²³ *Erdélyi Könyvesházak IV. Lesestoffe der siebenbürger sachsen 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt.* Hsg. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verök. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.1. Szeged, 2004. 531. (továbbiakban Adattár 16/4.)

²⁴ A Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtára (Biblioteca Arhiepiscopală Greco-Catolică din Blaj) a KvAkadKvt kezelésében. B 13473. A supralibros P P B / 1572. (továbbiakban BalázsfalvaGrKat)

²⁵ SzebenBruk V. II. I. 522. A supralibros P M C / 1574.

²⁶ Uo. V. II. 480. A supralibros P S C / 1578.

²⁷ Wagner, 1998. 67.

²⁸ Gustav Gündisch: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus (...–1600). = *Magyar Könyvszemle*, 1981. 1–2. sz. 130.

²⁹ Központi Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară), Kolozsvár, 17467. (továbbiakban KvUniv)

³⁰ GyfvBatth E 2 VIII. 5.

³¹ A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a KvAkadKvt kezelésében, U 55487. (továbbiakban KvUnit)

³² Adattár 16/4. 6–7, 166.

sói magyar iskolában.³³ Elképzelhető, hogy a két személy rokonságban állt. A bejegyzés sajnos csonkult, így az ajándékozás helyét csupán sejtjük, valószínűleg Árkos. A következő tulajdonosok kolozsvári unitáriusok, így Szentmarjairól is feltételezzük, hogy ehhez a felekezethez tartozott.³⁴

A legkorábbi azonosítható magyar (református?) possessorok elsősorban Wittenbergben tanult, a Partiumból vagy a királyi Magyarországról származó egyháziak.

A kolozsvári unitárius kollégiumban található 1561-es Institúció első tábláján a P C / 1563 supralibros látható. Amennyiben a kötető magyarországi, akkor Károlyi Péter (1543–1576) váradi lelkipásztorral, későbbi tiszántúli püspökkel azonosítható.³⁵ A következő tulajdonos 1586-ban írta nevét a kötetbe, a 17. század elején pedig kolozsvári unitáriusok birtokolták.³⁶

A 16. század partiumi könyvtulajdonosainak azonosításakor is elsősorban a supralibrosokra kell hagyatkoznunk. Vizsgálódásunkat tovább nehezíti, hogy ha a monogramot sikerült is az évszám jelölte időben, Wittenbergben tanult hazai ifjak valamelyikéhez feltételelesen kapcsolni, az egykori peregrinusok némelyikének hazai működéséről nincsenek adataink. Így vész ködbe az a Johannes Pesthius wittenbergi diák,³⁷ aki 1569-es Institúciót vásárolt 1570-ben. A kötet 17. század első évtizedeiben (Szatmár)Németiben és Szatmáron cserélt többször gazdát.³⁸

Kassai Császár György meglehetősen hosszú ideig, 1573-tól 1577-ig tanult Wittenbergben. Valószínűleg az övé volt a ma Nagyszebenben őrzött 1576-os Institúció, amelynek első tábláján a G C C / 1577 felirat olvasható. Császár élete végén Sárospatakon volt lelkipásztor.³⁹ A kötet következő tulajdonosa pedig a késmárki Johann Hradsky.⁴⁰

Debreceni Tankó Miklós 1586-tól 1589-ig tanult Wittenbergben.⁴¹ A kolozsvári Protestáns Teológián őrzött 1585-ös Institúció-kiadást (supralibrosa: N T D / 1586) ő vásárolhatta.⁴² Rozsondai Marianne a Pápai Református Kollégium Könyv-

³³ Binder Pál: *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára*. 1542–1860. [Brassó, 1993.] 91.

³⁴ KvLyc C 51570.

³⁵ Zoványi, 1977. 296–297.

³⁶ KvUnit U 58477.

³⁷ 1569-ben subscribált és ugyanebben az évben a Magyar Coetusba is belépett. Szögi, 2011. 279.

³⁸ Szatmár Megyei Könyvtár (Biblioteca Județeană Satu Mare), Szatmárnémeti, I. 699. – 45. tétel. (továbbiakban SzatmMegyeiKvt)

³⁹ Zoványi, 1977. 298.

⁴⁰ Szeben Megyei „Astra” Könyvtár (Biblioteca Județeană „Astra”), Nagyszeben, S I 935. (továbbiakban SzebenAstra)

⁴¹ Szögi, 2011. 297.; Bod Péter: *Magyar Athenas*. Sepsiszentgyörgy, 2003. 92.

⁴² A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Ant 46. (továbbiakban KvTeol).

tárában őrzött, Kálvin-portréval díszített Institúció D T M monogramját Debreceni Tankó Miklós-ként oldja fel.⁴³ Tapasztalataink szerint azonban a 16. századi reneszánsz kötések monogramja kivétel nélkül a tulajdonos latinosított nevének kezdőbetűit tartalmazza, függetlenül az illető anyanyelvétől, így Tankó is valószínűleg N T D-ként szignált, mintsem D T M-ként. A Zilahon őrzött 1576-os kiadás⁴⁴ P SZ / 1587-es superexlibrise egyértelműen magyar tulajdonost jelöl, a korszakban Wittenbergben tanuló magyarok között egyetlen feltételes feloldás létezik: *Petrus Literati Szenthpeterinus*.⁴⁵ Békési János 1596-ban iratkozott be a Leucomreara,⁴⁶ ő 1597-ben 1592-es kiadást vásárolt. (supralibros: I B / 1597).⁴⁷

Ebben az időszakban egyetlen domidoctus Institúció-tulajdonosra leltünk: ő Dadai Lukács tiszasásvári (1588–1591) lelkipásztor,⁴⁸ 1561-es kiadás birtokosa.⁴⁹

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára őrzi azt az 1577-ben, Lausanne-ban kiadott Institúciót, amelyből 1595–1596-ban a sárdi, 1597 és 1600 között a radnóti iskolában tanított ismeretlen rektor. Fekete Csaba a supralibros (IO KSZ / 1578) alapján Szőlősi Jánossal azonosítja, aki éppen ebben az időszakban wittenbergi diák volt. Ez az egyetlen adat utal arra, hogy az Institúció a 16. században tananyag volt valamelyik erdélyi iskolában.⁵⁰ Továbbra is nyitott kérdés, hogy egészen elszigetelt esetről, a névtelen tanító esetleges és személyes preferenciájáról van-e szó, vagy más iskolákban is a katedrára került Kálvin főműve?

A 16. század utolsó évtizedéből további három wittenbergi peregrinus Institúcióját ismerjük, ám ők már azon erdélyiek közé tartoznak, akik a wittenbergi mellett már az erőteljesen református heidelbergi Universitas padjait is koptatták.

Szőlősi Bede János wittenbergi (1592 k.) és heidelbergi (1601) peregrinus, későbbi nagyberegi, szatmárnémeti, nagybányai és nagyszőlősi lelkipásztor az egyetlen olyan egyházi személy, akinek két Institúcióját ismerjük. Az 1554-es kiadás első tábláján a M F S / 1558 supralibros látható. A monogramot nem sike-

⁴³ Konrad von Rabenau–Rozsondai Marianne: Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe. = *Magyar Könyvszemle*, 1992. 2. sz. 166.

⁴⁴ A zilahi Református Kollégium könyvtára a zilahi Pedagógusok Háza (Casa Corpului Didactic, Zalău) kezelésében, 8147. (továbbiakban ZilahRef)

⁴⁵ Szőgi, 2011. 298.

⁴⁶ Szabó Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Halle, 1941. 144.

⁴⁷ KvUniv 45749.

⁴⁸ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. In. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. Zsinka Ferenc, Bp., 1929. 112.

⁴⁹ KvLyc C 73842.

⁵⁰ Fekete Csaba: Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén. = *Magyar Könyvszemle*, 1987. 4. sz. 312–315.; Uő. Kálvin Sárdon és Radnóton. In. *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Debrecen, 2011. 60–115.

rült feloldani. Szőlősi után a kötetnek volt még egy, név szerint nem azonosítható 16. századi magyar tulajdonosa, aki a könyv egyik hátvédlapjára *Quid est liberum arbitrium?* címmel rövid, magyar nyelvű, szabad akaratról szóló teológiai értekezést írt. A hátsó táblán található gazdasági jellegű bejegyzéseiben szerepel bizonyos *moczolay Novak Georgy battiá[m]*, a névtelen auktor családja (vagy annak egy része) ezek szerint a közép-szolnoki Mocsolyán élt. Az is kérdés, hogy a kötet tulajdonosainak kronológiai sorában megelőzi-e Szőlősit vagy sem? A kötet a 17. században német környezetbe került.⁵¹ A másik, 1592-es kiadás első tulajdonosa Thúri György (a G T / 1597 supralibros egyetlen lehetséges feloldása) Rákóczi Zsigmond alumnusaként 1597-ben subscribált Wittenbergben, majd 1600. július 29-én Heidelbergben, hazatérése után Putnokon, Munkácscon (1605–1608) és Sátoraljaújhelyen (1612) volt lelképásztor.⁵² Szőlősi 1601-ben Heidelbergben vásárolta egy aranyért. Valószínűleg behatóan tanulmányozta Kálvint és nem érte be a rövidebb, 1554-es kiadással, ezért vásárolta meg drága pénzen a nagy Intitúciót. Ezt igazolja rengeteg széljegyzete is. A könyv Szőlősitől a Sárospataki Kollégium könyvtárába került.⁵³ Mindkét Intitúcióban olvasható a *Donec erit mundus Calvini scripta manebunt, / Denudantque dolos impie Papae tuos.* epigramma, amely valószínűleg az ő szerzeménye.⁵⁴

Decsi István nagybányai, majd váradi (1613–1631) lelkész és bihari esperes Szőlősihez és Thúrihoz hasonlóan Wittenbergben (1597) és Heidelbergben (1598) peregrinált. Az 1592-es kiadású Intitúciót tanulmányi éve alatt vásárolta,⁵⁵ a kötet supralibrosán szereplő monogramm (S N D / 1597) minden kétséget kizáróan az övé. Halála után, valószínűleg Váradon, Szenci Kertész Ábrahám könyvtárába került.

Virtuális gyűjteményünkben egyetlen 16. századi nyugat-magyarországi könyvtulajdonos szerepel: Kürti István (–1613), aki jénai (1593) peregrináció után, 1600 körül a felvidéki Szereden, majd Érsekújváron volt litterátor evangélikus lelkész, 1602-ben Eszterházi Tamással Aegidius Hunnius munkáját fordították magyarra, 1611-ben Kassán magyar nyelvű imádságos könyvet adott ki.⁵⁶ 1569-es Intitúcióját

⁵¹ SzebenBuk V. I. 1433.

⁵² Életrajzáról lásd bővebben: Zoványi, 1977. 636.; Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. Bp., 1980. 336. (továbbiakban Heltai, 1980.)

⁵³ GyfvBatth E 2 VIII. 6.

⁵⁴ A kötetekről részletesen lásd: Ösz Sándor Előd: Szőlősi Bede János Intitúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója. = *Sárospataki Füzetek*, 2012. 1. sz. 59–73.

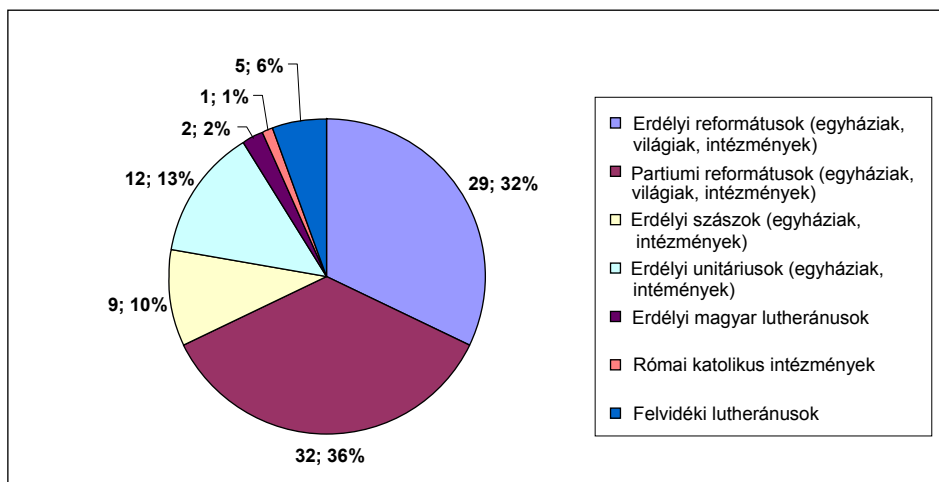
⁵⁵ SzebenBuk V. II. 457.

⁵⁶ P. Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai IV. = *Magyar Könyvszemle*, 1980. 4. sz. 333.

1600-ban vásárolta, a 19. század végén a budapesti Egyetemi Könyvtárban volt, innen került a váradi káptalan gyűjteményébe, onnan pedig Bukarestbe.⁵⁷

A 17. századi possessorok felekezeti megoszlása jelzi a felekezeti és hitvallási határok megmerevedését. Az Intitúciót birtoklók túlnyomó többsége református, a század elején viszont még elkülöníthetők unitárius és lutheránus tulajdonosi körök is. (5. ábra)

5. ábra.
Intitúciót birtokló személyek felekezeti megoszlása
a 17. században

A 16. század végi felekezeti elkülönülés eredménye, hogy a wittenbergi egyetem egyre inkább a lutheránus ortodoxia fellegrárává vált, az erdélyi és partiumi magyar reformált egyház teológiája pedig egyre közelebb került a helvét irányhoz. Következésképpen a magyar diákok lassan kimaradoztak Luther egyeteméről. Helyette viszont nem a svájci universitásokat vették célba, hanem az Erdélyi Fejedelemséghez „államvallás” tekintetében hasonló Pfalzi Választófejedelemség székvárosába, Heidelbergbe peregrináltak.

Ez az irányváltás tükröződik a Kálvin-kötetek beszerzésében is. Már említettük azt a három kötetet, amelynek beszerzői a wittenbergi után a heidelbergi egyetemet is felkeresték. A 17. század első két évtizedében újabb heidelbergi peregrinusok egész csoportja bontakozik ki a tulajdonosok sorában. Heltai János a Heidelbergben tanult magyar lelkipásztorokat és világiakat a peregrinációt köve-

⁵⁷ Román Nemzeti Könyvtár (Biblioteca Națională a României), Bukarest, XVI/I/634. (továbbiakban BukNat)

tő időszakban is *egységes értelmiségi csoport*-ként határozza meg.⁵⁸ (Hasonlóképpen egységes csoportot alkottak a 16. század második felének hitvitáiban a Wittenbergben tanult magyar lelkipásztorok.) Éppen ezért az Intitúció-tulajdonosok elemzése során a heidelbergiánusok közé soroljuk a Palatinátus egyetemének azon magyar hallgatóit is, akik nem peregrinációjuk idején, hanem itthon vásárolták Kálvin főművét.

A 17. század elején vásárolt könyvek többségének kötése már kevésbé mives, német reneszánsz kötéssel alig találkozunk, általában pergamenbe kötötték őket, az első tábla egyetlen dísze a monogram és az évszám volt. A tulajdonosok azonosításakor többnyire itt is – a wittenbergi kötésekhez hasonlóan – a supralibrosok monogramjának feltételes feloldásával kísérletezünk.

Miskolczi (P.) Csulyak István, későbbi zempléni esperes, 1603-ban, heidelbergi peregrinációja idején⁵⁹ vásárolt egy 1592-es kiadást. A kötet érdekessége, hogy mind az első, mind a hátsó táblára Luther portréját nyomták. A kötetet később fia, Miskolczi Csulyak Gáspár örökölte.⁶⁰

A kötéstáblák monogramjainak feloldása során az 1610-es évekből egész sor hazai peregrinus Intitúció-beszerzésére derült fény: Varsányi P. Dániel, későbbi közép-szolnoki, majd abauj-tornai esperes⁶¹ 1611-ben 1606-os kiadást vásárolt.⁶² Szentgyörgyi Nagy Bálint, a későbbi ugocsai esperes⁶³ 1613-ban,⁶⁴ Komáromi Flórián Gáspár majdani tarcali lelkipásztor⁶⁵ szintén 1613-ban,⁶⁶ Viski Márton későbbi feketeadói lelkipásztor, majd ugocsai esperes⁶⁷ és Kecskeméti Mihálfi János⁶⁸ 1614-ben⁶⁹ szereztek be 1612-ben Genfben nyomtatott Intitúciót. A beszerzés időpontjában mindannyian Heidelbergben tanultak.

⁵⁸ Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Humanizmus és reformáció 21. Bp., 1994. 7.

⁵⁹ Heltai, 1980. 303.

⁶⁰ BukNat XVI/II/295.

⁶¹ Heltai, 1980. 343.

⁶² SzatmMegyeiKvt I. 610. A supralibros D P V / 1611.

⁶³ Heltai, 1980. 326.

⁶⁴ ZilahRef 6631. A supralibros V N SZ / 1613.

⁶⁵ Heltai, 1980. 294.

⁶⁶ A székelyudvarhelyi Református Kollégium könyvtára a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum kezelésében, 1541. A supralibros G F K / 1613. (továbbiakban SzUdvRef)

⁶⁷ Heltai, 1980. 345.

⁶⁸ Uo. 291.

⁶⁹ Fogarasi Református Egyházközség könyvtára, 263. (továbbiakban FogarasRef), a supralibros M W / 1614. KvTeol 3818 A. A supralibros I M K / 1614.

Geleji Katona István későbbi erdélyi püspök és Fehérvári (Albensis) Nagy János marosvásárhelyi lelkipásztor könyvjegyzékeiből derült ki, hogy szintén Heidelbergben vásároltak Institúciót.⁷⁰

A szatmári kollégium rektora, Szatmárnémeti István 1618-ban, még Heidelbergbe indulása előtt ajándékozta diákjának, Hunyadi D. Jánosnak 1569-es kiadású Institúcióját.⁷¹

Némelyek viszont hazatérésüket követően vásárolták meg Kálvin főművét. Bihari P. Benedek, a kolozsvári református schola első rektorainak egyike 1620-tól 1622-ig tanult Pfalzban.⁷² 1576-os Institúcióját 1624-ben minden bizonnyal Kolozsváron vásárolta.⁷³ A bejegyzés azért igen érdekes, mert Herepei János az unitárius egyház harangoztató gazdáinak 1623. október 20-án kelt feljegyzésében (*pul[satum] est Rectorj. Caluinistaru[m] Ma[rioribus] 6 Vicib[us], f. 3.*) szereplő rektort Biharival azonosítja.⁷⁴ Az 1624-es könyvvásárlás viszont egyértelműen cáfolja a művelődéstörténész feltevését. Csak érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy a kötet következő tulajdonosa bizonyos Molnár János, aki 1648-ban Alvincen vásárolta azt. Az íráskép alapján, minden kétséget kizáróan a possessor nem más, mint Szenci Molnár Albert legidősebb fia, aki ebben az időszakban Alvincen valamilyen egyházi szolgálatban állt. Az ő halálát is – valószínűleg azóta megsemmisült sírfeliratának téves olvasata alapján – 1646-ra tették.⁷⁵ Budai Karácsony János (mh. 1633 u.) szabolcsi, majd közép-szolnoki esperes szintén peregrinációja (1608–1609)⁷⁶ után, itthon vásárolt 1618-as kiadást.⁷⁷

A 16. század legvégén, elsősorban a 17. század elején nagyon sok – elsősorban Kolozsvárhoz kötődő – unitárius Institúció-tulajdonossal találkozunk. Az egyik legizgalmasabb, 1568-as folio kötet igen kalandos utat járt be.⁷⁸ Első tulaj-

⁷⁰ Erdélyi Könyvesházak III. 1563–1757. *A Bethlen-család és környezete, az Apafi-család és környezete, a Teleki-család és környezete.* Vegyes források. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. Szerk. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, 1994. 10, 5. (továbbiakban Adattár 16/3.)

⁷¹ SzatmMegyeiKvt I. 699.

⁷² Heltai, 1980. 263.

⁷³ KvUniv 101870.

⁷⁴ Herepei János: Bihari Pap Benedek. In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I. Szerk. Keserü Bálint, Bp.–Szeged, 1965. 145. (továbbiakban Adattár I.)

⁷⁵ A Kohn Hillél és Zsakó János közölte sírfelirat alapján Szenci Molnár János 1646-ban hunyt el. A dátum olvasatában már Herepei is kételkedett. (Adattár I. 431–432.) Több, az utóbbi két évben felszínre került adat bizonyítja, hogy valószínűleg 1660 körül halt meg. Elhalálozási dátumáról lásd részletesen: Ősz Sándor Előd: Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez. = *Magyar Könyvszemle*, 2012. 2. sz. 268–275.

⁷⁶ Heltai, 1980. 267.

⁷⁷ KvTeol 3818 B.

⁷⁸ KvTeol A 05.

donosa Erasmus Johannis⁷⁹ 1574-ban, valószínűleg lipcsei tanulmányai alatt vásárolta. Emdeni, Frankfurt am Main-i és genfi tartózkodás után Antwerpenben volt rektor, majd 1583-ban beiratkozott a leideni egyetemre. 1584-ben antitrinitárius nézetei miatt távozni kényszerült és Krakkóban talált menedéket. Jakab Elek szerint Iacobinus Bernát 1588-ban hívta meg a kolozsvári unitárius kollégium rektori állásába. 1593-ban a kolozsvári németajkú unitáriusok elsőpappá választották, 1601-ben hunyt el.⁸⁰ A kor szokásának megfelelően alaposan kitöltötte többnyire latin, kisebb részben német nyelvű jegyzeteivel a kötet margóit, ám az csaknem egyedi az erdélyi könyves kultúrában, hogy datálta is őket. Így tudjuk, hogy 1575-ben, valamint 1588 és 1598 között biztosan forgatta az Institúciót, a dátumok folyamatosságából arra következtethetünk, hogy 1589 októbere és 1594 júniusa között végigolvasta. A teológiai bejegyzések mellett találunk néhány életrajzi jellegűt is, amelyek kiegészítik a Dán Róbert tanulmányában szereplő adatokat. Jakab Elek szerint 1588-ban jött Kolozsvárra, a széljegyzetekből azonban egyértelműen kiderül, hogy 1590. április 19-én indult Krakkóból Erdélybe, júliusban már biztosan itt volt. 1592-ben új lakásba költözött, 1598-ban pedig eljegyezte harmadik feleségét.⁸¹ A bejegyzések részletes vizsgálata valószínűleg sok érdekes adatot tartogat a kolozsvári unitáriusság 16. század végi történetéről. A könyv 1601-ben Georg Deidrich (1571–1606) kolozsvári százsz unitárius paphoz került. A lelkipásztor megjárta Strassburgot, Bécset, Páduát és Rómát, majd a tekei lutheránus eklézsiát pásztorolta. 1598-ban kriptokálvínizmussal vádolták, ám váratlanul unitárius vallásra tért, és Kolozsvárra jött.⁸² Az unitárius possessorok sora itt megszakadt, 1693-ban már Marosvásárhelyen vásárolta meg Béli Kelemen, a 19. században pedig a Fogarasi Református Egyházközség tulajdonában volt.

A brassói Laurentius Saphar korábban említett, 1554-es Institúció-kiadása Samarjai Jó Márton kolozsvári unitárius rektor majd lelkész tulajdonába került.⁸³ Samarjaitól Dálnoki Nagy Lőrinc kolozsvári unitárius orvosdoktor, majd Jöve-

⁷⁹ Már neve írása is bizonytalan, mind a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet, mind Herepei János, mind Jakab Elek *Johannes Erasmusként* beszél róla, ám kötetünk possessorbejegyzéséből egyértelműen kiderül, hogy *Erasmus Johannis*nak hívták. A supralibros E I S monogramja E[rasmus] J[ohannis] S[oltwedeliensis]-ként oldható fel.

⁸⁰ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében.* Szerk. Herepei János, Szeged, 1971 512. (továbbiakban Adattár III.); Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története. I. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai*, 4/1. Kolozsvár, 2005. (továbbiakban Kénosi–Uzoni I.); Jakab Elek: *Kolozsvár története* II. Bp., 1888. 337.; Dán Róbert: *Erasmus Iohannis „Világos bizonyítékai” = Irodalomtörténeti Közlemények* 1983. 1–3. sz. 120–129.

⁸¹ KvTeol A 05 p. 191, 398, [f. 38v].

⁸² *Johann Jacob Gryneus magyar kapcsolatai.* Közreadja Szabó András. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22. Szeged, 1989. 146–147.

⁸³ KvLyc C 51570.

dicsi András (1651–1710) német származású, szintén kolozsvári unitárius lelkész birtokába jutott.⁸⁴ Hasonló kiadást ajándékozott 1646-ban, a lengyelországi Luslawice szociniánus iskolájában Johannes Paterson (Hain János) porosz katonavos⁸⁵ id. Valentinus Baumgartnak (1610–1672), aki 1648-ban Kolozsvárra jött, és az itteni unitárius iskolában, illetve gyülekezetben szolgált. A kötet a helyi gyülekezet könyvtárába került.⁸⁶ A Károli Péterrel kapcsolatba hozott 1561-es Institúciót Varsolci M. János kolozsvári unitárius rektor, majd kolozsi lelkipásztor birtokolta, tőle valamikor 1632 előtt Valentinus Radecius lengyel származású unitárius lelkészhez, erdélyi püspökhöz került, tőle az eklézsiahoz.⁸⁷ Bonyhai György bethlenszentmiklósi, majd nagybúni unitárius lelkipásztor⁸⁸ 1641-ben itt vásárolt ismeretlen provenienciájú 1569-es Institúciót. Tőle Szentmártoni Ferenc Tamás vargyasi unitárius lelkész és udvarhelyszéki esperes vásárolta meg 1671-ben.⁸⁹

A 17. századi possessorok többsége viszont már erdélyi és partiumi református egyházi személy. Az előbb említett Heidelbergben tanult értelmiségiek mellett, akik csaknem kivétel nélkül az egyházi hierarchia első és második vonalában szolgáltak, számos németalföldi peregrinus és domidoctus lelkipásztor, iskolarektor possessorbejegyzésével találkoztunk az Institúciók lapjain. Amíg az előbb bemutatott wittenbergiánus és heidelbergiánus egyháziak – néhány kivételtől eltekintve – még ívfüzetekben újonnan vásárolták, és maguk köttették Kálvin főművét, addig a most bemutatandó csoport tagjai már többnyire másod- vagy harmadkézből szerezték azt, akár itthon, akár külföldön.

A század legelejéről elsősorban Partiumban forgó Institúciókat ismerünk. Pesti János előbb is említett Institúciója a 17. század legelején több Szatmárhoz köthető tulajdonos kezén fordult meg. 1610-ben Szalay Ferenc a szatmárnémeti iskolában ajándékozta Agri [?] Mihálynak, 1618-ban a peregrinálni induló szatmári rektor, Némethi István tanítványának, Hunyadi D. Jánosnak, aki testvérének, Pálnak adta tovább. 1700-ban Hosdátí András nagybányai rektorhoz⁹⁰ került, majd 1787-ben visszaért a szatmári kollégium könyvtárába.⁹¹ Id. Szatmári

⁸⁴ Szabó–Tonk, 1992. 150, 20.

⁸⁵ Kapronczay Károly: *Magyar orvoséletrajzi lexikon*. Bp., 2004. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-orvoseletrajzi/ch03s12.html>. (2012. 05. 29.)

⁸⁶ KvUnit U 63545.; *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Szerk. Péter László, Bp., 2000. I. 166. (továbbiakban ÚMIL)

⁸⁷ KvUnit U 58477.; ÚMIL III. 2220, II. 1676.

⁸⁸ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története* II. Ford. Márkos Albert. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2. Kolozsvár, 2009. 253. (továbbiakban Kénosi–Uzoni II.)

⁸⁹ KvUnit U 62283.; Kénosi–Uzoni I. 204.; Kénosi–Uzoni II. 443.

⁹⁰ Thurzó Ferenc: *A Nagybányai Ev. Ref. Főiskola (Schola Rivulina) története. 1547–1755*. Nagybánya, 1905. 196.

⁹¹ SzatmMegyeiKvt I. 699.

Baka Péter, a szatmári egyházmegye több gyülekezetének lelkipásztora⁹² 1623-ban vásárolt Institúciót,⁹³ Izsák deák (Isacus Litteratus) színérváraljai rektor pedig 1633-ban 1576-os kiadást birtokolt, majd hivatali utódjának, Bányai (Rivulinus) Györgynek ajándékozta.⁹⁴ Feltehetőleg ebben az időszakban birtokolt Institúciót Szikszai Gergely, a szatmári vár papja (1633–)⁹⁵ és Angyalosi Boldizsár, aki az abaúji egyházmegyében teljesített szolgálatot.⁹⁶

Bár ebben az időszakban elsősorban nem külföldről érkeznek haza a Kálvin-kötetek, a Németalföldön tanuló hazai diákok továbbra is vásároltak tanulmányaik alatt Institúciót: Újvári István, későbbi beregi esperes 1650-ben Leidenben vásárolt 1637-es kiadást, tőle Somogyi Ferenchez, majd 1710-ben hivatali utódjához, Újvárosi Mártonhoz került.⁹⁷ Diószegi Kalmár Pál, (1628–1663 k.) utóbb szabolcsi esperes⁹⁸ is valószínűleg Leidenben két tallérért vásárolt akkor egészen friss, 1654-es kiadást.⁹⁹

A 17. század közepén zajló puritánus-ortodox vita lenyomatát őrizte meg a Nagyváradon őrzött 1592-es Institúció. A kötet bizonyos Vári Bálinté volt, ám több, 17. századi tulajdonosának nevét utólag kivakarták. Így nem tudjuk, hogy a kötet lapjain ki panaszkodik olyan vehemenssen az ortodox egyházvezetés ellen. A névtelen lelkipásztor egy helyütt így jajdul fel: *„Hűtömre igaz ez édes Calvinusom, mert mi is ma ha praedicállunk az ilyen szabados dolgok felől, tehát ugyan az mi fekezetünk kárhoztatnak, úyítóknak, tsalárdoknak etc., sőt ugyan megh is akarnak tiltani etc. Tisztünket is lefosztották rőlünk. Anno 1652 in SzínérVáralya et HagymásLápos.”* A könyv 296. lapjára pedig azt jegyezte fel, hogy az 1653-ban Nagybányán tartott generális zsinaton teológiai nézetei miatt elhallgattatta Szatmári Lázár Miklós püspök.¹⁰⁰ A bejegyző kilétét csupán találgathatjuk: A két helységnév a Nagybányai Egyházmegyére utal, de nem tudjuk, hogy az illető lelkipásztor szolgálati helyét jelöli-e, vagy azokat a településeket, ahol az őt elítélő parciális zsinat ülésezett.

⁹² Herepei János: XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a Szatmári Református Egyházmegyéből. = *Egyháztörténet*, 1943. 23.

⁹³ ZilahRef 6631.

⁹⁴ ZilahRef 19373.

⁹⁵ Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679. = *Történelmi Tár*, 1898. 630. (továbbiakban Borovszky, 1898.); ZilahRef 8147.

⁹⁶ Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei*. Sárospatak–Tiszaújváros, 2007. A 86, A 101.; KvUniv 45749.

⁹⁷ Romániai Ágostai Hitvallást követő Evangélikus Egyház Központi Levéltára (Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien), Nagyszeben, II. 153. (továbbiakban SzebenArchEv)

⁹⁸ Zoványi, 1977 151.

⁹⁹ SzatmMegyeiKvt IV. 26.

¹⁰⁰ Bihar Megyei Könyvtár (Biblioteca Județeană), Nagyvárad. II. 26095 f. 293v, 296r. (továbbiakban NVáradMegyeiKvt)

A református fejedelmek árnyékában erősödő erdélyi reformátusság köréből s egyre több Intitúció tulajdonos tűnik fel. Szenci Molnár Albert legidősebb fia, János 1634-ben gyulafehérvári tanulmányai alatt vásárolt 1612-es Intitúciót,¹⁰¹ majd 1648-ban Alvincen szerezte meg a már említett, Bihari P. Benedek hagyatékából származó, 1576-os kiadást.¹⁰² Csernátfalvi János etédi, majd székelyudvarhelyi lelkész és esperes – valószínűleg franekeri peregrinusként – 1646-ban¹⁰³ jutott 1561-es kiadású Intitúciója birtokába, amelyet 1673-ban Bihari P. János vásárolt meg Székelyudvarhelyen.¹⁰⁴ Kaposi Jámbor István magyarbükkösi, majd erdőszentgyörgyi domidoctus lelkipásztor valamikor 1655 előtt vásárolt 1612-es kiadást, címelőzők- és hátvédlapjaira több önéletrajzi vonatkozású feljegyzése mellett sorjázta a fejedelemség alkonyának eseményeit is.¹⁰⁵

Igen fontos és sokat boncolgatott kérdés, hogy a kálvini tanok milyen mértékben jutottak el az erdélyi románokhoz? Íme két könyvtörténeti adalék, két román református Intitúció-tulajdonos: Saxopolitanus (Szászvárosi) Péter hátszegi román református pap (1644–1660)¹⁰⁶ 1658-ban jegyezte be nevét az 1609-es kiadásba.¹⁰⁷ Halicsi Mihály szászvárosi rektor (1665 k.), az egyetlen ismert román származású peregrinus¹⁰⁸ gazdag könyvtárában is találunk egy Intitúciót.¹⁰⁹

Az 1660-as években, a nagyenyedi kollégiumban több Intitúció lelt új gazdára. Szenci Molnár János 1612-es Intitúcióját ebben az időszakban vásárolta meg Csávási István, majd adta tovább Nagybaconi Istvánnak.¹¹⁰ Csepregi Turkovics Sámuel¹¹¹ kolozsvári polgárfiú (a kolozsvári eklésia későbbi kurátora) 1666-ban enyedi preceptorának, Eperjesi Mihály későbbi enyedi és vízaknai lelkipásztornak¹¹² ajándékozott 1576-os kiadást.¹¹³ Lethenyi Pál későbbi székelyudvarhelyi rektor 1669-ben szintén enyedi diákként vásárolt 1612-es kiadást.¹¹⁴ A 17. szá-

¹⁰¹ KvTeol 612.

¹⁰² KvUniv 101870.

¹⁰³ Szabó–Tonk, 1992. 118.

¹⁰⁴ GyfvBatth E 2 VIII. 7.

¹⁰⁵ Nagyenyedi Bethlen Kollégium Könyvtára, TH 75. (továbbiakban NEnyedRef)

¹⁰⁶ *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere* II. Szerk. Buzogány Dezső, Ösz Sándor Előd, Kolozsvár, 2005. 491.

¹⁰⁷ SzUdvRef 634.

¹⁰⁸ Szabó–Tonk, 1992. 198.

¹⁰⁹ Adattár 16/3. 212.

¹¹⁰ KvTeol 612.

¹¹¹ Pápai Páriz Franc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza, Kolozsvár 1977. 140, 756.

¹¹² Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai= *Erdélyi Múzeum*, 2010. 3–4. sz. 117–118.

¹¹³ SzebenAstra S I 935.

¹¹⁴ KvTeol 3818 A.

zadi Intitúció-tulajdonosok sorában meg kell említenünk Tofeus Mihály erdélyi püspököt is, egy 1585-ös kiadással.¹¹⁵

A 17. század utolsó harmadának felső-magyarországi rekatolizációs hulláma elől számos lelkipásztor és tanító, sőt a sárospataki kollégium is Erdélyben talált menedéket. Miskolczi Csulyak Gáspár nagybányai lelkipásztor 1690-ben menekült Erdélybe, magával hozta 1592-es Intitúcióját, amelyet édesapjától Miskolczi Csulyak Istvántól örökölt 1648-ban.¹¹⁶ Rimaszombati Mihály tályai lelkipásztor 1692-ben végén a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumban tanuló Szombati Jánosnak küldött 1569-ben megjelent kötetet.¹¹⁷ 1694-ben Técsi R. István beregszászi mester bizonyos Gál Mihály nevű szerzetes kezéből mentett meg egy 1618-ban megjelent Intitúciót.¹¹⁸

Budai Karácsony János Intitúciója igen érdekes utat járt be a 17. század folyamán: 1630 körül Udvari Miklós sarkadi lelkipásztorhoz került, majd 1655 körül a szintén Biharban szolgáló Székelyhidi Istvánhoz.¹¹⁹ Székelyhidi valószínűleg Várad török megszállása után menekült Erdélybe. Intitúcióját 1678-ban Apáczai Gothárd János brassói magyar lutheránus rektornak ajándékozta, majd három barcasági magyar lutheránus lelkipásztor birtokolta egészen a 18. század végéig.¹²⁰

Külön csoportot alkotnak az Intitúciót birtokló világiak. 1627-ben a Bethlen Pétert külföldre kísérő Cseffi László, későbbi belső-szolnoki főispán és ítélmester,¹²¹ 1627-ben – feltehetően Németalföldön – szerzett be egy 1585-ös kiadást.¹²² Szenci Kertész Ábrahám (–1667) váradi nyomdász egy 1592-es, korábban Decsi István birtokában lévő Intitúció tulajdonosa volt. Várad elfoglalása után a nyomdász, kétévi kolozsvári tartózkodás után, Nagyszebenben telepedett le. Hagyatékának leltárában szerepel a kötet,¹²³ innen vásárolhatta meg a szebeni gimnázium.¹²⁴ Csepregi Turkovics Mihály valószínűleg a családi bibliotékában található 1576-os kiadást ajándékozta 1666-ban enyedi tanítójának, Eperjesi Mihálynak.¹²⁵ Hegyesi István fiskális direktor 1677-től birtokolta az Intitúció 1618-as

¹¹⁵ KvUniv 40253.; Lásd még Adattár 16/3. 90.

¹¹⁶ NEnyedRef TH 11/a.

¹¹⁷ KvTeol Ant 48.

¹¹⁸ GyfvBatth A 2 IV. 23.

¹¹⁹ Borovszky, 1898. 629, 640.

¹²⁰ KvTeol 3818 B.

¹²¹ Monok István: Cseffi László 1592–1662. = *Századok*, 1988. 4. sz. 622–648.

¹²² KvUniv 40253.

¹²³ Monok István: Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára*. Szerk. Deé Nagy Anikó et alii, Marosvásárhely, 2002. 374.

¹²⁴ SzebenBuk V. II. 457.

¹²⁵ SzebenAstra S I 935.

kiadását, tőle 1698-ban alpestesi Balog László királyi táblai ülnökhöz¹²⁶ került.¹²⁷ Teleki Mihály könyvtárában a 17. század végén két példány, a család környezetéhez tartozó Szászhalmai Györgyében pedig egy volt.¹²⁸ Cserei Mihály, a köztudottan Habsburg-párti emlékiró könyveinek jegyzékében két Intitúcióról olvasunk.¹²⁹ Egyiket 1684-ben, még udvarhelyi diákként vásárolta, és hátvédlapjára bejegyezte, hogy két alkalommal, először 1709-ban brassói száműzetése alatt, másodszor 1731-ben nagyajtai magányában figyelmesen végigolvasta, és a Szentírás vonatkozó helyeivel egybehangzónak találta.¹³⁰ Béldi Kelemen pedig 1693-ban Marosvásárhelyen vásárolta meg Erasmus Iohannis előbb is említett Intitúcióját.¹³¹

A reformatori felekezetek elkülönülése talán a szász Intitúció-tulajdonosok számának alakulásában érhető leginkább tetten. Amíg a 16. századi possessorok csaknem fele szász, addig mindössze hat 17. századi német lutheránus lelkipásztor nevével találkozunk a kötetek lapjain. Többségük domidoctus, vidéki lelkipásztor, kettőt érdemes kiemelni közülük: Johann Fabini (1578 k.–1646) táblási (1615–), baráthelyi (1629–) és segesvári (1643–1646) lelkipásztor, segesvárszéki főesperes (1639–1646)¹³² 1628-ban bizonyos Christian Joseph Bart örököseitől vásárolt 1568-as kiadást.¹³³ Martin Kelp (1659–1694) Wittenberget, Lipsét és Hamburgot megjárt szászmuzsnai lelkipásztor szebeni tanulmányai alatt 1678-ban vásárolt 1618-ban megjelent Intitúciót.¹³⁴

A 17. század második feléből már mérhető adatokkal az intézményi könyvtárak állományairól is. A fennmaradt jegyzékek és a rendelkezésre álló példányok alapján elmondhatjuk, hogy a vizsgált időszakban Kálvin fő műve csaknem minden erdélyi és partiumi kollégium könyvtárában ott volt. A kolozsvári Református Kollégium könyvtárában 1668-ban három Intitúciót jegyeztek,¹³⁵ 1674-ben Krizbai György, 1680 körül Diószegi István, 1719-ben Csengeri Péter adományozott újabb köteteket,¹³⁶ így a 18. század elején hat kötetet találunk a gyűjte-

¹²⁶ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 364.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1891. 476.

¹²⁷ Teleki–Bolyai Könyvtár (Biblioteca Teleki–Bolyai), Marosvásárhely, Bo 1720. (továbbiakban MvhelyTB)

¹²⁸ Adattár 16/3. 151, 153.

¹²⁹ Uo. 295–296.

¹³⁰ KvUnit U 62283 – 21. tétel.

¹³¹ KvTeol Ant. 5 – 30. tétel.

¹³² Wagner, 1998. 165.

¹³³ MedgyesEv 623 – 31. tétel.

¹³⁴ GyfvBatth E2 VIII 8 – 90. tétel.

¹³⁵ *Erdélyi könyvesházak II.* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte Monok István, Németh Nóémi, Tonk Sándor. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2. 58–59. (továbbiakban Adattár 16/2.)

¹³⁶ Uo. 66, 71, 75.

ményben, ezek közül egyet sem sikerült egyértelműen azonosítani. A nagyenyedi Kollégium könyvtárának 1679-es leltára hat Intitúciót említ, 1688-ra ez a szám eggyel gyarapodott.¹³⁷ A könyvtár 1849-ben teljes mértékben elpusztul, így nem ismerjük a példányokat. A székelyudvarhelyi kollégiumban 1689-ben egy, 1720-ban már két Intitúcióról tudunk.¹³⁸ Az egyikre Nagyenyeden akadtunk rá: az 1618-as genfi kiadást 1691-ben szerezte be az iskola.¹³⁹ A marosvásárhelyi kollégium könyvtárába 1709-ben került az első latin nyelvű Intitúció.¹⁴⁰ 1719-ben a Főkonzisztórium ide telepítette le az 1671 óta folyamatosan menekülő Sárospataki Kollégiumot, így a könyvtár is jelentős mértékben gyarapodott, viszont egyetlen, ma Marosvásárhelyen őrzött Intitúcióról sem sikerült kideríteni, hogy sárospataki könyv lett volna. Szőlősi Bede János könyvtárából viszont már 1623 előtt került Sárospatakra egy Intitúció, amely ma a gyulafehérvári Batthyaneumban található.¹⁴¹

A vizsgált partiumi iskolák közül Szatmárról és Nagybányáról maradtak ránk adatok. A szatmári kollégium 1633 Bethlen Gábor adományából vásárolt 62 kötetet Vári P. Bálinttól, köztük egy Intitúciót. Az iskola könyvtárának 1673-as állományjegyzékében öt Intitúciót találunk, 1674-ben Bogdán Péter szatmári esperes hagyatékából újabb példány került az iskola tékájába. A 17. század végének rekatolizációs törekvéseit a szatmári iskola könyvtára is megsínylette, az 1720-as állományjegyzékben három Intitúció fordul elő.¹⁴² A Schola Rivulina 1669-es állományjegyzékében Kálvin főművéből egy példány szerepel, az 1688-asban három, az 1696-osban és az 1699-esben kettő, az 1723-asban ismét egy.¹⁴³ Ezen kötetek közül egyet sem sikerült felderíteni.

A kolozsvári unitárius egyházközség tulajdonában 1675-ben két példány volt.¹⁴⁴ A szász közgyűjtemények közül egyedül a medgyesi gimnázium 1662-es állományjegyzékében találtunk egyetlen Intitúció-kiadást.¹⁴⁵ Sajnos ezt sem tudtuk pontosan azonosítani. A szebeni lutheránus gimnázium könyvtárának 17. századi jegyzékét nem ismerjük, két kötetről viszont tudjuk, hogy már a 17. században ebben a tékában volt: Ungler Lukács 1561-es Intitúcióját már 1603-ban

¹³⁷ Uo. 136, 162, 163, 180.

¹³⁸ Uo. 206, 208, 214.

¹³⁹ NEnyedRef TH 75.

¹⁴⁰ Adattár 16/2. 111.

¹⁴¹ GyfvBatth E 2 VIII. 6.

¹⁴² *Partiumi könyvesházak 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.* Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14. Sajtó alá rendezte Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp.–Szeged, 1988. 331, 334, 338, 343, 359, 367, 369.

¹⁴³ Uo. 380, 390, 392, 399, 400, 405, 406, 419.

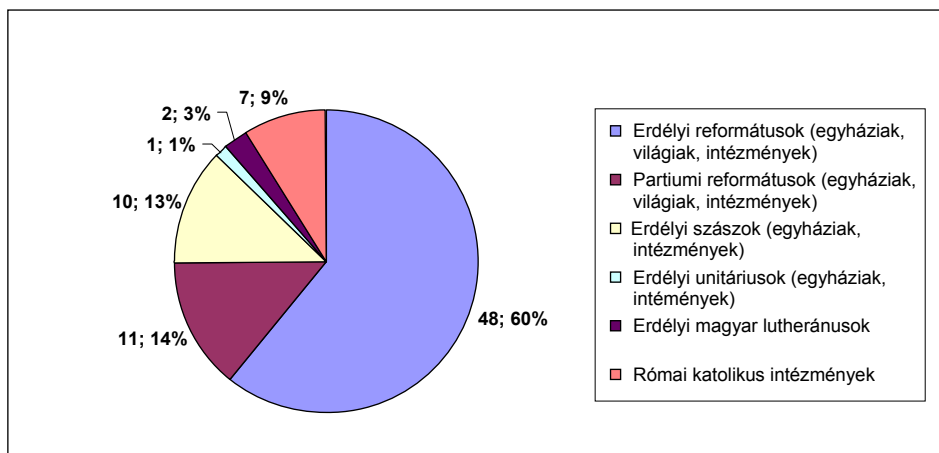
¹⁴⁴ Adattár 16/2. 31, 37.

¹⁴⁵ Adattár 16/4. 441, 531, 859.

örökölték, a Johannes Nagel Lippei Grófságban szolgáló lelkipásztor birtokolta 1612-es példány a század második felében került oda.¹⁴⁶

A 18. század Intitúció-tulajdonosainak felekezeti és nemzetiségi megoszlás alapján történő vizsgálata (6. ábra) már jóval egyhangúbb képet mutat: Két német és két magyar evangélikus lelkipásztor valamint egy római katolikus ügyész kivételével mindannyian reformátusok. A reformátusok három világi személy kivételével mindannyian lelkipásztorok vagy tógátus diákok. Egyházi hierarchián belüli megoszlásuk viszont rendkívül változatos: Zoványi György tiszántúli püspöktől peregrinus, tekintélyes lelkipásztorokon át, el egészen olyan kollégiumi diákokig, akikről tanulmányaik kivételével semmit sem tudunk.

6. ábra.
*Institúciót birtokló személyek felekezeti megoszlása
a 18. században*

A kollégiumok ezen kívül 17. század második felétől valóságos könyvpiacként működtek, a diákok itt adták-vették a könyveket. Előfordult az is, hogy egy évtized alatt akár négyszer is gazdát cserélt egy-egy kötet. Példaként néhány kötetet említünk: A Kolozsvári Református Kollégium 1569-es Intitúcióját 1720-ban Hadadi István, 1725-ben Pesty Mihály, 1728-ban Viski Cseh Márton szerezte meg, mindhárom tulajdonos ebben az időszakban kolozsvári diák volt. A sor úgy szakadt meg, hogy Viski a kollégiumnak adta kötetet.¹⁴⁷ Hasonló kiadást adtak-vettek 1743–1752 között az enyedi kollégium diákjai: Toldi Miklós, Deesi Sándor, Visollyi And-

¹⁴⁶ SzebenBruk V. III. 60.; Uo. V. I. 5428.

¹⁴⁷ A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a KvAkadKvt kezelésében, R 83092. (továbbiakban KvRef)

rás, Madarasi Mihály és Oltszemi Imre.¹⁴⁸ Tofeus Mihály Institúcióját a 18. század negyvenes éveiben szintén Nagyenyeden adták-vették: 1742-ben Pap István, 1744-ben Torjai Kasza József, 1746-ben pedig Fülei Cs. István¹⁴⁹ birtokolta.¹⁵⁰

A Nyugat-Európa, elsősorban Németalföld egyetemein tanuló erdélyiek újabb Institúció-példányokat hoztak haza tanulmányi helyükről. Tették ezt egyrészt azért, mert a 16. századi könyv jóval olcsóbb volt, mint a kortárs teológiai munkák. Másrészt az újabb teológiai irányzatok kavalkádjában a Nyugaton egyre inkább teret veszítő Kálvin itthon még osztatlan tekintélynek örvendett, talán nagyobbak, mint a 16. században. A 18. századi peregrinusok jó része bejegyezte a könyv beszerzésének pontos dátumát és helyét. Így tudjuk, hogy Csiszér László 1728-ban Groningenben,¹⁵¹ Torjai Kasza József 1733-ban Leidenben,¹⁵² Szentsimoni János 1746-ban Franeckerben,¹⁵³ Szentpéteri János 1752-ben Utrechtben,¹⁵⁴ Zalányi Péter 1768-ban Leidenben,¹⁵⁵ Köpeczi B. Sámuel pedig 1771-ban Franeckerben,¹⁵⁶ Szabó János 1778-ban Nürnbergben¹⁵⁷ vásárolt Institúciót.

A 18. században a felekezeti sokszínűség viszont az intézményi könyvtárak szintjén jelentkezik: Hat kötetben a szebeni, kettőben a segesvári és egyben a brassói lutheránus gimnázium 18. századi tulajdonosjegyét találtuk. A 18. század elején három Institúció a kolozsvári, egy a szebeni jezsuita rendházba került, közülük néhányba bejegyezték: *haereticus* vagy *haeredicarcha*. A váradi káptalan könyvtárában őrzött 1543-as Institúció címlapjára egyenesen a *Societas Diaboli* megjegyzést írták.¹⁵⁸

A 19–20. században egyre kevesebben vásároltak 16–17. századi Kálvin műveket, ezért ez a periódus kutatásunk szempontjából eseménytelennek mondható. A modern peregrinusok sorában megemlíjtük Babos Sándort, a 20. századi erdélyi külmisszió egyik jelentős képviselőjét, aki 1933-ban Edinburghban vásárolt 1612-es kiadású Institúciót.¹⁵⁹

¹⁴⁸ MvhelyTB Bo 8989.

¹⁴⁹ A tanulmányaikra vonatkozó adatokat lásd: Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. 150, 153.

¹⁵⁰ KvUniv 40253.

¹⁵¹ KvUniv 132516.

¹⁵² BalázsfalvaGrKat 4076.

¹⁵³ Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 39789. (továbbiakban Sszgy SzNM)

¹⁵⁴ GyfvBath B 2 XI. 2.

¹⁵⁵ NEnyedRef TH 11/a.

¹⁵⁶ Zágoni Református Egyházközség könyvtára, Zágon, 147. (továbbiakban ZágonRef)

¹⁵⁷ KvTeol Ant 43.

¹⁵⁸ Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, Kap. 662. (továbbiakban NVáradRKat)

¹⁵⁹ KvTeol 22538.

A tulajdonosi körök bemutatása után szót kell ejtenünk a nem possessor-jellegű bejegyzésekről is.

Thúri Farkas Pál (–1574) sajoszentpéteri, majd abaújszántói lelkész disztichonban laudálta Kálvin főművét: *Praeter Apostolicas, post Christi tempora, chartas, / Huic peperere libro secula nulla parem.*¹⁶⁰ Az évszázadok során sok kötetbe bemásolták ezt a szöveget. A vizsgált 107 Institúció több mint negyedében, 28 kötetben találkozunk vele. A másolókat legtöbbször nem lehet egyértelműen azonosítani, így nem tudjuk pontosan, hogy magyarok vagy külföldiek voltak-e? Az kétsoros vers viszont Nyugat-Európában is széles körben elterjedt, például az előbb említett, Babos Sándor vásárolta Institúcióba Richard Merdith anglikán lelkész jegyezte be 1862-ben.¹⁶¹

Szenci Molnár Albert magyar nyelvre is lefordította Thúri alkotását: *Az szent könyvek után, kiket a nagy apostolok írtak / Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.* Ezt a szöveget három kötetben találtuk meg. Néhány kötet utólag római katolikus egyházi személy tulajdonába került, és a későbbi tulajdonosok vitatkozni kezdtek a disztichon szerzőjével. Legfrappánsabb Herczeg Ferenc már említett, 1561-es Institúciójának bejegyzése. A magyar nyelvű szöveg után feltehetően egy 17. századi jezsuita jegyezte be a következőket: *Hány könyvet olvastál te, a ki illy sebens sententiat mondasz. Értesz hozzá, mint az számár a lanthoz.*¹⁶² Zolnai Antal zilahi római-katolikus plébános – feltehetően 1785-ben – négy egyházatyát sorol fel (Nagy Szent Gergely, Ambrosius, Hieronymus és Augustinus) akinek munkái – szerinte – értékesebbek és jobbak az Institúciónál.¹⁶³

Bézának a Kálvin sírjára szánt epitáfiuma szintén közkézen forgó szöveg volt a 16. században: *Romae ruentis terror ille maximus / Quem, mortuum lugent boni, horrescunt mali / Ipsa a quo potuit virtutem discere virtus / Cur adeo exiguo ignotoque in cespite clausus Calvinus lateat, rogas? / Calvinum assidue comitata modestia vivum, / Hoc tumulo manibus condidit ipsa suis. / O! te beatum cespitem tanto hospite! / O! cui invidere cuncta possint marmora!*¹⁶⁴ Ezt az epitáfiumot öt kötetbe másolták be.

Kálvin főművének 107 vizsgált példánya és a könyvjegyzékekben szereplő előfordulásai meggyőznek arról, hogy a 16. századi erdélyi és partiumi reformátori egyházakban markánsan jelen volt az Institúció. Némelyik példányt még a genfi reformátor életében erdélyi ember forgatta. A tizenkét 16. századi szász possessor pedig azt tanúsítja, hogy a 16. századi Erdélyben a reformáció felekezetei nem különültek el mereven egymástól. Ugyanezt támasztja alá a 17. század

¹⁶⁰ Hörsik, 2009. 33.

¹⁶¹ KvTeol 22538.

¹⁶² KvLyc C 57791.

¹⁶³ ZilahRef 6631.

¹⁶⁴ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus.* Debrecen, 1909. 291.

első felében Kolozsvár vonzáskörzetében tevékenykedő tíz unitárius Intitúció-tulajdonos is. A dési komplanáció (1638) előtti erdélyi unitarizmus teológiaiag meglehetősen sokszínű volt, talán ezzel a sokszínűséggel magyarázható az is, hogy néhány hangadó unitárius értelmiségi Kálvint is olvasott.

Ahogy haladunk előre az időben, egyre kevesebb a más felekezetű könyvtulajdonos, szinte kizárólag reformátusok adják-veszik, talán olvassák is (lásd a 4–6. ábrát). Így érkezünk meg a 19. századba, amikor már csak református kézen forognak az Intitúciók, mint egyházunknak amolyan „szent könyve”. A más felekezetű lelkipásztoroktól viszont megöröklük vagy megvásárolják a vallásuk szerint iskolák, és őrzik mind a mai napig hűségesen.

A számos nyugat-magyarországi tulajdonos pedig a jövőbeli kutatás irányát jelöli ki, azaz a hasonló vizsgálat elvégzését a történelmi Magyarország minden könyvtárában. Valószínűleg számos erdélyi vonatkozású példány kerülne elő, és árnyalná a megrajzolt képet, a ma Erdélyben őrzött, de valaha Erdélyen kívül „vándorolt” példányok pedig az ottani egyháztörténetnek lehetnek újabb mozaikkockái.

SZÁSZ ANIKÓ

A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG VILÁGI TISZTSÉGVISELŐI A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A kolozsvári református egyházközség 17. századi történetével Jakab Elek, Pokoly József, Szász Gerő, Herepei János, Kiss András és Sipos Gábor foglalkozott.¹ A világi tisztségviselőkről azonban eddig még nem született feldolgozás, csupán Herepei János közölt adatokat az egyházközség patrónusaira és egyházfiakra vonatkozóan.² E dolgozatban a kolozsvári református egyházközség levéltárában fennmaradt kiváltságlevelek, egyezséglevelek, urbáriumok, számadáskönyvek alapján megpróbáljuk felvázolni azt a folyamatot, amely során megvalósult a kolozsvári református egyházközség világi előjáróinak részvétele az egyházközség igazgatásában, illetve a 17. században intézményesült az egyházközség kettős, egyházi és világi vezetése. Ugyanakkor megkíséreljük meghatározni a világi tisztségviselők feladatkörét, és felvázolni a jelentősebb tisztségviselők működését, amellyel hozzájárultak az egyházközség folyamatos és látványos fejlődéséhez.

A 17. század elején az unitárius vallású Kolozsváron elsősorban politikai indíttatásból szükségyszerűvé vált az ország vezető szerepet betöltő egyházához tartozó református egyházközség létrehozása. A kolozsvári református egyházközség Báthory Gábor fejedelem támogatásával jött létre, aki 1609-ben az óvári re-

¹ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. I–III. Buda–Bp., 1870–1888. II. 503–821. (továbbiakban Jakab, 1888.); Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I, II, IV. kötet. Bp., 1904, 1905. II. 34–37, 65, 81, 88–90, 133–135, 148–151. (továbbiakban Pokoly II.); IV. 120–127. (továbbiakban Pokoly IV.); Szász Gerő: A kolozsvári ev. ref. egyház történetének rövid vázlata. In: *Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára*. Kolozsvár, 1870.; Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I–III. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged, 1965–1971. (továbbiakban Adattár); Herepei János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. Szerk. Sas Péter, Kolozsvár, 2002. (továbbiakban Herepei, 2002.); Üő.: *A kolozsvári Farkas utcai templom és kollégium történetéből*. Szerk. Sas Péter, Kolozsvár, 2004. (továbbiakban Herepei, 2004/1.); Üő.: *Kolozsvár történeti földrajza*. Kolozsvár, 2004. (továbbiakban: Herepei, 2004/2.); Üő.: *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest, 1988. (továbbiakban Herepei, 1988.); Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházközség a XVII. században. In: *Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2001. 110–120. (továbbiakban Sipos, 2001.); Kiss András: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 293–309. (továbbiakban Kiss, 2009.)

² Herepei, 2004/1. 109–113.

formátus templomot, és 1610-ben a működéséhez szükséges két legfontosabb jövedelmet, a kolozsvári dézsmanegyedet és a harmincadvám jövedelméből évente kiutalt pénzösszeget adományozta az egyházközségnek. Báthory Gábornak a dézsmanegyedre és a harmincadjövedelemből származó összegre vonatkozó adományát a későbbi fejedelmek is megerősítették.³

1609–1652 között a kolozsvári református egyházközség az első lelkész irányítása alatt állott, a püspök és az esperes irányításával, illetve ellenőrzésével.⁴ A lelkésznek a világi ügyekben való vezető szerepét az is alátámasztja, hogy ő vette át az egyházközség egyik legfontosabb jövedelmét, a lelkipásztoroknak, tanítóknak és diákoknak járó harmincadjövedelmet.⁵

Több vagyon- és jövedelemkezelésre vonatkozó adat azonban azt is tanúsítja, hogy 1625 előtt és után az első lelkészt a világi ügyek intézésében a patrónusok, az egyháztanács és az egyházfiak segítették. 1622-ben például a református egyházközségnek járó dézsmabort Krajcár András, Viczei Máté és Hidalmási Márton deák református polgárok vették át. Viczei Mátéról más forrásból tudjuk, hogy az egyházközség főjőtevője, autora volt.⁶ 1634-ben a kolozsvári óvári református iskolán elkezdett építkezés miatt a szomszédok panaszt emeltek a város előljárói előtt, és a tárgyaláson a reformátusok képviselőjében a lelkészek mellett a patrónusok és a munkálatokkal megbízott egyházfiak jelentek meg.⁷ Az 1640-es évekből fennmaradt számadáskönyv adatai bizonyítják, hogy az egyházfiak és a harangozás jövedelmét kezelő tisztségviselő a patrónusoknak kellett számot adniuk tevékenységükről.⁸

1625-től kezdve a világi tisztségviselők egyre nagyobb szerepet játszottak az egyházközség világi ügyeinek intézésében, az egyházi vagyon felügyeletében és az egyházközség jövedelmeinek kezelésében. Ugyanis Bethlen Gábornak 1625.

³ Az 1610-ben kelt oklevél: Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár), Kolozsvári Református Egyházközség levéltára (továbbiakban: KvRefEkLt) 1. Series fasc. B nr. 1. Említve: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. VI.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1880. 228. (továbbiakban EOE); Adattár I. 336–338.; Kiss, 2009. 293–309.; Sipos, 2001. 111–112.; Jakab, 1888. 505–507.

⁴ Ezt az egyházszervezeti formát erősítették meg az 1606. július 2-án elfogadott és 1649-ig érvényben levő *Ruberianus kánonok* (Canones Ruberiani) is. Közlése: Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Sipos Gábor. Erdélyi református Egyháztörténeti Füzetek 3. Kolozsvár, 1999. 32–37.; Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért. Kétszáz esztendő az erdélyi református egyház életéből 16–17. század*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 6. Kolozsvár, 1999. 68–69.; Kolumbán Vilmos József: *Törvényhozó egyház. Az erdélyi református egyház élete a zsinati végzések tükrében. 17–18. század*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 9. Kolozsvár, 2002. 99–100.

⁵ 1612: Adattár I. 338.; 1613: Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bukarest–Kolozsvár, 2000. 179.; 1622: Adattár I. 184.

⁶ Adattár I. 185.

⁷ Herepei, 2004/1. 109.; Jakab: Oklevéltár II. 291–292.

⁸ Kv RefEkLt, I. C. Számadáskönyvek I., Harangoztató gazdai számadáskönyv.

szeptember 13-án, Váradon kelt kiváltságlevele, amelyben a kolozsvári dézsmanegyedet és a harmincadjövedelemből évente kiutalt 300 forintot az egyházközségnek adományozta, változást hozott az egyházi vagyon és jövedelem kezelésében.⁹ A fejedelem az adománylevelében elrendelte, hogy a kolozsvári református egyházközség tagjai közül megbízható férfiakat válasszanak, akik az egyházközség vagyonára és minden jövedelmére felügyeljenek, pontos számadást vezessenek, a bevételekből kiadják a fizetéseket, valamint a diákok ellátásáról és az épületekről is gondoskodjanak. Az 1625. évi rendeletével Bethlen Gábor nemcsak az adományozott jövedelmek kezelését utalta a világi tisztségviselők hatáskörébe, hanem az egész egyházközségi vagyont is.¹⁰

Az egyházközség világi tisztségviselői, akikről az oklevélben szó esik, minden bizonnyal az egyházközségnek a forrásokban gyakran említett patrónusai közül kerültek ki. Ezért úgy tekinthető, hogy a világi ügyek intézését és a vagyonkezelést 1625-től fokozatosan a patrónusok vették át, és az első lelkésznek ezután csak a vallási ügyekben volt vezető szerepe.¹¹

A kolozsvári református *patrónusok* a város gazdagabb rétegéhez tartozó kolozsvári polgárok, kézművesek, kereskedők és polgárjogot nyert betelepült nemesek voltak. A patrónusok ügyeltek arra, hogy biztosítsák az egyházközség működéséhez szükséges jövedelmeket,¹² irányították és ellenőrizték az egyháziakat, illetve a harangoztató gazda munkáját,¹³ továbbá az egyházközség pénz-

⁹ KvRefEkLt 1. Series fasc. B nr. 4, 5.; Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Erdélyi Fejedelmi Kancellária, F 1. Libri regii, XV. 60v–61v.

¹⁰ „[...] praetactos universos et singulos redditus et proventus atque bona ecclesiastica certae et praecipuae, bonaeque conscientiae et probatae fidei personae e medio orthodoxorum Colosvariensium ad id deligendae committere, eosdemque et eadem per eandem diligenter percipere et accumulare, ac de iis omnibus accuratam conscientiosamque rationem conservare, deinde universis et singulis verbi Dei ministris, rectoribus, cantoribus, studiosis sua salaria consuetasque pensiones in tempore exsolvere, ac si quid pro tempore et necessitate occurrente in templo, schola, domibusque verbi Dei ministrorum aedificandum, instaurandumque fuerit, id etiam diligenter iisdem ex proventibus curare, quibus omnibus exsolutis et procuratis singulis annis, si qui praeterea proventus et redditus residui fuerint ex praenotatis salariis et pensionibus, aedificiorumque expensis, illos universos, non alium aliquem usum profanum, verum singulis si sufficientes eam in rem fuerint, sin minus singulis alternis annis, pro quantitate proventuum unum iuvenem, bonae spei et indolis sanctoque ministerio idoneum pecuniae eiusdem proventus residuo in Germaniam vel in aliquam aliorum regnorum academiam addiscendae sacrosanctae theologiae gratia expedire et mittere praenotata orthodoxa ecclesia debeat et teneatur [...]”

¹¹ Nagy Géza: *A református egyház története 1608–1715*. I–II. Sajtó alá rendezte Kurta József. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. I. 422–423. (továbbiakban Nagy, 2008.)

¹² 1649-ben például az egyházközség előjárói és vagyonának gondozói, Várady Miklós, Fejérváry Benedek és Szegedy Gergely deák az egyik egyházfit a kolozsmonostori hiteleshely élé küldték, hogy hiteles átiratot készíttessen a levélkeresőkkel I. Rákóczi György 1635-ben kiadott, a dézsmanegyed adományozását tartalmazó okleveléről. KvRefEkLt 1. Series fasc. B nr. 9.

¹³ Megszabták a harangoztatás árát. KvRefEkLt I. C. 1. 30. – Utasították a harangoztató gazdát, hogy házat vásároljon a harangozók számára. KvRefEkLt I. C. 1. 24.

ügyeit is ők kezelték.¹⁴ A patrónusok gyűlésén történt meg az egyházközség világi tisztségviselőinek a megválasztása, a munkájukhoz szükséges pénzüsszegek átadása és az elszámoltatás is.¹⁵

Az 1640-es években az episzkopális és presbiteriánus felfogású lelkészek és patrónusok között hatásköri vita alakult ki az egyházközség világi ügyeinek intézését illetően.¹⁶ Az ellentétek feloldására és a felek kibékítésére 1652-ben a fejedelem rendeletet adott ki az egyházközségi konzisztórium létrehozására. A rendelet szövege eddigi ismereteink szerint nem maradt fenn, csak az ennek kiegészítéseként létrejött egyezséglevélről van tudomásunk, amelyet 1652. november 24-én, a generális vizitáció idején Kemény János tanácsúr, Csulai György püspök, Dadai János küküllői, Rozgonyi János enyedi esperes jelenlétében az egyházközség világi előjárói állítottak ki.¹⁷

Az 1652. november 24-én kiállított oklevélből kiderül, hogy a *konzisztórium* 14 tagját az előkelő kolozsvári polgárok közül kellett választani, akik valószínűleg korábban is a patrónusok közé tartoztak, és életük végéig tagjai maradtak a testületnek.¹⁸ Többen közülük polgárjoggal rendelkező vármegyei nemesek és fejedelmi tisztviselők voltak. Maguk közül választották az egyházközség vagyonát és jövedelmeit kezelő tisztségviselőket: a négy kurátort (a főkurátort és a három alkurátort), a két quártást, a két egyházfit, a harangoztató gazdát, négy-öt számvevőt és feltehetően a külső jószágokat felügyelő tiszttartót is.

¹⁴ Az eklészialáda 1644-től Várad Miklós főpatrónus gondozásában volt, de talán ezt megelőzően is. KvRefEkLt I. E. Leltárkönyvek 1. f. 4v–7r.

¹⁵ A patrónusok gyűlésének első említése 1648-ból való. KvRefEkLt I. C. 1. p. 30. – A harangoztató gazda tisztsége felvételekor a főpatrónustól vette át, a patrónusok jelenlétében, a gazdálkodásához szükséges összeget, annak letételekor pedig szintén a főpatrónusnak adta át a fennmaradt összeget. KvRefEkLt I. C. 1. p. 2. – 1652-ben, tisztségének átadásakor pedig Várad Miklós főpatrónus, Fejérvári Benedek, Várad Szócz János, Beldi András patrónusok előtt számolt el. KvRefEkLt I. C. 1. p. 50.

¹⁶ Az episzkopális egyházkormányzást pártoló Várad Miklós főpatrónus 1649-ben hozzájárult a presbiteriánus Gidófalvi János, Csaholczi János és Tótfalusi István lelkészek eltávolításához. Az ügyet valószínűleg a gyalui várban 1649 novemberében tartott gyűlésen döntötték el, ahova II. Rákóczi György fejedelem Medgyesi Pál és Kereszturi Pál lelkészeket, valamint Várad Miklós és Fejérvári Benedek egyházközségi előjárókat rendelte. Adattár I. 300, 388–394; Nagy, 2008. I. 177.

¹⁷ Az egyházközség lelkészei és kurátorai között azonban később újabb hatásköri vita merült fel, amelyet ugyancsak II. Rákóczi György fejedelem oldott meg, több cikkelyt tartalmazó rendelkezésbe foglalva a kurátorok jogait és kötelességeit. Az 1654. június 14-i marosvásárhelyi zsinat a fejedelmi rendelkezést jóváhagyta, és újabb előírásokkal egészítette ki a két évvel korábbi utasításokat. Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713–(1736)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 230. Kolozsvár, 2000. 10.; Sipos, 2001. 111.; Adattár II. 231, 261.; Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp., 1985. 119, 147.

¹⁸ KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 1. – Adattár II. 231, 261.; Kolozsvári Sándor: *Történeti apróságok a múltból*. = *Erdélyi Protestáns Közlöny*. 1874. 52.

Az egyházközségi konzisztórium feladatkörébe tartozott az egyházközség világi ügyeinek intézése, legfőbb kötelessége volt annak tulajdonát képező ingatlan és ingó javakra való gondviselés. A konzisztórium tagjai intézkedtek az egyházközség működéséhez szükséges ingatlanok megszerzésében, felújításában, fenntartásában, a tulajdon- vagy használati jog biztosításában, megőrzésében és védelmében.¹⁹ Ezen kívül eljárak az egyházközség érdekeinek képviseletében, például szükség esetén a fejedelem elé terjesztették az egyházközség ügyeit.²⁰ A lelkészválasztás és a lelkészmarasztás, valamint a fizetésekről való döntés is kizárólag a konzisztórium hatáskörébe tartozott.²¹ A konzisztóriumnak egy másik igen fontos szerepe is volt: irányította és ellenőrizte a világi tisztségviselők munkáját, beleértve a kurátorok tevékenységét is.²²

A konzisztórium létrehozása után a mindenkori *főkurátor* lett az egyházközség vagyonának és jövedelmeinek fő kezelője. Az ő házában őrizték az eklézsiáládát, amelyben az egyházközség számára kiutalt jövedelmeket, az adományokból és hagyatékokból származó pénzösszegeket, valamint egyéb értékes ingóságokat tartottak. A főkurátor a rábízott pénzről számadást készített, munkájáról a konzisztóriumnak tartozott elszámolással. A főkurátorok életük végéig viselték a tisztséget.²³

A *főkurátor mellett* a három *alkurátor* gondoskodott az egyházközségnek a városban és városon kívüli ingatlan vagyonáról.²⁴ Ők irányították a jövedelmeket kezelő tisztségviselők, a quártások, az egyházfiai, a tiszttartó és a harangoztató gazda munkáját is.²⁵ Kötelességeik közé tartozott az adósságok nyilvántartása és visszaszerzése. Ők intézték az egyházközség különböző belső és külső ügyeit, képviselték az egyházközséget a hivatalos eljárásokon, bíraskodtak a jobbágyság felett.²⁶

A *quártási* tisztséget valószínűleg már az egyházközség megalakulását követően létrehozták, első említését azonban csak 1640-ből ismerjük.²⁷ A quártások feladatai főként a kolozsvári dézsmajövedelem átvétele és kezelése volt. Feladataik

¹⁹ Például az ajtoni részjóság megszerzésekor az egyezséghez az egyházközség kurátorai 1668-ban fejedelmi jóváhagyást és iktatóparancsot szereztek. Az egyházközség beiktatása után pedig elkészítették a jobbágyösszeírást. KvRefEkLt 2. 1. 7. 9.

²⁰ 1654-ben a konzisztórium Kobzos István első quártást Gyulafehérvárra a fejedelemhez küldte, hogy jelentést tegyen a kurátoroknak a kollégium vezetéséből való kizárása miatt kialakult vitáról, valamint hogy további anyagi támogatást kérjen a kollégium építésére. KvRefEkLt I. C. 2. f. 41v.

²¹ KvRefEkLt I. C. 5. f. 23v.; Adattár II. 234.

²² KvRefEkLt I. C. 2. f. 46r.

²³ Uo. I. C. 2. f. 30r, 54r.; Uo. I. C. 4. f. 23^v; Uo. 2. Regestrum fasc. XI. nr. 21, 22.

²⁴ 1652. november 24-én kelt oklevélben: „Az ecclesiának is mindennemű proventusura ökegyelmék viselljenek gondot, azokat conservállják, és az hova kívántatik, administrállják, azokról számot is adgyanak a társóság [gyülekezet] előtt avagy a generalis visitationnak idején.” KvRefLt 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 1.

²⁵ Uo. I. C. 3. p. 7, 22, 30, 31.

²⁶ Uo. 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 27.; lit. B. nr.25.; Uo. 2. Regestrum fasc. IX. nr. 56.

²⁷ Filstich Lőrinc és Ferenc. Uo. I. E. 1. f. 7r.

közé tartozott azonban az egyházközségi tisztségviselők fizetésének kiadása, a különböző jövedelmek, külső jószágok, malmok, építkezések és javítások felügyelete, a jobbágyok adójának átvétele, a jobbágyok közti kisebb viták megoldása is.²⁸

Az *egyházfi* tisztsége minden valószínűség szerint már az egyházközség megalakulása óta létezett. A magyar egyházfi mellett a szász egyházfi megjelenése az 1628-as évhez köthető, amikor Bethlen Gábor a szász reformátusoknak templomot adományozott.²⁹ Az egyházfiak első említése 1634-ből való.³⁰ Főként templom körüli feladatokat láttak el, de a quártások és kurátorok utasításaira más feladatokat is, pl. segítettek a quártásnak a dézsmálásban, felügyeltek az építkezési munkálatokra. A felújításhoz vagy építkezéshez szükséges anyagokat is ők vásárolták, illetve szállították.³¹ Tisztségüket több éven keresztül viselték.³²

Az egyházközségben a harangozás jövedelmének kezelését kezdetől fogva nem a két egyházfira, hanem a *harangoztató gazdára* bízták. Az egyházközségnek az 1610–30-as években nem volt harangja, ezért a piaci unitárius nagytemplom harangjaival harangoztattak. A Farkas utcai templomhoz a harangláb az 1640-es években épült fel, és ebből az időszakból említik az első harangoztató gazdát.³³ Ennek feladatai közé tartozott a harangozással kapcsolatos tevékenységek megszervezése, és ellenőrzése, a jövedelmek kezelése, valamint a harangok és a harangláb karbantartása és a szükséges javítások felügyelete.³⁴

A *tisztartói* tisztség létrehozása a külső jószágok birtokbavétele után, az 1670-es évektől vált szükségessé. A tisztartók munkájukat a quártásokkal együttműködve végezték. Más földesúri tisztartókhoz hasonlóan az egyházközségi tisztartók feladata volt a majorsági munka irányítása, a majorsági jövedelmek kezelése, a jobbágyok szolgáltatásainak átvétele, a saját kezelésű földek megműveltetése, valamint az épületek és eszközök karbantartása.³⁵

A négy-öt *számvevőt* a konzisztórium évente választotta, akik a számadásokat ellenőrizték, ritkán mérleget és leltárt is készítettek.³⁶

²⁸ Feladataikat három instructióból ismerjük (1668, 1684, 1693). Uo. 2. Regestrum fasc. V. nr. 28/1, 28/2, 28/3.

²⁹ KvRefEkLt 1. Series fasc. A nr. 6.; Adattár I. 126; Jakab, 1888. 569; Pokoly, II. 90–92.

³⁰ Herepei, 2004/1. 109.; *Oklevéltár Kolozsvár történetének második kötetéhez*. Összegegyjtötte Jakab Elek, II. Bp., 1888. 291–292. (továbbiakban KvOkI)

³¹ Kv RefEkLt I. C. 5. f. 17r, 24v.; Uo. I. E. 1. f. 15r.; Uo. I. C. 2. f. 42r–42v.; Uo. 2. Regestrum fasc. V. nr. 28/2. – A kolozsvári református egyházfiakról lásd még: Herepei, 2004/1. 109–113.

³² Fogarasi Szabó István magyar egyházfiról a következő évekből vannak adatok: 1647, 1649, 1653–1654, 1655–1656, 1669–1670. KvRefEkLt I. C. 1. p. 28.; Uo. I. C. 2. f. 35v.; Uo. I. C. 4. f. 25r.; Uo. I. C. 5. f. 15v.

³³ Szakállosi János (?–1645). Kv RefEkLt I. C. 1. – Herepei, 2004/1. 110.

³⁴ Lásd az 1664. július 1-jén kelt instrukciót: KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. X. lit. D nr. 93.

³⁵ Uo. I. C. 5. f. 28r–29v.

³⁶ KvRefEkLt I. C. 3.; Uo. I. E. 1.

Kolozsváron a 17. században a reformátusok létszáma folyamatosan növekedett, egyrészt beköltözéssel, másrészt az unitárius vallásról való áttéréssel. Kezdetben azonban az unitárius többségű Kolozsváron a reformátusok nem rendelkeztek a városvezetésben való részvétel jogával. Ennek elnyerése fejedelmi közbenjárást igényelt. A reformátusok részvételét a városvezetésben I. Rákóczi György tette lehetővé. A fejedelem és a városi tanács között 1638-ban egy megállapodás jött létre, mely szerint a város felső tanácsába vagy a százférfiak tanácsába 25, az alsó vagy kisebb tanácsba pedig három református polgárt kellett választani.³⁷ II. Rákóczi György 1655-ben tovább növelte a kolozsvári reformátusok részvételi arányát a város vezetésében. Ettől kezdve a százférfiak tanácsának 50 református tagot kellett tartalmaznia, a kisebb tanács pedig hat református szenátort.³⁸

Az 1638-as és 1655-ös megállapodások alapján a reformátusoknak is részt kellett venniük a város vezetésében. A városi levéltárban levő jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a városi tisztségeket betöltő református polgárok többnyire a református egyházközség világi tisztségviselői közül kerültek ki.

Kolozsváron a város tisztségviselőit minden év végén választották, előbb a főbíró, a királybíró és a szenátorokat, majd a többi tisztségviselőt. Ez utóbbiak többsége vagyon- és jövedelemkezelői feladatokat látott el. A vonásigazítók megszabták az adó nagyságát, az osztóbírák a város örökösödési ügyeit intézték, a sáfárpolgárok kezelték a város főbb bevételeit és kiadásait, a jogügyigazgatók a városi bírósági ügyekben a vádat képviselték és ítéletek végrehajtásáról intézkedtek, az ispotálymesterek és malombírák a város két ispotályának, illetve két malomának működéséről gondoskodtak. A vásárbírák a vásároknak, az egyházfiak az unitárius egyházközségi vagyonnak és jövedelmeknek, a jószágispánok pedig a város tulajdonában levő falvak jobbágynak és majorságainak felügyeletét látták el.

Miután 1660-ban Várad elesett, Kolozsvár szabad királyi városi státusát elvesztette, erődvárossá alakult, katonai vezetés és vármegyei joghatóság alá került. A városvezetés átalakítása az 1660-as évek közepén (talán 1666-tól) kezdődött. Kolozs vármegye főispánja lett a város főkapitánya, aki mellett két alkapitány is működött. A várost a korábbi városi főbíró helyett a vármegyei főhadnagy irányította, aki a város főkapitányának és alkapitányainak volt alárendelve. A tizenkét tagú felső tanács tagjai már nem szenátorok, hanem vármegyei ülnökök voltak, hatan a városi, hatan a vármegyei rendből választva.³⁹

³⁷ MOL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 15. Protocollumok XXXII. 3r–4r; KvOkl CXLII.; Pokoly II. 133–145; EOE X. 152–155.

³⁸ MOL, F 15. XXXIV. 141r–144r.; KvOkl CXLVIII.; Jakab, 1888. 699–700.

³⁹ Herepei, 1988. 361–362.; Kiss András: Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig. In: Uő: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 19.

A konzisztórium tagjai közül sokan viseltek városi tisztséget, az egyházközségi és városi tisztségeikre vonatkozó néhány adatok közül az alábbiakban csak a jelentősebbeket soroljuk fel.

Várady Miklós, a városban lakó tehetős kereskedők egyike,⁴⁰ az 1640-es évektől folyamatosan viselte a főpatrónusi, majd 1652-től a főkuratori tisztséget 1659-ben bekövetkezett haláláig.⁴¹ Az 1638-as egyezség után bekerült százférfiak tanácsába, és valószínűleg a szenátusba is megválasztották. A főbírói tisztséget kétszer viselte, 1644-ben és 1656-ban. Ezen kívül a város vonásigazítója, számvevője és osztóbírája is volt.⁴² *Fejérváry Benedek deák*, kolozsvári kereskedő az 1640-es években szintén a patrónusok közé tartozott, ő lett Várady Miklós után az egyházközség főkurátora.⁴³ Kétszer választották főbíróvá, 1660-ban és 1664-ben, de egyéb jelentős városi tisztségeket is vállalt.⁴⁴ *Budai Mihály* főkurátorsága (1672–1681)⁴⁵ mellett hosszú ideig a város főhadnagya is volt (1667–1676, 1681).⁴⁶

Az egyházközség patrónusai, alkurátorai és quártásai is több városi tisztséget viseltek. *Filstich Péter* kolozsvári ötvös a fejedelem aranybeváltója és az egyházközség egyik patrónusa volt, akinek hatékony közbenjárására Bethlen Gábor 1628-

⁴⁰ Apja 1598-ban Váradról menekült Kolozsvárra, ahol polgárjogot nyert, és a református egyházközség egyik első támogatója lett. A harmincadjegyzékek szerint a 17. század elején a felvidéki városokat útba ejtve gyakran megfordult Bécsben, és nagy mennyiségű árut hozott magának, valamint Bethlen Gábor és mások megrendelésére is. I. Rákóczi György nemcsak mint külföldön járó kereskedőnek szolgálatait vette igénybe, hanem tanácsait is meghallgatta. Lánya Bethlen Jánoshoz, a későbbi kancellárhoz ment feleségül, így lett Várady Bethlen Miklós emlékirtnak a nagyapja. Bethlen Miklós szerint Várady Miklós nemesi kiváltsággal rendelkezett, de magát városi embernek és kereskedőnek tartotta. Herepei, 1988. 141–142, 179.; Adattár I. 574–575.; Adattár II. 276–288.

⁴¹ KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 1.; Uo. I. E. 1.

⁴² Vonásigazító (1647–1648, 1653, 1657–1658), számvevő (1645, 1647, 1651, 1653, 1655, 1657), osztóbíró (1657–1658). A Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), Mikrofilmgyűjtemény, Kolozsvár város tanácsulési (közgyűlési) jegyzőkönyvei (továbbiakban: KvTanJk) I/7. 3, 19, 23, 48, 56, 89, 90, 109, 110, 123, 127, 129; Uo. Kolozsvár város számadáskönyvei (továbbiakban: KvSzám) 31/II. 3, 31/III. 1, 31/V. 1, 31/IX. 1, 31/XI. 1.; Herepei, 1988. 141–142, 179.; Adattár I. 574–575.; Adattár II. 276–288.

⁴³ Alkurátorként 1652-ben említik. KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 1. – Főkurátorsága adatokkal csak az 1661–1662-es években bizonyítható. Uo. I. E. 1. f. 22r.

⁴⁴ Adószedő (1646–1647), szenátor (1648, 1654–1658), vonásigazító (1648, 1654–1657, 1662), osztóbíró (1653, 1661–1663), királybíró (1659), főbíró (1660, 1663. december 26. – 1664 augusztusában bekövetkezett haláláig), számvevő (1661–1663). KvTanJk I/7. 21, 23, 48, 57, 59, 75, 77, 90, 92, 107, 109, 132, 155, 185; II/8. 6, 45, 50, 52, 66, 76, 85.; KvSzám 31/II. 59, 31/III. 3. – Sáfárpolgári tisztségére (1642) lásd Herepei, 2002. 68.

⁴⁵ KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. I. nr. 10, 11, 12.; Uo. fasc. IX. nr. 56.; Uo. fasc. XI. nr. 21.

⁴⁶ Osztóbíró (1664. aug.–dec., 1665. aug.). KvTanJk. I/8. 114, 146. – 1681-es főhadnagyi tisztségére lásd KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. II. nr. 47.

ban a szász reformátusoknak templomot adományozott.⁴⁷ Fiai, *Filstich Lőrinc és Ferenc* szintén az egyházközség patrónusai voltak az 1630–1650-es években. Filstich Lőrincet I. Rákóczi György 1638-ban nevezte ki építkezési vezetőnek a Farkas utcai templom újjáépítésénél. 1640-ben quártásként említik a források. 1641-ben elsőként őt választották főbíróvá a reformátusok közül.⁴⁸ Filstich Lőrinc testvérét, Ferenc kurátort (1652, 1654–1655, 1657–1660) és quártást (1640, 1660–1661)⁴⁹ háromszor választották főbíróvá, de számos más városi tisztséget is viselt.⁵⁰

Istvándi Bálint, az egyházközség kurátora (1664) és quártása (1655–1656),⁵¹ a városvezetésben vonásigazítói, osztóbírói, adószedői, számvevői és szenátori tisztséget töltött be.⁵² *Keczeley Gergely* nemes polgár és egyházközségi quártás (1655–1656)⁵³ jószágispán, malombíró, adószedő és vármegyei alispán volt.⁵⁴ *Kobzos István* quártás (1653–1654), harangoztató gazda (1678–1679) és kurátor (1668, 1680),⁵⁵ sáfárpolgári, adószedői, számvevői, osztóbírói, vásárbírói, jogügyigazgatói, szenátori és vonásigazítói tisztséget viselt.⁵⁶ *Hajdú György* szász quártás (1659–1660, 1661–1662) és kurátor (1681),⁵⁷ szenátor, adószedő, sáfárpolgár, vonásigazító, osztóbíró, számvevő, a város kapitánya, majd hadnagya

⁴⁷ 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelemtől megkapta Aranyosbánya mezővárost, hogy az ottani elhagyott bányákat helyreállítsa. Az adományt 1630-ban fiai, Lőrinc, Ferenc és Zsigmond számára is megerősítették. Herepei, 1988. 308–309.

⁴⁸ KvRefEkLt I. E. 1. f. 7r.; Herepei, 1988. 179, 308–309.; Adattár. II. 281.

⁴⁹ KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 1.; Uo. I. C. 2. f. 49r.; Uo. I. C. 3. 7, 22, 31.; Uo. I. E. 1. f. 7r, 17r, 18r–20r.; Sipos, 2001. 116.

⁵⁰ Sáfárpolgár (1645), szenátor (1648), adószedő (rendes évi: 1650; rendkívüli: 1657. szept. 17.), főbíró (1653, 1657, 1660. dec. 26–1661. júl. 25.), vonásigazító (1654–1656, 1658–1660), számvevő (1654–1656, 1658–1660), osztóbíró (1655–1656, 1658–1660). KvTanJk I/7. 21, 46, 59, 73, 77, 78, 89, 92, 93, 105, 107, 127, 129, 135, 153, 158, 161, 183, 189, 191, 220, 221; KvSzám 31/II. 5, 31/IV. 1, 31/VIII. 1, 31/IX. 1, 31/X. 1.

⁵¹ KvRefEkLt 2. 10. A. 27.; Uo. I. C. 4.

⁵² Vonásigazító (1656, 1660–1661, 1663), osztóbíró (1656, 1661), adószedő (rendkívüli adó: 1656. május 6.), számvevő (1658–1661, 1663), szenátor (1662, 1664–1665). KvTanJk I/7. 92, 93, 99, 153, 183, 189, 220, 225; I/8. 6, 45, 46, 72, 85, 86, 123.

⁵³ KvRefEkLt I. C. 4.

⁵⁴ Jószágispán (1656–1660), malombíró (1656–1660), adószedő (rendes évi adó: 1661. jan. 11.–május 21.). KvTanJk I/7. 93, 130, 161; I/8. 6.; KvSzám 31/X. 15, 19; 31/XI. 23, 27; 31/XII. 23, 39; 31/XIII. 23, 35; 31/XIV. 23, 36. – 1661. elején a vármegye alispánjának választották. KvTanJk I/8. 22. – 1668-ban is még alispán volt. KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. I. nr. 9.

⁵⁵ KvRefEkLt I. C. 2.; Uo. Regestrum fasc. XI. nr. 22.; fasc. I. nr. 6.; fasc. II. nr. 19.

⁵⁶ Sáfárpolgár (1659), számvevő (1662), osztóbíró (1662), vásárbíró (1656–1657), jogügyigazgató (1658), szenátor (1659–1661, 1663–1665), adószedő (rendes adó: 1664–1665; rendkívüli: 1661. szept.), vonásigazító (1663–1665). KvTanJk I/7. 93, 110, 130, 155, 185, 221; I/8. 38, 52, 66, 68, 72, 86, 88, 89, 123, 128, 131.; KvSzám 31/VII. 47, 31/XII. 27, 31/XIII. 13.

⁵⁷ KvRefEkLt I. E. 1. f. 15v–17v, 20v–22r.; Uo. 2. Regestrum fasc. II. nr. 47.

volt.⁵⁸ *Hosz Pál* szász quártás (1669–1670, 1672–1674, 1682–1683)⁵⁹ szenátor, jogügyigazgató, ispotálymester, adószedő volt.⁶⁰ *Szegedy Gergely* deák nemes polgár, az egyházközség első harangoztató gazdája (1645–1652), illetve kurátora (1652) volt,⁶¹ a városi tanácsban számvevőként működött 1652-ben és 1654-ben.⁶²

Fontos kiemelni *Szalárdi János* nevét, aki történetíró, fejedelmi altitkár (1639–1647), váradi (1660-ig), majd kolozsmonostori levélkereső és harmincados (1664–1666) is volt.⁶³ Az egyházközség kurátoraként 1664-ben említik a források, azonban feltehetően ezt a tisztséget már 1660-tól viselte.⁶⁴ *Szenczi Kertész Ábrahám* nyomdász volt rövid ideig az egyházközség harangoztató gazdája (1661–1662),⁶⁵ aki Váradnak 1660-ban történt elfoglalása után minden felszerelésével Kolozsvárra menekült. A Váradi Biblia kinyomtatásának befejezése után 1662 decemberében felszerelésével együtt Szebenbe költözött.⁶⁶

Összegzésül megállapítható, hogy a világi tisztségviselők 1625-től egyre nagyobb szerepet játszottak az egyházközség világi ügyeinek intézésében, az egyházi vagyon felügyeletében és az egyházközség jövedelmeinek kezelésében. 1652-ben a konzisztórium létrehozása intézményesítette a kolozsvári református egyházközség kettős, egyházi és világi vezetését, és ezáltal biztosította a világi elöljárók részvételét az egyházközség igazgatásában. Az egyházközség világi tisztségviselői a tehetős polgárok közül kerültek ki, akik 1655 után az unitárius polgárokkal egyenlő mértékben vettek részt a város vezetésében. A városi tisztségeket betöltő református polgárok többnyire a református egyházközség világi tisztségviselői közül kerültek ki.

⁵⁸ Adószedő (a törökök miatt kirótt adó: 1658–1659), szenátor (1659–1660, 1661. júl. 25, 1663), sáfárpolgár (1660), osztóbíró (1662, 1665), számvevő (1665, 1672–1673), városi kapitány (1663), hadnagy (1664), vonásigazgató (1665). KvTanJk I/7. 140, 155, 160, 185; I/8. 30, 52, 68, 80, 110, 128, 131, 159.; KvSzám 31/XIV. 7, 34/XXX. 1, 34/LV. 8.

⁵⁹ KvRefEkLt I. C. 5, 7; Uo. 2. Regestrum fasc. XI. nr. 21.

⁶⁰ Jogügyigazgató (1659–1660), szenátor (1662–1665), ispotálymester (1661), adószedő (rendkívüli országos adó: 1660. nov. 2.–1661). KvTanJk I/7. 161, 193, 218, 225; I/8. 7, 46, 68, 86, 123.

⁶¹ KvRefEkLt I. C. 1.; Uo. 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 1.; Sipos, 2001. 116.

⁶² KvTanJk I/7. 45, 73.; KvSzám 31/VI. 1; 31/VIII. 1.

⁶³ Herepei, 1988. 361.; Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte Szakály Ferenc, Bp., 1980.

⁶⁴ KvRefEkLt 2. Regestrum fasc. X. lit. A nr. 27.; Uo. I. E. 1. f. 2v.

⁶⁵ KvRefEkLt I. E. 1. f. 27r–27v.

⁶⁶ Herepei, 2004/2. 447.; Adattár II. 159–167; Herepei János: *Könyvészeti tanulmányok*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 143. Kolozsvár, 1942. 28–32.

SIPOS GÁBOR

NAGY GÉZA IRATMÁSOLÓ SZEMINÁRIUMA

1925 márciusában dr. Adolf Keller, a Presbiteriánus Szövetség európai segélyirodájának vezetője Kolozsvárról meglátogatta az Erdélyi Református Egyházkerület Teológiai Fakultását, és a Rockefeller Alapítvány képviselőjének, Williamsnak a javaslatai szerint tájékozódott az intézet anyagi ügyeiről.¹ Ennek nyomán az Alapítvány jelentősebb segélyt szavazott meg a Teológiának, amelyet dr. Macfarland, a Presbiteriánus Szövetség főtitkára július 23-án személyesen nyújtott át Kolozsváron az egyházkerületi Igazgatótanácsnak.² Tulajdonképpen a rászoruló hallgatóknak szánt ösztöndíjról volt szó, felosztását a teológiai tanárokból alakult külön bizottság végezte el november elejére. Nyolc hallgató kapott egyenként 14 087 lejnyi stipendiumot, összesen 98 609 lejt.³

A következő tanévben valamelyest csökkent az ösztöndíjazásra fordított összeg, 1926. október 22-én a tanári kar a szakbizottság véleményezése alapján 92 750 lejt oszthatott ki hét hallgatónak. Péter Endre, Szűcs János és Czirják Károly negyedéves, Kiss Bertalan és Benedekffy Dániel harmadéves, Bíró Sándor másodéves hallgatók és egy elsőéves részesült az egyenként 13 250 lejnyi ösztöndíjból.⁴

Régi hagyomány volt az intézetben, hogy a segélyben vagy ösztöndíjban részesülők valamilyen külön munkát végeztek az egyház vagy az intézet javára, amellyel egyúttal kiegészíthették és alaposabbá teheték a lelkipásztori munkára

¹ *Az Erdélyi Református Egyházkerület Theologiai Fakultásának Értesítője az 1924/25. tanévről.* Szerk. Tavaszy Sándor. Cluj-Kolozsvár, 1925. 12. (továbbiakban Ért.); Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban EREL), az Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának levéltára (a továbbiakban IgtanLvt) 1925/1925 (I. 19/1922. tétel).

² IgtanLvt 6034/1925 (I. 36/1922. tétel III. dosszié).

³ EREL, a Teológiai Fakultás levéltára, Elöljárósági jegyzőkönyv, 1925. nov. 9, 52. sz.; Ért. 191925/26. 15.

⁴ Uo., Tanárkari jegyzőkönyv 1926. okt. 22, 10. sz. Ebben a tanévben a Rockefeller-segélyből az ösztöndíjon felül még 50 000 lej maradt az intézet fenntartására, l. Elöljárósági jegyzőkönyv 1927. febr. 18, 7. sz.; Nagy Géza: *A kolozsvári Református Theologiai Fakultás története.* Kolozsvár, 1995. 251.

való felkészülésüket.⁵ Ennél a jelentős, egy évnyi internátusi és konviktusi költségeket bőven kitevő ösztöndíjnál is alkalmazták e szabályt, feltehetőleg Tavaszy Sándor, a Fakultás akkori igazgatója tűzte ki a külön munka tárgyát. Mivel a filozófia mellett a keresztyén egyháztörténetet is tanította, úgy vélte, a történelmi források másoltatásával egyrészt az intézeti könyvtár kéziratára gyarapszik, másrészt a munkát végzők közvetlen kapcsolatba kerülnek a múlt írásos emlékeivel. Kelemen Lajosnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára örének vethette fel ezt az ötletet, aki közismert szolgálatkészségével szívesen felvállalta e munka irányítását. Így már 1925 őszén elkezdődött az ott őrzött családi levéltárakban található „református egyházi vonatkozású történelmi dokumentumok” leírása, a szöveghű másolatok pedig a Fakultás könyvtárába kerültek.⁶ Mivel a stipendisták a másolatokra a nevüket és az évszámot is felírták, tudjuk, hogy például Péter Endre harmadéves, Szabó T. Attila és Kiss Bertalan másodéves hallgatók a kezdetektől részt vett a munkában.⁷

1926 nyarán jelentős változások történtek a Teológiai Fakultás tanári karában, a püspökké választott Makkai Sándor helyett Tavaszy Sándor vette át a rendszeres teológia oktatását, az egyháztörténet előadásával pedig Nagy Géza lelkeszt bízta meg. Id. Nagy Géza bázeli tanulmányai során meg székelyszenterzsébeti és magyarbikali szolgálata idején a rendszeres teológiával és az egyház időszerű kérdéseivel foglalkozott, teológiai magántanári fokozatot szerzett, Tavaszy mégis a Pokoly József, Révész Imre meg a saját maga utódának szánta az egyháztörténelmi tanszéken.⁸

Az új professzor az első tanévben az egyetemes keresztyénség és a magyar protestantizmus történetét adta elő, emellett pedig heti egy órában beindította a történelmi szemináriumot is. Ennek keretében, immár az ő felügyelete alatt folytatták a Rockefeller-stipendisták az iratmásolást. Mindez tökéletesen beleillett Nagy Géza ekkoriban kialakuló egyháztörténelmi felfogásába és körvonalazódó kutatási terveibe, amelyeket az elsődleges források közvetlen vizsgálatára alapozott. Tanítványait, köztük az ösztöndíjasok újabb körét a régi iratokkal való találkozás révén csábította a múlt alaposabb megismerésére. Rávezette őket arra, hogy egy-egy

⁵ Ért. 1922/23. 37.

⁶ Ért. 1926/27. 22. Szabó T. Attila 1978-ban úgy emlékezett, hogy Tavaszy Sándor „találta ki” ezt a Fakultás számára is hasznos forrásgyűjtést. Beke György kérdéseire válaszolva ugyanezt mondta: „Tavaszy Sándor erkölcsileg kötelezte a Rockefeller-ösztöndíjas hallgatókat, hogy az Erdélyi Múzeum Levéltárában – Kelemen Lajos vezetésével – történelmi vonatkozású iratokat másoljanak.” Péntek János: Szabó T. Attila. In: *Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, 2009. 466.

⁷ EREL, Nagy Géza másolatgyűjteménye (a továbbiakban NG-gy.)

⁸ Életrajzát l. Balogh Béla: Nagy Géza 1887–1971. In: *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. Szerk. Kozma Zsolt, Kolozsvár, 1996. 337–368.

régi missilis vagy protocollum-részlet lemásolásával maguk is hozzájárulhatnak az erdélyi református egyháztörténet forrásbázisának kiszélesítéséhez.

Nagy Géza csütörtökön vagy pénteken délután heti egy vagy két órán át tartott történelmi szemináriumát kötelezően fogta be a III–IV. éves hallgatókat az egyháztörténelmi források ismeretébe, elemzésébe, egyik évben a svájci reformátorok műveit, máskor pedig a 17. századi erdélyi krónikák és önéletrajzok egyházi vonatkozásait vizsgálták, de sorra kerültek a 16. századi magyar hitvallások is.⁹ E szeminárium hallgatói közül kerültek ki azok az önkéntesek, akik az 1927/28-as tanévtől kezdve immár ösztöndíj-támogatás nélkül is folytatták a források másolását. Az 1930-as évek elején a Fakultás órarendjében a történelmi szeminárium egybeolvadt a diplomatikai gyakorlatokkal, azonban az iratmásolást továbbra is önkéntesek végezték. 1935 után az egyháztörténelmi szeminárium újból elvált a diplomatikai gyakorlattól, utóbbi szerepelt ugyan az órarendben, de az önkéntességnek megfelelően fakultatív vá vált.¹⁰ Némelykor az elvégzett munka részletezése is szerepel a jelentésekben, 1932/33-ban például 180 iratot és missilist írtak át „az EME levéltárban levő Teleki, Jósika, Wesselényi családok” archívumaiból, 1938/39-ben pedig „a nagyteremi, nagyernyei egyházak és a Kispál család régi levéltári anyagának másolása” folyt.¹¹

Több mint másfél évtizedig Kelemen Lajos – Tavaszy Sándor szavaival élve – „a mi kiváló erdélyi historikusunk” – irányította az Egyetemi Könyvtár második emeletén működő múzeumi levéltárban az átírási munkát, a 30-as évek végén az is előfordult, hogy az oklevélmásolók egyik délután a Teológia könyvtárának kéziratárában dolgoztak Nagy Géza felügyelete alatt, a hét másik napján pedig az EME levéltárát keresték fel. Refrénszerűen tűnik fel újra és újra az Értesítőben a köszönet, amit a Fakultás igazgatója fejezett ki „Kelemen Lajos professzornak” a másolómunka önzetlen irányításáért.¹² 1940 őszétől aztán a reaktivált levéltári főigazgatónak valószínűleg már nem maradt ideje e munkára, 1945. január 8-án viszont újból szignált egy összeolvasott másolatot.¹³ Ebben az időszakban Nagy Géza a teológiai könyvtárban található egyházmegyei és eklézsiái jegyzőkönyvek szövegét másoltatta tanítványaival, amíg 1948-ban bekövetkezett kényszernyugdíjazása véget nem vetett e rendszeres forrásfeltárásnak.

⁹ Ért. 1926/27. 39, 1927/28. 45, 1930/31. 53.

¹⁰ Ért. 1935/36. 42.

¹¹ Ért. 1932/33. 39, 1938/39. 46.

¹² Pl. Ért. 1933/34. 28, 1934/35. 32, 1935/36. 27.

¹³ NG-gy. IV. 14.

Nagy Géza és Kelemen Lajos együttműködésének részleteit nem nagyon ismerjük, mivel egy városban éltek, s nemigen kellett levelezniük,¹⁴ a fennmaradt másolatokon olvasható jegyzetek mégis eligazítanak. Nyilván Nagy professzor szervezte meg évről évre a munkacsoportot (az 1930-as években a másodévesek vállalkoztak e munkára), a múzeumi levéltárban viszont már az akkorra legendás híró historikus válogathatta ki és helyezte a kutatók asztalára az egyháztörténeti szempontból számba jöhető forrásokat. Néha még írópapírról is Kelemen Lajos gondoskodott, 19. századi iratok levágott üres leveleit bocsátva a másolók rendelkezésére,¹⁵ de ugyanígy járt el Nagy Géza is, aki sokszorosított teológiai kurzusok elrontott lapjait hasznosíttatta újra. A másolást végző hallgatók általában felírták a margóra a nevüket és a keltezt (pl. Szabó T. Attila 1925, 1926. IV. 29, Péter Endre 1925, 1926. IV. 24, Szűcs János 1926. X. 30, Kiss Bertalan 1926. XI. 6, Orth Imre 1927, Kozma Tibor 1928, Kali Zoltán 1930. nov., Monoki István 1931, Bíró Sándor 1932. IX. 21, IX. 30, X. 21, X. 27, Balaskó Vilmos 1935. X. 19, Barabási András 1936. X. 29, Tőkés István 1936. III. 7, Turzó János 1937), ez a felelősségvállalás mellett a munka nyilvántartását is szolgálta.

Sejthető, hogy a lelkes, de minimális paleográfiai gyakorlattal rendelkező önkéntesek keze alól kikerült másolatok mennyi hibát és félreolvasást tartalmaztak. Egyik gyengébben sikerült másolat alján Kelemen levéltáros meg is jegyezte: „Minden *k* és *h* betűje egyforma. Az átírás elveiről fogalma sincs.”¹⁶ Mivel az ilyesfajta agyonjavított átírások igen ritkák, valószínű, hogy a kezdők első próbálkozásai nem is kerültek be a gyűjteménybe, hanem a kijavított másolat nyomán újraírták a hallgatók a szövegeket.¹⁷ Viszont minden levéltáros tudja, hogy a régi írások olvasása, bár eleinte ördögösségnek tűnik, kitartó gyakorlással megtanulható. Ez történhetett a diplomatikai gyakorlat szorgalmasabb résztvevőivel is, ugyanis a gyűjteménybe besorolt másolatokban aránylag nem sok kijavított hibát találunk.

E javítás minden esetben a Kelemen Lajossal való összeolvasás során történt meg, vagy a másoló, vagy maga a levéltáros írta be a helyes olvasatot. A másolat szélén Kelemen minden esetben szignójával jelezte az elvégzett kollacionálást, némelykor pedig az „Összeolvasta KL” vagy az „Összeolv. KL [dátum]” megjegyzés olvasható a lapszámon. Egyik szignált másolat arra utal, hogy a másolás

¹⁴ Nagy Géza hagyatékát az EREL őrzi, az egyelőre rendezetlen levelezés futólagos átnézése során Kelemen Lajos levél nem került elő. Kelemen Lajos naplói fennmaradtak az 1920-as évekből, innen remélhetünk további részleteket.

¹⁵ 1932. október 18-án Bíró Sándor egy 1662-ben kelt Apafi-rendeletet másolt le egy 1883-as akta levágott üres lapjára. NG-gy. II. 33.

¹⁶ NG-gy. II, 76. Összeolvastva 1929. VI. 24-én.

¹⁷ András G. teológiai hallgató az 1926-ban összeolvasott és alaposan kijavított másolatot újraírta. Uo. V. 47.

befejezésekor mindjárt sor került a javításra is,¹⁸ máskor néhány nap múlva került rá sor. Ugyancsak Kelemen helyesbítette vagy írta be teljes szövegében a pontos levéltári hivatkozást, és sok esetben tőle származik az átírt levél regesztája is.¹⁹ Szükség esetén ceruzával azt is följegyezte, miként azonosítható egy-egy levél címzettje, pl. egy 1797-ben kelt, „római sz. birodalmi grófnak és tabulae assessornak” címzett missilis másolatának margójára fölírta: „megnézendő a schematismusban, hogy melyik Teleki volt táblai assessor akkor.” Ugyanoda került az azonosítás: „Teleki László. Ő volt táblai assessor és nagy könyvgyűjtő.”²⁰ Máskor a keltezetlen irat dátumát próbálta meghatározni, például a szancsali birtokosoknak a Református Főkonzisztóriumhoz írt panaszlevelük másolatának margóján jegyezte meg: „A levél eredetileg 1725. csomóban volt, dr. Ferenczi Zoltán könyvtárigazgató találta s ezt írta rá dátumul. KL Megnézendő Küküllő vm. jkve is!”²¹ Bartos Fr. Márton kiskapusi evang. lelkésznek 1796-ban Teleki Józsefhez írt levelének másolatán megjegyezte: „NB. Ez nem csak református, hanem lutheránus egyházi adat! Luth. egyházközségre vonatkozik. KL”.²²

Kelemen nagylelkűségének jele, hogy a forrásgyűjtő vállalkozás fontosságát felismerve maga is szolgált teljes szövegű másolatokkal, például Paksi János marosszéki esperes számára Báthory Andrástól 1599-ben kiállított vizitációs parancslevelet gépiratos másolatban adta át történész kollégájának.²³ A sepsikilyéni „orthodoxa religión levőknek” Apafi Mihályhoz 1670-ben írt kérvényét saját kezűleg másolta le a Béldi levéltárban őrzött, negyedrétnyi eredetiről a fejedelem válaszával együtt.²⁴ Ugyanígy átírta azt az 1656 júniusában kelt utasítást, amelyel II. Rákóczi György felszólította Serédi István szatmári főkapitányt „az papok

¹⁸ Zilahi Márton lelkész 1694-es végrendeletét Balaskó Vilmos harmadéves hallgató 1935. okt. 19-én másolta, a lap alján Kelemen szignója: „Összeolv. 1935. X. 19.” Uo. II. 54/A.

¹⁹ Bethlen Gábor 1627-i parancslevelének másolatához Kelemen írt regesztát: „Gyulafehérvár, 1627. ápr. 24. Bethlen Gábor a szilágyi egyházmegyében levő református papok megkeresésére elrendeli Listhius Ferencnének, hogy a kusalyi határon a kirvai oláhok által mívelt földekről a kusalyi pap dézmája fizetését és a bogdándi papi ház építését ne merje akadályozni, sőt a bogdándi papi ház építéséről ő maga is rendelkezik.” NG-gy. II. 21. Thoroczkai István 1680 körül kelt reverzálisának regesztája szintén tőle származik: „Toroczkószentgyörgyi Thoroczkai István reversalisa Kapi Borbálának eljegyzése alkalmával arról, hogy református vallásban nem háborgatja, sőt gyermekeit is reformátusnak engedi neveltetni”, akárcsak a forrásjelzet pontosítása: „Eredeti fogalmazvány Egy fél iv két oldalán a Gr. Gyulai Kuun levéltárban, az Erd. Múzeum levéltárában Kolozsvárt, jelzése: Fasc. 1. Nr. 3.” Uo. II. 49.

²⁰ NG-gy. V. 255.

²¹ Uo. II. 62, eredetije a Wesselényi levéltárban.

²² Uo. IV. 289, eredetije a Teleki László levéltárban.

²³ Uo. II. 13, eredetije a Petrichevich-Horváth levéltárban. A másolat alján Kelemen megjegyezte, hogy Paksi János 1587-ben mogyorói prédikátorként szerepel egy szerződésben (Bánffy nemzetségi levéltár).

²⁴ Uo. II. 41.

gyűléssén”, vagyis a tiszántúliak zsinatán való részvételre.²⁵ Alkalomszerűen fordulhatott meg Magyardecsen 1929. február 10-én, és az egyházközség levéltárából kimásolta gr. Bethlen József 1728-ban kelt templomhely-adományozó levelét.²⁶

Ami a források őrzési helyét illeti, Kelemen Lajos a levéltár szinte mindegyik számba jöhető fondjából emelt ki másolásra iratokat. A már említett levéltárak mellett a Teleki László (gyömrői), Béli, Kornis, Esterházy (cseszneki ág), Tol-dalagi, Lázár családok archívumából, a Bánffy rokonsági levéltárból, a Wass család cegei levéltárából, a Hatfaludy család levelesládájából, a Gyulai-Kuun és a Mikó-Rhédey levéltárból, Kemény József gyűjteményéből származó másolatok kerültek a gyűjteménybe.

Amint már említettük, Nagy Géza a teológiai könyvtár kéziratárának eredeti levéltári darabokból álló gyűjteményét is bekapcsolta a diplomatikai szeminárium munkájába, az innen származó másolatokat, amelyeket maga olvasott össze a hallgatókkal, szintén a másolatgyűjteménybe helyezte. Így a Sombori László javára 1583-ban kibocsátott adománylevél másolatát maga javította, majd közölte is az *Erdélyi Múzeum* hasábjain.²⁷ Különféle levéltárakból származó saját másolatainak ugyanitt adott helyet.²⁸

Ugyanide kerültek Pokoly József egyháztörténész professzornak a 20. század legelején a Wesselényi levéltárból, a Főkormánysház levéltárából és más archívumokból készített másolatai, kéziratári és könyvtári jegyzetei. Például a korpónaiak és Pál bozói prépost közötti vitában Mária királyné által 1525-ben kibocsátott oklevél átírásának végén Pokoly megjegyezte: „eredetije a M. N. Múzeum levéltárában az 1525 évi oklevelek közt. Magam másoltam az eredetiről.”²⁹ A pfalzi presbitériumi rendtartást a fogarasi egyházközség jegyzőkönyvéből másolta ki 1901-ben.³⁰ Mindezeket erdélyi egyháztörténetének megírásához használta fel.³¹

Az így összeállt másolatgyűjteményt Nagy Géza rendezte témák szerint öt kötegbe és helyezte el a Teológiai Könyvtárban, ahonnan 2004 júniusában vette át az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár. A kötegek számozása Nagy Gézától származik, a I. és III. köteg sajnos hiányzik.

²⁵ Uo. II. 29. Eredetije a gr. Esterházy család cseszneki ágának levéltárában. A másolat alján a szignó: „Kelemen Lajos 1932. IV. 12.”

²⁶ Uo. II. 66.

²⁷ Nagy Géza: Báthory István adománylevele Sombori László erdélyi kincstárnok részére. = *Erdélyi Múzeum*, 1941. 3–4. sz. 293. Hasonló javított másolat: NG-gy. II. 47.

²⁸ Pl. NG-gy. II. 37, Apafi Mihály 1666-os oklevele; II. 58 Jenei Sámuel útlevele (1707), mindkettő a dévai egyházközség levéltárából.

²⁹ Uo. II. 4.

³⁰ Uo. VI. 6, VI. 11.

³¹ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I–V. Bp., 1904–1905.

A gyűjtemény rendje a következő:

II. Értékes okmányok másolatai 1–85. sz., 1518–1820. 89 db.

IV. Missilis levelek egyházi tartalommal 1–323. sz., 1527–1847. 344 db.

V. Bel- és külföldi iskolázás iratai, levelei

1. 1–130. sz. 1519–1750.

2. 131. sz. 1750–1796. Bodoki József kolozsvári diák, majd professzor levelei.

132. sz. 1796. Bodokiné levele férje haláláról.

3. 133–293. sz. 1751–1962. Összesen 557 db.

VI. Vegyes adatok 1–35. sz. 1416–1954. 344 db.

Az imponáló mennyiségű, 1334 db. másolatot tartalmazó gyűjtemény, amelynek túlnyomó része Nagy Géza és Kelemen Lajos együttműködése révén, a diplomatikai gyakorlat keretében jött létre, ma sem csupán tudománytörténeti kuriózum. Mivel az EME levéltárának jó néhány fondja ma sem hozzáférhető, így gyakran fordulunk a félévszázadnál régebbi másolatokhoz.

De nem csak ennyi a több évtizedes forrásgyűjtő munka kézzelfogható eredménye. 1933-ban e másolatokból állította össze és adta ki Nagy Géza a két világháború közötti kisebbségi időszak első református egyháztörténeti adattárát *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szenvedő papok, szenvedő egyházak*³² címen. Előszavában az EME levéltárosának címzett szavak a közös programban önzetlenül résztvevő munkatársnak szólnak: „Köszönetet mondok Kelemen Lajos múzeumi levéltáros, igen tisztelt és szeretett barátomnak, aki fáradtságot nem ismervé hozza napvilágra a keze alatt lévő anyagból egyházi életünk régi okmányait, és segít úgy nekem, mint tanítványaimnak azok feldolgozásában. Ez a tény bizonyítja azt, hogy Erdélyben a magyar történeti kutatás az egyházak falain túl látó, közös, vállvetett munkával is folytatandó.” Nem maradt el a tanítványokhoz szóló köszönet sem, tételesen felsorolja, hogy Benedekffy Dániel, Bíró Sándor, Czirják Károly, Kiss Bertalan, Orth Imre, Szűcs János és Szabó Géza a kiadvány mely leveleit írta át. Az ő „másoló fáradozásukból az itt közölt anyagnak majdnem fele része állott elő. ... Találják örömeiket abban, hogy munkálkodásuk egy része most napvilágra került.” A forráskiadvány jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a szegedi művelődéstörténészek a *Peregrinus-levelek* c. Adattár-kötetükbe (Szeged, 1980) az első rész 22 levelét facsimilében újraközölték. Méltó tisztelgés ez a két erdélyi historikus, Nagy Géza és Kelemen Lajos vállvetve végzett forrásfeltáró munkája előtt.

³² Kolozsvár, 1933. A Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság Tudományos Könyvtára. I. kötet. 154 lap.

Az eredmények számbavételekor a szakemberképzés sikereit is méltányolnunk kell. Hogy a legkézenfekvőbb példával éljünk, az 1925 őszén második évét kezdő teológus hallgató, Szabó T. Attila e szeminárium keretében találkozott először az erdélyi múlt írásos forrásaival, hogy aztán egy egész életre eljegyezze magát a levéltárak világával. De ugyanígy említhető az egyik korai résztvevő, Péter Endre is, aki bikafalvi lelkészként nagy szakszerűséggel rendezte az udvarhelyi egyházmegye levéltárát. Bíró Sándor, az *Erdélyi Fiatalok* alapító tagja, a neves történetíró pályájának alakulásában szintén fontos szerepet játszott az erdélyi egyházi forrásokkal szakszerű irányítás alatt kialakult közvetlen találkozás.

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

SZATMÁR VÁRMEGYE LEVÉLTÁRÁNAK 20. SZÁZADI SORSA

A vármegye igazgatási és igazságszolgáltatási tevékenysége során keletkezett iratokat, az alispán ládája és a biztonságos várak után, a főként 18. századtól épülő megyeházákon már levéltárnak kialakított helyiségekben őrizték. Királyi utasításra ekkortájt megfelelő rendet is próbáltak kialakítani az évszázados dokumentumok között. Szatmár vármegye levéltárán Schemberger Ferenc „vándorlevéltáros”, leleszi regisztrátor dolgozott hosszú éveken át. A régi archívumot az általa végzett rendezés alapján rekonstruálhatjuk.¹ Az állomány további gyarapodásáról információt nyújt többek között az 1823-ban összeállított leltár – ez az új regisztrátor, Lentsés István hivatalba lépésekor készült –, továbbá az 1829. novemberi jegyzék, amely a nagykárolyi új megyeházára költöző iratokat foglalta magába, valamint az 1835. szeptember 6-án, Kölcsey Ferenc főjegyzősége alatti szemrevételezés eredményeként született irat.² A forrásokból nem csak az állomány nagysága és összetétele, hanem az archívum közigazgatáshoz szorosan kötődő volta is feltárul.

Az évszázadokon át gyarapodó Szatmár vármegyei archívum sorsa a történelem 20. századi viharaiban megpecsételődött: a levéltár anyaga szétzilálódott, az iratok egy része különböző közgyűjteményekbe került, más része megsemmisült. A kálvária akkor kezdődött, amikor az első világháborút lezáró trianoni béke értelmében Magyarország csak néhány Szatmár vármegyei települést tarthatott meg. Ekkor Nagykároly is – a vármegyeházán lévő levéltárral együtt – román fennhatóság alá került. Gorzó Bertalan levéltáros 1921-ben adta át a román prefektúrának az általa két évtizedig kezelt archívumot, benne a vármegye 16–20. századi iratait, közgyűlési jegyzőkönyveit, 16–19. századi törvényszéki iratait, továbbá a 19. század első két évtizedében keletkezett nemesi felkelésre vonatkozó dokumentumokat, Kölcsey Ferenc követjelentéseit, valamint a szabályren-

¹ Kiss András: Szatmár vármegye két levéltára (Egymást kiegészítő kutatási lehetőségek). In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 12. Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1997. 85–100.

² A leltárakat lásd: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban SZSZBML) IV. B. 791. 2. d.

deleteket és az egyleti nyilvántartásokat.³ Hogy mi történt ezután a levéltárral, arról később Kiss Ernő főlevéltáros így írt: „Megyénk levéltárának szomorú sorsa az 1918–19. évek forradalmainak bukása után kezdődött. Mikor ugyanis megyénk székhelye román uralom alá került, az új államhatalom első gondja természetesen nem a levéltár ügye lett, ami természetes is. De ha ezek az első idők nem is voltak a levéltár hasznára, kárára se lettek volna, ha mindjárt az uralomváltás első éveiben nem történik meg az a nem várt eset, hogy a nagykarolyi vármegye székháza kigyulladt. A levéltár rendje akkor bomlott fel először, és már akkor nem is volt, aki a rend helyreállításán dolgozott volna. Ezen sem csodálkozhatunk. Az új román impériumnak még ekkor nem voltak szakképzett emberei, de ha lettek volna is, annak egy ilyen levéltári komplexum rendezéséhez legalább három nyelvet kellett volna bírni, az anyanyelvén kívül a magyart, a latint és a németet. Ilyen körülmények között aztán nem volt csoda, ha az akkori román levéltárnok minden kutatónak szabad bejárást biztosított az anyaghoz. Levéltári másolatokat a levéltárból kivinni nem lehetett, s így a kutató előtt két út állott, vagy megvenni levéltárostól az eredetit, erre is sok példát tudunk, vagy egészen egyszerűen zsebre tenni azt s elhozni. S ezt még lopásnak se lehetett minősíteni, mert azt senki nem tiltotta, sem megakadályozni nem kívánta. Természetesen a sok kutatás során a levéltárnak olyan anyaga is lekerült helyéről, amit senki nem keresett. Ez az anyag aztán – ha a szemnek szóló rend kedvéért visszarakatott is – a legtöbb esetben nem a helyére került vissza.”⁴

Az 1920–1930-as években a szatmári alispán több előterjesztést is tett a vármegyei levéltár visszaszerzésére, illetve államközi egyezmények értelmében is voltak törekvések arra, hogy a területi hovatartozást figyelembe véve, az iratok megosztódjanak a két állam között. A magyar minisztertanács 1925. november 27-i jegyzőkönyvének 25. bejegyzése szerint az 1924. április 16-án kelt egyezmény⁵ 13. pontja értelmében tárgyalások folytak Bukarestben a bírósági iratokról és a telekkönyvekről.⁶ A telekkönyvet 1925 novemberének végétől tervezték át-

³ Gottfried Barna: Szatmár vármegye levéltári anyagának megosztási tervei az 1920–1930-as években. In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 19. Szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2011. 156–165.

⁴ Részlet Kiss Ernő főlevéltáros 1948-ban kelt jelentéséből. SZSZBML IV. B. 757. 3574/1947 ad 5119/1949.

⁵ 1925. évi VI. törvénycikk a polgári jogsegély és a magánjog körébe tartozó egyes kérdésekre vonatkozólag Romániával kötött, 1924. évi április 16-án Bukarestben kelt Egyezmény becikelyezése tárgyában.

⁶ http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=121552&MT=1 2012. 04. 04.

adni,⁷ az 1936. február 21-i minisztertanácsi ülésen pedig napirenden volt a magyar–román bírósági iratcsere.⁸

Szatmár vármegye alispánja, miután nem jutott hozzá a vármegyei levéltárhoz, új székhelyén, Mátészalkán nekilátott a megyei levéltár kialakításához. A munkához szabályzatot és nyomtatványmintákat kért segítségképpen az Országos Levéltártól.⁹

Amikor a második bécsi döntés után, 1940-ben Szatmár megye központjává Szatmárnémeti vált, Nagykárolyból a vármegyei levéltár egy része ide került. Az 1867 előtti iratanyagot azonban a román hatóságok nem sokkal korábban Kolozsvárra,¹⁰ majd Tordára¹¹ vitték. A Szatmárnémetiben lévő archívum kezelésére 1941. március 20-án írtak ki pályázatot.¹² Az állásra hatan nyújtották be jelentkezésüket.¹³ Végül a főispán Puskás Kálmánt nevezte ki főlevéltárnoknak, akinek egyik legfontosabb feladata 1944-ben a levéltár menekítése lett.¹⁴ Ő gondoskodott az 1593-tól kelt vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, a címeres nemeslevelek és a különböző szerződések, a vízikönyvek, a felekezeti és állami anyakönyvi másodpéldányok és az utólagos bejegyzések, a vármegyei és községi szervezési szabályrendeletek, a családtörténeti iratok, a nemesi és egyéb összeírások, valamint az 1920–1939. évi vármegyei közigazgatási iratanyag biztonságba helyezéséről a Szatmárnémetitől 27 km-re fekvő magyar kisközség, Zajta kultúrházában.¹⁵ A menekítés előkészítésére az alispán utasítása szerint Puskás fő-

⁷ SZSZBML IV. B. 757. 5381/926. Nagykárolyból Mátészalkára és Nyírbátorba, Szatmárnémetiből Fehérgyarmatra és Mátészalkára szállították az iratokat.

⁸ http://193.224.149.3:8080/mol/picture_2012_04_06.

⁹ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) XIX. Y. 1. 555/1922.

¹⁰ A Kolozsváron őrzött iratról részletesen Kiss András: A Kolozsvári Állami Levéltár Szatmár megyére vonatkozó iratai. In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv, 10.* Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1994. 7–21.

¹¹ A harcok alatt is itt voltak, állítólag a megbontott ládákban áztak, pusztultak.

¹² MOL XIX. Y. 1. 663/1941.

¹³ Uo. 1162/1941. Főlevéltárnoknak pályáztak: Kovács Béla máramarosszigeti tanár, dr. Niedermann Imre, Nógrád vármegye balassagyarmati főlevéltárnoka, dr. Ort János, a Társadalombiztosítási Intézet budapesti segédellenőre, Puskás Kálmán, debreceni városi napidíjas, Stroné Jenő, alsóverecei közigazgatási kirendeltségi díjnok (az ő pályázata érvénytelen volt, minthogy se tanári oklevele, se bölcsészdoktori vizsgája nem volt), valamint Szabó Béla, Zala vármegye zalaegerszegi főlevéltárnoka, aki azonban pályázatát visszavonta. Bár az előírt országos levéltári gyakorlata egyik jelentkezőnek se volt meg, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa Ortot és Puskást ajánlotta a főispánnak a posztra.

¹⁴ Román Országos Levéltár Szatmár Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Satu Mare), Szatmár megye levéltára (Fond Prefectura Județului Satu Mare), (továbbiakban SzmLt) Dosar 11/1923, F. 55 07603/1944. Először a nagykárolyi megyeháza harmadik emeletén gondolták biztonságba helyezni az iratokat, de hamar kiderült, hogy se a falvastagság, se a födém nem nyújtana megfelelő védelmet egy bombatámadás esetén.

¹⁵ SzmLt, Dosar 11/1923, F. 55 07603/1944. –33744.

levéltárnok 1944. február 1-jén a helyszínre utazott. Itt a körjegyzővel és a községi bíróval megnézte az épületet, amit a település ingyen bocsátott a vármegye rendelkezésére. Az 5x15 méteres nagyterem és a kisebbek is megfelelőnek találtattak az iratok őrzésére, csak az ajtókra kellett biztonsági zárat szerelni.¹⁶

A költözés február 28-án kezdődött. Az iratok többségét ládákba csomagolták, és folyamatosan szállították át.¹⁷ Egy asztalos a Szatmárnémetiben szét-szedett polcokat felállította Zajtán, ezekre igyekeztek úgy felpakolni, hogy a rendet megtartsák. Azokat a dokumentumokat – köztük az anyakönyvi másodpéldányokat – amelyeknek a rendje a költözés során megbomlott, még június elején rendezték.

A megyei honvéd közigazgatási és gazdasági parancsnokság által Szatmárnémetiben október 17-én kiadott nyílt parancs szerint Puskás Kálmán főlevéltáros feladata lett a fő- és az alispáni hivatal iratainak és irodaszereinek menekítése is.¹⁸ Szatmár vármegye közigazgatásának Komáromba kellett volna áttelepülnie. Október 18-án reggel 5 órakor a főlevéltárnok és Butola Lajos kíségető szolgálta el is indult a traktor vontatta stráfszekérrel, amin a főispáni és a vármegyei iratok, a tiszti főorvosi hivatal iratokkal tele ládája, a vármegye díszzászlójának ládája, valamint két alispáni vasláda, író-, számoló- és másológépek, rádió voltak. Estére Dombrádig értek, itt töltötték az éjszakát. Reggel a nagy sár miatt a traktorral, amelynek a kereke is elromlott, azonban nem tudták megközelíteni a Tiszán vert pontonhidat. Sok segítségre nem számíthattak, mivel a községi bíró – hallva a Vörös Hadsereg közeledését – családjával már indulásra készen ült a szekéren. A szállítmányt még éppen átvette, a 35 írógépet elrejtette a község háza pincéjében, az iratokat azonban nem tudta biztonságba helyezni.¹⁹ Állítólag a ládákat felbontották, de az ellenség közelsége miatt a papírokat nem égették el, hanem bedobták a község háza félreeső udvarán álló, használaton kívüli kútba, ahol a víz ellepte – sőt még le is földelték.

Ezt követően a főlevéltáros és a hivatalszolga alkalmi járművön mentek tovább Esztergomba, ahova október 31-én érkeztek meg. A komáromi vármegyházán 1944. november 3-án jegyzőkönyvbe foglalták a történeteket.²⁰

1944 szeptemberében, a bombázások elől menekülve, a hivatalok mind elhagyták Szatmárnémetit, ahol december 30-án „az orosz katonai parancsnokság és a vármegyei demokrata szervezetek megbízásából” dr. Andereou István foglalta el a főispáni széket. A 1945. január 15-től Mátészalkán működő alispáni hi-

¹⁶ Uo. 08806.

¹⁷ Április 26-án pl. hat altiszt pakolta öt napon át Zajtában a 600 mázsa anyagot. Május 4-én még mindig volt négy altisztnek kétnapi rakodni valója.

¹⁸ SZSZBML IV. B. 757. 162/1944. ad 2560/1948.

¹⁹ SZSZBML IV. B. 757. 6073/1946 ad 2560/1948.

²⁰ Uo. A komáromi iratok között nem lelhető fel az említett jegyzőkönyv.

vatal és Varga Gyula alispán a trianoni határokon belül lévő ügyek intézésére kapott felhatalmazást az Ideiglenes Magyar Nemzeti kormánytól.²¹ A Szatmár, Ugocsa és Bereg k.e.e.²² vármegyéhez tartozó közigazgatási szerveknek csak az ő rendelkezéseit kellett végrehajtani, a Szatmárnémetiből érkező főispánét és pénzügyigazgatóét nem. Szatmár, Ugocsa és Bereg csonka megye főispánjává 1945. január 27-én dr. Eröss Jánost, majd április 28-án dr. Balogh Istvánt nevezték ki.²³

A közigazgatás átalakulása során a levéltár Zajtáról Mátészalkára való átköltötését nem tudták megoldani, de az iratok távfelügyeletére a törvényhatósági közgyűlés 59/1945. sz. határozata szerint elkezdték szervezni a vármegyei főlevéltárosi állást.²⁴ Ennek szükségességét az alispán ekként indokolta levelében dr. Járossy Dénesnek, az Országos Levéltár főigazgatójának: „A trianoni békeszerződés után Szatmár vármegye levéltára teljes egészében a megye székhelyén, a Románia területére eső Nagykárolyban maradt. Így történt aztán, hogy a Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegyék visszamaradt részeiből alakult Szatmár-Bereg Ugocsa vármegyében nem szerveztetett meg a vármegyei főlevéltárnoki állás. Szatmárnémeti visszakerülése idején ez az állás is visszaállított,²⁵ ugyanis a vármegye levéltára – dacára annak, hogy a románok egy tekintélyes részét elszállították – még mindig igen jelentős anyaggal rendelkezett.”²⁶ Fontosnak tartotta hangsúlyozni azt is, hogy amennyiben a békeszerződések megkötése után sor kerül a levéltárban maradt román területi anyakönyvi anyag visszaadására, valamint az 1918–1940 közötti román anyag kiválogatására, ennek rendezését is olyan szakembernek kell elvégeznie, aki tudja, hogy az elszakított területeken 1919 húsvétjáig magyar fennhatóság alatt, 1920 júniusáig román fennhatóság alatt ugyan, de magyar közigazgatás folyt. Szükség volt levéltárosra a még kint lévő sok kis családi levéltár összegyűjtéséhez is, amelyet a cégénydányádi kastélyban kívántak elhelyezni.²⁷ Az alispán kérte a főigazgatót, „mint a magyar le-

²¹ Gyarmathy Zsigmond: A közigazgatás megindulásának történetéhez Szatmár megyében (1944–1945). In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás, 1–2.* Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1979. 221–240. 222.

²² Közigazgatásilag egyelőre egyesített

²³ Dr. Balogh István 1963-tól a szabolcsi és az itt maradt szatmári iratokat is magába foglaló levéltár igazgatója lett. 63/1945. M. E. rendelet, ill. 1250/1945. M. E. K. rendelet.

²⁴ Az 1931. évi 71700/1931. B.M. sz. rendelettel megállapított tisztviselői létszámában nem szerepelt.

²⁵ A vármegyei levéltárat Puskás Kálmán főlevéltáros kezelte, aki azonban a parancs szerint 1944 végén Komáromba távozott, és csak 1945 nyarán tért haza.

²⁶ SZSZBML IV. B. 757. 3123/1946. és 11436/1946. ad 3574/1948.

²⁷ Uo. 1237/1947, 2509/1947. ad 3574/1948. Ekkor a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter megbízottja a cégénydányádi Kende-kastélyt átvette a felállítandó Népélet és Tájékoztató Intézet céljára. Az intézet berendezkedéséig felmerült az a gondolat, hogy két-három szobát a vármegye régi anyagának átadnának. Ezt terjesztette fel dr. Illyés Endre lelkész-képző intézeti helyettes igazgató, kultuszminiszteri megbízott, de válasz nem érkezett a felvetésre.

véltárügy leghivatottabb szószólóját”, hogy a belügyminiszternél a bizottsági határozat elfogadása ügyében tegyen lépéseket.²⁸

A vármegyei levéltár ügyét 1945 elején a Nemzeti Bizottság Szatmárnémeti város volt levéltárnokára, Kiss Ernőre bízta,²⁹ aki – miután szatmárnémeti lakását szeptemberben lebombázták – a közeli községben húzódott meg, és amint lehetett, azonnal jelentkezett Szatmárnémetiben szolgálattételre. A polgármester azonban szabadságolta, mivel románul nem tudott. A fegyverszüneti szerződés után az Ideiglenes Nemzeti Kormány felhívására Szatmár Ugocsa és Bereg k.e.e. vármegyék alispánjánál – mint tartózkodási helyéhez legközelebb eső törvényhatóságnál – jelentkezett szolgálattételre. A mátészalkai Nemzeti Bizottság vette fel tisztikarába.³⁰ A fő feladata a levéltár újrászervezése lett, valamint, az alispáni hivatal felállítását követően, a Szatmárnémetiből elmenekített, Dombrádon elhelyezett irattári és levéltári anyagot is Mátészalkára kellett volna szállítania. Itt azonban az iratokat tartalmazó vasládán, egy deszkaládán, valamint a községháza udvarán lévő kútból kiszedett iratanyagokon kívül csak egy bronzszobrot, a Közigazgatási Bizottság iktatóbélyegzőjét és néhány írógépet talált meg.³¹

Kiss Ernő a levéltár helyzetét január 22–25. között mérte fel.³² A zajtai kultúrház nagytermében volt már ekkor összehordva, dobálva minden irat. A nagypeleskei körjegyző ugyanis arra a felhívásra, miszerint a tisztviselők költözzenek át a magyar területre, Zajtára ment és családjával együtt beköltözött az udvari szobába, a másik udvari kis szobában pedig az irodáját rendezte be. Az itt lévő anyagokat ezért áthordták a nagyterembe, ahol már egyébként is nagy zsúfoltságban voltak a legrégebbi iratok és jegyzőkönyvek, az anyakönyvi másodpéldányok, az 1867–1919 közötti alispáni és az 1920-tól keletkezett román közigazgatási, valamint az árvaszéki iratok. Kiss Ernő látogatása során csak feltételezni tudta, hogy a közigazgatási bizottság iratai és az egyházi anyakönyvi másodpéldányai is ott voltak valahol a 21 nagyládán és 19 kisebb ládán kívül a polcokon lévő 80 nagyládára és a földön felkupacolt 80 szekérszéknyira való irat és könyv között.³³ Az 1500-as évek végétől 1848-ig készült jegyzőkönyvek ládáin még sok minden volt nagy összevisszaságban.

²⁸ Négy láda cégénydányádi iratot Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye levéltára juttatott vissza Szatmárnak, Bereg vármegye tisztviselőinek törzskönyvi lapjaival együtt.

²⁹ SZSZBML IV. B. 757. 1237/1947 és 2509/1947. ad 3574/1948.

³⁰ Uo. 4013/1945. ad 3574/1948. A főlevéltárost az 1929. évi XI. tc. 13. § figyelembe vételével a főispán azok közül a pályázók közül nevezte ki, akiket a felterjesztettekből a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa ajánlott – ez volt a garancia arra, hogy a levéltár szakképzett kezekbe kerüljön.

³¹ A többi gépet a pincéből 1944. október 22. és 1945. január 8. között ismeretlen tettesek ellopták. A vármegye traktorja azonban ott állt a községháza udvarán, azt egy tanyára vontatták át.

³² SZSZBML IV. B. 757. 1/1945. ad 3574/1948.

³³ Uo. 17/1945. ad 3574/1948.

A felmérést követően Kiss Ernő szóban és írásban is folyamatosan szorgalmazta a levéltár mielőbbi Mátészalkára való átköltöztetését. Hangsúlyozta, hogy egyrészt Zajta túl közel van a határhoz, másrészt egy napi járóföldre van a megyeszékhelytől, ezáltal az iratokat használni nem lehet, harmadrészt a helybeli körjegyzőnek és óvodának is szüksége lenne az épületre. Javasolta továbbá, hogy a román idők anyagát, az áteső területek anyakönyvi másodpéldányait és az elcsatolt községek iratait illetően tárgyalásba kellene bocsátkozni a Szatmáron székelő ispáni hivatallal, és azokat akár ellenszolgáltatás (úthengerek, egyéb megosztható anyagok) fejében átadni.³⁴ A levéltári iratokon túl dr. Gál Elek alispán igyekezett figyelmet fordítani a községeknél kint lévő dokumentumokra is. 1946. április 27-én 3123/946. sz. levelében, a belügyminiszter utasítása szerint, arra kérte a jegyzőket, hogy igyekezzenek a megmaradt iratanyagra vigyázni, benne a rendet helyreállítani, mert olyan sok anyag ment „a háború során veszendőbe, hogy tudományos szempontból a legkisebb megmaradt anyag megtartása is állami érdek.”³⁵

A megye vezetői is fontosnak tartották az iratok biztonságát, Mátészalkán azonban ekkor még nem tudták fogadni a levéltárat, mert nem fért el az új megyeházán, a lakásínség miatt pedig üres házat nem találtak. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a Zajta és Mátészalka közötti folyókon a hidakat 1944-ben felrobantották. Bár a Szamoson 1946 novemberétől már át lehetett kelni az új matolcsi hídon, még akkor sem volt megfelelő hely, sem a beszállításra elég pénz, a szükséges kb. 150 szekeret pedig nem lehetett már ráerőltetni a beszolgáltatások miatt túlterhelt lakosságra.

Kiss Ernő különböző lehetőségeket próbált találni a levéltár szakaszos átköltöztetéséhez. Javasolta például, hogy az Államépítészeti Hivatal új kocsijával forduljanak legalább néhányszor. Így jobban lehetett volna rendezni az összedobált iratokat, köztük a román részre eső községek anyakönyvi anyagát, amelynek átadását ekkor már többször sürgette a szatmárnémeti prefektus.³⁶

A levéltár költözése végül 1947. május 27-én indulhatott meg. Zajtán Kiss Ernő főlevéltárnok és Somogyi Dániel vármegyei altiszt irányította a munkát. Az alispán utasítása szerint a zajtai főjegyzőnek kellett gondoskodni arról, hogy 28–29-én legalább nyolcan segédkezzenek az első fuvarral beszállítandó anyag gépkocsira rakásában.³⁷ Első lépésként két vagonnyi iratot vittek át Mátészalkára. Az országgyűlési választások miatt azonban a munka leállt, ugyanis a vármegye

³⁴ Az igazságügyi meghatalmazottak 1947. szeptember 19-én kaptak megbízást a magyar–román iratsere-egyezmény ügyében való eljárásra. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=84 (2012. 04. 04.)

³⁵ Nyilvános könyvtár és múzeum a csonka megyében nem volt.

³⁶ SZSZBML IV. B. 757. 1237/1947 és 2509/1947. ad 3574/1948.

³⁷ Uo.

választási előadója a főlevéltárnok lett, így a sok dolga miatt nem tudta irányítani a költözést. Vártak továbbá arra is, hogy a vármegye költségvetését – benne az e célra tervezett 5500 forintot – a miniszter jóváhagyja. Bár ez nem történt meg, az alispán kiemelt fontosságúnak tartva az iratok biztonságát, újév utánra elrendelte a költözés folytatását, amit azonban az 1947. év utolsó napján a vármegyére szakadó árvíz ismét elodázott. 1948 elején már a zajtai UFOSZ, a FÉKOSZ³⁸ és a helyi pártszervezet is egyre türelmetlenebbül kérte vissza a kultúrházat. A munka befejezéseként azonban csak 1948. július végén tudták lebonyolítani az iratanyag és a 300 kötetes szakkönyvtár átszállítását.³⁹ Július 8-ra az iratokat a főlevéltáros az altisztel átcsomagolta, átkötötte, megselejtezte. Tizenkét ember két nap alatt rakta fel a három 15 tonnás vasúti kocsiba. Bár az állomásig ponyvás teherautó szállította az iratokat, a nedves időjárás és az eső nem használt az állaguknak. A kiselejtezett, szétzilált, elázott, elszakadt, összetaposott lapokat, köteteket a mátyászkai vasútállomáson átadták Zelinka Sándor budapesti papírgyűjtőnek. A levéltár „megmenekült” anyagát még ekkor sem a véglegesnek gondolt helyére vitték, hanem a Lengyel Péter és fiai cég telepén rakták le, amíg az Államépítészeti Hivatal kiköltözött a levéltárnak kijelölt részből.

Kiss Ernő 1948. augusztus 2-án az alispánhoz írott levelében jelentette, hogy a levéltár „Zajta községből négy évi száműzetés után újra a vármegye székhelyén van. Legértékesebb része – a vármegye jegyzőkönyvei – már az elmúlt év folyamán bekerültek, most pedig a teljes meglévő anyag bejött.”

Az átköltözést rendrakás követte. A Budapesten 1948. augusztus 28-án kelt magyar–román egyezmény értelmében átadásra előkészítendő 106 település születési, házassági és halotti anyakönyvi másodpéldányainak rendezését 1949. március 19-én fejezték be.⁴⁰ Az alispán rendelete szerint a jegyzék április 27-re készült el.

Szatmár-Bereg vármegye 1950. március 15-én egyesült Szabolccsal. A „csendes aktussal” végbement megyeegyesítés után a vármegyei levéltárak helyét az új közigazgatási központban, Nyíregyházán jelölték ki. Ezzel megszűnt az önálló Szatmár vármegyei levéltár. A főként szabolcsi iratokból, valamint a szatmári, beregi, ungi, ugocsa-i és Kővár vidéki irattöredékekből létrejött levéltár vezetője, kezelője Kiss Ernő lett.⁴¹

A határon túl maradt iratok közül először 1950-ben, államközi egyezmény alapján került vissza néhány fondtöredék. A kulturális együttműködés keretében alakult magyar–román vegyesbizottság első ülését 1950. május 10–27. között

³⁸ Az Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetségének és a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségének helyi szervezete.

³⁹ SZSZBML IV. B. 757. 17/1945 ad 3574/1948.

⁴⁰ Uo. Hárman rendezték száz-száz forintért.

⁴¹ SZSZBML IV. B. 411. 1183. d. 521/1950.

tartotta Debrecenben. A román fél tagjai a Belügyminisztérium tisztviselőjével, dr. Nagy Zoltánnal már az első nap elutaztak Mátészalkára, ahol átvették az egy éve átadásra előkészített anyakönyvi irategyüttest.⁴² A Szatmárnémetiből Nagyváradra leszállított, volt Szatmár-Bereg megyei közigazgatási iratok június 2-i cseréjéről a Belügyminisztérium kiküldöttei, Csik János és dr. Nagy Zoltán az alábbi feljegyzést készítették: „... Ezt az iratanyagot 59 ládába csomagolták. A szállítmány, amely egy vasúti kocsirakományt tett ki, Szabolcs-Szatmár megye alispánjához Nyíregyházára került feladásra. Ebben az utóbbi szállítmányban indítottuk útnak a volt Szatmár-Bereg megye árvaszéke iratanyagának egy részét. Ez az anyag 15 ládát tett ki.⁴³ A volt Szatmár-Bereg megyei anyag úgy közigazgatási, mint gyámügyi szempontból természetesen csak a mátészalkai, csengeri, fehérgyarmati járásokra vonatkozott, minthogy a vásárosnaményi járásra vonatkozó iratanyag az 1940. évben nem Szatmárnémetibe, hanem Beregszászra került.”⁴⁴ A június 8-án Nagyváradról Berettyóújfalura, a járásbíróshoz továbbított 17 ládában volt továbbá a fehérgyarmati járásbíróshoz tartozó Botpalád, Csegöld, Csengersima, Garbolc, Kishodos, Kispalád, Magosliget, Méhtelek, Nagygéc, Nagyodos, Szamosbecs és Zajta, valamint a mátészalkai járásbíróshoz tartozó Komlódtótfalu telekkönyvi anyaga is.⁴⁵ A kiküldöttek azt is rögzítették, hogy a Szatmár megyei közigazgatási (alispáni és közigazgatási bizottsági, kihágási stb.) iratanyagból az 1940–1944. évi iratanyagot a magyar területre vonatkozóan (mátészalkai, csengeri és fehérgyarmati járások) nem vehették át, mivel azt Szatmárnémetiből nem szállították Nagyváradra. Nem érkeztek meg továbbá a hivatali segédkönyvek, főként az iktatókönyvek, csak a sorkönyvek.⁴⁶ Valószínűsítették azt is, hogy a három járásnak ettől több iratanyaga keletkezhetett. Ez-

⁴² A szatmárnémeti városi iratok Komáromba (ma Komárno, Slovakia) kerültek, azok visszajuttatásához a csehszlovák hatósággal kellett felvenni a kapcsolatot. Az iratok átadásáról a május 27-én Debrecenben kelt jegyzőkönyv rögzítette, hogy az anyagokat az illetékes tárcák megbízottai vették át. MOL XIX-J-33-b-sz. nkl/1950. 04961/KÜM

⁴³ A 15 ládányi árvaszéki anyagot hivatalosan 1950. június 30-án Nyíregyházán a megyei tanács közegészségügyi és népjóléti osztályának irodájában adta át dr. Nagy Zoltán. MOL XIX-J-33-b-sz. nkl/1950. 8112/17-2/1950. A rendkívül kevésnek talált árvaszéki anyag az átszervezés miatt a járási tanácsokhoz került, ott rendezték azokat. A munkát nehezítette, hogy hiányoztak a segédkönyvek az 1896–1919, 1934., 1936–1937 és 1940. évekből, illetve az elnöki iktatók az 1920–1944 közötti időszakból. A többi iktató és mutató, de leginkább az 1940 előtti csengeri, fehérgyarmati és mátészalkai járási iratok átadását szorgalmazta a megye. Hangsúlyozták, hogy csak Mátészalkán több irat keletkezhetett 1920–1940 között, mint az átadott 15 láda. A megyei tisztviselők közül ketten is Szatmárnémetiben éltek, így tudták, hogy a megyei árvaszék 1920 és 1940 közötti iratanyagát is az Árpád u. 18. sz. alatti épületében őrizték, itt az iratok a háború során nem sérültek meg, ill. nem pusztultak el, hanem 1945 tavaszán átkerültek a törvényszék épületébe.

⁴⁴ Uo. Feljegyzések a belügyi anyagra vonatkozólag

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. 6. sz. melléklet

zel kapcsolatban fontosnak tartották annak felmérését, hogy a háború idején ebből mennyi pusztult el.

Dr. Szondy Viktor, rendkívüli magyar nagykövet kérte az eddigi iratok kiegészítését a vízi, kultúr- és folyammérnöki, erdészeti, mezőgazdasági, szakoktatási és kísérletügyi, állategészségi, valamint telepítési iratokkal, valamint Szatmár szempontjából az Ecsedi-láp Lecsapoló Társulat és a szatmárnémeti Szamos Balparti ármentesítő Társulat anyagával.⁴⁷

A volt Ecsediláp Lecsapoló Társulat Szatmárnémetiben maradt iratai közül az alábbiakat nevesítették átadásra:

- Társulati statisztikai lapok (keménykartonra írva)
- Vízállási könyvek és azok grafikonjai (Vízrajzi Intézet kiadványai)
- Kraszna ágerdei vízállási grafikonjai 1932-től
- Kraszna hossz- és keresztshelvényei és vízjárási adatai
- Tyukodi kisvájás föcsatorna tervei (hossz- és keresztshelvényei)
- II. rendű mellécsatornák hossz- és keresztshelvényei:
 - Csengeri tói csatorna
 - Ecsedi lapos csatorna
 - Sanyi lapos csatorna
 - Vitéz csatorna
 - Pincés csatorna
 - Debrecen csatorna
 - Szalmavárosi csatorna
- Porcsalma környékén 1942–1944-ig épített III. rendű belvízcsatornák
- 26 csomag pénzokmány a társulat 1944. évi elszámolásairól.

Kiss Ernő főlevéltárost július 19-re az iratcsere miatt még kirendelték Mátészalkára,⁴⁸ majd megkezdődhetett a visszkapott alispáni és közigazgatási bizottsági, valamint a főszolgabírói iratok, illetve a sorkönyvek, az indexek és mutatók rendezése.⁴⁹ Az iratokon túl néhány ládában Belügyi Közlönyök (1912–19), Rendeletek Tára (1881–1935), Hivatalos Közlönyök (1950), Országgyűlési napló, képviselőházi irományok, országos kormánylapok és törvénykönyvek (88 darab) is érkeztek. A magyar községek határon túl marad anyakönyveinek átadása azonban 1950-ben nem történt meg.⁵⁰

Az iratcsere lezárásakor azt állapították meg, hogy a megye alispánjának a 10340/1948. kormányrendelet alapján benyújtott kérelme „legnagyobb részben

⁴⁷ Uo. Kormánybizottsági jelentés 3. sz. melléklete

⁴⁸ SZSZBML VIII. 721. 122/1950.

⁴⁹ Uo. 251/1951.

⁵⁰ Megállapították azt is, hogy 1938-ban a bécsi döntés után a beregieket visszavitték Beregszászra.

kielégítést is nyert.” A hiányzó iratokról úgy tudták, hogy egy részük elpusztult akkor, amikor 1944. szeptember 16–17-én három bombatalálat érte a megyeházát,⁵¹ míg „egyes iratokat a vármegye vezetősége részben megsemmisített, részben magával vitt, ezek természetesen nem voltak visszaadhatóak. Nem kaptuk vissza az egyesületi nyilvántartást és az olyan iratokat, amelyek az alispáni vagy közigazgatási bizottsági iratokból elintézetlen ügyekhez szerelve az egyes előadók szobájában vagy íróasztalán voltak.”⁵²

A román fél sem kapott vissza minden iratot. 1951-ben a Román Tudományos Akadémia kezdte szorgalmazni a még magyar levéltárakban lévő, román területekre vonatkozó dokumentumok átadását, és kiemelte néhány nevesített település iskolai anyakönyveinek felkutatását. Békés, Fejér, Hajdú-Bihar, Pest és Vas megye mellett az 1950-ben alakult Szabolcs-Szatmár Megyei Közlevéltárba került anyagban is lappangott még átadandó UB és anyakönyvi másodpéldány. Az 1951-ben kezdődött rendezés során több mint négy és félezer iratból álló lymbust kellett átnézni a három munkatársnak ezek kiválogatásához. Végül „másfél mázsányi román irat” került elő, ezek jegyzékét Kiss Ernő 1952 elejére készítette el.⁵³ Eszerint átadandók voltak még Adorján, Amac, Batiz, Erdőd, Felsőbánya, Hagymáslápos, Lázári, Sárköz, Szalmapatak, Szatmárnémeti, Szárazberek, Túrterebes 1931–1939 között kelt római katolikus, valamint református és izraelita iskolai anyakönyvei (összesen 14 kötet), ezen kívül 15 település állami anyakönyvi másodpéldányainak egy-egy kötete, 62 község római és görög katolikus, valamint református egyházi anyakönyvei és 86 település 1895–1944 között kelt utólagos bejegyzései.

A szatmári iratokat is magába foglaló, Nyíregyházán kialakított megyei levéltár állománya az egyesítés utáni években rohamosan gyarapodott: 1951-ben átvették a rendházak, 1955-ben pedig Nyíregyháza város anyagát, megkezdődött a családi hagyatékok bemenekítése, sőt gazdasági forrásokkal is gazdagodott a gyűjtemény. Bő egy évtized alatt a jelentős selejtezés ellenére is majdnem megduplázódott az iratok mennyisége.⁵⁴

1964-ben a raktári férőhely-hiány enyhítése érdekében raktárrevízió készült, aminek során megállapították, hogy 132 ifm-nyi (340 csomó) olyan anyag van még itt, amely a Romániához csatolt részek 1919–1940 közötti közigazgatási iratait és a segédkönyveket foglalta magába, valamint tartalmazta 92 település 1895

⁵¹ Az 1951. február 26-i jelentés szerint a fehérgyarmati járás anyakönyveiről feltételezték, hogy a bombatámadás során pusztulhattak el. Uo. 74/1951.

⁵² MOL XIX-I-18-a- 1610-M-23/1950

⁵³ Uo. XIX-I-1-4-1610/Biz-31-4/1952.

⁵⁴ A levéltár átköltöztetését már 1951-ben is tervezték, de minden kijelölt épület kicsi és alkalmatlan volt az iratállomány elhelyezésére. Így maradt a megyeházán 46 különböző helyiségben. Uo. 77/1951.

előtti egyházi anyakönyvi másodpéldányait, illetve néhány állami anyakönyv másodpéldányát. Minthogy az iratok nagyon összekeveredtek, a levéltár munkatársai 1966-ban az áttekinthetőség kedvéért – és már számolva az átadás lehetőségével is – rendezték azokat. Dr. Balogh István, a levéltár akkori igazgatója javasolta a Levéltári Osztálynak, hogy ajánlják fel cserére ezeket az iratokat a román levéltárakban maradt alábbi Szatmár megyei iratokért:

- mátészalkai, csengeri, fehérgyarmati járási szolgabíróság 1918 előtti iratai (az 1921. évi átadási jegyzőkönyv alapján)
- a három járás magyar területen maradt községeinek 1918 előtti számadásai
- Csegöld, Szamostatárfalva, Csenger, Nagygéc, Kishodos, Hermánszeg, Szamosújlak, Nábrád, Kérsemjén, Tiszakóród, Tiszacsécse, Rápolc 1895 előtti felekezeti anyakönyveinek hiányai
- Állami anyakönyvek: Csengersima (szül. 1917–1923, 1931–1940); Győrtelek (szül. 1902–1923, ház. 1895–1902), Jánd (szül., ház., hal., 1938–1943); Jánkmajtis (szül. 1899–1905, ház. 1895–1902, hal. 1900–1905); Mérk (szül., ház., hal. 1941).; Szamossályi (szül., ház., hal. 1895–1906); Zajta (szül., ház., hal. 1942–1943).

Az átadást iratfeltárás és szakmai tapasztalatcsere előzte meg. A művelődésügyi minisztérium nemzetközi kapcsolatok főosztálya által előkészített úton Balogh István feladata az volt, hogy látogassa meg az erdélyi levéltárakat és kutassa fel az átadott iratokért cserébe kérendőket. A levéltár igazgatója 1967. november 27-én indult Bukarestbe, ahol már várta Ádám József, az Országos Levéltár munkatársa és Ion Marcus, a Román Népköztársaság Levéltári Főigazgatósága helyettes vezetője, aki korábban Kolozsváron volt levéltárvezető. Szívélyesen fogadták, bár meglepte őket Balogh István úti célja. Nem tudtak róla, mint ahogy arról sem, hogy az utazásáról értesítő miniszteri hivatalos akta „hol lappanghat”? Az államközi kapcsolatfelvétel és intézkedés megtételéig a főigazgató-helyettes azt ajánlotta nyíregyházi kollégájának, hogy látogassa meg a levéltárakat. Így járt Balogh István Szebenben, Sepsiszentgyörgyön, Brassóban és Kolozsváron. Mint későbbi jelentésében hangsúlyozta, mindenhol a legmesszebbmenő készséggel fogadták, a román levéltárosok szívesen beszéltek a szakmai munkájukról, sőt megmutatták a műhelyeiket és a raktáraikat. Megtekinthette a folyamatban lévő brassói és kolozsvári levéltárépítést. Itt már ekkora elkészültek a fotó-, restauráló és könyvkötő műhelyek, és szerelték a légkondicionálót, az állítható állványsort. Ismerkedett továbbá a szervtörténetet és mintavételező rendszert fontosnak tartó feldolgozási módszerrel is.

A kolozsvári látogatás idején érkezett meg a várva várt hivatalos levél, és Alexandru Matei levéltár-igazgató intézkedett is az anyag azonnali felkutatásáról. Megállapították, hogy a magyar anyag nagy része náluk van, de az építkezés miatt csak a következő évre tudták ígérni a cserére való előkészítést.

Az államok közti tárgyalásoknak, a szakmai készségességnek és a kialakult jó kapcsolatoknak köszönhetően 1969 tavaszán a fenntartóvá vált Szabolcs-Szatmár megyei tanács VB javaslatára a cserét egyidejűleg, párhuzamosan hajtották végre. A román delegátusok március 31-én két kocsival érkeztek Nyíregyházára. Ion Marcus és két munkatársa hozta a három járás főszolgabírójának 1890–1901 között kelt, 919 csomónyi iratát. Azonban nem voltak az átadott iratok között a kért anyakönyvek, mert mint mondták, azok hollétének felderítése még folyamatban van.

Bár a vámkezeléshez szükséges iratokat Budapesten Balogh István, illetve a román konzul segítségével Ion Marcus-ék is egy nap alatt megkapták, a helyi vámósok már április 3-án nem tudták elvégezni a vámkezelést, így az április 4-i ünnep és a hétvége miatt csak 8-án indulhatott haza a két román autó. Mindezek ellenére mindkét fél elégedetten zárta az iratcserét. A román levéltárosok örültek, hogy eltűntnek vélt irataikat rendezetten kapták vissza, a nyíregyháziak is elégedettek voltak, hiszen a hozott anyag nagyobb mennyiségű volt a vártnál – bár Balogh István hangsúlyozta, hogy a hiányzó anyakönyvek ügyét továbbra is napi-renden kell tartani. Ez a kérdés még ma sem veszítette el aktualitását.

Szatmár vármegye 20. században felbomlott levéltárának rekonstruálásához napjainkban új dimenziók tárulnak fel. Ezekhez jó alapot adhat a több évtizedre visszanyúló szakmai kapcsolat, és mintául szolgálhat a kolozsvári és nyíregyházi levéltárosok együttes munkájának köszönhetően létrejött bilingvis iratjegyzék.⁵⁵ A közös múltunk írott forrásait közkinccsé tenni akaró kultúrpolitika által ösztönzött, kellő forrást biztosító uniós pályázat keretén belül remélhetőleg megte-remthető majd a szándék valóra váltását biztosító technikai feltételrendszer is, és az internet segítségével bő száz év elteltével újra egységes lehet Szatmár vármegye archívuma.

Szatmár vármegye múltjának megismeréséhez elengedhetetlenek az írott források. Az ezeket őrző levéltár sorsa, története – Kiss Ernő főlevéltáros szavaival élve – példával szolgálhat arra, hogy „mennyiivel nagyobb becsben tartották a régi korok a múlt idők tanúit, mint az elmúlt idők vezetői, akik bár az újabb ezer évre esküdtek, de az elmúlt ezer évvel nem törődtek.”⁵⁶

⁵⁵ Szatmár vármegye levéltára Fondul „Prefectura Județului Satu Mare”, 1402–1919. Összeáll. Kiss András, Lucia-Augusta Șerdan, Henzsel Ágota. Cluj-Napoca – Nyíregyháza, 2000. 92, 95.

⁵⁶ SZSZBML IV. B. 757. 357/1947. 16. d.

A KÖTET SZERZŐI

BALÁZS MIHÁLY	egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék (Szeged)
BALOGH JUDIT	egyetemi docens, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)
BOGDÁNDI ZSOLT	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete (Kolozsvár)
DÁNÉ VERONKA	egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
ERDŐSI PÉTER	történész, ELTE Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék (Budapest)
FLÓRA ÁGNES	levéltáros, Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága
GÁLFI EMŐKE	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete (Kolozsvár)
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY	adjunktus, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem székelyudvarhelyi kihelyezett tagozata (Székelyudvarhely)
JAKÓ KLÁRA	tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézete (Budapest)
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA	levéltáros, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (Nyíregyháza)
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézete (Kolozsvár)
NÉMETH, GIZELLA	tudományos kutató, Associazione Culturale Italounghere „Pier Paolo Vergerio”, Duino Aurisina (Trieste); Soliditas adriatico-danubiana, Duino Aurisina (Trieste)
OBORNI TERÉZ	tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézete (Budapest)

ŐSZ SÁNDOR ELŐD	levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár)
PÁLFFY GÉZA	tudományos tanácsadó, témacsoport-vezető, MTA BTK Történettudományi Intézete (Budapest)
PAPP KLÁRA	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
PAPO, ADRIANO	tudományos kutató, Associazione Culturale Italounghere „Pier Paolo Vergerio”, Duino Aurisina (Trieste); <i>Sodalitas adriatico-danubiana</i> , Duino Aurisina (Trieste)
PÉTER KATALIN	kutató professor emeritus, MTA BTK Történettudományi Intézete (Budapest)
SIPOS GÁBOR	egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézete, főlevéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár)
SZÁSZ ANIKÓ	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete (Kolozsvár)
VARGA J. JÁNOS	tudományos tanácsadó, MTA BTK Történettudományi Intézete (Budapest)
VEKOV KÁROLY	nyugalmazott egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE)

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)

sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST.
Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM.
Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK.
Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.